वेदान्तदर्शनम्

महर्षि वेदव्यासकृत सूत्रम्

परमहंसपरिव्राजकाचार्य्य

पूज्यपाद श्रीमत् शङ्कराचार्य्य कृतशारीरक भाष्यसहितम्

गोविन्दानन्द कृतटीकासमेतम्

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य्येण

संस्कृत्य प्रकाशितम्

कलिकाता नगरे वीडनयन्त्रे

मुद्रितम्

इ १८७५

ब्रह्मसूत्रीयषोडशपादार्थदर्शनं

निर्घण्टपत्रम् ।

व्यासाधिकरणार्थदर्शनं निर्घण्टपत्रम् ।

समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे ।

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

इति चतुर्थाध्यायस्य समाप्तम् ॥

श्रीं तत्सत् ।

व्यासाधिकरणमाला ।

भारतीतीर्थकृता ।

प्रथमाध्याये प्रथमपादः—अनुक्रमणिका ।

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।
वैयासिकन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ १ ॥

॥ श्रीं ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तये, प्रचयगमनाय शिष्टाचारपरिपालनाय च विशिष्टदेवतातत्त्व गुरुमूर्त्युपाधियुक्तं नमस्कृत्य ग्रन्थं प्रतिजानीते, प्रणम्येत्यादिना । व्यासेनोक्ता वैयासिकी, वेदान्तवाक्यार्थनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः, तेषामनुक्रमेण ग्रथनं माला । यद्यप्येषा सूत्रभाष्यकारादिभिः प्रपञ्चिता तथापि सूत्रादीनामतिप्रौढविषयत्वात् मन्दबुद्ध्यनुग्रहाय श्लोकैरेषा माला स्फुटं संगृह्यते । अत्रैकमधिकरणं पञ्चावयवं, विषय सन्देहः सङ्गति पूर्वपक्ष सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः ॥ १ ॥

एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः ।
श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी, सङ्गतयः स्फुटाः ॥ २ ॥

तेषामवयवानां संग्रहप्रकारं दर्शयति, एक इति । एकस्याधिकरणस्य सङ्ग्राहकौ द्वौ श्लोकौ, तयोराद्यश्लोकस्य पूर्वार्द्धेन द्वाववयवौ संगृह्येते, उत्तरार्द्धेनैकः, द्वितीयश्लोकेन चैकः । यद्यपि सङ्गत्याख्य एकोऽवयवः शिष्यते तथापि प्रत्यधिकरणं न पृथक् संग्रहीतव्यो भवति, सङ्गृहीतस्य पुरुषस्य स्वयमेवोहितुं शक्यत्वात् ॥ २ ॥

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा ।
शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरूह्यताम् ॥ ३ ॥

सङ्गतिं विभज्य व्युत्पादयति, शास्त्र इति । शास्त्रप्रतिपाद्यं अध्यायप्रतिपाद्यं पादप्रतिपाद्यं चार्थमवगम्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति तिस्रः सङ्गतय ऊहितुं शक्यन्ते ॥ ३ ॥

शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनं च फलं तथा ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रतिपाद्यं अध्यायप्रतिपाद्यं च दर्शयति, शास्त्रमिति । सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानं प्रथमेनाध्यायेन प्रतिपाद्यते, द्वितीयेन सम्भावितविरोधः परिह्रियते, तृतीयेन विद्यासाधननिर्णयः, चतुर्थेन विद्याफलनिर्णय इत्येते अध्यायानामर्था इति ॥ ४ ॥

समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यगम् ।
ज्ञेयगं पदमात्रं च चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमात् ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमाध्यायगतपादार्थान् विभजते, समन्वय इति । स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तं वाक्यजातं प्रथमपादे चिन्त्यं, तद्यथा "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" इत्यत्र सार्वज्ञ्यसार्वात्म्यसर्वपापक्षयत्वादिकं ब्रह्मणोऽसाधारणतया स्पष्टलिङ्गम् । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे सति उपास्यविषयं वाक्यजातं द्वितीयपादे चिन्त्यं, तद्यथा प्रथमाधिकरणविषयशाण्डिल्योपास्तिवाक्ये मनोमयत्वप्राणशरीरत्वादिकं सोपाधिकं ब्रह्मणो जीवस्य च साधारणत्वादस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गम् । तृतीयपादे तु अस्पष्टलिङ्गत्वे सति ज्ञेयब्रह्मविषयं वाक्यजातं चिन्त्यं तद्यथा प्रथमाधिकरणे मुण्डकगतब्रह्मात्मत्वयोर्द्युपृथिव्यन्तरीक्षाद्योतत्वं सूत्रात्मनः परब्रह्मणश्च साधारणत्वादस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गम् । यद्यपि द्वितीयपादे कठवल्ल्यादिगतब्रह्मतत्त्ववाक्यानि विचारितानि, तृतीयपादे तु दहरोपासनस्वाक्यं विचारितं, तथाप्यवान्तरसङ्गतिलाभेन तद्विचारस्य प्रासङ्गिकत्वात् न पादार्थयोः साङ्कर्यापत्तिः, इत्थं पादत्रयेण वाक्यविचारः समर्पितः । चतुर्थपादेन अव्यक्तपदमजापदञ्चेत्येवमादि सन्दिग्धं पदं चिन्त्यम् ॥ ५ ॥

द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता।
भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते, द्वितीय इति। प्रथमपादे साङ्ख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः साङ्ख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः। द्वितीयपादे साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वं दर्शितम्। तृतीयपादे पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनां परस्परविरोधः परिहृतः, उत्तरभागेण जीवश्रुतीनाम्। चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः ॥ ६ ॥

तृतीये विरतिस्तत्त्वम्पदार्थपरिशोधनम्।
गुणोपसंहृतिर्ज्ञाने बहिरङ्गादिसाधनम् ॥ ७ ॥

तृतीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते, तृतीय इति। प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमनागमने विचार्य वैराग्यं निरूपितम्। द्वितीयपादे पूर्वभागेण त्वंपदार्थः शोधितः, उत्तरभागेण तु तत्पदार्थः। तृतीयपादे सगुणविद्यासु गुणोपसंहारो निरूपितः, निर्गुणे ब्रह्मणि अपुनरुक्तपदोपसंहारश्च। चतुर्थपादे च निर्गुणज्ञानस्य बहिरङ्गसाधनभूतान्याश्रमयज्ञादीनि अन्तरङ्गसाधनभूतानि शमदमश्रवणमनननिदिध्यासनादीनि च निरूपितानि ॥ ७ ॥

चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा।
ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकाविति पादार्थसंग्रहः ॥ ८ ॥

चतुर्थाध्यायगतपादार्थान् विभजते, चतुर्थ इति। प्रथमपादे श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणम् उपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यलेपविनाशलक्षणा मुक्तिरभिहिता। द्वितीयपादे म्रियमाणस्योत्क्रान्तिप्रकारो दर्शितः। तृतीयपादे सगुणब्रह्मविदो मृतस्योत्तरमार्गोऽभिहितः चतुर्थपादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिरुक्ता, उत्तरभागेण सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितिर्निरूपिता। एवं पादार्थः संगृहीतः ॥८॥

ऊहित्वा सङ्गतीस्तिस्रस्तथाऽवान्तरसङ्गतिम्।
ऊहेदाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकाम्॥ ९॥

सन्त्वेव शास्त्राध्यायपादप्रतिपाद्या अर्थां, किं तत इत्यत आह, ऊहित्वेति। तद्यथा ईक्षत्यधिकरणे 'तदैक्षत इति वाक्यं प्रधानपरं ब्रह्मपरं वेति विचार्यते, तस्य विचारस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वात् ब्रह्मविचारशास्त्रसङ्गति। वाक्यं ब्रह्मणि तात्पर्यवदिति निर्णयात् समन्वयाध्यायसङ्गति। ईक्षणस्य चेतनब्रह्मणोऽसाधारणत्वेन स्पष्टलिङ्गत्वात् प्रथमपादे सङ्गति, एवं सर्वेष्वप्यधिकरणेषु यथायोग्यं सङ्गतित्रयं ऊहनीयम्। अवान्तरसङ्गतिस्तु अनेकधा विभज्यते, आक्षेपसङ्गति दृष्टान्तसङ्गति प्रत्युदाहरणसङ्गति प्रासङ्गिकी सङ्गतिरित्येवमादि। सेयं अवान्तरसङ्गति व्युत्पन्नेनोहितुं शक्यते॥ ९॥

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये।
पूर्वपक्षस्य युक्तिञ्च तत्राक्षेपादि योजयेत्॥ १०॥

ता व्युत्पादयति, पूर्वन्यायस्येति। तद्यथा प्रथमाधिकरणे ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्त, तत्र युक्तिः ब्रह्मण सन्दिग्धत्वादिति। द्वितीयाधिकरणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति पूर्वपक्ष, तत्र युक्ति जन्मादेर्जगन्निष्ठत्वादिति। तदुभयमवलोक्य तयोराक्षेपसङ्गतिं योजयेत्। सन्दिग्धत्वात् ब्रह्म विचार्यमित्युक्तं, जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्मणो लक्षणाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य सन्दिग्धत्वविचार्यत्वे इत्याक्षेपसङ्गति। दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती चात्र योजयितुं शक्येते, यथा सन्दिग्धत्वेन हेतुना ब्रह्मणो विचार्यत्वं तथा जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसङ्गति। यथा विचार्यत्वे हेतुरस्ति न तथा लक्षणसद्भावे हेतुं पश्याम इति प्रत्युदाहरणसङ्गति। ते एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती सर्वत्र सुलभे, पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते तदुत्तराधिकरणपूर्वपक्षहेतुसमत्वस्योत्तराधिकरणसिद्धान्ते हेतुन्यूनत्ववैलक्षण्यस्य च मन्दैरप्युत्प्रेक्षितुं शक्यत्वात्।

आक्षेपसङ्गतिर्यथायोग्यमूह्या वा । प्रासङ्गिकी सङ्गतिरुदाह्रियते, देवताधिकरणस्याधिकारविचारपरत्वात् समन्वयाध्याये ज्ञेयब्रह्मवाक्यविषये तृतीयपादे च सङ्गत्यभावेऽपि बुद्धिस्थत्वादन्तरसङ्गतिरेवास्ति, तथाहि पूर्वाधिकरणे अङ्गुष्ठमात्रवाक्यस्य ब्रह्मपरवाक्यत्वात् अङ्गुष्ठमात्रत्वं ब्रह्मणो मनुष्यहृदयापेक्षं मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्य इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेन देवताधिकारो बुद्धिस्थ, सेयं प्रासङ्गिकी सङ्गति । तदेवं न्यायसङ्गतिर्व्युत्पादिता, इदानीं प्रत्यधिकरणमवयवचतुष्टय श्लोकाभ्यां सङ्गृह्यते॥१०॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ ब्रह्मसूत्र ।
प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्माऽध्यासानिरूपणात् ?
असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तदर्हति ॥
अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम् ।
सन्देहान्मुक्तिभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदत ॥ १ ॥

जन्माद्यस्य यत ॥ २ ॥ सूत्र ।
प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

लक्षणं ब्रह्मणो नास्ति किं वास्ति ? नहि विद्यते ।
जन्मादेरन्यनिष्ठत्वात्, सत्यादेश्चाप्रसिद्धितः ॥
ब्रह्मनिष्ठं कारणत्वं स्याल्लक्ष्यं स्रग्भुजङ्गवत् ।
लौकिकानीव सत्यादीन्यखण्डं लक्षयन्ति हि ॥ २ ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ सूत्र ।
प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
तृतीयाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमारचयति ।

न कार्यं ब्रह्म वेदस्य किं वा कार्यं ? न कार्यं तत्।
"विरूपनित्यया वाचे"त्येवं नित्यत्वकीर्त्तनात्॥
कार्यं, निश्वसितात् युक्तं नित्यत्वं पूर्वसाम्यतः।
सर्वावभासि वेदस्य कार्त्तृत्वात् सर्वविद्भवेत्॥ ३॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
तृतीयाधिकरणस्य द्वितीय वर्णकमाह।

अस्त्यन्यमेयताऽप्यस्य किं वा वेदैकमेयता ?।
घटवत्सिद्धवस्तुत्वात् ब्रह्मान्येनापि मीयते॥
रूपलिङ्गादिराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता।
'तन्त्वौपनिषदे'त्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता॥ ३॥

तत्तु समन्वयात्॥ ४॥ सूत्रं।
प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
चतुर्थाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमाह।

वेदान्ताः कर्त्तृदेवादिपरा ब्रह्मपरा उत ?।
अनुष्ठानोपयोगित्वात् कर्त्रादिप्रतिपादकाः॥
भिन्नप्रकरणाल्लिङ्गषट्काच्च ब्रह्मबोधकाः।
सति प्रयोजनेऽनर्थहानेऽनुष्ठानतोऽत्र किम्॥ ४॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
चतुर्थाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकमाह।

प्रतिपत्तिं विधित्सन्ति ब्रह्मण्यवसिता उत ?।
शास्त्रत्वात् ते विधातारो मननादेश्च कीर्त्तनात्॥

नाकार्ये तस्यास्ति विधिः, शास्त्रत्वं शसनादपि ।
मननादेः पुरा बोधात् ब्रह्मण्यवसितास्ततः ॥ ४ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥ हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥ स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥ गतिसामान्यात् ॥ १० ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

'तदैक्षतेति' वाक्येन प्रधानं ब्रह्म वोच्यते ? ।
ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् प्रधानं सर्वकारणम् ॥
ईक्षणाच्चेतनं ब्रह्म, क्रियाज्ञाने तु मायया ।
आत्मशब्दात्मतादात्म्ये प्रधानस्य विरोधिनी ॥ ५ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥१३॥ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १५ ॥ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥ तस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठाधिकरणमेकदेशिमतमारचयति ।

संसारी ब्रह्म वाऽऽनन्दमयः ? संसार्ययं भवेत् ।
विकारार्थमयट्शब्दात्, प्रियाद्यवयवोक्तितः ॥
अभ्यासोपक्रमादिभ्यो ब्रह्माऽऽनन्दमयो भवेत् ।
प्राचुर्यार्थो मयट्शब्दः, प्रियाद्याः स्युरुपाधिगाः ॥ ६ ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

स्वमतानुसारेण षष्ठाधिकरणमारचयति ।

अन्याङ्गं स्वप्रधानं वा ? 'ब्रह्मपुच्छमिति' श्रुतम् ।
स्यादानन्दमयस्याङ्गं पुच्छेऽङ्गत्वप्रसिद्धितः ॥
लाङ्गूलासम्भवादत्र पुच्छे नाधारलक्षणा ।
आनन्दमयजीवोऽस्मिन्नाश्रितोऽतः प्रधानता ॥ ६ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हिरण्मयो देवतात्मा किं वाऽसौ परमेश्वरः ? ।
मर्यादाधाररूपोक्तेर्देवतात्मैव, नेश्वरः ॥
सार्वात्म्यात् सर्वदुरितराहित्याच्चेश्वरो मतः ।
मर्यादाद्या उपास्त्यर्थमीशेऽपि स्युरुपाधिगाः ॥ ७ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

'आकाश इति होवाचे'त्यत्र खं ब्रह्म वा ? ऽत्र खम् ।
शब्दस्य तत्र रूढत्वात्, वाय्वादेः सृज्ञ नादपि ॥
साकाशजगदुत्पत्तिहेतुत्वात् श्रौतरूढितः ।
एवकारादिना चात्र ब्रह्मैवाकाशशब्दितम् ॥ ८ ॥

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥ सूत्रं ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
नवमाधिकरणमारचयति ।

मुखस्थो वायुरीशो वा प्राणः प्रस्तावदेवता ? ।
वायुर्भवेत्, तत्र सुप्तौ भूतसारेन्द्रियक्षयात् ॥

सङ्कोचोऽस्यपरत्वे स्यात् सर्वभूतलयश्रुतेः ।
आकाशशब्दवत् प्राणशब्दस्तेनेशवाचकः ॥ ९ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥ २५ ॥ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं ॥ २६ ॥ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नविरोधात् ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
दशमाधिकरणमारचयति ।

कार्यं ज्योतिरुत ब्रह्म 'ज्योतिर्दीप्यत' इत्यदः ? ।
ब्रह्मणोऽसन्निधेः कार्यं, तेजोलिङ्गबलादपि ॥
चतुष्पात् प्रकृतं ब्रह्म यच्छब्देनानुवर्त्तते ।
ज्योतिः स्यात् भासकं ब्रह्म, लिङ्गन्तूपाधियोगतः ॥१०॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥३२॥ सूत्रम् ।

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
'एकादशाधिकरणमारचयति ।

'प्राणोऽस्मी'त्यत्र वाय्विन्द्रजीवब्रह्मसु संशयः ।
चतुर्णां लिङ्गसद्भावात् पूर्वपक्षस्त्वनिर्णयः ॥
ब्रह्मणोऽनेकलिङ्गानि तानि सिद्धान्यनन्यथा ।
अन्येषामन्यथासिद्धेरुपास्यं ब्रह्म, नेतरत् ॥ ११ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥ शब्दविशेषात् ॥५॥ स्मृतेश्च ॥ ६ ॥ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

मनोमयोऽयं शारीर ईशो वा ? प्राणमानसे ।
हृदयस्थित्यणीयस्त्वे जीवे स्तस्तेन जीवगाः ॥
शमवाक्यगत ब्रह्म तद्धितादिरपेक्षते ।
प्राणादियोगश्चिन्तार्थश्चिन्त्यं ब्रह्म प्रसिद्धितः ॥ १ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ प्रकरणाच्च ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽग्निरीशो वाऽत्तास्याद् ? ओदने जीव इष्यतां ।
'स्वाद्वत्तीति' श्रुतेर्वह्निर्वाग्निरन्नाद इत्यदः ॥
ब्रह्मक्षत्रादिजगतो भोज्यत्वात् स्यादिहेश्वरः ।
ईशप्रश्नोत्तरत्वाच्च संहारस्तस्य चात्तृता ॥ २ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ विशेषणाच्च ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

गुहाप्रविष्टौ धीजीवौ जीवेशौ वा हृदिस्थितौ ? ।
छायातपाख्यदृष्टान्तात् धीजीवौ स्तो विलक्षणौ ॥

'पिबन्तावित' चेतनद्वयं जीवेश्वरौ ततः।
हृत्स्थानमुपलब्धौ स्याद्वैलक्षण्यमुपाधितः ॥ ३ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति।

छायाजीवौ, देवतेशौ वा? 'ऽसौ योऽक्षिणि दृश्यते'।
आधारदृश्यतोक्त्यादन्येषु त्रिषु कश्चन ॥
क ख ब्रह्म यदुक्तं प्राक् तदेवाक्षिण्युपास्यते।
वामनीत्वादिनाऽन्येषु नामृतत्वादिसम्भवः ॥ ४ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति।

प्रधानं जीव ईशो वा कोऽन्तर्यामी जगत् प्रति?।
कारणत्वात् प्रधानं स्याज्जीवो वा कर्मणो मुखात्।
जीवैकत्वामृतत्वादेरन्तर्यामी य ईश्वरः।
द्रष्टृत्वादेर्न प्रधानं न जीवोऽपि नियम्यतः ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च ॥ २२ ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

अष्टाधिकरणमारचयति।

भूतयोनिः प्रधानं वा जीवो वा यदि वेश्वरः १।
आद्यौ पक्षावुपादाननिमित्तत्वाभिधानतः ॥
ईश्वरो भूतयोनिः स्यात्, सर्वज्ञत्वादिकीर्तनात्
दिव्याद्युक्तेर्न जीवः स्यात्, न प्रधानं भिदोक्तितः" ॥६॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥ शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्चेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥ अत एव न देवताभूतञ्च ॥२७॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥ अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥३१॥ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥ सूत्रम्।

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपाद।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति।

वैश्वानरः कोऽग्निभूतदेवजीवेश्वरेषु कः १।
वैश्वानरात्मशब्दाभ्यामीश्वरान्येषु कश्चन ॥
मूर्द्धत्वादिश्रवात् ब्रह्मशब्दाच्चेश्वर इष्यते।
वैश्वानरात्मशब्दौ तावीश्वरस्याऽपि वाचकौ ॥ ७

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥ नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥ प्राणभृच्च ॥ ४ ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥ प्रकरणात् ॥ ६ ॥ स्थित्यदनाभ्याञ्च ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सूत्रं प्रधानं भोक्तेशो द्युभ्वाद्यायतनं भवेत् ।
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभ्यां भोक्तृत्वाच्चेश्वरेतरः ॥
नाद्यौ पक्षावात्मशब्दात् न भोक्ता मुक्तगम्यतः ।
ब्रह्मप्रकरणादीशः सर्वज्ञत्वादितस्तथा ॥ १ ॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

भूमा प्राणः परेशो वा ? प्रश्नप्रत्युक्तिवर्जनात् ।
अनुवर्त्यातिवादित्वं भूमोक्तेर्वायुरेव सः ॥
विच्छिद्यैष त्विति प्राणं सत्यस्योपक्रमात्तथा ।
महोपक्रम आत्मोक्तेरीशोऽयं, द्वैतवारणात् ॥ २ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥ सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अक्षरं प्रणवः किं वा ब्रह्म ? लोकेऽक्षराभिधा ।
वर्णे प्रसिद्धा, तेनात्र प्रणवः स्यादुपास्तये ॥

अव्याकृताधारतोक्तेः सर्वधर्मनिषेधतः ।
शासनात् द्रष्टृतादेश्च ब्रह्मैवाक्षरमुच्यते ॥ ३ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

त्रिमात्रप्रणवे ध्येयमपरं ब्रह्म वा परम् ? ।
ब्रह्मलोकफलाप्त्यादेरपरं ब्रह्म गम्यते ॥
ईक्षितव्यो जीवघनात् परस्तत्प्रत्यभिज्ञया ।
भवेत् ध्येयं परं ब्रह्म, क्रममुक्तिः फलिष्यति ॥ ४ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥ प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥ इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

दहरः को वियज्जीवो ब्रह्म वा ? ऽऽकाशशब्दतः ।
वियत् स्यादथवाऽल्पत्वश्रुतेर्जीवो भविष्यति ॥
बाह्याकाशोपमानेन द्युभूम्यादिसमाहितेः ।
आत्माऽपहतपाप्मत्वात् सेतुत्वाच्च परेश्वरः ॥ ५ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥ अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

५. प्रजापतिविद्यायां स किं जीवोऽथवेश्वरः ?।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीक्तेः स्यादत्र जीव इत्युचित ॥
'आत्मापहतपाप्मेति' प्रक्रम्यान्ते स उत्तमः।
पुमानित्युक्त ईशोऽत्र जाग्रदाद्यवबुद्धये ॥ ६ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति।

'न तत्र सूर्यो भातीति' तेजोऽन्तरमुतापि चित् ?।
तेजोऽभिभावकत्वेन तेजोऽन्तरमिदं महत् ॥
चित् स्यात्, सूर्याद्यभास्यत्वात् तादृक्तेजोऽप्रसिद्धितः।
सर्वस्मात् पुरतोभानात् तद्भासा चान्यभासनात् ॥७॥

शब्दादेव प्रमित ॥ २४ ॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥२५॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति।

'अङ्गुष्ठमात्रो' जीवः स्यादीशो वा ? ऽल्पप्रमाणतः।
देहमध्ये स्थितेश्चैव जीवो भवितुमर्हति ॥
भूतभव्येशता जीवे नास्त्यतोऽसाविहेश्वरः।
स्थितिप्रमाणे ईशेऽपि स्तो हृद्यस्योपलब्धितः ॥ ८ ॥

तदुपर्य्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥ विरोधः कर्मणीति चेन्ना-नेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानु-

मानाभ्याम् ॥ २८ ॥ अतएव च नित्यत्वम् ॥२९॥ समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥३१॥ ज्योतिषि भावाच्च ॥३२॥ भावन्तु वादरायणोऽस्तिहि ॥ ३३ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

नवमाधिकरणमारचयति ।

नाधिक्रियन्ते विद्यायां देवाः किंवाऽधिकारिणः ? ।
विदेहत्वेन सामर्थ्यहानेनैषामधिक्रिया ॥
अविरुद्धार्थवादादिमन्त्रादेर्देहसत्त्वतः ।
अर्थित्वादेश्च सौलभ्याद्देवाद्या अधिकारिणः ॥ ९ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदा द्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥ क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥ संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

दशमाधिकरणमारचयति ।

शूद्रोऽधिक्रियते वेदविद्यायामथवा न हि ? ।
अत्रैवर्णिकदेवाद्या इव शूद्रोऽधिकारवान् ॥
देवाः स्वयंभातवेदाः, शूद्रोऽध्ययनवर्जनात् ।
नाधिकारी श्रुतौ, स्मार्त्ते त्वधिकारो न वार्य्यते ॥ १० ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

एकादशाधिकरणमारचयति ।

जगत्कम्पनकृत् प्राणोऽथ निर्वायुरुतेश्वरः ?।
अथनिर्भयहेतुत्वात्, वायुर्वा देहचालनात् ॥
वेदनादमृतत्वोक्ते रोशोऽन्तर्यामिरूपतः।
भयहेतुचालनन्तु सर्वशक्तियुतत्वतः ॥ ११ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वादशाधिकरणमारचयति।

परं ज्योतिस्तु सूर्यस्य मण्डलं ब्रह्म वा भवेत् ?।
'समुत्थायोपसम्पद्ये'त्युक्त्या स्याद्रविमण्डलम् ॥
समुत्थानं त्वम्पदार्थशुद्धिर्वाक्यार्थबोधनम्।
सम्पत्तिरुत्तमत्वोक्तेर्ब्रह्म स्याद्‌चिसाच्चितः ॥ १२ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम्

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे
त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

वियद्वा ब्रह्म वा 'ऽऽकाशो वै नामेति' श्रुतं, वियत्।
अवकाशप्रधानेन सर्वनिर्वाहकत्वतः ॥
निर्वोढृत्वं नियन्तृत्वं चैतन्यस्यैव तत् ततः।
ब्रह्म स्याद्वाक्यशेषे च 'ब्रह्मात्मेत्यादि'शब्दतः ॥ १३ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ सूत्रम्।

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

स्याद्विज्ञानमयो जीवो ब्रह्म वा ? जीव इष्यते।
आदिमध्यावसानेषु संसारप्रतिपादनात्॥
विविच्य लोकसंसिद्धं जीवं प्राणाद्युपाधितः।
ब्रह्मत्वमन्यतोऽप्राप्तं बोध्यते ब्रह्म नेतरत्॥ १४॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः॥ ०॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च॥ १॥ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्॥ २॥ तदधीनत्वादर्थवत्॥ ३॥ ज्ञेयत्वावचनाच्च॥ ४॥ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्॥ ५॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च॥ ६॥ महद्वच्च॥ ७॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति।

'महतः परमव्यक्त' प्रधानमथवा वपुः।
प्रधानं साङ्ख्यशास्त्रोक्ततत्त्वानां प्रत्यभिज्ञया॥
श्रुतार्थप्रत्यभिज्ञानात् परिशेषाच्च तद्वपुः।
सूक्ष्मत्वात् कारणावस्थामव्यक्ताख्यां तदर्हति॥ १॥

चमसवदविशेषात्॥ ८॥ ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके॥ ९॥ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः॥ १०॥ सूत्रम्।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

अजा हि साङ्ख्यप्रकृतिस्तेजोऽबन्नात्मिकाऽथवा ? ।
रजआदौ लोहितादिलक्ष्येऽसौ साङ्ख्यशास्त्रगा ॥
लोहितादिप्रत्यभिज्ञा तेजोऽबन्नात्मलक्षणाम् ।
प्रकृतिं गमयेत् श्रौतीमजात्वं मधुत्ववत् ॥ २ ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

यच्च पञ्चजनाः साङ्ख्यतत्त्वान्याहो श्रुतीरिताः ।
प्राणाद्याः ? साङ्ख्यतत्त्वानि, पञ्चविंशतिभासनात् ॥
न पञ्चविंशतेर्भानमात्माकाशातिरेकतः ।
संज्ञा 'पञ्चजने'त्येषा प्राणाद्याः संज्ञिनः श्रुताः ॥ ३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ समाकर्षात् ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

समन्वयो जगद्योनौ न युक्तो युज्यतेऽथवा ? ।
न युक्तो, वेदवाक्येषु परस्परविरोधतः ॥
सर्गक्रमविवादेऽपि नासौ स्रष्टरि विद्यते ।
अव्याकृतमसत् प्रोक्तं युक्तोऽसौ कारणे ततः ॥ ४ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥१६॥ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥१७॥ अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

पुरुषाणां नु कः कर्ता प्राणजीवपरात्मसु ? ।
'कर्मेति' चलने प्राणो, जीवोऽपूर्वे विवक्षिते ॥
जगद्वाची कर्मशब्दः पुंमात्रविनिवृत्तये ।
तत्कर्त्ता परमात्मैव न मृषावादिता तत ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्य ॥ २० ॥ उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमि ॥ २१ ॥ अवस्थितेरिति काशकृत्स्न ॥ २२ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

'आत्मा द्रष्टव्य' इत्युक्तः संसारी वा परेश्वर ? ।
संसारी, पतिजायादिभोगप्रीत्याऽस्य सूचनात् ॥
अमृतत्वमुपक्रम्य तदन्तेऽप्युपसंहृतम् ।
संसारिणमनूद्यात परेशत्वं विधीयते ॥ ६ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥ अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥ साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥ आत्मकृते परिणामात् ॥ २६ ॥ योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

निमित्तमेव ब्रह्म स्यादुपादानञ्च वेक्षणात् ? ।
कुलालवन्निमित्तं तत्, नोपादानं मृदादिवत् ॥

'बहु स्याम्' इत्युपादानभावोऽपि श्रुत ईशितुः।
एकानुज्ञया सर्वधीश्च तस्मात् ब्रह्मोभयात्मकम् ॥ ७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता ॥ २८ ॥ सूत्रम्।
इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥०॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति।

अण्वादेरपि हेतुत्वं श्रुतं ब्रह्मण एव वा ?।
वटधानादिदृष्टान्तादण्वादेरपि तत् श्रुतम् ॥
शून्याण्वादिष्वेकानुज्ञा सर्वबुद्धिर्न युज्यते।
स्थूलं श्रुत्यपि धानाद्यास्ततो ब्रह्मैव कारणम् ॥ ८ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ० ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥१॥
इतरेषाञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति।

सांख्यस्मृत्याऽस्ति सङ्कोचो न वा वेदसमन्वये ?।
धर्मे वेदः सावकाशः सङ्कोचोऽनवकाशया ॥
प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः।
अमूला कापिली बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः ॥ १ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

योगस्मृत्याऽस्ति सङ्कोचो न वा? योगो हि वैदिकः।
तत्त्वज्ञानोपयुक्तश्च ततः सङ्कुच्यते तया॥
प्रमाऽपि योगे तात्पर्यादतात्पर्य्यान्न सा प्रमा।
अवैदिके प्रधानादावसङ्कोचस्तयाऽप्यतः॥ २॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥ दृश्यते तु ॥६॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥ अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥ न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

प्रथमाधिकरणमारचयति।

वैलक्षण्याख्यतर्केण बाध्यतेऽथ न बाध्यते?।
बाध्यते, साम्यनियमात् कार्य्यकारणवस्तुनोः॥
मृद्घटादौ समत्वेऽपि दृष्टं वृश्चिककेशयोः।
स्वकारणेन वैषम्यं तर्काभासो न बाधकः॥ ३॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता ॥ १२ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

बाधोऽस्ति परमाण्वादिमतैर्नो वा? यतः पटः।
नतन्तुभिरारब्धो दृष्टोऽतो बाध्यते मतैः॥

शिष्टेष्टाऽपि स्मृतिस्त्यक्ता शिष्टत्यक्तमतं किमु।
नातो बाधो विवर्त्ते तु न्यूनत्वनियमो न हि ॥ ४ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति।

अद्वैतं बाध्यते नो वा ? भोक्तृभोग्यविभेदतः।
प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धो भेदोऽसावन्यबाधकः॥
तरङ्गफेनभेदेऽपि समुद्रेऽभेद इष्यते।
भोक्तृभोग्यविभेदेऽपि ब्रह्माद्वैतं तथाऽस्तु तत् ॥ ५ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥ भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥ सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥ यथा च प्राणादि ॥ २० ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति।

भेदाभेदौ तात्त्विकौ स्तो यदि वा व्यावहारिकौ ?।
समुद्रादाविव तयोर्बाधाभावेन तात्त्विकौ॥
बाधितौ श्रुतियुक्तिभ्यां तावेतौ व्यावहारिकौ।
कार्य्यस्य कारणाभेदादद्वैतं ब्रह्म तात्त्विकम् ॥ ६ ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥ अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति।

हिताक्रियादिः स्यान्नो वा ? जीवाभेदं प्रपश्यतः।
जीवाहितक्रिया स्वार्थां स्यादेषा नहि युज्यते ॥
अवस्तुजीवसंसारस्तेन नास्ति मम क्षतिः।
इति पश्यत ईशस्य न हिताहितभागिता ॥ ७ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति।

न सम्भवेत् सम्भवेद्वा सृष्टिरेका द्वितीयतः ?।
नानाजातीयकार्याणां क्रमाज्जन्म न सम्भवि ॥
अद्वैतं तत्त्वतो ब्रह्म, तच्चाविद्यासहायवत्।
नानाकार्यकरं, कार्यक्रमोविद्यास्वशक्तिभिः ॥ ८ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥२९॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

नवमाधिकरणमारचयति।

न युक्तो युज्यते वास्य परिणामो ? न युज्यते।
कार्त्स्न्यादब्रह्मनित्यतामैरयात् सावयवं भवेत् ॥
मायाभिर्बहुरूपत्वं न कार्त्स्न्येनांशतोपि भागतः।
युक्तोऽनवयवस्यापि परिणामोऽत्र मायिकः ॥ ९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥३१॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

दशमाधिकरणमारचयति।

नाशरीरस्य मायाऽस्ति यद्विवाऽस्ति ? न विद्यते।
ये हि मायाविनो लोके ते सर्वेऽपि शरीरिणः॥
बाह्यहेतुमृते यद्वन्मायया कार्यकारिता।
ऋतेऽपि देहं मायैवं ब्रह्मणस्तु प्रमाणतः॥ १०॥

न प्रयोजनवत्त्वात्॥ ३२॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्॥ ३३॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

एकादशाधिकरणमारचयति।

ब्रह्मोऽस्रष्टाऽथवा स्रष्टा ? न स्रष्टा, फलवाञ्छने।
अतृप्तः स्याद्, ऽवाञ्छायामुन्मत्तनरतुल्यता॥
लीलाश्वाससद्वाचेष्टा अनुद्दिश्य फलं यतः।
अनुन्मत्तैर्विरच्यन्ते, तस्मात् ब्रह्मस्तथा सृजेत्॥ ११।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति॥ ३४॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्॥ ३५॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च॥ ३६॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

द्वादशाधिकरणमारचयति।

वैषम्याद्यापतेन्नो वा ? सुखदुःखे ह्यभेदतः।
सृजन् विषम ईशः स्यान् निर्घृणश्चोपसंहरन्॥
प्राण्यनुष्ठितधर्मादिमपेक्ष्येशः प्रवर्त्तते।
नातो वैषम्यनैर्घृण्ये, संसारस्तु न चादिमान्॥ १२॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥ सूत्रम्।

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे
त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

नास्ति प्रकृतिता यद्वा निर्गुणस्यास्ति ? नास्ति सा।
मृदादेः सगुणस्यैव प्रकृतित्वोपलम्भनात् ॥
भ्रमाधिष्ठानताऽस्माभिः प्रकृतित्वमुपेयते।
निर्गुणेऽप्यस्ति जात्यादौ स्याद्ब्रह्म प्रकृतिस्ततः ॥ २३ ।

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥१॥ प्रवृत्तेश्च ॥२॥ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्राऽपि ॥ ३ ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥८॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति।

प्रधानं जगतो हेतुर्न वा ? सर्वे घटादयः।
अन्विताः सुखदुःखाद्यैर्यतो हेतुरतो भवेत् ॥
न हेतुर, योग्यरचनाप्रवृत्त्यादेरसम्भवात्।
सुखाद्या आन्तरा बाह्या घटाद्यास्तु, कुतोऽन्वयः ॥ १ ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

नास्ति कार्याददृष्टान्तः किं वास्त्यसदृशोद्भवे १।
अस्ति, शुक्लः पटः शुक्लात् तन्तोरिव हि जायते॥
अणु-द्व्यणुकयोरुत्पन्नमनणोः परिमण्डलात्।
अदीर्घात् द्व्यणुकाद्दीर्घं त्र्यणुकं तन्निदर्शनम्॥ २॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति।

जनयन्ति जगन्नो वा संयुक्ताः परमाणवः।
आद्यकर्मजसंयोगात् द्व्यणुकादिक्रमाज्जनिः॥
सनिमित्तानिमित्तादिविकल्प्ये चाद्यकर्मणः।
असम्भवादसंयोगी जनयन्ति न ते जगत्॥ ३॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्॥२०॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥२४॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥२६॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

समुदायावुभौ युक्तावयुक्तौ वा ? ऽणुहेतुकः ।
एकोऽपरः स्कन्धहेतुरित्येवं युज्यते द्वयम् ॥
स्थिरचेतनराहित्यात् स्वयञ्चाचेतनत्वतः ।
न स्कन्धानामणूनां वा समुदायोऽत्र युज्यते ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥२८॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

विज्ञानस्कन्धमात्रत्वं युज्यते वा न युज्यते ।
युज्यते, स्वप्नदृष्टान्तात्, बुद्धेरेव व्यवहारतः ॥
अबाधात् स्वप्नवैषम्य बाह्यार्थस्तूपलभ्यते ।
'बहिर्वद्' इति तेऽप्युक्तिर्नोऽतो धीरर्थरूपभाक् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥३३॥ एवञ्चात्माकार्त्स्न्यम् ॥३४॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सिद्धिः सप्तपदार्थानां सप्तभङ्गीनयान्नवा ? ।
साधकन्यायसद्भावात् तेषां सिद्धौ किमद्भुतम् ॥

एकस्मिन् सदसत्त्वादिविरुद्धप्रतिपादनात्।
अपन्यायः सप्तभङ्गी, न च जीवस्य सांशता॥ ६॥

पत्युरसामञ्जस्यात्॥ ३७॥ सम्बन्धानुपपत्तेश्च॥ ३८॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च॥ ३९॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः॥ ४०॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा॥ ४१॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति।

तटस्थेश्वरवादी यः स युक्तोऽथ न युज्यते?।
युक्तः, कुलालदृष्टान्तान् नियन्तृत्वस्य सम्भवात्॥
न युक्तो, विषमत्वादिदोषाद्देहादिक ईश्वरे।
अभ्युपेते तटस्थत्वं त्याज्यं श्रुतिविरोधतः॥ ७॥

उत्पत्त्यसम्भवात्॥ ४२॥ न च कर्तुः करणम्॥ ४३॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः॥ ४४। विप्रतिषेधाच्च॥ ४५॥ सूत्रम्।

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति।

जीवोत्पत्त्यादिकं पाञ्चरात्रोक्तं युज्यते न वा?।
युक्तं, नारायणव्यूहतत्समाराधनादिवत्॥
युज्यतामविरुद्धोऽंशो जीवोत्पत्तिर्न युज्यते।
उत्पन्नस्य विनाशित्वे कृतनाशादिदोषतः॥ ८॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः॥

न वियदश्रुते ॥ १ ॥ अस्ति तु ॥ २ ॥ गौण्यसम्भवात् ॥३॥ शब्दा-च्च ॥ ४ ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छ-ब्देभ्य ॥ ६ ॥ यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

व्योम नित्यं जायते वा ? हेतुत्रयविवर्जनात् ।
जनिश्रुतेश्च गौणत्वात् नित्यं व्योम, न जायते ॥
एकज्ञानात् सर्वबुद्धेर्विभक्तत्वाज्जनिश्रुतेः ।
विवर्त्ते कारणैकत्वात् ब्रह्मणो व्योम जायते ॥ १॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यात ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

वायुर्नित्यो जायते वा ? छान्दोग्येऽजन्मकीर्तनात् ।
'सैषाऽनस्तमिता देवते'त्युक्तेर्न च जायते ॥
श्रुत्यन्तरोपसंहारात् गौण्यनस्तमयश्रुतिः ।
वियद्वज्जायते वायुः, स्वरूपं ब्रह्म कारणम् ॥ २ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सद्ब्रह्म जायते नो वा ? कारणत्वेन जायते ।
यत्कारणं जायते तत् वियद्वाय्वादयो यथा ॥
असतोऽकारणत्वेन खादीनां सत उद्भवात् ।
आमेरजादिवाक्येन बाधात् सन्नैव जायते ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

ब्रह्मणो जायते वह्निर्वायोर्वा ब्रह्मसंयुतात्।
'तत्तेजोऽसृजत'त्युक्तेर्ब्रह्मणो जायतेऽनलः॥
'वायोरग्निर्' इति श्रुत्या पूर्वश्रुत्येकवाक्यतः।
ब्रह्मणो वायुरूपत्वमापन्नादग्निसम्भवः॥ ४॥

आपः ॥ ११ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

ब्रह्मणोऽपां जन्म किं वा वह्नेर्? नाग्नेर्जलोद्भवः।
विरुद्धत्वात्, नीरजन्म ब्रह्मणः सर्वकारणात्॥
'अग्नेराप' इति श्रुत्या ब्रह्मणो वह्न्युपाधिकात्।
अपां जनिर्विरोधस्तु सूक्ष्मयोर्नाग्निनीरयोः॥ ५॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति।

'ता अन्नमसृजन्ते'ति श्रुतमन्नं यवादिकम्।
पृथिवी वा? यवाद्येव, लोकेऽन्नत्वप्रसिद्धितः॥
भूताधिकारात् कृष्णस्य रूपस्य श्रवणादपि।
तथा'ऽद्भ्यः पृथिवी'त्युक्तेरन्नं पृथ्व्यत्र हेतुतः॥ ६॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति।

व्योमाद्याः कार्यकर्तारो ब्रह्म वा तदुपाधिकम्?
'व्योम्नो वायुर्वायुतोऽग्निर्' इत्युक्तेः खादिकर्तृता ॥
'ईश्वरोऽन्तर्यमयतो'त्युक्तेर्व्योमाद्युपाधिकम्।
ब्रह्म वाय्वादिहेतुः स्यात् तेज आदीक्षणादपि ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति।

सृष्टिक्रमो लये ज्ञेयो विपरीतक्रमोऽथ वा?।
क्लृप्तं कल्प्यादरं तेन लये सृष्टिक्रमो भवेत् ॥
हेतावसति कार्यस्य न सत्त्वं युज्यते ततः।
'पृथिव्यप्स्विति' चोक्तत्वात् विपरीतक्रमो लये ॥ ८ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥
सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
नवमाधिकरणमारचयति।

किमुक्तक्रमभङ्गोऽस्ति प्राणाद्यैर्नास्ति वा? ऽस्ति हि।
प्राणाद्यमनसां ब्रह्मवियतोर्मध्य ईरणात् ॥
प्राणाद्या भौतिका भूतेष्वन्तर्भूताः पृथक् क्रमम्।
नेच्छन्त्यतो नभङ्गोऽस्ति, प्राणादौ न क्रमः श्रुतः ॥ ९॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
दशमाधिकरणमारचयति ।

जीवस्य जन्ममरणे वपुषो वाऽऽत्मनो हि ते ।
'जातो मे पुत्र' इत्युक्तेर्जातकर्मादितस्तथा ॥
मुख्ये ते वपुषो, भाक्ते जीवस्यैते अपेक्ष्य हि ।
'जातकर्म च लोकोक्तिर्जीवापेतेति' शास्त्रतः ॥ १० ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
एकादशाधिकरणमारचयति ।

कल्पादौ ब्रह्मणो जीवो वियद्वत् जायते न वा ? ।
सृष्टेः प्रागद्वयत्वोक्तेर्जायते विस्फुलिङ्गवत् ॥
ब्रह्माद्वयं जातबुद्धौ जीवत्वेन विशेत् स्वयम् ।
औपाधिकं जीवजन्म, नित्यत्वं वस्तुतः श्रुतम् ॥ ११ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वादशाधिकरणमारचयति ।

अचिद्रूपोऽथ चिद्रूपो जीवो ? ऽचिद्रूप इष्यते ।
चिदभावात् सुषुप्त्यादौ जाग्रच्चिन्मनसा कृता ॥
ब्रह्मत्वादेव चिद्रूपश्चित् सुषुप्तौ न लुप्यते
द्वैतादृष्टिर्द्वैतलोपात् 'न हि द्रष्टु' रिति श्रुतिः ॥ १२ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च ॥ २२ ॥ अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥ गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥ व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥ तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥ पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥ तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽणुः सर्वगो वा स्यात्, ? 'एषोऽणुर्' इति वाक्यतः ।
उत्क्रान्तिगत्यागमनश्रवणाच्चाणुरेव सः ।
साभासबुद्ध्यणुत्वेन तदुपाधित्वतोऽणुता ।
जीवस्य सर्वगत्वन्तु स्वतो ब्रह्मत्वतः श्रुतम् ॥ १३ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥ उपादानात् ॥ ३५ ॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥ उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥ समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

जीवोऽकर्ताऽथवा कर्ता ? 'धियः कर्तृत्वसम्भवात् ।
जीवकर्तृतया किं स्याद्' इत्याहुः साङ्ख्यमानिनः ॥
करणत्वान्न धीः कर्त्री, कारकव्यवहारलौकिकाः ।
व्यापारा न विना कर्त्रा, तस्मात् जीवस्य कर्तृता ॥१४॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

कर्तृत्वं वास्तवं किं वा कल्पितं ? वास्तवं भवेत् ।
'यजेते'त्यादिशास्त्रे च सिद्धस्याबाधितत्वतः ।
'असङ्गो ह्ये'ति तद्बाधात् स्फटिके रक्ततेव तत् ।
अध्यस्तं धीचक्षुरादिकरणोपाधिसन्निधेः ॥ १५ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षोडशाधिकरणमारचयति ।

प्रवर्त्तकोऽस्य रागादिरीशो वा ? रागतः क्रिया ।
दृष्टा प्रवृत्तिर्, वैषम्यमीशस्य प्रेरणे भवेत् ॥
सस्येषु वृष्टिवज्जीवेष्वीशस्याविषमत्वतः ।
रागोऽन्तर्याम्यधीनोऽत ईश्वरोऽस्य प्रवर्त्तकः ॥ १६ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥४३॥ मन्त्रवर्णाच्च ॥४४॥ अपि च स्मर्यते ॥४५॥ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥४६॥ स्मरन्ति च ॥४७॥ अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥४८॥ असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥ आभास एव च ॥ ५० ॥ अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥ सूत्रम् ।

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तदशाधिकरणमारचयति।

किं जीवेश्वरसाङ्कर्यं व्यवस्था वा ? श्रुतिद्वयात्।
अभेदभेदविषयात् साङ्कर्यं न निवार्यते॥
'अंशोऽवच्छिन्न आभास' इत्यौपाधिककल्पनैः।
जीवेशयोर्व्यवस्था स्यात् जीवानाञ्च परस्परम्॥ १७॥
इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः।

तथा प्राणाः॥ १॥ गौण्यसम्भवात्॥ २॥ तत्प्राक्श्रुतेश्च॥३॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः॥ ४॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति।

किमिन्द्रियाण्यनादीनि सृज्यन्ते वा परात्मना ?।
सृष्टेः प्रागृषिनाम्नैषां सद्भावोक्तेरनादिता॥
एकबुद्ध्या सर्वबुद्धेर्भौतिकत्वाज्जनिश्रुतेः।
उत्पद्यतेऽथ सद्भावः प्रागवान्तरसृष्टितः॥ १॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च॥५॥ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्॥६॥ सूत्रम्

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति।

सप्तैकादश वाक्यानि 'सप्त प्राणा' इति श्रुतिः।
सप्त स्युर्मूर्धनिष्ठेषु छिद्रेषु च विशेषणात्॥

अशीर्षण्यस्य हस्तादेरपि देहे समीरणात् ।
ज्ञेयान्येकादशाख्यानि तत्तत्कार्यानुसारतः ॥ २ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ पादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

व्यापीन्यणूनि वाक्षाणि ? साङ्ख्या व्यापित्वमूचिरे ।
वृत्तिलाभस्तत्र तत्र देहे कर्मवशाद्भवेत् ॥
देहस्थवृत्तिमद्भागेष्वेवाक्षत्वं समाप्यताम् ।
उत्क्रान्त्यादिश्रुतेस्तानि ह्यणूनि सुरदर्शनात् ॥ ३ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ पादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

मुख्यः प्राणः स्यादनादिर्जायते वा ? न जायते ।
'आनीद्' इति प्राणचेष्टा प्राक् सृष्टेः श्रूयते यतः ॥
आनीदिति ब्रह्मसत्त्वं प्रोक्तं वातनिषेधनात् ।
'एतस्माज्जायते प्राण' इत्युक्तेरेष जायते ॥ ४ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ पादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वायुर्वाऽक्षक्रिया वाऽन्यो वा प्राणः ? श्रुतितोऽनिलः ।
सामान्येन्द्रियवृत्तिर्वा साङ्ख्यैरेवमुदीरणात् ॥

'भाति प्राणो वायुने'ति भेदोक्तेरेकताश्रुतिः।
वायुतत्त्वेन सामान्यव्यक्त्योर्वायव्यतोऽन्यता ॥ ५ ॥

अणुश्च ॥ १२ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे
षष्ठाधिकरणमारचयति।

प्राणोऽयं विभुरल्पो वा ? विभुः स्यात्, श्रुत्युपक्रमे।
हिरण्यगर्भपर्यन्ते सर्वदेहे समीक्षितः।
समष्टिव्यष्टिरूपेण विभुतैवाधिदैविकी।
आध्यात्मिकोऽल्पः प्राणः स्याददृश्यश्च यथेन्द्रियम् ॥ ६ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् ॥ १४ ॥ प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे
सप्तमाधिकरणमारचयति।

स्वतन्त्रा देवतन्त्रा वागाद्याः स्युः ? स्वतन्त्रता।
नो चेद्वागादिजो भोगो देवानां स्यान्न चात्मनः ॥
श्रुतमग्न्यादितन्त्रत्वं भोगोऽग्न्यादेस्तु नोचितः।
देवदेहेषु सिद्धत्वात् जीवो भुङ्क्ते स्वकर्मणा ॥ ७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥ भेदश्रुतेः ॥१८॥ वैलक्षण्यात् ॥ १९ ॥ सूत्रम्।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे
अष्टमाधिकरणमारचयति।

प्राणस्य वृत्तयोऽक्षाणि प्राणात् तत्त्वान्तराणि वा १ ।
तद्रूपत्वश्रुतेः प्राणनाम्नोक्तत्वाच्च वृत्तयः ॥
श्रमाश्रमादिभेदोक्तेर्गौणे तद्रूपनामनी ।
आलोचकत्वे नान्यानि प्राणो नेताऽस्य देहयोः ॥ ८ ॥

संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ सूत्रम्

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
नवमाधिकरणमारचयति ।

नामरूपव्याकरणे जीवः कर्त्ताऽथवेश्वरः १ ।
'अनेन जीवेने'त्युक्तेर्व्याकर्त्ता जीव इष्यते ॥
जीवान्वयः प्रवेशेन सन्निधेः सर्वसर्ज्जने ।
जीवोऽशक्तः, शक्त ईश, उक्तमोक्तिस्त्ववेक्षितुः ॥ ८ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ त्र्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

अवेष्टितो वेष्टितो वा भूतसूक्ष्मैः पुमान् व्रजेत् ?।
भूतानां सुलभत्वेन यात्यवेष्टित एव सः ॥
वीजानां दुर्लभत्वेन निराधारेन्द्रियागतेः।
पञ्चमाहुतियुक्तः स जीवस्तैर्याति वेष्टितः ॥ १ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेदमनेवञ्च ॥ ८॥ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनि ॥ ९ ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरि ॥ ११ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति।

स्वर्गावरोही क्षीणानुशयः सानुशयोऽथवा ?।
'यावत्सम्पात'वचनात् क्षीणानुशय इष्यते ॥
जातमात्रस्य भोगित्वादैकभव्ये विरोधतः।
चरणश्रुतितः सानुशयः कर्मान्तरैरयम् ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि च सप्त ॥ १५ ॥ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति।

चन्द्रं याति नवा पापी ? 'ते सर्वे' इति वाक्यतः।
पञ्चमाहुतिलाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥
भोगार्थमेव गमनमाहुतिर्व्यभिचारिणी।
सर्वश्रुतिः सुकृतिनां याम्ये पापिगतिः श्रुता ॥ ३ ॥

स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः । २२ । सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

वियदादिस्वरूपत्वं तत्साम्यं वा ? ऽवरोहिणः ।

'वायुर्भूत्वे'त्यादिवाक्यात्तद्भावं प्रपद्यते ॥

खवत् सूक्ष्मो वायुवशो युक्तो धूमादिभिर्भवेत् ।

अन्यस्यान्यस्वरूपत्वं न मुख्यमुपपद्यते ॥४ ॥

नातिचिरेण विशेषात् । २३ । सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

व्रीह्यादेः प्राग्विलम्बेन त्वरया वा ? ऽवरोहति ।

तत्रानियम एव स्यात्, नियामकविवर्जनात् ॥

दुःखं व्रीह्यादिनिर्याणमिति तत्र विशेषितम् ।

विलम्बस्तेन पूर्वत्र त्वरार्थादवसीयते ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ सूत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

व्रीह्यादौ जन्म तेषां स्यात् संश्लेषो वा ? जनिर्भवेत् ।

'जायन्त' इति मुख्यत्वात् पशुहिंसादिपापतः ॥

वैधात्र पापसंश्लेषः, कर्म्मव्याप्त्यनुक्तितः ।
व्रीह्यादौ मुख्यजनौ चरणव्याप्तितः श्रुतौ । ६ ।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्य्ययौ ॥ ५ ॥ देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सत्या मिथ्याऽथवा स्वप्नसृष्टिः ? सत्या, श्रुतीरणात् ।
जाग्रद्देशाविशिष्टत्वादीश्वरेणैव निर्मिता ॥
देशकालाद्यनौचित्यात् बाधितत्वाच्च सा मृषा ।
अभावोक्तेर्द्वैतमात्रसाम्याज्जीवानुवादतः ॥ १ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

नाडीपुरीतद्ब्रह्माणि विकल्प्यन्ते सुषुप्तये ।
समुच्चितानि वैकार्थ्यात् विकल्प्यन्ते यवादिवत् ॥
समुच्चितानि नाडीभिरुपसृप्य पुरीतति ।
हृत्स्थब्रह्मणि यात्यैक्यं, विकल्पे त्वष्टदोषता ॥ २ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

यः कोऽप्यनियमेनात्र बुध्यते सुप्त एव वा ? ।
उदबिन्दुरिवाशक्तेर्नियमः कोऽपि बुध्यते ॥
कर्मविद्यापरिच्छेदादुदबिन्दुविलक्षणः ।
स एव बुध्यते शास्त्रात्तदुपाधेः पुनर्भवात् ॥ ३ ॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

किं मूर्च्छैका जाग्रदाद्यौ किं वाऽवस्थान्तरो भवेत् ? ।
अन्यावस्था न प्रसिद्धा तेनैका जाग्रदादिषु ॥
न जाग्रत्स्वप्नयोरेका, द्वैताभानान्न सुप्तता ।
मुखादिविकृतेस्तेनावस्थाऽन्या लोकसम्मता ॥ ४ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥ अपि चैवमेके ॥ १३ ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥ आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥ दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्म किंरूपि वाऽरूपि भवेन्नीरूपमेव वा ? ।
द्विविधश्रुतिसद्भावाद्ब्रह्म स्यादुभयात्मकम् ॥

नीरूपमेव वेदान्तैः प्रतिपाद्यमपूर्वतः।
रूपं त्वनूद्यते भ्रान्तमुभयत्वं विरुध्यते ॥ ५ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥ तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥ पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
षष्ठमधिकरणमारचयति।

ब्रह्माऽपि 'नेति नेती'ति निषिद्धमथवा नहि ?।
द्विरुक्त्या ब्रह्मजगती निषिध्येते उभे अपि ॥
वीप्सेयमितिशब्दोक्ता सर्वदृश्यनिषिद्धये।
अनिदं सत्यसत्यश्च ब्रह्मैकं शिष्यतेऽवधिः ॥ ६ ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१ ॥ सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥ स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥ उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति।

अस्त्यन्यद्ब्रह्मणो नो वा विद्यते ? ब्रह्मणोऽधिकम्।
सेतुत्वोन्मानवत्त्वाच्च सम्बन्धाद्भेदवत्त्वतः ॥
धारणात् सेतुतोन्मानमुपास्त्यै भेदसङ्गती।
उपाध्युद्भवनाशाभ्यां नान्यदन्यनिषेधतः ॥ ७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

कर्मैव फलदं यद्वा कर्माराधित ईश्वरः ।
अपूर्वावान्तरद्वारा कर्मणः फलदातृता ॥
अचेतनात् फलासूतेः शास्त्रीयात् पूजितेश्वरात् ।
कालान्तरे फलोत्पत्तेर्नापूर्वपरिकल्पना ॥ ८ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥ दर्शयति च ॥ ४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सर्ववेदेष्वनेकत्वमुपास्तेरथवैकता १ ।
अनेकत्वं, कौथुमादिनामधर्मविभेदतः ॥
विधिरूपफलैकत्वादेकत्वं नाम न श्रुतम् ।
शिरोव्रताख्यधर्मस्तु स्वाध्याये स्यान्न वेदने ॥ १ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति।

एकोपास्तावनाहार्या आहार्या वा गुणाः श्रुतौ।
अश्रुतत्वादनाहार्या उपकारः श्रुतैर्गुणैः॥
श्रुतत्वादन्यशाखायामाहार्या अग्निहोत्रवत्।
विशिष्टविद्योपकारः स्वशाखोक्तगुणैः समः॥ २॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्॥ ६॥ न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्॥ ७॥ संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि॥ ८॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति।

एका भिन्नाऽथवोद्गीथविद्या छन्दोग्यकाण्वयोः १।
एका स्यान्नामसामान्यात् सम्रामादिसमत्वतः॥
उद्गीथावयवोङ्कार उद्गातेत्युभयोर्भिदा।
वेद्यभेदेऽर्थवादादिसाम्यमात्राप्रयोजकम्॥ ३॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम्॥ ९॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति।

किमध्यासोऽथवा बाधः ऐक्यं वाऽथ विशेष्यता १।
अध्यस्याथ नास्त्यैक्यं नियतं द्वित्वभावतः॥
वेदेषु व्याप्त ओङ्कार उद्गीथेन विशिष्यते।
अध्यासादौ फलं कल्प्यं सन्निकृष्टांशलक्षणा॥ ४॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे॥ १०॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वशिष्ठत्वाद्यनाहार्यमाहार्यं वैवमित्यतः ।

उक्तस्यैव परामर्शादनाहार्यमनुक्तितः ॥

प्राणद्वारेण बुद्धिस्थं वशिष्ठत्वादि नेतरत् ॥

एवं शब्दपरामर्शयोग्यमाहार्यमिष्यते ॥ ५ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

नाऽहार्या उत वा हार्या आनन्दाद्या अनाहृतिः ।

वामनीसत्यकामादेरिवैतेषां व्यवस्थितेः ॥

विधीयमानधर्माणां व्यवस्था स्याद् यथाविधि ।

प्रतिपत्तिफलानान्तु सर्वशाखासु संहृतिः ॥ ६ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

सर्वा परम्पराऽर्थादेर्ज्ञेया पुरुष एव वा ।

ज्ञेया, सर्वाश्रुतत्वेन वाक्यानि स्युर्बहूनि हि ॥

पुमर्थः पुरुषज्ञाने तत्प्रयत्नः श्रुतौ महान् ।

तद्बोधाय श्रुतोऽर्थादिर्वैद्य एकः पुमांस्ततः ॥ ७ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ अन्वयादिति चेत् स्यादव-धारणात् ॥ १७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति।

‘आत्मा वा इदम्’ इत्यत्र विराट् स्यादथवेश्वरः?।
भूतासृष्टेर्नेश्वरः स्यात् गवाद्यानयनाद्विराट्॥
भूतोपसंहृतेरीशः स्यादद्वैतावधारणात्।
अर्थवादो गवाद्युक्तिर्ब्रह्मात्मत्वं विवक्षितम्॥ ८॥

कार्याख्यानादपूर्वं॥ १८॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
नवमाधिकरणमारचयति।

द्वयोर्वस्त्वन्यदेकं वा वाजिच्छान्दोग्यषष्ठयोः?।
उभयत्र पृथग्वस्तु, सदात्मभ्यामुपक्रमात्॥
साधारणोऽयं सच्छब्दः ‘स आत्मा तत्त्वम्’ इत्यतः।
वाक्यशेषादात्मवाची तस्माद्वस्त्वेकमेतयोः॥ ९॥

समान एवञ्चाभेदात्॥ १९॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
दशमाधिकरणमारचयति।

अनग्नबुद्ध्याचमने विधेये बुद्धिरेव वा?।
उभे अपि विधेयेते, द्वयोरप्यश्रुतत्वतः॥
स्मृतेराचमनं प्राप्तं, प्रायत्यर्थमनूद्य तत्।
अनग्नतामतिः प्राणविदोऽपूर्वा विधीयते॥ १०॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि॥ २०॥ न वा विशेषात्॥ २१॥ दर्शयति च॥ २२॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
एकादशाधिकरणमारचयति।

शाण्डिल्यविद्याकाण्वानां द्विविधैकविधाऽथवा ?।
द्विरुक्तेरेकशाखायां द्वैविध्यमिति गम्यते॥
एकं मनोमयत्वादिप्रत्यभिज्ञानतो भवेत्।
विद्याया विधिरेकत्र स्यादन्यत्र गुणे विधिः॥ ११॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः॥ २३॥ सूत्रम्।
तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वादशाधिकरणमारचयति।

संहारः स्याद्व्यवस्था वा नाम्नोरहरहन्त्विति ?।
विद्यैकत्वेन संहारः स्यादध्यात्माधिदैवयोः॥
'तस्योपनिषद्' इत्येवं भिन्नस्थानत्वकीर्त्तनात्।
स्थितासीनगुरूपास्त्योरिव नाम्नोर्व्यवस्थितिः॥ १२॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्॥ २४॥ सूत्रम्।
तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

आहार्या वा न वा तत्र संभृत्यादिविभूतयः ?।
आहार्या, ब्रह्मधर्मत्वात् शाण्डिल्यादाववारणात्॥
असाधारणधर्माणां प्रत्यभिज्ञाऽत्र नास्ति तत्।
अनाहार्या ब्रह्ममात्रसम्बन्धोऽतिप्रसञ्जकः॥ १३॥

वेधाद्यर्थभेदात्॥ २५॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

पुंविद्यैका विभिन्ना वा तैत्तिरीयकताण्डिनोः ?।
मरणावभृथत्वादिसाम्यादैकेति गम्यते॥
बहुना रूपभेदेन किञ्चित् साम्यस्य बाधनात्
न विद्यैक्यं, तैत्तिरीये ब्रह्मविद्याप्रशंसनात्॥ १४॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत् तदुक्तं ॥ २६॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

वेधमन्त्रप्रवर्ग्यादि विद्याङ्गमथवा न तु ?।
विद्यासन्निधिपाठेन विद्याङ्गे मन्त्रकर्मणी॥
लिङ्गेनान्यत्र मन्त्राणां वाक्येनापि च कर्मणाम्।
विनियोगात् सन्निधिस्तु बाध्योऽतो नाङ्गता तयोः॥ १५॥

साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये॥ २७॥ छन्दत उभयाविरोधात्॥ २८॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षोडशाधिकरणमारचयति।

उपायनमनाहार्यं हानाद् आह्रियतेऽथवा ?।
अश्रुतत्वादनाक्षेपाद्विद्याभेदाच्च नाहृतिः॥
विद्याभेदेऽप्यर्थवाद आहार्यः स्तुतिसाम्यतः।
हानस्य प्रत्यभिज्ञानादैकविंशादिवादवत्॥ १६॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षोडशाधिकरणस्य द्वितीयवर्णकमाह।

विधूनन चालनं स्याद्धानं वा चालनं भवेत्?।
'दोधूयन्ते ध्वजाग्राणी'त्यादौ चालनदर्शनात्॥
हानमेव भवेद्वाक्यशेषेऽन्योपायनश्रवात्।
कर्त्तॄन ह्यपरित्यक्तमन्यं स्वीकर्त्तुमर्हति॥ १६॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षोडशाधिकरणस्य तृतीयवर्णकमाह।

कर्मत्यागो मार्गमध्ये यदि वा मरणात्पुरा।
उत्तीर्य विरजां त्यागस्? तथा कौषीतकिश्रुतेः॥
कर्मप्राप्यफलाभावात् मध्ये साधनवर्जनात्।
ताण्डिश्रुतेः पुरा त्यागो, बाध्यः कौषीतकिक्रमः॥१६॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः॥ २९॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्॥ ३०॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
सप्तदशाधिकरणमारचयति।

उपास्तिबोधयोर्मार्गः समो यद्वा व्यवस्थितः?।
सम एवोत्तरो मार्ग एतयोः कर्मज्ञानवत्॥
देशान्तरफलप्राप्त्यै युक्तो मार्ग उपास्तिषु।
आरोग्यवद्बोधफले तेन मार्गो व्यवस्थितः॥ १७॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्॥ ३१॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
अष्टाविंशाधिकरणमारचयति ।

मार्गः श्रुतस्थलेष्वेव सर्वोपास्तिषु वा भवेत् ? ।
श्रुतेष्वेव प्रकरणात्, द्विःपाठोऽस्य वृथाऽन्यथा ॥
प्रोक्तो विद्यान्तरे मार्गो 'ये चेम' इति वाक्यतः ।
तेन बाध्यं प्रकरणं, द्विपाठश्चिन्तनाय हि ॥ १८ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
ऊनविंशाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्मतत्त्वविदां मुक्तिः पाक्षिकी नियताऽथवा ? ।
पाक्षिक्य,ऽपान्तरतमप्रभृतेर्जन्मकीर्त्तनात् ॥
नानादेहोपभोक्तव्यमोघोपास्तिफलं बुधाः ।
मुक्ताधिकारपुरुषा मुच्यन्ते नियता ततः ॥१९ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम् ॥ ३३॥
सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
विंशाधिकरणमारचयति।

निषेधानामसंहारः संहारो वा ? न संहृतिः ।
आनन्दादिवदात्मत्वं नैषां सम्भाव्यते यतः ॥
श्रुतानामश्रुतानाञ्च निषेधानां समा यतः ।
आत्मलक्षणता तस्मात् दार्ढ्यायास्तूपसंहृतिः ॥ २० ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
एकविद्याधिकरणमारचयति ।

'पिबन्तौ द्वा सुपर्णे'ति द्वे विद्ये अथवैकधीः ।
भोक्त्रीशौ, भोक्त्रभोक्तारावितिविद्ये उभे इमे ॥
पिबन्तौ भोक्त्रभोक्तारावित्युक्तं हि समन्वये ।
[illegible]प्रत्यभिज्ञानात् विद्यैका मन्त्रयोर्द्वयोः ॥ २१ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वाविद्याधिकरणमारचयति ।

विद्याभेदोऽथ विद्यैक्यं स्यादुषस्तकहोलयोः ।
समानस्य द्विराम्नानाद्विद्याभेदः प्रतीयते ।
सर्वान्तरत्वमुभयोर्नास्ति विद्यैकता ततः ।
शङ्काविशेषनुत्त्यै द्विःपाठस् 'तत्त्वमसी'तिवत् ॥ २२ ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
त्वयोर्विद्याधिकरणमारचयति ।

व्यतिहारे स्वात्मरव्योरेकधा धीरुत द्विधा ।
वस्त्वैक्यादेकधैवास्य ध्यानीय व्यतिहारगीः ॥
एकोऽपि व्यतिहारोक्त्या धीर्द्विधेशस्य जीवता ।
[illegible]पास्त्यै वाचनिकी मूर्तिवद्ध्यानमार्थिकम् ॥ २३ ॥

शेष हि सत्त्वादयः ॥ २८ ॥ सूत्रम् ।
तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्विंशाधिकरणमारचयति ।

द्वे सत्यविद्ये एका वा यक्षरव्यादिवाक्ययोः ? ।
फलभेदादुभे लोकजयात् पापहृतेः पृथक् ॥
प्रकृताकर्षणादेका पापघातोऽङ्गधीफलम् ।
अर्थवादोऽथवा मुख्यो युक्तोऽधिकृतिकल्पकः ॥ २४ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥ सूत्रम् ।
तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चविंशाधिकरणमारचयति ।

असंहृतिः संहृतिर्वा व्योम्नोर्दहरहार्दयोः ? ।
उपास्यज्ञेयभेदेन तद्गुणानामसंहृतिः ॥
उपास्ये क्वचिदन्यत्र स्तुतये वाऽस्तु संहृतिः ।
दहराकाश आत्मैव हृदाकाशोऽपि नेतरः ॥ २५ ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥ सूत्रम् ।
तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
षड्विंशाधिकरणमारचयति ।

न लुप्यते लुप्यते वा प्राणाहुतिरभोजने ।
न लुप्यतेऽतिथेः पूर्वं भुञ्जीतेत्यादरोक्तितः ॥
भुज्यर्थान्नोपजीवित्वात्तल्लोपे लोप इष्यते ।
भुक्तिपक्षे पूर्वभुक्तावादरोऽप्युपपद्यते ॥ २६ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

सप्तविंशाधिकरणमारचयति ।

नित्या अङ्गावबद्धाः स्युः काम्यास्त्वनियता उत ? ।
पर्णवत् क्रतुसम्बन्धो वाक्यान्नित्यास्ततो मताः ॥
पृथक्फलश्रुतेर्नैता नित्या गोदोहनादिवत् ।
'उभौ कुरुत' इत्युक्तं कर्मोपास्त्यनुपासिनोः ॥ २७ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

अष्टाविंशाधिकरणमारचयति ।

एकीकृत्य पृथग् वा स्याद् वायुप्राणानुचिन्तनम् ? ।
तत्त्वाभेदात्तयोरेकीकरणेनानुचिन्तनम् ॥
अवस्थाभेदतोऽध्यात्ममधिदैवं पृथक् श्रुतेः ।
प्रयोगभेदो राजादिगुणकेन्द्रप्रदानवत् ॥ २८ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ ४५ ॥ अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥ विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥ दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवत् न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः । ५२ । सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

एकोनत्रिंशाधिकरणमारचयति ।

कर्मशेषाः स्वतन्त्रा वा मनश्चित्प्रमुखाग्नयः ? ।
कर्मशेषाः, प्रकरणात् लिङ्गमन्यार्थदर्शनम् ॥

उक्तेष विधिगास्तिङ्गादेव श्रुत्या च वाक्यतः।
बाध्यं प्रकरणं तस्मात् स्वतन्त्रं वह्निचिन्तनम् ॥ २९ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥ व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य
त्रिंशाधिकरणमारचयति।

आत्मा देहस्तदन्यो वा? चैतन्यं मदशक्तिवत्।
भूतमेलनजं देहे नान्यस्त्वात्मा वपुस्ततः॥
भूतोपलब्धिर्भूतेभ्यो विभिन्ना विषयित्वतः।
सैवात्मा भौतिकाद्देहादन्योऽसौ परलोकभाक् ॥ ३० ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
एकत्रिंशाधिकरणमारचयति।

उक्थादिधीः स्वशाखाङ्गेष्वेवान्यत्रापि वा भवेत्?।
सान्निध्यात् स्वस्वशाखाङ्गेष्वेवासौ व्यवतिष्ठते।
उक्थोद्गीथादिसामान्यं तत्तच्छब्दैः प्रतीयते।
श्रुत्या च सन्निधेर्बाधस्ततोऽन्यत्रापि यात्यसौ ॥ ३१ ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥ सूत्रम्॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति

ध्येयो वैश्वानरांशोऽपि ध्यातव्यः कृत्स्न एव वा ?।
अङ्गेषूपास्तिफलयोर्दृष्टत्वादंशधीरपि ॥
उपक्रमावसानाभ्यां समस्तस्यैव चिन्तनम्।
अङ्गोपास्तिफले तुल्ये प्रत्येकोपास्तिनिन्दनात् ॥ ३२ ॥

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ सूत्रम्।
तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
त्रयस्त्रिंशाधिकरणमारचयति।

न भिन्ना उत भिद्यन्ते शाण्डिल्यदहरादय ?।
समस्तोपासनश्रैष्ठ्यात् ब्रह्मैक्यादप्यभिन्नता ॥
कृत्स्नोपास्तेरशक्यत्वाद् गुणैर्नापृथक्त्वत।
दहरादीनि भिद्यन्ते पृथक् पृथगुपक्रमात् ॥ ३३ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥ सूत्रम्।
तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुस्त्रिंशाधिकरणमारचयति।

अहङ्ग्रहेष्वनियमो विकल्पे नियमोऽथवा ?।
नियामकस्याभावेन याथाकाम्यं प्रतीयताम् ॥
ईशसाक्षात्कृतेरेकविद्ययैव प्रसिद्धित।
अन्यानर्थक्यविक्षेपौ विकल्पस्य नियामकौ ॥ ३४ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥ सूत्रम्।
तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चत्रिंशाधिकरणमारचयति।

प्रतीकेषु विकल्पः स्याद् याथाकाम्येन वा मितिः ? ।
अहंग्रहेष्विवैतेषु साक्षात्कृत्यै विकल्पनम् ॥
'देवो भूत्वे'तिवक्राच काचित् साक्षात्कृती मितिः ।
याथाकाम्यमतोऽमीषां समुच्चयविकल्पयोः ॥ ३५ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥ शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥ समाहारात् ॥६३॥ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥ न वा तत् सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥ दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥ सूत्रम् ।

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे

षट्त्रिंशदधिकरणमारचयति ।

समुच्चयोऽङ्गबद्धेषु याथाकाम्येन वा मितिः ? ।
समुच्चितत्वादङ्गानां तद्बद्धेषु समुच्चयः ॥
'ग्रह गृहीत्वा स्तोत्रस्यारम्भ' इत्यादिवन्नहि ।
अश्रूयते सहभावोऽत्र याथाकाम्यं ततो भवेत् ॥ ३६ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥ शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥ तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥ नियमाच्च ॥ ७ ॥ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ तुल्यन्तु दर्शनम् ॥ ९ ॥ असार्वत्रिकी ॥ १० ॥ विभागः शतवत् ॥ ११ ॥ अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥ नाविशेषात् ॥ १३ ॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥ उपमर्दं च ॥ १६ ॥ ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति।

क्रत्वर्थमात्मविज्ञानं स्वतन्त्रं वाऽऽत्मनो यतः।
देहातिरेकमज्ञात्वा न कुर्यात् क्रतुगं ततः॥
नाद्वैतबुद्धेः कर्महेतुर्हन्ति प्रत्युत कर्म सा।
आचारो लोकसंग्राही स्वतन्त्रा ब्रह्मधीस्ततः॥ १ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति।

नास्त्यूर्ध्वरेता किं वास्ति? नास्त्यसावविधानतः।
वीरघाते विधेः क्ष्मावन्धपांग्वादिगा स्मृतिः॥
अस्त्यपूर्वविधेः क्ष्मिर्वीरहाऽनग्निको गृही।
अन्धादेः पृथगुक्तत्वात् स्वस्थानां श्रूयते विधिः॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णकमारचयति।

लोकस्थाश्रमी ब्रह्मनिष्ठामर्हति वा नवा?।
यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यवारणात्॥
अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ कर्मठे कथम्।
कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः॥ २ ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ भावशब्दाच्च ॥२२॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

स्तोत्रं रसतमत्वादि ध्येयं वा गुणवर्णनात् ? ।
'जुहूरादित्य' इत्यादाविव कर्माङ्गसंस्कृतिः ॥
भिन्नप्रकरणस्थत्वान्नाङ्गविध्येकवाक्यता ।
'उपासीतेति' विध्युक्तेर्ध्येयं रसतमादिकम् ॥ ३ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥ तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

पारिप्लवार्थमाख्यानं किं वा विद्यास्तुतिः ? स्तुतेः ।
ज्यायोऽनुष्ठानशेषत्वं तेन पारिप्लवार्थता ॥
'मनुर्वैवस्वतो राजे'त्येवं तत्र विशेषणात् ।
अत्र विद्यैकवाक्यत्वभावाद्विद्यास्तुतिर्भवेत् ॥ ४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आत्मबोधः फले कर्मापेक्षो नो वा ह्यपेक्षते ? ।
अङ्गिनोऽङ्गेष्वपेक्षायाः प्रयाजादिषु दर्शनात् ॥
अविद्यातमसोर्ध्वस्तौ दृष्टं हि ज्ञानदीपयोः ।
नैरपेक्ष्यं ततोऽस्यापि विद्या कर्मानपेक्षिणी ॥ ५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥ शमदमाद्युपेत स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

उत्पत्तावनपेक्षेयमुत कर्माण्यपेक्षते ? ।
फले यथाऽनपेक्षैवमुत्पत्तावनपेक्षता ॥
यज्ञशान्त्यादिसापेक्षं विद्याजन्म श्रुतिद्वयात् ।
फलेऽनपेक्षितोऽप्यश्वो रथे यद्वदपेक्ष्यते ॥ ६ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥ अबाधाच्च ॥ २९ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥ शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति

सर्वान्नविधिः प्राणविदोऽनुज्ञाऽथवाऽऽपदि ? ।
अपूर्वत्वेन सर्वान्नभुक्तिर्ध्यातुर्विधीयते ॥
श्वाद्यन्नभोजनाशक्तेः शास्त्राच्च भोज्यवारणम् ।
आपदि प्राणरक्षार्थमेवानुज्ञायतेऽखिलम् ॥ ७ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥ सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥ सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥ अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विःप्रयोगोऽथवा सकृत् ? ।
प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते ॥

आश्रमानभुक्तस्य प्राप्तिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा ।
अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां खादिरे मत ॥ ८ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे ॥ ३६ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥ विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थ पादे
नवमाधिकरणमारचयति ।

नास्त्यनाश्रमिणो ज्ञानमस्ति वा ? नैव विद्यते ।
धीशुद्धर्थाश्रमित्वस्य ज्ञानहेतोरभावतः ॥
अस्त्येव, सर्वसम्बन्धिजपादेश्चित्तशुद्धित ।
श्रुता हि विद्या रैकादेराश्रमे त्वतिशुद्धता ॥ ९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्य ॥ ४० ॥ सूत्रम ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थ पादे
दशमाधिकरणमारचयति ।

अवरोहोऽस्त्याश्रमिणा नवा ? रागात्, स विद्यते ।
पूर्वधर्मश्रद्धया वा यथारोहस्तथैच्छिक ॥
रागस्यातिनिषिद्धत्वाद्विहितस्यैव धर्मत ।
आरोहनियमोक्त्यादेर्नावरोहोऽस्त्यशास्त्रत ॥ १० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थ पादे
एकादशाधिकरणमारचयति ।

भ्रष्टोर्द्ध्वरेतसो नास्ति प्रायश्चित्तमथास्ति वा ?।
अदृष्टनोक्तेर्नास्त्येव व्रतिनो गर्द्दभ पशुः॥
उपपातकमेवैतत् व्रतिनो मधुमासवत्।
प्रायश्चित्ताच्च संस्कारात् शुद्धिर्यत्नपरं वचः॥ ११॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च॥ ४३॥ सूत्रम्।
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
द्वादशाधिकरणमारचयति।

शुद्धः शिष्टैरुपादेयस्त्याज्यो वा दोषहानितः ?।
उपादेयोऽन्यथा शुद्धिः प्रायश्चित्तकृता वृथा॥
आमुष्मिकी च शुद्धिः स्यात्तं शिष्टास्त्यजन्ति तम्।
प्रायश्चित्तादृष्टिवाक्यादशुद्धिस्त्वैहिकीष्यते॥ १२॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः॥ ४४॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते॥ ४५॥ श्रुतेश्च॥ ४६॥ सूत्रम्।
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

अङ्गध्यानं याजमानमार्त्विज्यं वा? यतः फलम्।
ध्यातुरेव श्रुतं, तस्मात् याजमानमुपासनम्॥
'ब्रूयादेवविदुद्गाते'त्यार्त्विज्यत्वं स्फुटं श्रुतम्।
क्रीतत्वादृत्विजस्तेन कृतं स्वामिकृतं भवेत्॥ १३॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्॥ ४७॥ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः॥ ४८॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात्॥ ४९॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्दशाधिकरणमारचयति

अविधेय विधेयं वा मौनम्? तत्र विधीयते।
प्राप्तं पाण्डित्यतो मौनं, ज्ञानवाच्युभयं यतः॥
निरन्तरज्ञाननिष्ठा मौनं पाण्डित्यतः पृथक्।
विधेयं तद्भेददृष्टिप्राबल्ये तन्निवृत्तये॥ १४॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्॥ ५०॥ सूत्रम्।
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

बाल्यं वयः काकचारो धीशुद्धिर्वा? प्रसिद्धितः।
वयस्त्वस्याविधेयत्वे कामचारोऽस्तु नेतरत्॥
मननस्योपयुक्तत्वाद्भावशुद्धिर्विवक्षिता।
अत्यन्तानुपयोगित्वाद्विरुद्धत्वाच्च न द्वयम्॥ १५॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्॥ ५१॥ सूत्रम्।
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
षोडशाधिकरणमारचयति।

इहैव नियतं ज्ञानं पाक्षिकं वा? नियम्यते।
तथाभिसन्धेर्यज्ञादिः क्षीणो विविदिषाजनौ॥
असति प्रतिबन्धेऽत्र ज्ञानं जन्मान्तरेऽन्यथा।
'श्रवणाये'त्यादिशास्त्राद्वामदेवोद्भवादपि॥ १६॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः॥ ५२॥ सूत्रम्।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे
सप्तदशाधिकरणमारचयति।

मुक्तिः सातिशया नो वा? फलत्वाद्ब्रह्मलोकवत्।
स्वर्गवत् फलभेदेन मुक्तिः सातिशयैव हि॥
ब्रह्मैव मुक्तिर्न ब्रह्म क्वचित् सातिशयं श्रुतम्।
अत एकविधा मुक्तिर्वेधसो मनुजस्य वा॥ १७॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात्॥ १॥ लिङ्गाच्च॥ २॥ सूत्रम्।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति।

श्रवणाद्या सकृत्कार्या आवर्त्या वा? सकृद्, यतः।
शास्त्रार्थस्तावता सिध्येत् प्रयाजादौ सकृत्कृते॥
आवर्त्या दर्शनान्तास्ते तण्डुलान्तावघातवत्।
दृष्टेऽत्र सम्भवत्यर्थे नादृष्टं कल्प्यते बुधैः॥ १॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च॥ ३॥ सूत्रम्।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति।

ज्ञाता स्वात्मतया ब्रह्म ग्राह्यमात्मतयाऽथवा?।
अन्यत्वेन विजानीयाद्दुःखदुःखिविरोधतः॥
औपाधिको विरोधोऽत आत्मत्वेनैव गृह्यताम्।
गृह्णन्त्येव महावाक्यैः स्वशिष्यान् ग्राहयन्ति च॥ २

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥ सूत्रम्।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति।

प्रतीकेऽहन्दृष्टिरस्ति न वा ? ब्रह्माविभेदतः।
जीवप्रतीकयोर्ब्रह्मद्वाराऽहन्दृष्टिरिष्यते ॥
प्रतीकत्वोपासकत्वहानिर्ब्रह्मैक्यवीक्षणे।
अवीक्षणे तु भिन्नत्वान्नास्त्याहन्दृष्टियोग्यता ॥ ३ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ सूत्रम्।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति।

किमन्यधीर्ब्रह्मणि स्यादन्यस्मिन् ब्रह्मधीरुत ?।
अन्यदृष्ट्योपासनीयं ब्रह्मात्र फलदत्वत ॥
उत्कर्षेतिपरत्वाभ्यां ब्रह्मदृष्ट्याऽन्यचिन्तनम्।
अन्योपास्त्या फलं दत्ते ब्रह्म तिथ्याद्युपास्तिवत् ॥ ४ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥ सूत्रम्।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति।

आदित्यादावङ्गदृष्टिरङ्गे रव्यादिधीरुत ?।
नोत्कर्षो ब्रह्मजत्वेन द्वयोस्तेनैच्छिकी मतिः ॥
आदित्यादिधियाऽङ्गानां संस्कारे कर्मणः फले।
युज्यतेऽतिशयस्तस्मादङ्गेष्वर्कादिदृष्टयः ॥ ५ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥ ध्यानाच्च ॥ ८ ॥ अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥ स्मरन्ति च ॥ १० ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

नास्त्यासनस्य नियम उपास्तावुत विद्यते ? ।

न देहस्थितिसापेक्षं मनोऽतो नियमो न हि ॥

शयनोत्थानगमनैर्विक्षेपस्यानिवारणात् ।

धीसमाधानहेतुत्वात् परिशिष्यत आसनम् ॥ ६ ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

दिग्देशकालनियमो विद्यतेऽथ न विद्यते ? ।

विद्यते, वैदिकत्वेन कर्मस्वेतस्य दर्शनात् ॥

एकाग्रस्याविशेषेण दिगादिर्न नियम्यते ।

'मनोऽनुकूल' इत्युक्तो दृष्टार्थं देशभाषणम् ॥ ७ ॥

आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

उपास्तीनां यावदिच्छमावृत्तिः स्यादुताऽऽमृति ? ।

उपास्त्यर्थाभिनिष्पत्तेर्यावदिच्छं न तूपरि ॥

अन्त्यप्रत्ययतो जन्म भाव्यतस्तत्प्रसिद्धये ।

आमृत्यावर्तनं न्याय्यं सदा तद्भाववाक्यतः ॥ ८ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥१३॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

नवमाधिकरणमारचयति।

ज्ञानिनः पापलेपोऽस्ति नास्ति वाऽनुपभोगतः ?।
'आनाश' इति शास्त्रेषु घोषाल्लोपोऽस्य विद्यते ॥
अकर्त्रात्मधिया वस्तुमहिम्नैव न लिप्यते।
अश्लेषनाशावप्युक्तावङ्गे घोषस्तु सार्थकः ॥ ८ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

दशमाधिकरणमारचयति।

पुण्येन लिप्यते नो वा ? लिप्यते, ऽस्य श्रुतत्वतः।
न हि श्रौतेन पुण्येन श्रौतं ज्ञानं विरुध्यते ॥
अलेपो वस्तुसामर्थ्यात् समानः पुण्यपापयोः।
श्रुतं पुण्यं पापतया तरणञ्च समं श्रुतम् ॥ १० ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे

एकादशाधिकरणमारचयति।

आरब्धे नश्यतो नो वा ? सञ्चिते इव नश्यतः।
उभयत्राप्यकर्तृत्वतद्बोधौ सदृशौ खलु ॥
आदेहपातं संसारश्रुतेरनुभवादपि।
इषुचक्रादिदृष्टान्तात् नैवारब्धे विनश्यतः ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्य्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥ अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयो ॥ १७ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
द्वादशाधिकरणमारचयति।

नश्येन्नोवाऽग्निहोत्रादि नित्यं कर्म्म ? विनश्यति,।
येतोऽयं वस्तुमहिमा न क्वचित् प्रतिहन्यते ॥
अनुष्ठानफलाऽस्य नाशोऽप्यन्यो न नश्यति।
विद्यायामुपयुक्तत्वान्नाश्यश्लेषस्तु काम्यवत् ॥ १२ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे
त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

किमङ्गोपास्तिसयुक्तमेव विद्योपयोग्युत ?।
केवलञ्च प्रशस्तत्वात् सोपास्त्येवोपयुज्यते ॥
'केवलं वीर्य्यवद्विद्यासंयुक्तं वीर्य्यवत्तरम्'।
इति श्रुतेस्तारतम्यादुभयं ज्ञानसाधनम् ॥ १३ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १९ ॥ सूत्रम्।

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादः।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

बहुजन्मप्रारब्धयुक्तानां नास्त्युतास्ति मुक् ?।
विद्यालोपे कृतं कर्म्म फलदं, तेन नास्ति मुक् ॥

किं जीवादथवा देहात् प्राणोत्क्रान्तिर्निवार्य्यते ?।
जीवान्निवारणं युक्तं, जीवेद्देहोऽन्यथा सदा।
तप्ताश्मजलवद्देहे प्राणानां विलयः स्मृतः ॥
उच्छ्वयत्यत्र देहोऽतो देहात् सा विनिवार्य्यते ॥ ६ ॥

तानि परे तथाह्याह ॥ १५ ॥ सूत्रम्।
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
सप्तमाधिकरणमारचयति।

अस्य वागादयः स्वस्वहेतौ लीना परेऽथवा ?।
'गताः कलाः' इति श्रुत्या स्वस्वहेतुषु तल्लयः ॥
नद्यब्धिलयसाम्योक्तेर्विद्वद्दृष्ट्या लयः परे।
अन्यदृष्टिपरं शास्त्रं गता इत्याद्युदाहृतम् ॥ ७ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥ सूत्रम्।
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
अष्टमाधिकरणमारचयति।

तल्लयः शक्तिशेषेण निःशेषेणाथवाऽऽत्मनि ?।
शक्तिशेषेण युक्तोऽसावज्ञानिष्वेतदीक्षणात् ॥
नामरूपविभेदोक्तेर्निःशेषेणैव संलयः।
अज्ञे जन्मान्तरार्थन्तु शक्तिशेषत्वमिष्यते ॥ ८ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥ सूत्रम्।
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
नवमाधिकरणमारचयति।

अविशेषो विशेषो वा स्यादुत्क्रान्तेरुपासितुः ।
ह्रग्रद्योतनसाम्योक्तेरविशेषोऽन्यनिर्गमात् ॥
मूर्द्धन्ययैव नाड्याऽसौ व्रजेन्नाडीविचिन्तनात् ।
विद्यासामर्थ्यतश्चापि विशेषोऽस्त्यन्यदर्शनात् ॥ ९ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥ निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् दर्शयति च ॥ १९ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
दशमाधिकरणमारचयति ।

अह्न्येव मृतो रश्मिं याति निश्यपिवा निशि ? ।
सूर्य्यरश्मेरभावेन मृतोऽह्न्येव याति तम् ।
यावद्देहं रश्मिनाड्योर्युक्तो ग्रीष्मे क्षपास्वपि ।
देहदाहात् श्रुतत्वाच्च रश्मीन्निश्यपि यात्यसौ ॥१० ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥ योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपाद ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
एकादशाधिकरणमारचयति ।

अयने दक्षिणे मृत्वा धीफलं नैत्यथैति वा ? ।
नैत्युत्तरायणाधीनेर्भीष्मस्यापि प्रतीक्षणात् ॥
आतिवाहिकदेवोक्तेर्वरख्यात्यै प्रतीक्षणात् ।
फलैकान्त्याच्च विद्यायाः फलं प्राप्नोत्युपासकः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥ सूत्रम्।
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नानाविधो ब्रह्मलोकमार्गो यद्वार्चिरादिकः ?
नानाविधः स्याद्विद्यासु वर्णनादन्यथान्यथा ॥
एक एवार्चिरादिः स्यान्नानाश्रुत्युक्तपूर्वकः।
यतः पञ्चाग्निविद्याया विद्यान्तरवतां श्रुतः ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्॥ २ ॥ सूत्रम्।
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे
द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सन्निवेशयितुं वायुरत्राशक्योऽथ शक्यते ?।
न शक्यो वायुलोकस्य श्रुतक्रमविवर्जनात् ॥
वायुश्छिद्राद्विनिष्क्रम्य स आदित्यं व्रजेदिति।
श्रुतेरर्वाग्रवेर्वायुर्देवलोकस्ततोऽपरधः ॥ २ ॥

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥ सूत्रम्।
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वरुणादेः सन्निवेशो नास्ति तत्राथ विद्यते ?। -
नास्ति, वायोरिवैतस्य व्यवस्थाश्रुत्यभावतः ॥
विद्युत्सम्बन्धिवृष्टिस्थनीरस्याधिपतित्वतः।
वरुणो विद्युतस्तूर्ध्वं तत इन्द्रप्रजापती ॥ ३ ॥

आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥ उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥
वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥ सूत्रम्

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

मार्गचिह्नं भोगभुवो नेतारो वाऽर्चिरादयः ?।
आद्यौ स्यातां, मार्गचिह्नसारूप्याल्लोकशब्दतः ॥
'अन्ते गमयती'त्युक्तेर्नेतारस्तेषु चेष्टया ।
निर्द्दिष्टोऽस्त्यत्र लोकाख्या तन्निवासिजनान् प्रति ॥४॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥ विशेषितत्वाच्च ॥८॥ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥ स्मृतेश्च ॥ ११ ॥ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥ दर्शनाच्च ॥ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

परं ब्रह्माथ वा कार्यमुदङ्मार्गेण गम्यते ।
मुख्यत्वादमृतत्वोक्तेर्गम्यते परमेव तत् ॥
कार्यं स्यात्, गतियोग्यत्वात् परस्मिंस्तदसम्भवात् ।
सामीप्याद्ब्रह्मशब्दोक्तिरमृतत्वं क्रमाद्भवेत् ॥ ५ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥ विशेषञ्च दर्शयति ॥ १६ ॥ सूत्रम् ।

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे
षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नयति वा नवा ।
अविशेषश्रुतेरेतान् ब्रह्मोपासकवन्नयेत् ॥

ब्रह्मक्रतोरभावेन प्रतीकार्हफलश्रवात्।
न, तन्नयति पञ्चाग्निविदो नयति तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ० ॥

सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥ आत्मा प्रकरणात् ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
प्रथमाधिकरणमारचयति।

नाकवन्नूतनं मुक्तिरूपं यद्वा पुरातनम्?।
अभिनिष्पत्तिवचनात् फलत्वादपि नूतनम्॥
'स्वेन रूपेणेति' वाक्ये स्वशब्दात्तत् पुरातनम्।
आविर्भावोऽभिनिष्पत्तिः फलञ्चाज्ञानहानितः ॥ १ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे।
द्वितीयाधिकरणमारचयति।

मुक्तरूपाद्ब्रह्म भिन्नमभिन्नं वाऽथ भिद्यते?।
'सम्पद्य ज्योतिरि'त्येवं कर्मकर्तृभिदोक्तितः॥
अभिनिष्पन्नरूपस्य 'स उत्तमः पुमानिति'।
ब्रह्मत्वोक्तेरभिन्नं तद्भेदोक्तिरुपचारतः ॥ २ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥ एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

क्रमेण युगपद्वाऽस्य सविशेषाविशेषकौ १ ।
विरुद्धत्वात् कालभेदाद्व्यवस्था श्रुतयोस्तयोः ॥
मुक्तामुक्तदृशोर्भेदादव्यवस्था सम्भवे सति ।
अविरुद्धं यौगपद्यमश्रुतं क्रमकल्पनम् ॥ ३ ॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥
सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

भोग्यसृष्टावस्ति बाह्यो हेतुः सङ्कल्प एव वा ।
ग्रामादिकवैषम्याद्धेतुर्बाह्योऽस्ति लोकवत् ॥
'सङ्कल्पादेव पितरः' इति श्रुत्याऽवधारणात् ।
सङ्कल्प एव हेतुः स्याद्वैषम्याच्चानुचिन्तनात् ॥ ४ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥ भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्
॥ ११ ॥ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥ तन्वभावे सन्ध्य-
वदुपपद्यते ॥ १३ ॥ भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥ सूत्रम् ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे
पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

व्यवस्थितावैच्छिकौ वा भावाभावौ तनोर्यतः ।
विरुद्धौ तेन पुंभेदादुभौ स्यातां व्यवस्थितौ ॥
एकस्मिन्नपि पुंस्येतावैच्छिकौ कालभेदतः ।
अविरोधात् स्वप्नजाग्रद्भोगवद् युज्यते द्विधा ॥ ५ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ सूत्रम्।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे

षष्ठाधिकरणमारचयति।

निरात्मनोऽनेकदेहा सात्मका वा? निरात्मका।
अभेदादात्ममनसोरेकस्मिन्नेव वर्त्तनात्॥
एकात्मात्मनसोऽन्यानि मनांसि स्युः प्रदीपवत्।
आत्मभिस्तदवच्छिन्नैः सात्मकाः स्युरिमेऽन्यतः॥ ६॥

जगद्व्यापारवर्ज्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥ विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥ दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥ सूत्रम्।

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे

सप्तमाधिकरणमारचयति।

जगत्स्रष्टृत्वमस्त्येषां योगिनामथ नास्ति वा?
'आप्नोति स्वाराज्यमाप्नोती'त्युक्तैश्वर्यानवग्रहात्॥
स्रष्टावप्रकृतत्वेन स्रष्टृता नास्ति योगिनाम्।
स्वाराज्यमीशो भोगाय ददे मुक्तिश्च विद्यया॥ ७॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे।

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः।

शुभम्।

वेदान्तदर्शनम् ।

यमिह कारुणिकं शरणं गतोऽप्यरिसहोदर आप महत् पदम् ।
तमहमाशु हरिं परमाश्रये जनकजावरमनन्तसुखाकृतिम् ॥ १ ॥
श्रीगौर्य्यां सकलार्थदं निजपदाम्भोजेन मुक्तिप्रदं
प्रौढं विघ्नवनं हरन्तमनघं श्रीढुण्ढितुण्डाभिधम् ।
वन्दे चर्मकपालिकोपकरणैर्वैराग्यसौख्यात् परं
नास्तीति प्रदिशन्तमन्नविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवम् ॥ २ ॥
यत्कृपालवमात्रेण मूको भवति पण्डितः ।
वेदशास्त्रशरीरान्तां वाणीं वीणाकराम्भजे ॥ ३ ॥
कामाक्षीदत्तदुग्धप्रचुरघृतयुतप्राज्यभोज्याधिपूज्य-
श्रीगौरीनायकाभित्प्रकटशिवरामार्य्यलब्धात्मबोधैः ।
श्रीमद्गोपालगीर्भिः प्रकटितपरमाद्वैतभावाङ्किताऽस्य
श्रीमद्गोविन्दवाणीचरणकमलयोर्निर्वृतोऽहं यथालिः ॥ ४ ॥
श्रीशङ्करं भाष्यकृतं प्रणम्य व्यासं हरिं सूत्रकृतञ्च वच्मि ।
श्रीभाष्यतीर्थे परहंसतुष्ट्यै वाग्जालबन्धच्छिदमभ्युपायम् ॥ ५ ॥
विस्तृतग्रन्थवीक्षायामलसं यस्य मानसम् ।
आस्था तदर्थमारब्धा भाष्यरत्नप्रभाभिधा ॥ ६ ॥
श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमाप्नुयात् ।
इति श्रमो मे सफलो गङ्गा रथ्योदकं यथा ॥ ७ ॥
यदज्ञानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत् ।
सत्यज्ञानसुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ८ ॥

इह खलु "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति नित्याध्ययनविधिनाऽधीतसाङ्ग-स्वाध्याये "तद्विजिज्ञासस्व" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" इति श्रवणविधिरुपलभ्यते । तत्रार्थः [illegible]-

कामेन तु तात्पर्यविचार एव वेदान्तवाक्ये कर्त्तव्य इति। किं च कार्त्स्न्येन नियमविधिनाऽधीतवेदस्य शास्त्रप्रवृत्तिः वैदिकानां पुराणादिप्राधान्यं वा निरस्यत इति वस्तुगतिः। तत्र कश्चिदिह जन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितयज्ञादिभिर्निर्मलस्वान्तोऽस्य श्रवणविधेः को विषयः? किं फलं? कोऽधिकारी? कः सम्बन्धः? इति जिज्ञासते। तं जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान् बादरायणस्तदनुबन्धचतुष्टयं श्रवणात्मकशास्त्रारम्भप्रयोजकं न्यायेन निर्णेतुमिदं सूत्रं रचयाञ्चकार "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति।

नन्वनुबन्धजातं विधिसन्निहितार्थवादवाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यम्। तद्यथा 'इह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इति श्रुत्या "यत् कृतकं तदनित्यम्" इति न्यायवत्या "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" "यो वै भूमा तदमृतमतोऽन्यदार्त्तम्" इत्यादिश्रुत्या च भूमात्मा नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते। कर्मणा कृष्यादिना चितं सम्पादितं सस्यादिर्लोको भोग्य इत्यर्थः। विपश्चित् नित्यज्ञानस्वरूपः। "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इत्यादिश्रुत्या अनात्ममात्रे वैराग्यं लभ्यते। परीक्ष्य अनित्यत्वेन निश्चित्य। अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति। कर्मतत्फलेभ्यो वैराग्यं प्राप्नुयादित्यर्थः। "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति श्रुत्या शमादिषट्कं लभ्यते। "समाहितो भूत्वा" इति काण्वपाठः। उपरतिः संन्यासः। "न च पुनरावर्त्तते" इति स्वयंज्योतिरानन्दात्मकमोक्षस्य नित्यत्वश्रुत्या मुमुक्षा लभ्यते। तथा च विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातुं शक्यम्। यथा "एता रात्रीरुपयन्तीति" रात्रिसत्रविधौ प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थवादस्थप्रतिष्ठाकामस्य इव। तथा "श्रोतव्य" इत्यत्र तव्यप्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारो विषयः। विचारस्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुम्। "आत्मा द्रष्टव्य" इत्यात्मदर्शनमुद्दिश्य "श्रोतव्य" इति विचारविधानात्। न हि विचारः साक्षाद्दर्शनहेतुः अप्रमाणत्वात् अपि तु प्रमाणविषयत्वेन।

प्रमाणं त्वज्ञातात्मनि वेदान्ता एव। "तं त्वौपनिषदं पुरुषम्" "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः" इति श्रुतेः। वेदान्तानाञ्च प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषयः "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" इति श्रुतेः। एवं विचारविधेः फलमपि ज्ञानद्वारा मुक्तिः "तरति शोकमात्मवित्" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुतेः। तथा सम्बन्धोऽप्यधिकारिणा विचारस्य कर्त्तव्यतारूपः फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोगं सुबोधः। तस्मादिदं सूत्रं व्यर्थमिति चेत्। न। तासामधिकार्य्यादिश्रुतीनां स्वार्थे तात्पर्यनिर्णायकन्यायसूत्राभावे किं विवेकादिविशिष्टोऽधिकारी उतान्यः? किं वेदान्ताः पूर्व्वतन्त्रेण गतार्था अगतार्था वा? किं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं न वा? किं मुक्तिः स्वर्गादिवत् लोकान्तरस्था आत्मस्वरूपा वेति संशयानिवृत्तेः। तस्मादागमवाक्यैरापाततः प्रतिपन्नाधिकार्य्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकम्। तदुक्तं प्रकाशात्मश्रीचरणैः। 'अधिकार्य्यादीनामागमिकत्वेऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रम्' इति। येषां मते श्रवणे विधिर्नास्ति तेषामविहितश्रवणेऽधिकार्य्यादिनिर्णयानपेक्षणात् सूत्रं व्यर्थमित्यापतति इत्यलं प्रसङ्गेन।

तथा चास्य सूत्रस्य शास्त्रविषयापेक्षिताधिकार्य्यादिश्रुतिभिः स्वार्थनिर्णयायोत्थापितत्वात् हेतुहेतुमद्भावः श्रुतिसङ्गतिः। शास्त्रारम्भहेतुत्वनिर्णायकत्वेनोपोद्घातत्वाच्छास्त्रादौ सङ्गतिः। अधिकार्य्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेः समन्वयाध्यायसङ्गतिः। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "तत् सत्यं" "स आत्मा" "तत्त्वमसि" इत्यादिश्रुतीनां सर्व्वात्मत्वादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां विषयादौ समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः। एवं सर्व्वसूत्राणां श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वात् श्रुतिसङ्गतिः। तत्तदध्याये तत्तत्पादे च समानप्रमेयत्वेन सङ्गतिरूहनीया। प्रमेयन्तु कृत्स्नशास्त्रस्य ब्रह्म, अध्यायानां तु समन्वयाविरोधसाधनफलानि। तत्र प्रथमपादस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां समन्वयः प्रमेयः। द्वितीयतृतीययोरस्पष्टब्रह्मलिङ्गानाम्। चतुर्थपादस्य पदमात्रसमन्वय इति भेदः। अस्याधिकरणस्य प्राथम्यान्नाधिकरणसङ्गतिरपेक्षिता।

अथाधिकरणमारच्यते। "श्रोतव्यः" इति विहितश्रवणात्मकं वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयः। तत् किमारब्धव्यं न वेति विषयप्रयोजनसम्-

वसम्भवेऽस्या संशय । तत्र “नाहं ब्रह्म” इति भेदप्रत्यक्षेण कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वलिङ्गकानुमानेन च विरोधेन ब्रह्मात्मनो ऐक्यस्य विषयस्यासम्भवात्, सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवाच्चानारम्भणीयमिति प्राप्ते सिद्धान्तः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति । अत्र प्रवृत्तिविधिसमानार्थत्वाय “कर्तव्या” इति पदमध्याहर्तव्यम् । अध्याहृतञ्च भाष्यकृता “ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या” इति । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोः कर्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृत्या फलीभूतं ज्ञानमजहल्लक्षणयोच्यते प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचारो जहल्लक्षणया । तथा च “ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य” इति सूत्रस्य श्रौतार्थः सम्पद्यते । तत्र ज्ञानस्य स्वतः फलत्वायोगात् प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्मकानर्थनिवर्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तव्यम् । तत्रानर्थस्य सत्यत्वे ज्ञानमात्रान्निवृत्त्ययोगादध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति बन्धस्याध्यस्तत्वमर्थात् सूचितम् । तच्च शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्त्वसिद्धिहेतुः । तथा हि शास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजनवत्त्वात् भोजनादिवत् शास्त्रं प्रयोजनवत् बन्धनिवर्तकज्ञानहेतुत्वात् “रज्जुरियं” इत्यादिवाक्यवत् । बन्धो ज्ञाननिवर्त्योऽध्यस्तत्वात् रज्जुसर्पवत्, इति प्रयोजनसिद्धिः । एवमर्थात् ब्रह्मज्ञानाज्जीवगतानर्थनिवृत्तिं फलं सूत्रयन् जीवब्रह्मणोरैक्यं विषयमर्थात् सूचयति । यज्ज्ञानाद्यन्नश्यति तदभिन्नं । जीवो ब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननिवर्त्याध्यासाश्रयत्वात्, यदित्थं तत्तथा यथा शुक्त्यभिन्न इदमंश इति विषयसिद्धिहेतुरध्यासः' इत्येवं विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति । अत्र पूर्वपक्षे बन्धस्य सत्यत्वेन ज्ञानान्निवृत्तेरुपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलम् । सिद्धान्ते ज्ञानादेव मुक्तिरिति विवेकः । इति सर्वं मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्तव्यतायाः प्रतीतायाऽन्यथानुपपत्त्याऽर्थात् सूचितं विषयप्रयोजनवत्त्वोपयोगित्वात् तत्सिद्धिहेतुमध्यासमाक्षेपसमाधानभाष्याभ्यां प्रथमं वर्णयति “युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः” इति । एतेन सूत्रार्थास्पर्शित्वादध्यासग्रन्थो न भाष्यमिति निरस्तम् । आर्थिकार्थस्पर्शित्वात् ।

ओं नमो भगवते वासुदेवाय ।

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्वि-

यत्तु मङ्गलाचरणाभावादव्याख्येयमिदं भाष्यमिति । तन्न । सुतरामित-रेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तभाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सम्यगुपहृदीकृतस्य विद्या-नन्दप्रत्यगर्थस्य स्मृतत्वात् । अतो निर्दोषत्वादिदं भाष्यं व्याख्येयम् ॥

लोके शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमः सम्यग्रजते इदं रजतमित्यधिष्ठान-सामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रमाहितसंस्कारजन्यो दृष्ट इति । अत्रात्मा-न्यात्माहङ्काराध्यासे पूर्वप्रमा वाच्या, सा चात्मानात्मनोर्वास्तवैक्यमपेक्षते न हि तदस्ति । तथा हि आत्मानात्मानावैक्यशून्यौ परस्परैक्यायोग्यत्वात् तमःप्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं वस्तुतः प्रतीतितो व्यवहारतश्च दर्शयति ॥ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति ॥ न च "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति [पा० ७।२।९८] सूत्रेण "प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशौ स्तः" इति विधानात् त्वदीयं मदीयं त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इतिवत् "त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोः" इति स्यादिति वाच्यम् । "त्वमावेकवचने" [पा० ७।२।९७] इत्येकवचनाधिकारात् । अत्र च युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वाभा-वादनात्मनां युष्मदर्थानां बहुत्वादस्मदर्थचेतनस्याप्युपाधितो बहुत्वात् ।

नन्वेवं कथमत्र भाष्ये विग्रहः ? न च "यूयमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्ययः वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तद्गोचरयोरिति विग्रहः" इति वाच्यम् । शब्द-साधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात् । न ह्यहङ्कारादयोऽनात्मानो यूयमिति प्रत्ययविषयत्व-मर्हन्तीति चेत् न, गोचरपदस्य योग्यतापरत्वात् । चिदात्मा तावदस्मत्प्रत्य-ययोग्यः । तत्प्रयुक्तवचनादिनिर्देशफलभाक्त्वात्, न तावदयमेकान्तेनाविषय अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति भाष्योक्तेश्च । अयमहङ्कारादिरपि तद्योग्यस्तथापि चिदात्मनः सकाशादत्यन्तभेदसिद्ध्यर्थं युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु टीकायोजनायामेवमाहुः । "सर्वोऽप्यचेतनो युष्म-त्पदवाच्यः, अहङ्कारादिविशिष्टचेतनोऽस्मत्पदवाच्यः, तथा च युष्मदस्मदोः स्वार्थे प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियमो न लाक्षणिकयोः । "युष्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ" इति [पा० ८।१।२०] सूत्रे लाक्षणिकप्रयुक्तयो-

रज्जुस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि

अत्र शब्दलक्षकयोरिव चिदात्मजडनात्मलक्षकयोरपि न समादेशो लक्षकत्वाविशेषादिति"। यदि तयोः शब्दबोधकत्वं मतेऽत्र समादेशाभाव एतावतानेन सूत्रेण ज्ञापितस्तदाऽस्मिन् भाष्ये युष्मत्पदेन युष्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्य परामर्शो लक्ष्यते, अस्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्य प्रत्यगात्मा। तथा च लक्ष्यतावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न समादेशः। न च पराक्त्वप्रत्यक्त्वयोरेव लक्ष्यतावच्छेदकत्वं न शब्दयोग्यत्वांशस्य गौरवादिति वाच्यम्। पराक्प्रत्यक्चोर्विरोधस्फुरणार्थं विरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यत्वात्। अत एवेदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपीदंशब्दो ऽस्मदर्थे लोके वेदे च बहुश "इमे वयमास्महे" "इमे विदेहाः" "अयमहमस्मि" इति च प्रयोगदर्शनात् नास्मच्छब्दविरोधीति मत्वा युष्मच्छब्दः प्रयुक्तः। इदंशब्दप्रयोगे विरोधास्फुरणं। एतेन चेतनवाचित्वादस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्य "अभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायात्" "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति" [पा० १।२।७२] सूत्रेण विहित एकशेषश्च स्यादिति निरस्तं। युष्मदस्मदोरिति" समासेऽपि पूर्वनिपातैकशेषयोरप्राप्ते, एकशेषे विवक्षितविरोधास्फुरणं च। वृद्धास्तु "युष्मदर्थादनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिदात्मनोऽध्यारोपापवादन्यायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणम्" इत्याहुः। तत्र युष्मदस्मत्पदार्थाभ्यां पराक्प्रत्यक्त्वेनात्मानात्मनोर्वस्तुतो विरोध उक्तः॥

प्रत्ययपदेन प्रतीतितो विरोध उक्तः। प्रतीयत इति प्रत्ययो ऽहङ्कारादिरनात्मा दृश्यतया भाति, आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्रकाशतया भाति। गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः। युष्मदर्थः प्रत्यगात्मतिरस्कारेण सर्वो हि नित्यादिव्यवहारगोचरः, अस्मदर्थः सर्वानात्मप्रतियोगित्वेन "अहमस्मीति" व्यवहारगोचर इति त्रिधा विरोध उद्दीरितः। युष्मदस्मदौ, तावेव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयोस्त्रिधा विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावो तादात्म्यं तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्वयः, ऐक्यासम्भवेऽपि युक्तो धर्मसांकर्यं किं न स्यादित्यत आह॥ विषयविषयिणोरिति॥ चिदात्मकोऽहं मनुष्य इत्यादिवदस्मद्युष्मदोरि॥

मतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विष-

न तादात्म्यमिति भाव । युष्मदस्मदी पराक्प्रत्यग्वस्तुनी, ते एव प्रत्ययस्य गोचरश्चेति विग्रहः । अत्र प्रत्ययगोचरपदाभ्यां आत्मानात्मनो प्रत्यक् पराग् भावे चिदचित्त्वे हेतुकृते, तत्र हेतुमाह विषयविषयिणोरिति । अनात्मनो ग्राह्यत्वादचित्त्वं आत्मनस्तु ग्राहकत्वाच्चित्त्वं वाच्यम् । अ-चित्त्वे स्वस्य स्वेन ग्रहस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेनासम्भवादप्रत्यक्त्वापत्तेरि-त्यर्थः । यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भाव । नन्वेवमात्मानात्मनो पराक्प्रत्यक्त्वेन चिदचित्त्वेन ग्राह्यग्राहकत्वेन च विरोधात् तम प्रकाशवदैक्यस्य तादा-त्म्यस्य वानुपपत्तौ सत्यां तत्सम्बन्धभावेनाध्यासाभावेऽपि तद्धर्माणां चैतन्य सुखजाड्यदुःखादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्त्वित्यत आह । तद्धर्माणामपी-ति । तयोरात्मानात्मनोर्धर्मास्तद्धर्मास्तेषामपि इतरेतरभावानुपपत्ति ॥ इतरत्र धर्मिणि इतरेषां धर्माणां भाव, संसर्गस्तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणोः संसर्गं विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति । स्फटिके लो-हितवस्तुसान्निध्यात् लौहित्यधर्मसंसर्ग । असङ्गात्मधर्मिणः केनाऽप्य-संसर्गात्तन्मित्संसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गं कुतस्त्य इत्यभिप्रेत्योक्तम् । सुतरा-मिति । नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्धर्मसंसर्गस्य चाभावेऽप्यध्यास-[illegible] कि न स्यादित्यत आह । इत्यत इति ॥ इत्युक्तरीत्या तादात्म्याद्यभा-वेन तत्प्रमाया अभावादतः प्रमाजन्यसंस्कारस्याध्यासहेतोरभावादध्यासो-मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्वयः । मिथ्याशब्दो द्व्यर्थः, अपह्नववचन-मनिर्वचनीयतावचनश्चेति । अत्र चापह्नवार्थः । ननु क्व कस्याध्यासो-ऽपह्नूयते इत्याशङ्क्य आत्मन्यनात्मतद्धर्माणां अनात्मन्यात्मतद्धर्माणामध्यासो निरस्यत इत्याह । अस्मत् प्रत्ययगोचर इत्यादिना ॥ अहमितिप्रत्यय योग्यत्वं बुद्ध्यादेरप्यस्तीति मत्वा तत् आत्मानं विवेचयति । विषयिणीति बुद्ध्यादिसाक्षिणीत्यर्थः । साक्षित्वे हेतुः । चिदात्मक इति । अहमिति भासमाने चिदात्मनीत्यर्थः ॥ युष्मत्प्रत्ययगोचरस्येति । त्वं, कार्यो-न्यस्य इदमर्थस्येति यावत् । नन्वहमिति भासमानबुद्ध्यादेः कथमिदमर्थ-त्वमित्यत आह । विषयस्येति ॥ साक्षिभास्यस्येत्यर्थः । साक्षिभास्यत्वमेव [illegible]

यिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः ।

ऽयोग्यत्वात् युष्मदर्थस्य घटादिवदिदमर्थत्वं न प्रतिभासत इति भावः । अथ वा यदात्मनो मुख्यं सर्वान्तरत्वरूपं प्रत्यक्त्वं प्रतीतित्वं वा अस्तीति व्यवहारगोचरत्वं चोक्तं तदसिद्धं, अहमिति प्रतीयमानत्वात् अहङ्कारवदित्याशङ्क्याह ॥ अस्मत् प्रत्ययगोचर इति अस्मत्प्रत्ययशब्दो गोचरश्च गम्यमित्यर्थः । अहंवृत्तिव्यङ्ग्यस्फुरणत्वं स्फुरणविषयत्वं वा हेतुः । आद्ये दृष्टान्ते हेत्वसिद्धिः । द्वितीये तु पक्षे तदसिद्धिरित्यात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वादि युक्तमिति भावः । ननु यदात्मनो विषयित्वं तदसिद्धं, "अनुभवामि" इति शब्दवत्त्वात् अहङ्कारवदित्यत आह । विषयिणीति । वाच्यत्वं लक्ष्यत्वं वा हेतुः । नाद्यः । पक्षे तदसिद्धेः । नान्त्यः । दृष्टान्ते तदभावादिति भावः । 'देहं जानामि' इति देहाहङ्कारयोर्विषयविषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदात्माहङ्कारयोरप्यध्यासः स्यादित्यत आह । चिदात्मक इति ॥ तयोर्जाड्यात्सम्भाव्यते साऽध्यासः चिदात्मन्यहङ्कारादेर्नाध्यास इति भावः । "अहं" इति भास्यमानस्याहङ्कारस्यापि प्रत्यक्त्वादिकं मुख्यमेव, ततः पूर्वोक्तपराक्त्वाद्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह । युष्मदिति । अहंवृत्तिगम्यत्वमहङ्कारे नास्ति कर्तृकर्मत्वविरोधात् 'चिद्गम्यत्वं' चिदात्मनि नास्ति इति हेत्वसिद्धिः । अतो युष्मदर्थे प्रतिभासमानः प्रत्यक्त्वेऽपि पराक्त्वादिकं मुख्यमेवेति भावः । युष्मत्पराक्तयासौ प्रतीयत इति प्रत्ययशब्दो कर्तृत्वादिव्यवहारगोचरस्य तस्येति विग्रहः । तस्य चेतनार्थमाह । विषयस्येति । चिन् बध्नाति । विषिणोतीति बध्नाति इति विषयशब्दोऽर्थः । आत्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासो मिथ्या भवतु, अनात्मन्यात्मतद्धर्माध्यासः किं न स्यात् ? "अहं स्फुरामि" "सुखी" इत्याद्यनुभवादित्याशङ्क्याह । तद्विपर्ययेणेति । तस्मादनात्मनो विषयो विचारसहत्वाभावचेतन्यं, इत्यध्यासे सतीयम् । चैतन्यात्मना विषयिणस्तद्धर्मयोश्च योऽहङ्कारादौ विषयेऽध्यासः स मिथ्येति नास्तीति भवितुं युक्तम् अध्यासकारणप्रभावात् । न हि तत्र पूर्वप्रमाहितसंस्कारः सादृश्यमविद्या वास्ति ।

तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणाञ्च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम्। तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मि-

---

निरवयवनिर्गुण स्वप्रकाशात्मनि गुणावयवसादृश्यस्य चायोगात्।

नन्वात्मनो निर्गुणत्वे तद्धर्माणामिति भाष्यं कथमिति चेत्। उच्यते, बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं ज्ञानं, विषयाभेदेनाभिव्यक्तं स्फुरणम्। शुभकर्मजन्यवृत्तिव्यक्तमानन्द, इत्येवं वृत्त्युपाधिकृतभेदात् ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यपदेश। तदुक्तं टीकायां "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्त" इति। अतो निर्गुणब्रह्मात्मत्वमते "अहं करोमि" इति प्रतीतेर्धर्मस्य चाध्यासत्वायोगात् प्रमात्वम् "अहं नर इति सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वमिति" मतमास्थेयम्। तथा च बन्धस्य सत्यतया ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवाद् बद्धमुक्तयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोगेन विषयासम्भवात् शास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षभाष्यतात्पर्यम्। युक्तग्रहणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयति। तथा हि किमध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वादभानाद्वा कारणाभावाद्वा? आद्य इष्ट इत्याह। तथापीति॥ एतदनुरोधादादौ यद्यपीति पठितव्यम्। अध्यासस्याहङ्कारस्वप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वेनालङ्कार इति भावः। न द्वितीय इत्याह। अयमिति॥ "अहं कर्ता मनुष्योऽहं" इति प्रत्यक्षानुभवादध्यासस्याभानमसिद्धमित्यर्थः। न चेदं प्रत्यक्षं कर्तृत्वादौ प्रमेति वाच्यम्। अपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमादिलिङ्गावधृततात्पर्येण च "तत्त्वमस्यादि" वाक्येनाकर्तृब्रह्मबोधनेनास्य भ्रमत्वनिश्चयात्। न च ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमस्यैव बाध इति वाच्यं देहात्मवादप्रसङ्गात्। "मनुष्योऽहं" इति प्रत्यक्षविरोधेन "अथायमशरीर" इत्यादिश्रुत्या देहान्यात्मासिद्धेः। "तस्मादिदं रजतं" इति वत् सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वग्राहकविहीनस्य आगमात् प्राबल्यमित्यास्थेयम्। किञ्च ज्येष्ठत्वं पूर्वभावित्वं वा? आगमज्ञाने प्रत्यक्षोपजीवित्वं वा? आद्ये न प्राबल्यम्। ज्येष्ठस्यापि रजतभ्रमस्य पश्चाद्भाविना शुक्तिज्ञानेन बाधदर्श-

थ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति

नात् । न द्वितीयः, आगमजन्यज्ञानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिमूलकव्यवहारे च सङ्गति- ग्रहद्वारा शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकप्रामाण्यस्योपजीव्यत्वे- ऽपि तात्त्विकप्रामाण्यस्यानपेक्षितत्वादनपेक्षितागमेन बाधसम्भवादिति ।

यत्तु कर्मकाण्डस्य श्रुतिबलात् कालान्तरभाविफलहेतुत्ववत् "तथा विद्याचामकृपाह्निसक" इति श्रुतिबलात् सत्यस्यापि ज्ञानान्निवृत्तिसम्भवादध्यासवर्णनं व्यर्थमिति तन्न । ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य क्वापि सत्यत्वादर्शनात्, सत्यस्य चात्मनो निवृत्त्यदर्शनाच्च, अयोग्यतानिश्चये सति सत्यबन्धस्य ज्ञाना- न्निवृत्तिश्रुतेर्बोधकत्वायोगात् । न च सेतुदर्शनात् सत्यस्य पापस्य नाशदर्शनादयोग्यतानिश्चय इति वाच्यम् । तत्र श्रद्धानियमादिसापेक्ष- ज्ञाननाश्यत्वात्, बन्धस्य च "नान्यः पन्था" इति श्रुत्या ज्ञानमात्रान्निवृ- त्तिप्रतीतेः । अतः श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वनिर्वाहार्थमध्यासत्वं वर्णनीयम् । किञ्च ज्ञानैकनिवर्त्यस्य किं नाम सत्यत्वम् ? न तावदज्ञानाजन्यत्वम् । "मायां तु प्रकृतिं" इति श्रुतिविरोधात् मायाविद्ययोरैक्यात् । नापि स्वाधिष्ठाने स्वाभावशून्यत्वम् । "अस्थूलम्" इत्यादिनिषेधश्रुतिविरोधात् । नापि ——— ब्रह्मवद्बाधायोग्यत्वम् ——— ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतिविरोधात् । व्यवहारकाले बाधशून्यत्वम् । तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यत्वमित्यागतं म- ध्यस्तत्वम् । तच्च श्रुत्यर्थे योग्यताज्ञानार्थं वर्णनीयमेव यागस्यापूर्वद्वा- रत्ववत् । न च तदनध्यासाधिकरणे तस्य वर्णनात् पौनरुक्त्यम् । तत्रो- क्ताध्यासस्यैव प्रकृतसूत्रविषयादिसिद्ध्यर्थमादौ वाच्यत्वादिति दिक् ।

अध्यासं द्वेधा दर्शयति ॥ लोकव्यवहार इति ॥ लोक्यते मनुष्योऽह- मित्यभिमन्यत इति लोकोऽर्थाध्यासः तद्विषयो व्यवहारोऽभिमान इति ज्ञानाध्यासो दर्शितः । द्विविधाध्यासस्वरूपलक्षणमाह ॥ अन्योन्यस्मि- न्नित्यादिना धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन । आत्मचैतन्यादिधर्माणां धर्मि- णोश्चाहङ्कारात्मनोः तयोरत्यन्तं भिन्नयोः इतरेतरभेदाग्रहेणान्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यमन्योन्यधर्मांश्च अध्यस्य लोकव्यवहार इति योजना । अतः "सोऽयं" इति प्रमाया नाध्यासत्वं तदिदमर्थयो-

र्भेदग्रह

कालभेदेन कल्पितभेदेऽपि अत्यन्तभेदाभावात् , इति वक्तुमत्यन्तेत्युक्तम् । न च धर्मितादात्म्याध्यासे धर्माध्यासंसिद्धेः "धर्मेति" व्यर्थमिति वाच्यम् । अन्धत्वादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्म्यध्यासाक्ष्फुटत्वेऽप्यन्धोऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् । नन्वात्मानात्मनो परस्पराध्यस्तत्वे शून्यवाद इत्यादित्याशङ्क्याह ॥ सत्यानृते मिथुनीकृत्येति,सत्यमिदं चैतन्यं तत्रात्मनि न सर्गमात्राध्यासो न स्वरूपस्य अनृत युष्मदर्थः तस्य स्वरूपतोऽप्यध्यासात् तयोर्मिथुनीकरणमध्यास इति न शून्यतेत्यर्थः ।

नन्वध्यासमिथुनीकरणलोकव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वे ऽध्यस्य मिथुनीकृत्येति पूर्वकालत्ववाचि "त्वा" प्रत्ययादेशस्य ल्यप. कथं प्रयोग इति चेन्न अध्यासव्यक्तिभेदात् । तत्र पूर्वपूर्वाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति संस्कारद्वारा पूर्वकालत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यप प्रयोग । तदेव स्पष्टयति । नैसर्गिक इति ॥ प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्रवाहोऽनादिरित्यर्थः । ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वादध्यासव्यक्तीनां सादित्वात् कथमनादित्वमिति चेत् ? उच्यते । अध्यासत्वावच्छिन्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमया व्यक्त्या विनाऽनादिकालस्यावर्त्तनं कार्यानादित्वमिति, अङ्गीकारात् । एतेन कारणाभावादिति कल्पो निरस्तः संस्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गिकोपदेनोक्तत्वात् । न च पूर्वप्रमाजन्य एव संस्कारो हेतुरिति वाच्यं लाघवेन पूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वाध्यासजन्यसंस्कारोऽस्तीति सिद्धम् । अध्यासस्योपादानमाह । मिथ्याज्ञाननिमित्त इति । मिथ्या च तदज्ञानञ्च मिथ्याज्ञानं तन्निमित्तमुपादानं यस्य स तन्निमित्तस्तदुपादान इत्यर्थः । अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि सम्यग्दर्शनात् तत्स्थावृतकतया दोषत्वेनाहङ्काराध्यासकर्त्तुरीश्वरस्योपाधित्वेन संस्कारकालकर्मादिनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्तमिति द्योतयितुं निमित्तपदम् । स्वप्रकाशात्मन्यसङ्गे कथमविद्यासङ्ग संस्कारादिनामप्यभावात्, इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदम् । प्रचण्डमार्त्तण्डमण्डले पेचकानुभवसिद्धान्धकारवत् "अहमज्ञ" इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरपह्नवं कल्पितस्याधिष्ठानासंस्पर्शित्वात् मित्रस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेति । यद्वा अज्ञानं प्रा-

नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः । आह कोऽयमध्यासो नामेति ?

नाभाव इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदम् । मिथ्यात्वे सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानस्य लक्षणं मिथ्याज्ञानपदेनोक्तम् । ध्वंसेनेच्छाप्रागभावः साक्षान्निवर्त्यत इति वदन्तं प्रति मिथ्यात्वे सतीत्युक्तम् । अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्ये बन्धेऽतिव्याप्तिनिरासाय साक्षादिति । अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वा लक्षणम् । ब्रह्मनिरासार्थं मिथ्यात्वमिति । घटादिनिरासार्थमनादीति । अविद्यात्मनोः सम्बन्धनिरासार्थमुपादानत्वे सतीति । सम्प्रति अध्यासं दर्शयितुमभिलपति ॥ अहमिदं ममेदमिति । आध्यात्मिककार्याध्यासद्वयमिति प्रथमोऽध्यासः । न चाधिष्ठानारोप्ययोर्द्वयोरनुपलम्भात् नायमध्यास इति वाच्यम् । "अयो दहति" इतिवत् "अहमुपलभे" इति इदमहमंशयोरुपलम्भात् । इदं पदेन भोग्यसङ्घात उच्यते । "अत्राहमिदं" इत्यनेन "मनुष्योऽहं" इति तादात्म्याध्यासो दर्शितः । "ममेदं शरीरं" इति संसर्गाध्यासः ।

ननु देहात्मनोस्तादात्म्यमेव संसर्ग इति चेत् । सत्यम् । सत्त्वैक्ये सति मिथोऽभेदस्तादात्म्यम् । तत्र "मनुष्योऽहम्" इत्यैक्यांशभानं "ममेदमिति" भेदांशस्य संसर्गभानमिति भेदः । एवं चानयोरध्यासयोरनुभवसिद्धत्वादध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः सत्त्वात् शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यम् । एवञ्च सूत्रेणार्थात् सूचिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्य तद्धेतुमध्यासं लक्षणसम्भावनाप्रमाणैः साधयितुं लक्षणं पृच्छति । आहेति । किं लक्षणकोऽध्यास इत्याह पूर्ववादीत्यर्थः । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकथात्वद्योतनार्थं आहेति परोक्तिः । "आहेत्यादि" "कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यन्तम्" प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यं तदारभ्य सम्भावनापरम् । "तमेतमविद्याख्यम्" इत्यारभ्य "सर्वलोकप्रत्यक्षः" इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः । लक्षणमाह । उच्यते स्मृतिरूप इति । अध्यास इत्यनुषङ्गः । अत्र परत्रावभास इत्येव लक्षणम् । शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थम् । तथाहि अवभास्यत इत्यवभासो रजताद्यर्थः तस्यायोग्यमधिकरणं परत्रपदार्थः ।

उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः। तं केचित् 'अन्य-

अधिकरणस्यायोग्यत्वमारोप्यात्यन्ताभावत्वं तद्वत्त्वं वा? तथा चैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववति अवभास्यत्वमध्यस्तत्वमित्यर्थः। इदञ्च माध्यमिकानाद्यध्याससाधारणं लक्षणम्। संयोगेऽतिव्याप्तिनिरासाय एकावच्छेदेनेति। संयोगस्य स्वसंसृज्यमाने वृक्षे स्वात्यन्ताभाववत्यवभास्यत्वेऽपि स्वस्वात्यन्ताभावयोर्मूलाग्रावच्छेदकभेदान्नातिव्याप्तिः। पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो घटो भातीति घटेऽतिव्याप्तिनिरासाय स्वसंसृज्यमान इति पदम्। तेनावभासकाले प्रतियोगिसंसर्गस्य विद्यमानत्वमुच्यते इति नातिव्याप्तिः। भूत्वावच्छेदेनावभास्यगन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वात्यन्ताभाववतीति पदम्। शुक्त्यवच्छेदेन रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नाव्याप्तिः। नन्वस्य लक्षणस्यासम्भवः शुक्तौ रजतस्य सामग्र्यभावेन संसर्गासम्भवात्। न च स्मर्यमाणसत्यरजतस्यैव एकत्र शुक्त्याववभास्यत्वेनाध्यस्तत्वोक्तिरिति वाच्यम् अन्यथाख्यातिप्रसङ्गादित्यत आह॥ स्मृतिरूप इति॥ स्मर्यत इति स्मृतिः स्मर्यमाणं तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृश इत्यर्थः। सादृश्योक्त्या स्मर्यमाणादारोप्यस्य भेदान्नान्यथाख्यातिरित्युक्तं भवति। सादृश्यमुपपादयति॥ पूर्वदृष्टेति॥ दृष्टं दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः। तेन संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणारोप्ययोः सादृश्यमुक्तं भवति स्मृत्यारोपयोः संस्कारजन्यत्वात्। न च संस्कारजन्यत्वादारोपस्य स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम् दोषसंप्रयोगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात्। अत्र संप्रयोगशब्देन अधिष्ठानसामान्यज्ञानमुच्यते। अहङ्काराध्यासे इन्द्रियसंप्रयोगालाभात्। एवञ्च दोषसंप्रयोगसंस्कारबलाच्छुक्त्यादौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्र परावभास्यत्वं लक्षणमुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितम्। अन्ये तु 'ताभ्यां दोषादित्रयजन्यत्वं कार्याध्यासलक्षणमुक्तम्' इत्याहुः। अपरे तु "स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृशः" सादृश्यञ्च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वं, स्मृत्यारोपयोः प्रमाणाजन्यत्वात् पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयपरं, अभिनवरजतादेः पूर्वदृष्टत्वाभावात्, तथा च प्रमाणाजन्य-

त्वान्यधर्माध्यास" इति वदन्ति । केचित्तु 'यत्र यदध्यासस्त द्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम" इति । अन्ये तु "यत्र यदध्या सस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत" इति । सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथाच लोकेऽनु-

---

ज्ञानविषयत्वं इति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्रातीतिकाध्यासलक्षणं ताभ्या- मुक्तं, परत्रावभासपदाभ्यामध्यासमात्रलक्षणं व्याख्यातमेव, तत्र स्मर्य- माणगङ्गादावभिनवघटे चातिव्याप्तिनिरासाय प्रमाणेत्यादिपदद्वयम्" इ- त्याहुः । तत्रार्थाध्यासे स्मर्यमाणसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभासत इति योजना । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभासत इति वाक्यं योजनीयम् इति संक्षेपः । ननु अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेः कथ- मुक्तलक्षणसिद्धिरित्याशङ्क्याधिष्ठानारोप्यस्वरूपविवादेऽपि "परत्र पराव- भास" इति लक्षणे सर्वादीनामविगानात् तल्लक्षणसिद्धिरिति मत्वा अन्यथाख्यातिवादिनोऽनुमतमाह ॥ तं केचिदिति ॥ केचिदन्यथाख्यातिवादिनोऽन्यत्र शुक्त्यादावन्यधर्मस्य स्वा- वयवधर्मस्य देशान्तरस्थरूप्यादेरध्यास इति वदन्ति । आत्मख्यातिवादिनस्तु बाह्यशुक्त्यादौ बुद्धिरूपात्मनो धर्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजतस्य बहिर्वदवभास इति वदन्तीत्यर्थः ॥ अख्यातिमतमाह ॥ केचिदिति ॥ यत्र यस्याध्यासो लोकसिद्धस्तयोर्धर्मिणोर्ज्ञानयोश्च भेदाग्रहे सति तन्मूलो भ्रमः, इदं रूप्यमिति विशिष्टव्यवहार इति वदन्तीत्यर्थः । तैरपि विशिष्टव्यव- हारान्यथानुपपत्त्या विशिष्टभ्रान्तेः स्वीकार्यत्वात् परत्र परावभासत्व- स्वीकृतिरिति भावः । शून्यमतमाह ॥ अन्ये त्विति ॥ तस्यैवाधिष्ठानस्य शु- क्त्यादेर्विपरीतधर्मत्वकल्पनां विपरीतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्भावस्तस्य रज- तादेरत्यन्तासत कल्पनामाचक्षत इत्यर्थः । एतेषु मतेषु परत्र परावभा- सत्वलक्षणसंवादमाह ॥ सर्वथापि त्विति ॥ अन्यथाख्यातिवादिप्रकार- विवादेऽप्यध्यासः परत्र परावभासत्वलक्षणं न जहातीत्यर्थः । शुक्त्यव- च्छिन्नस्य रजतस्य देशान्तरे बुद्धौ वा सत्त्वायोगात् शून्यत्वं प्रत्यक्षत्वा-

भवः "शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः सद्वितीयवद्" इति। कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयधर्माणां? सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति। युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि। उच्यते। न

योगात् शुक्तौ सत्त्वे बाधायोगान्मिथ्यात्वमेवेति भावः। आरोप्यमिथ्यात्वे युक्त्यपेक्षा तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह॥ तथा चेति॥ बाधानन्तरकालीनोऽयमनुभवः। तत्पूर्वं शुक्तिकालसम्बन्धायोगात् रजतस्य बाधप्रत्यक्षसिद्धं मिथ्यात्वं च वक्तव्येनोच्यते। आत्मनि निरुपाधिकेऽहङ्काराध्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकस्याध्यासे दृष्टान्तमाह॥ एक इति॥ द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवाङ्गुल्या द्विधा भातीत्यर्थः। अध्यासप्रकरणोपसंहारार्थं इतिशब्दः। भवत्वध्यासः शुक्त्यादौ, आत्मनि तु न सम्भवतीत्याक्षिपति॥ कथं पुनरिति॥ यत्रापरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वञ्चेति व्याप्तिः शुक्त्यादौ दृष्टा। तत्र व्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह॥ प्रत्यगात्मनीति॥ प्रतीचि, पूर्णे इन्द्रियाग्राह्ये विषयस्याहङ्कारादेस्तद्धर्माणाञ्चाध्यासः कथमित्यर्थः। उक्तव्याप्तिमाह॥ सर्वो हीति। पुरोऽवस्थितत्वमिन्द्रियसंयुक्तत्वम्। तथात्मनोऽप्यधिष्ठानत्वार्थं विषयत्वादिकमस्त्वित्यत आह॥ युष्मदिति॥ इदं प्रत्ययानर्हस्य प्रत्यगात्मनो "न चक्षुषा गृह्यते" इत्यादिश्रुतिमनुसृत्य त्वमविषयत्वं ब्रवीषि। तस्मादध्यासलोभेन विषयत्वाङ्गीकारे श्रुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः। आत्मन्यध्यासासम्भावना प्रतिजानीते॥ उच्यते इति॥ अधिष्ठानारोप्ययोरेकस्मिन् ज्ञाने भासमानत्वमात्रमध्यासव्यापकं; न तु भानप्रयुक्तसंयोगित्वादिफलभाक्त्वं भानभिन्नत्वघटितं विषयत्वं, तत्र व्यापकं गौरवादिति मत्वाह॥ न तावदिति॥ अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति तत्र हेतुमाह॥ अस्मदिति॥ अस्मत्प्रत्ययोऽहमित्यध्यासस्तत्र भासमानत्वादित्यर्थः। अनवच्छिन्नचिदात्मा प्रतिबिम्बितत्वेन यत्र प्रतीयते सोऽस्मत्प्रत्ययोऽह-

तावदयमेकान्तेनाविषयः। अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः। न चायमस्ति नियमः "पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति"। अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति। एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः। तमेतमेवं लक्षणमध्यासं प-

ङ्कारस्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः। न चाध्यासे सति भासमानत्वं, तस्मिन् सति स इति परस्पराश्रय इति वाच्यम्, अनादित्वात्। पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वसम्भवात्।

नन्वहमित्यहङ्कारविषयकभानरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथं तद्विषयत्वं विना तत्फलभाक्त्वायोगादित्यत आह॥ अपरोक्षत्वाच्चेति॥ चशब्दः शङ्कानिरासार्थः॥ स्वप्रकाशकत्वादित्यर्थः। स्वप्रकाशत्वं साधयति। प्रत्यगिति॥ आबालपण्डितमात्मनः संशयादिशून्यत्वेन प्रसिद्धेः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः। अतः स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं सम्भवतीति भावः। यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्येन्द्रियसंयुक्ततया ग्राह्यत्वं व्यापकमिति तत्राह॥ न चायमिति॥ तत्र हेतुमाह॥ अप्रत्यक्षेऽपीति॥ इन्द्रियाग्राह्येऽपीत्यर्थः। बाला अविवेकिनः। तलमिन्द्रनीलकटाहकल्पं नभो मलिनं पीतमित्येवमपरोक्षमध्यस्यन्ति। तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं नास्तीति व्यभिचारान्न व्याप्तिः। एतेनात्मानात्मनोः सादृश्याभावान्नाध्यास इत्यपास्तम्। नीलनभसोस्तदभावेऽप्यध्यासदर्शनात्। सिद्धान्ते आलोकाकारचाक्षुषवृत्तिव्यञ्जकसाक्षिवेद्यत्वं नभस इति ज्ञेयम्। सम्भावनां निगमयति॥ एवमिति॥ ननु ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वेन सूत्रितामविद्यां हित्वा अध्यासः किमिति वर्ण्यत इत्यत आह॥ तमेतमिति॥ आर्थिम समाहितमुक्तलक्षणलक्षितमध्यासमविद्याकार्यत्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः। विद्यानिवर्त्यत्वाच्चास्याविद्यात्वमित्याह॥ तद्विवेकेनेति॥ अध्यस्तनिषेधेनाधिष्ठानस्वरूपनिर्धारणं विद्यामध्यासनिवर्तिकामाहुरित्यर्थः। तथापि कारणाविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्या किमिति वर्ण्यते तत्राह॥ तत्रेति॥ तस्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनाविद्यात्मके

ण्डिता "अविद्या" इति मन्यन्ते, तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपा-
वधारणं "विद्याम्" आहुः। तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्-
कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते।
तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य
सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः। स-
र्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि। कथं पुनर-
विद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति?
उच्यते। देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वा-
नुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। न हीन्द्रियाण्यनुपादाय

सत्योऽर्थः। मूलाविद्यायाः सुषुप्तावनर्थत्वादर्शनात् कार्यात्मना तस्या
अनर्थत्वज्ञापनार्थं तद्दर्शनमिति भावः। अध्यस्तकृतगुणदोषाभ्यामधिष्ठानं
न लिप्यत इत्यक्षरार्थः। एवमध्यासस्य लक्षणसम्भावने उक्त्वा प्रमाणमाह।
तमेतमिति॥ तं वर्णितमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा लौकिकं कर्म-
शास्त्रीयो मोक्षशास्त्रीयश्चेति त्रिविधो व्यवहारः प्रवर्तत इत्यर्थः। तत्र विधि-
निषेधपराणि कर्मशास्त्राण्यृग्वेदादीनि, विधिनिषेधशून्यप्रत्यग्ब्रह्मपराणि
मोक्षपराणि वेदान्तवाक्यानीति विभागः। एवं व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्य-
क्षसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छति॥ कथं पुनरिति॥ अविद्यावानहमित्य-
ध्यासवानात्मा प्रमाता सोऽविषय आश्रयो येषां तानि अविद्यावद्विषयाणीति वि-
ग्रहः। तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमायाः अध्यासात्मकप्रमात्राश्रित-
त्वात् प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वं यद्यपि प्रत्यक्षं तथापि पुनरपि कथं
केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति योजना। यद्वाऽविद्यावद्विषयाणि कथं
प्रमाणानि स्युः? आश्रयदोषादप्रामाण्यापत्तेरित्याक्षेपः। तत्र प्रमाणप्रश्ने
व्यवहारार्थापत्तिं तल्लिङ्गकानुमानञ्चाह॥ "उच्यते" इत्यादिना "तस्मात्"
इत्यन्तेन॥ देवदत्तकर्तृको व्यवहारस्तदीयदेहादिष्वहंममाध्यासमूलः तदन्वय-
व्यतिरेकानुसारित्वात्, यदित्थं तत्तथा। यथा मृन्मूलो घट इति प्रयोगः।
तत्र व्यतिरेकं दर्शयति॥ देहेति॥ देवदत्तस्य सुषुप्तावध्यासाभावे व्यवहाराभावो
दृष्टः, जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फुटत्वान्नोक्तः। अनेन

प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति। न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः सम्भवति। न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद् व्याप्रियते। न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्यासङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते। न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शा-

---

लिङ्गेन कारणतयाध्यासः सिध्यति, व्यवहाररूपकार्यानुपपत्त्या वेति भावः। ननु मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमित्यभिमानमात्राद्व्यवहारः सिध्यतु किमिन्द्रियादिषु ममाभिमानेनेत्याशङ्क्याह ॥ न हीति ॥ इन्द्रियपदं लिङ्गादेरप्युपलक्षणं प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगात्। तथा च प्रत्यक्षलिङ्गादिप्रयुक्तो यो व्यवहारो द्रष्टा अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्पदान्यगृहीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः। यद्वा तानि ममत्वेनानुपादाय यो व्यवहारः स नेति योजना। पूर्वकालत्वानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहारः कर्ता इति क्त्वाप्रत्ययः साधुः। उत्तरत्वानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकर्तृकत्वात् तत्साधुत्वमिति भेदः। इन्द्रियादिषु ममेत्यध्यासाभावेऽन्धादेरिव द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भावः। इन्द्रियाध्यासेनैव व्यवहारादलं देहाध्यासेनेत्यत आह ॥ न चेति ॥ इन्द्रियाणामधिष्ठानमाश्रयः शरीरमित्यर्थः। नन्वस्त्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः किमध्यासेनेत्यत आह ॥ न चानध्यस्तात्मभावेनेति ॥ अनध्यस्त आत्मभाव आत्मतादात्म्यं यस्मिन् तेनेत्यर्थः। "असङ्गो हि" इति श्रुतेराध्यासिक एव देहात्मनोः सम्बन्धो न संयोगादिरिति भावः। नन्वात्मनो देहादिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि मास्तु। स्वतश्चैतन्यतया प्रमातृत्वोपपत्तेः, न च सुषुप्तौ प्रमातृत्वापत्तिः करणोपरमादित्यत आह ॥ न चैतस्मिन्निति ॥ प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वम्। प्रमा यदि नित्यचिन्मात्रं तर्ह्याश्रयत्वायोगः कारणवैयर्थ्यं च। यदि वृत्तिमात्रं, जगदान्ध्यप्रसङ्गः वृत्तेर्जडत्वात्। अतो वृत्तीद्धो बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमसङ्गस्यात्मनो वृत्तिमदन्तःकरणतादात्म्याध्यासं विना न सम्भवतीति भावः। देहाध्यासे, तद्धर्माध्यासे चासतीत्य-

स्त्राणि चेति। पश्वादिभिश्चाविशेषात् यथा हि पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्त्तन्ते अनुकूले च प्रवर्त्तन्ते, यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान् बलवत उपलभ्य ततो नि

सूत्रार्थं, तर्ह्यात्मनः प्रमातृत्वं मास्तु इति वदन्तं प्रत्याह॥ न चेति॥ तस्मादात्मनः प्रमातृत्वादिव्यवहारार्थमध्यासोऽङ्गीकर्त्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः फलमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ प्रमाणत्वादित्यर्थः। यद्वा प्रमाणप्रश्नं समाधायाक्षेपं परिहरति॥ तस्मादिति॥ अहमित्यध्यासस्य प्रमात्रन्तर्गतत्वेनादोषत्वादविद्यावदाश्रयाण्यपि प्रमाणान्येवेति योजना। सति प्रमातरि पश्चाद्भवन्दोष इत्युच्यते यथा काचादिः, अविद्या तु प्रमात्रन्तर्गतत्वान्न दोषः, येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः। ननु यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारोऽध्यासकार्य इति तदयुक्तं विदुषामध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह॥ पश्वादिभिश्चेति॥ "च" शब्दः शङ्कानिरासार्थः। किं विद्वत्त्वं 'ब्रह्मास्मीति" साक्षात्कारः? उत यौक्तिकमात्मानात्मभेदज्ञानं? आद्ये "बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहार" इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते। द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रान्त्यनिवर्त्तकत्वात् विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्वादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन तुल्यत्वाद्व्यवहारोऽध्यासकार्य्य इति युक्तमित्यर्थः। अत्रायं प्रयोगः विवेकिनोऽध्यासवन्तो व्यवहारित्वात् पश्वादिवदिति। तत्र संग्रहवाक्यं व्याकुर्वन् दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति॥ यथा हीति॥ विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रतिकूलत्वं चेष्टानिष्टसाधनगोचरत्वं, तद्देशोदाहरति॥ यथेति॥ अयं दण्डो मदनिष्टसाधनं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत्। इदं तृणं इष्टसाधनं अनुभूतजातीयत्वात् अनुभूततृणवत् इत्यनुमाय व्यवहरन्तीत्यर्थः। अधुना

वर्त्तन्ते, तद्विपरीतान् प्रति अभिमुखीभवन्ति । अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्वादीनाञ्च प्र- प्रसिद्ध एवाविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः । तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसम्बन्धमधिक्रियते, तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते । अनुपयोगादधिकारविरो

हेतोः पक्षधर्मतामाह ॥ एवमिति ॥ व्युत्पन्नचित्ता अपीत्यन्वयः । विवेकिनोऽपीत्यर्थः । फलितमाह ॥ अत इति ॥ अनुभवबलादित्यर्थः ॥ समान इति ॥ अध्यासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः । नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न पश्वादयो ब्रुवन्ति, नापि परेषामेतत् प्रत्यक्षम्, अतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति नेत्याह ॥ पश्वादीनाञ्चेति ॥ तेषामात्मानात्मनोर्ज्ञानमात्रमस्ति न विवेकः, उपदेशाभावात्, अतः सामग्रीसत्त्वादध्यासस्तेषां प्रसिद्ध इत्यर्थः । निगमयति ॥ तत्सामान्येति ॥ तैः पश्वादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति सम्बन्धः । समानत्वं व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वमेतत्प्रकृतं पुरस्तात् । तत्को-क्तान्वयव्यतिरेकौ स्मारयति ॥ तत्काल इति ॥ तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य स तत्कालः । यदा अध्यासस्तदा व्यवहारः । तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्युक्तान्वयादिमानिति यावत् । अतो व्यवहारलिङ्गाद्विवेकिनामपि देहादिष्वहंममाभिमानोऽस्तीत्यनवद्यम् । ननु लौकिकस्य व्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्क्य हेतुमङ्गीकरोति ॥ शास्त्रीय इति ॥ तर्हि कथं वैदिककर्मणोऽध्यासजन्यत्वमित्याशङ्क्य किं तत्र देहान्यात्मधीमात्रमपेक्षितम् उत आत्मतत्त्वज्ञानम्? आद्ये तस्याध्यासा-

णाच्च। प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञानात् प्रवर्त्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्त्तते। तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राणि आत्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्त्तन्ते। अध्यासो नाम "अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति" अवोचाम। तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहं कृशोऽहं तिष्ठामि गच्छामि लङ्घयामि चेति। तथेन्द्रियधर्मान् मूकः क्लीबो बधिरः काणोऽन्धोऽहमिति। तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविचिकित्साध्यवसायादीन्, एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्य

बाधकत्वात् तत्सिद्धिरित्याह ॥ तथापीति ॥ [illegible]

दान्त इति ॥ क्षुत्पिपासादिमतो जातिविशेषवानहं संसारीति ज्ञानं कर्मण्यपेक्षितं न तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानं, अनुपयोगात् प्रवृत्तिबाधाच्चेत्यर्थः। शास्त्रीयकर्मणोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति ॥ प्राक् चेति ॥ अध्यासे आगमं प्रमाणयति ॥ तथा हीति ॥ यथा प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तयोऽध्यासे प्रमाणं तथागमोऽपीत्यर्थः। "ब्राह्मणो यजेत" "न ह वै स्नात्वा भिक्षेत" "अष्टवर्षमुपनयीत" "कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इत्यागमो ब्राह्मणादिपदैरधिकारिणं वर्णाद्यभिमानिनमनुवदन् अध्यासं गमयतीति भावः। एवमध्यासे प्रमाणसिद्धेऽपि कस्य कुत्राध्यास इति जिज्ञासायां तमुदाहर्तुं लक्षणं स्मारयति ॥ अध्यासो नामेति ॥ उदाहरति ॥ तद्यथेति ॥ तत्र यथा यथा स्फुटं भवति तथोदाह्रियत इत्यर्थः। स्वदेहाद्भेदेन प्रत्यक्षाः पुत्रादयो बाह्याः, तद्धर्मान् साकल्यादीन् देहविशिष्टात्मन्यध्यस्यति, तद्धर्मसंभवात् स्वस्मिंस्तद्धर्मानध्यस्यतीत्यर्थः। भेदापरोक्षज्ञाने तद्धर्माध्यासायोगात् अन्यथाख्यातेरनङ्गीकाराच्चेति द्रष्टव्यम्। देहेन्द्रियधर्मानात्मनो विविक्तात्मन्यध्यस्यतीत्याह ॥ तथेति ॥ कृशत्वादिध

गात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो

ममेति देहादेरात्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वात्तद्धर्मा आत्मन्यध्यस्ता इति मन्तव्यम् । अज्ञातत्वरूपे साक्षिणि मनोधर्माध्यासमाह ॥ तथान्तःकरणेति ॥ धर्माध्यासमुक्त्वा तद्वदेव धर्म्यध्यासमाह ॥ एवमिति ॥ अन्तःकरणसाक्षिण्यभेदेनाध्यस्य तद्धर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्तव्यम् । स्वप्रचारा मनोवृत्तयः प्रातिलोम्येनाञ्चजडदुःखात्मकाहङ्कारादिविलक्षणतया सच्चित्सुखात्मकत्वेनाञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यक् । एवमात्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासमुदाहृत्यानात्मन्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह ॥ तञ्चेति ॥ अहमित्यध्यासे चिदात्मनो भानं वाच्यम्, अन्यथा जगदान्ध्यापत्तेः । न चानध्यस्तस्याध्यासे भानमस्ति । तस्मादहङ्कारादाविदमिवात्मनः संसर्गाध्यास एष्टव्यः । "तद्विपर्ययेणेति" तस्मादध्यस्तस्य जडस्य विपर्ययोऽधि- ष्ठानतादात्म्येनास्फुरति यावत् । तथापि केवलात्मनः संसर्गः, मनस्त्वज्ञानस्यानोपहितस्य देहादौ मनउपहितस्येति विशेषः । एवमात्मनि बुद्ध्याद्यध्यासात् कर्तृत्वादिलाभः । बुद्ध्यादौ चात्माध्यासाच्चैतन्यलाभ इति भावः । वर्णिताध्यासमुपसंहरति ॥ एवमयमिति ॥ अनाद्यविद्यात्मकतया कार्याध्यासस्यानादित्वं अध्यासात् संस्कारस्ततोऽध्यास इति प्रवाहतो नैसर्गिकत्वम् ॥ एवमुपादानं निमित्तञ्चोक्तं भवति । ज्ञानं विना ध्वंसाभावादानन्त्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतासु । "न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठेति" । हेतुरुक्त्वा स्वरूपमाह ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्या माया तया प्रतीयत इति प्रत्ययः कार्यप्रपञ्चः, तत्प्रतीतिश्चेत्युभयस्वरूप इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह ॥ कर्तृत्वेति ॥ प्रमाणं निगमयति ॥ सर्वेति ॥ साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासधर्मिग्राहकं मानं, अनुमानादिकन्तु सम्भावनार्थमित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षोपसंहारः कृतः । एवमध्यासं वर्णयित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयति ॥ अस्येति ॥ कर्तृत्वाद्यनर्थहेतोरध्यासस्य समूलस्यात्यन्तिकनाशो मोक्षः स केनेत्यत आह ॥ आत्मैकत्वेति ॥ ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः श्रवणादिभिरप्रतिबन्धेन लाभ-

मिथ्याप्रत्ययरूपस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकस्य सर्वलोकप्रत्यक्षस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते। यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः। वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम्।

स्तस्या इत्यर्थः ॥ विद्याया कारणमाह ॥ सर्वे इति ॥ आरभ्यन्ते अधीता विचार्यन्ते इत्यर्थः। विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयो मोक्षः फलमित्युक्तं भवति। अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्रयोजने इति ज्ञेयम्। ननु वेदान्तेषु प्राणाद्युपास्तीनां भानादात्मैक्यमेव तेषामर्थ इति कथमित्यत आह ॥ यथा चेति ॥ शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्तन्निवासी शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा तस्यामित्यर्थः। उपास्तीनां चित्तैकाग्र्यद्वारात्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तद्वाक्यानामपि महातात्पर्यमैक्ये इति विवक्ष्यते। एवमध्यासोक्त्या ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति दर्शितम् ॥ * ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ * ॥ विचारस्य शास्त्राद्विषया वेदान्ता, तेषां गतार्थत्वागतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे कृत्स्नस्य वेदस्य विधिपरत्वाद्विधेश्च "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्यादिना पूर्वतन्त्रेण विचारितत्वादवगतार्थाद्व्युत्पत्ति-व्यवहितविषयाभावान्नारम्भ इति प्राप्ते ब्रूते ॥ वेदान्तेति ॥ वेदान्तविषयकपूजितविचारात्मकशास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दर्भस्येदं प्रथमसूत्रमित्यर्थः। यदि विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वज्ञो बादरायणो ब्रह्मजिज्ञासां न ब्रूयात् ब्रह्मणि मानाभावात्। अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्या केनापि तन्त्रेणानवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति सूत्रकृद्दर्शयति। तच्च "व्याचिख्यासितस्य" इति पदेन भाष्यकारो बभाषे ॥ * ॥ इति द्वितीयवर्णकम् ॥ * ॥ एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्तव्यताया विषयप्रयोजनवत्त्वमगतार्थत्वञ्चेति हेतुद्वयं सूत्रस्यार्थिकार्थं व्याख्यायांशरंख्याख्यामारभमाणः पुनरर्थाधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भ-

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति।१।

तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्। मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्। अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति। पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्। सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासापूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्व

वृत्ते सति अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वोक्त्या अधिकारिणं साधयति ॥ "तत्राथशब्द" इति ॥ कृत्स्नस्यार्थः। "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इति अथशब्दस्य बहवोऽर्थाः सन्ति। तत्राथ "योगानुशासनम्" इत्यत्र सूत्रे यथा अथशब्द आरम्भार्थकः योगशास्त्रमारभ्यत इति तद्वदत्र किं न स्यादित्यत आह ॥ नाधिकारार्थ इति ॥ अयमाशयः। किं जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरमुत विचारलक्षकम्? आद्ये अथशब्दस्यारम्भार्थत्वे ब्रह्मज्ञानेच्छाऽऽरभ्यत इति सूत्रार्थः स्यात्, न च सोऽसङ्गतः। तस्या अनारभ्यत्वात्। न हि प्रत्यधिकरणं इच्छा क्रियते किन्तु तया विचारः। न द्वितीयः। कर्त्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायोगात्। अध्याहृते च तेनैवारम्भोक्तेरथशब्दवैयर्थ्यात् किन्त्वधिकारिसिद्ध्यर्थमानन्तर्यार्थतैव युक्तेति। अधुना सम्भावितमर्थान्तरं दूषयति ॥ मङ्गलस्येति ॥ वाक्यार्थो विचारकर्त्तव्यता। न हि तत्र मङ्गलशब्दस्य कर्त्तृत्वादिनान्वयोऽस्तीत्यर्थः। ननु सूत्रकृता शास्त्रादौ मङ्गलं कार्य्यमिति अथशब्दः प्रयुक्त इति चेत् सत्यम्। न तस्यार्थो मङ्गलं किन्तु तच्छ्रवणमुच्चारणञ्च मङ्गलं करोति तदर्थस्त्वानन्तर्यमेवेत्याह ॥ अर्थान्तरेति ॥ अर्थान्तरं आनन्तर्यम्। श्रुत्या श्रवणेन शङ्खवीणादिनादश्रवणवदोङ्कारार्थशब्दयोः श्रवणं मङ्गलफलकम्।

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥"

इति स्मरणादिति भावः। ननु प्रपञ्चो मिथ्येति मते सति, अथ मत +

वृत्तं नियमेनापेक्ष्यते तद्वक्तव्यम्। स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम्। नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः। न। धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः। यथा

प्रपञ्चं सत्त्वमित्यत्र पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वार्थोऽथशब्दो दृष्टः। तथात्र किं न स्यादित्यत आह॥ पूर्वेति॥ फलतः फलत्वेनेत्यर्थः। ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वं कश्चिद्विशेषः प्रकृतो नास्ति यस्मात्तस्या अर्थान्तरत्वमथशब्देनोच्येत। यतः कुतश्चिदर्थान्तरत्वं सूत्रकृता न वक्तव्यं, फलाभावात्। यदि फलस्य जिज्ञासापदोक्तकर्तव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्वं प्रकृतं तदपेक्षास्तीति अपेक्षाबलात् प्रकृतहेतुमाक्षिप्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत, तदर्थान्तरत्वमानन्तर्येऽन्तर्भवति हेतुफलभावज्ञानायानन्तर्यस्यावश्यं वाच्यत्वात्। तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतेः। तस्मादिदमनन्तरमित्युक्ते भवत्येव हेतुत्वप्रतीतिः। न चाश्वादनन्तरो गौरित्यत्र हेतुत्वभानापत्तिरिति वाच्यं। तयोर्देशतः कालतो वा व्यवधानेनानन्तर्यस्यामुख्यत्वात्। अत्र सामग्रीफलयोरेव मुख्यमानन्तर्यं, अव्यवधानात्। तस्मिन्नुक्ते सत्यर्थान्तरत्वं न वाच्यं ज्ञातत्वादफलत्वाच्चेति भावः। फलस्य विचारस्य पूर्वप्रकृतहेत्वपेक्षाया बलाद्यदर्थान्तरत्वं तस्यानन्तर्याभेदात् न पृथगथशब्दार्थत्वमित्यध्याहृत्य भाष्यं योजनीयम्। यद्वा पूर्वप्रकृतेऽर्थेऽपेक्षा यस्या अर्थान्तरतायास्तस्याः फलज्ञानं तद्द्वारा ऽऽनन्तर्याव्यतिरेकात्तज्ज्ञाने तस्या ज्ञानतोऽन्तर्भावान्नाथशब्दार्थतेत्यर्थः। नन्वानन्तर्यार्थकत्वेऽप्यानन्तर्यस्यावधिः क इत्यत्राशङ्क्याह॥ सति चेति॥ यन्नियमेन पूर्ववृत्तं पूर्वभावि असाधारणकारणं पुष्कलकारणमिति यावत्, तदेवावधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः। नन्वस्तु धर्मविचार इव ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पुष्कलकारणमित्यत आह॥ स्वाध्यायेति॥ समानं ब्रह्मविचारे साधारणकारणं न पुष्कलकारणमित्यर्थः। ननु संयोगपृथक्त्वन्यायेन "यज्ञेन दानेन" इत्यादिश्रुत्या "यज्ञादिकर्माणि ज्ञानाय विधीयन्ते" इति सर्वापेक्षाधिकरणे वक्ष्यते। तथा च पूर्वतन्त्रेण तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शङ्कते॥ नन्विति॥

च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो विवक्षितः । शेषशेषित्वेऽधिकृताधि

इह ब्रह्मजिज्ञासायाः । विशेषोऽसाधारणं कारणम् । "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" इति जैमिनिसूत्रम् । तदर्थस्तु । एकस्य कर्मण उभयत्वेऽनेकफलसम्बन्धे संयोगः, उभयसम्बन्धबोधकं वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः स हेतुः । तस्मात्त्वापि ज्योतिष्टोमादिकर्मणां स्वर्गादिफलकानामपि "यज्ञेन दानेन" इत्यादि वचनात् ज्ञानार्थत्वमस्तीति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ अयमाशयः । न तावत् पूर्वतन्त्रस्थन्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा पुष्कलं कारणं तस्य धर्मनिर्णयमात्रहेतुत्वात्, नापि कर्मनिर्णयः तस्यानुष्ठानहेतुत्वात् । न हि धूमाग्न्योरिव धर्मब्रह्मणोर्व्याप्तिरस्ति, यया धर्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानं भवेत् । यद्यपि शुद्धिविवेकादिद्वारा कर्माणि हेतवस्तथापि नैषां नाधिकारिविशेषणत्वं अज्ञातानां तेषां जन्मान्तरकृतानामपि फलहेतुत्वात् । अधिकारिविशेषणं ज्ञातमेव प्रवृत्तिपुष्कलकारणमानन्तर्याभिधत्वेन वक्तव्यम् । अतः कर्माणि तदवबोधस्तन्न्यायविचारो वा नावधिरिति न ब्रह्मजिज्ञासायाः धर्मजिज्ञासानन्तर्यमिति । ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः कार्यकारणत्वाभावेऽप्यानन्तर्यैकत्वद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दः । "हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः" इत्यवदानानां क्रमज्ञानार्थाथशब्दवदित्याशङ्क्याह ॥ यथेति ॥ अवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमो यथाऽथशब्दार्थस्तस्य विवक्षितत्वात् न तथेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः । एककर्तृकत्वाभावेन तयोः क्रमानपेक्षणात् । अतो न क्रमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः । ननु तयोरेककर्तृकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह ॥ शेषेति ॥ येषामेकप्रधानशेषता यथावदानानां प्रयाजादीनां च, ययोश्च शेषशेषित्वं यथा प्रयाजदर्शयोः, यस्य चाधिकृताधिकारत्वं यथा अपां प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य "गोदोहनेन पशुकामस्य" इति विहितस्य गोदोहनस्य, यथा वा "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इति दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं तेषामे-

कार्ं वा प्रमाणाभावाद्धर्म्मब्रह्मजिज्ञासयोः, फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्म्मज्ञानं, तच्चानुष्ठानापेक्षम् ।

कर्त्तृकत्वं भवति । ततश्चैकप्रयोगवचनगृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठानासम्भवात् क्रमाकाङ्क्षायां श्रुत्यादिभिर्हि क्रमो बोध्यते, नैव जिज्ञासयोः शेषशेषित्वे श्रुतिलिङ्गादिकं मानमस्ति । ननु "ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्" इति श्रुत्या ।

"अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्म्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्" ॥

इति स्मृत्या चाधिकृताधिकारत्वं भातीति । न ।
"ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेत्" ।

"आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे" ।

इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । त्वयोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वावगमात् । एतदुक्तं भवति "यदि जन्मान्तरकृतकर्म्मभिः शुद्धं चित्तं तदा ब्रह्मचर्य्यादेव सन्न्यस्य ब्रह्म जिज्ञासितव्यं, यदि न शुद्धमिति रागेण ज्ञायते तदा गृही भवेत् तत्राप्यशुद्धौ वनी भवेत् तत्राप्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत् वने शुद्धौ प्रव्रजेदिति" । तथा च श्रुतिः "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इति तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वे किञ्चिन्मानमिति भावः । ननु मीमांसयोः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारत्वञ्च मास्तु । एकमोक्षफलकत्वेनैककर्त्तृकत्वं स्यादेव । वदन्ति हि "ज्ञानकर्म्मभ्यां मुक्तिः" इति समुच्चयवादिनः । एवमेकवेदार्थजिज्ञासुकत्वाच्चैककर्त्तृकत्वं । तथा चाग्नेयादिषड्यागानामेकस्वर्गफलकानां द्वादशाध्यायानाञ्चैकधर्म्मजिज्ञासुकानां क्रमवत्तयोः क्रमो विवक्षितः इति क्रमार्थोऽथशब्द इत्याशङ्क्याह ॥ फलेति ॥ फलभेदाज्जिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यनुषङ्गः । यथा सौर्य्यार्य्यमणप्राजापत्यचरूणां ब्रह्मवर्चसस्वर्गायुःफलभेदात्, यथा वा कामचिकित्सातन्त्रयोर्जिज्ञास्यभेदाच्च क्रमापेक्षा तद्वन्मीमांसयोर्न क्रमापेक्षेति भावः, तत्र फलभेदं विवृणोति ॥

निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापेक्षम्। भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात्। इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यवृत्तत्वात्, न पुरुषव्यापारतन्त्रं, चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च। या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषं

अभ्युदयेति॥ विषयाभिमुख्येनोदेतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं तच्च धर्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलमित्यर्थः। न केवलं फलस्य स्वरूपतो भेदः किन्तु हेतुतोऽपीत्याह॥तच्चेति॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलं तु तद्विलक्षणमित्याह॥ निःश्रेयसेति॥ नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निःश्रेयसं मोक्षस्तत् फलमित्यर्थः। ब्रह्मज्ञानस्य स्वोत्पत्तिव्यतिरिक्तमनुष्ठानं नापेक्षत इत्याह॥ न चेति॥ स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदान्न समुच्चय इति भावः। जिज्ञास्यभेदं विवृणोति॥ भव्यश्चेति॥ भवतीति भव्यः साध्य इत्यर्थः। साध्यत्वे हेतुमाह॥ नेति॥ तर्हि तुच्छत्वं नेत्याह॥ पुरुषेति॥ पुरुषव्यापारः प्रयत्नस्तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्त्वादित्यर्थः। कृतिसाध्यत्वात् कृतिजनकज्ञानकाले धर्मस्यासत्त्वं न तुच्छत्वादित्यर्थः। ब्रह्मणो धर्माद्वैलक्षण्यमाह॥ इह त्विति॥ उत्तरमीमांसायामित्यर्थः॥ भूतमसाध्यं। तत्र हेतुः॥नित्येति॥ सदा सत्त्वादित्यर्थः। साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मणोः स्वरूपभेदमुक्त्वा हेतुतोऽप्याह॥नेति॥ धर्मवत् कृत्यधीनं नेत्यर्थः। मानतोऽपि भेदमाह। चोदनेति॥ अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना। तस्याः प्रवृत्तिर्बोधकत्वं तद्वैलक्षण्याच्च जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः। सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति॥ या हीति। लक्षणं प्रमाणं "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये धर्मे यागादिकरणस्वर्गादिफलकभावनारूपे फलहेतुयागादिगोचरनियोगे वा हितसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्त्तयदेवावबोधयति। 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिवाक्यं तु स्वार्थं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्त्तयति, विषयाभावादित्यर्थः। तत्त्वबोध एव विषय इत्याह॥ न पुरुष इति॥

मवबोधयति। ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं, अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते। यथाऽक्षार्थसन्निकर्षेणार्थावबोधे तद्वत्। तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति। उच्यते। नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वञ्च। तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्म्मजिज्ञासाया ऊर्द्ध्वञ्च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुञ्च, न विपर्य्यये। तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्त्यानन्तर्य्यमुपदिश्यते। अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्माद्वेद एवाग्नि-

---

ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्त्यत इत्यत्र हेतुं पूर्व्ववाक्येनाह ॥ अवबोधस्येति ॥ स्वजन्यज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्त्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ मानादेव बोधस्य जातत्वात् जाते च विध्ययोगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः। तथा च प्रवर्त्तकमानमेयो धर्म्मः, उदासीनमानमेयं ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदात् न तन्मीमांसयोः क्रमार्थोऽथशब्द इति भावः। एवमथशब्दस्यार्थान्तरासम्भवादानन्तर्य्यवाचित्वे सति तदवधित्वेन पुष्कलकारणं वक्तव्यमित्याह ॥ तस्मादिति ॥ उपदिश्यते ब्रह्मकर्त्तेति शेषः। तत्किमित्यत आह ॥ उच्यत इति ॥ विवेकादीनामागमिकत्वेन प्रामाणिकत्वं पुरस्तादेवोक्तं। लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः शमः। वाह्यकरणानामुपरमो दमः। ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्म्मसन्न्यास उपरतिः। शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा। निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानं। सर्व्वत्रास्तिकता श्रद्धा। एतत्षट्कप्राप्तिः शमादिसम्पत्। अत्र विवेकादौ नामुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मन्तव्यं। तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह ॥ तेष्विति ॥ अथ कथञ्चित् कुतूहलितया ब्रह्मविचारप्रवृत्तस्यापि फलपर्य्यन्तं तज्ज्ञानानुदयाद्व्यतिरेकसिद्धिः अथवा व्याख्यानमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ नन्वविवेका

होत्रादीनां श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति, "तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इत्यादि" तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति, "ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि", तस्माद्यथोक्तसाधनसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या। ब्रह्मणो जिज्ञासा

दिकं न सम्भवति। "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्" इत्यादिश्रुत्या कर्म्मफलस्य नित्यत्वेन ततो वैराग्यासिद्धेः। जीवस्य ब्रह्मस्वरूपमोक्षस्यायुक्तः, भेदात्, सुखस्य लोष्टादिवत् पुरुषार्थत्वायोगाच्च। ततो न मुमुक्षासम्भव इत्याक्षेपपरिहारार्थोऽतःशब्दः, तं व्याचष्टे॥ अतःशब्द इति॥ अथशब्देनानन्तर्य्यवाचिना तदवधित्वेनार्थाद्विवेकादिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं यदुक्तं तस्यार्थिकहेतुत्वस्याक्षेपनिरासायानुवादकोऽतःशब्द इत्यर्थः। उक्तं विवृणोति॥ यस्मादिति॥ तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः। "यदल्पं तन्मर्त्यं यत् कृतकं तदनित्यम्" इति न्यायवती "तद्यथेह" इत्यादिश्रुतिः कर्म्मफलाक्षयत्वश्रुतेर्बाधिका। तस्मात् "कृतोऽन्यदार्त्तम्" इति श्रुत्या अनात्ममात्रस्यानित्यत्वविवेकाद्वैराग्यलाभ इति भावः। मुमुक्षां सम्भावयति॥ तथेति यथा वेदः कर्म्मफलानित्यत्वं दर्शयति तथा ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तशोकानन्तमपारं स्वयंज्योतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः। जीवत्वादेरध्यासोक्त्या ब्रह्मत्वसम्भव उक्त एवेति भावः। एवमथातःशब्दाभ्यां पुष्कलकारणवतोऽधिकारिणः समर्पणाच्छास्त्रमारब्धव्यमित्याह॥ तस्मादिति॥ सूत्रवाक्यपूरणार्थमध्याहृतकर्त्तव्यपदान्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचारं लक्षयित्वा तस्य स्वाभिमतसमासकथनेनान्वयार्थं दर्शयति॥ ब्रह्मण इति॥ ननु "धर्म्माय जिज्ञासा" इतिवत् "ब्रह्मजिज्ञासा" इति चतुर्थीसमासः किं न स्यादिति चेत्। उच्यते। जिज्ञासापदस्य हि मुख्यार्थ इच्छा, तस्याः प्रथमं कर्म्मकारकमपेक्षितं, पश्चात् फलं,

ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं "जन्माद्यस्य यतः" इति । अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी न शेषे । जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते,

तत्त्वादौ कर्मज्ञानार्थे षष्ठीसमासो युक्तः । कर्मण्युक्ते सत्यर्थात् फलमुक्तं भवति, इच्छाया कर्मण एव फलत्वात् । यथा "स्वर्गमिच्छा" इत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते तद्वत् । अत एव 'धर्मजिज्ञासा" इत्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति इच्छां गृहीत्वा षष्ठीसमासो दर्शितः । विचारलक्षणायान्तु विचारस्य क्लेशात्मकतया प्रथमं वृत्तिविषयत्वेन प्रतिबिम्बितत्वेन च फलाकाङ्क्षत्वात् धर्माय जिज्ञासेति चतुर्थीसमास उक्तः, तथा वृत्तिकारैः "ब्रह्मणे जिज्ञासा" इत्युक्तश्चेदस्तु ज्ञानत्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति । अधुना ब्रह्मपदार्थमाह ॥ ब्रह्म चेति ॥ ननु "ब्रह्म सत्यमिदं ब्रह्म जानाति ब्रह्मा स्वयम्भुर्ब्रह्मा प्रजापतिः" इति श्रुतौ लोके च ब्राह्मणत्वजातौ, जीवे वेदे कमलासने च ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह ॥ अत एवेति ॥ जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकसूत्रबाधाद्व्यप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । वृत्त्यन्तरे शेषे षष्ठीत्युक्तं दूषयति ॥ ब्रह्मण इतीति ॥ सम्बन्धसामान्यं शेषः । जिज्ञासेत्यत्र सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छाया ज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म । तत्र सकर्मकक्रियाया कर्मः ज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात् । इच्छाया विषयज्ञानजन्यत्वात् प्रथमापेक्षितं कर्मैव षष्ठ्या वाच्यं न शेष इत्यर्थः । ननु प्रमाणादिकमन्यदेव तत् कर्मास्तु ब्रह्म तु शेषितया सम्बध्यतामित्याह ॥ जिज्ञास्यान्तरेति ॥ श्रुतं कर्म त्यक्त्वाऽश्रुतं कल्प्यम् "पिण्डमुत्सृज्य करं लेढि" इति न्यायमनुसरतीति भावः । गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ षष्ठीशेष [पा० २।३।५०]

सम्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्, एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात्, न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेष विचार-प्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् ॥ न ॥ प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षिता-नामर्थाक्षिप्तत्वात्। ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात् प्र-धानं। तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यै-र्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षि-प्तान्येवेति न पृथक् सूचयितव्यानि यथा "राजासौ गच्छति" इत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत्। श्रु-त्यनुगमाच्च। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्याद्याः

इति विधानात् षष्ठ्या सम्बन्धमात्रं प्रतीतमपि विशेषाकाङ्क्षायां कर्तृकर्मक्रियायाविधानात् कर्मत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः । अभिव्य-क्तिरूपज्ञानविषयत्वाच्च ॥ एवमपीति ॥ कर्मत्वाभेदेऽपि प्रत्यक्ष-कर्तृकर्मणोः कृतीति [पा० २ । ३ । ६५] सूत्रेण जिज्ञासा-पदस्थात्प्रत्ययात्मकत्वेन कृदन्तस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षित-स्य कर्मत्वं मुक्त्वा परोक्षमप्यह कल्पयत इत्यर्थः । शेषषष्ठी स्वाभिप्र-त्विमुद्घाटयति ॥ न व्यर्थ इति ॥ शेषषष्ठ्या ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति । तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तिज्ञानसाधन-फलानि तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति ॥ तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात् । कर्मणि षष्ठ्यां तु ब्रह्मकर्मक एव विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यसम्बन्धिना शेषषष्ठीत्युच्यते । अतो न प्रयासो न व्यर्थः । ब्रह्मतत्सम्बन्धिनां सर्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थः । फलं यस्य तस्मादित्यर्थः । तत्प्रयोजनाद् फलं न युक्तम् । सूत्रेण सूचितः प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्यार्थिकप्रतिज्ञाया उदितत्वादित्याह विरोधिनी ॥ न प्रधानेति ॥ परिगृहीतमर्थं पश्चान्

श्रुतयः, "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति। तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति। तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी। ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। अवगतिपर्य्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म, फलविषयत्वादिच्छायाः। ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म। ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः। निःशेषसं-

---

व्याकरोति॥ ब्रह्मण इत्यादिना॥ "तद्विजिज्ञासस्व" इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्म्मणि षष्ठीत्याह॥ श्रुत्यनुगमाच्चेति॥ श्रुतिसूत्रयोरैकार्थ्यलाभाच्चेत्यर्थः। जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह॥ ज्ञातुमिति॥ नन्वनवगते वस्तुनीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूलं विषयज्ञानं वक्तव्यम्, ब्रह्मज्ञानन्तु जिज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशङ्क्याह॥ अवगतीति॥ आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमत्त्वं तत्त्वमवगतिः पर्य्यन्तोऽवधिर्यस्याखण्डसाक्षात्काररूपवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म्म, तदेव फलम्। मूलन्त्वापातज्ञानमित्यधुना वक्ष्यत इति फलमूलज्ञानयोर्भेदान्न जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु गमनस्य ग्रामः कर्म्म, तत्प्राप्तिः फलमिति भेदात् कर्म्मैव फलमित्ययुक्तमत आह॥ फलेति॥ क्रियान्तरे तयोर्भेदेऽपि इच्छायाः फलविषयत्वात् कर्म्मैव फलमित्यर्थः। ननु ज्ञानावगत्योरैक्याद्भेदोक्तिरयुक्तेत्यत आह॥ ज्ञानेनेति॥ ज्ञानं वृत्तिः अवगतिस्तत्फलम् इति भेद इति भावः। अवगन्तुमभिव्यञ्जयितुम्। अवगतेः फलत्वं स्फुटयति॥ ब्रह्मेति॥ इच्छाद्योतकं हेतुमाह॥ निःशेषेति॥ बीजमविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तन्नाशकत्वादित्यर्थः। अवयवार्थमुक्त्वा सूत्रवाक्यार्थमाह॥ तस्मादिति॥ अत्र सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तव्यप्रत्ययेन सूचयति। अथातःशब्दाभ्यामधिकारिणः साधितत्वात् तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः॥ इति तृतीयवर्णकम्॥

प्रथमवर्णके बन्धस्याध्यासत्वोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्ध्यप्रसिद्ध्यो-

सारबीजस्याविद्यानर्थस्य निबर्हणात् तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ॥ तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् ? यदि प्रसिद्धं, न जिज्ञासितव्यं, अथाप्रसिद्धं, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति ।

उच्यते । अस्ति तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते, बृहतेर्धातोरर्थानुग-

---

विषयादिसम्भवासम्भवाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥ तत् पुनरिति ॥ पुनःशब्दो वर्णकान्तरद्योतनार्थः ॥ यदि वेदान्तविचारात् प्रागपि ब्रह्मज्ञानं तर्हि ज्ञाततत्स्वरूपविषयत्वं नास्ति । अज्ञातत्वाभावेन तद्वि प्रसिद्धफलमपि नास्तीति न विचारयितव्यं । अथाज्ञातं केनापि तर्हि तदुद्देशेन विचारं कर्त्तुं न शक्यते, अज्ञातस्योद्देशायोगात् । तथा च ब्रह्मज्ञानाद्वदत्र विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रतिपादनायोगात् । तत् प्रतिपाद्यस्वरूपं सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलमपि नास्तीत्य नारभ्यं शास्त्रमित्यर्थः ॥

आपातप्रसिद्ध्या विषयादिलाभादारम्भणीयमिति सिद्धान्तयति ॥ उच्यत इत्यादिना ॥ प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तित्वस्याप्रकृतत्वेनास्ति-पदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । ननु केन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । न च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुत्येति वाच्यम् । ब्रह्मपदस्य लोके सङ्गतिग्रहाभावेन तद्घटितवाक्यस्याबोधकत्वादित्याशङ्क्य ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या प्रथमं तस्य निर्गुणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह ॥ ब्रह्मशब्दस्य हीति ॥ अस्यार्थः । श्रुतौ सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्यथानुपपत्त्या कश्चिदर्थोऽस्तीति ज्ञायते, प्रमाणवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो "बृह वृद्धौ" इति व्याकरणाद्विधीयते, "वृद्धिर्विति" स्मरणात् । सा च वृद्धिर्निरवधिकमहत्त्वमिति सङ्कोचकाभावात् श्रुतावनन्तपदेन सह प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवधिकमहत्त्वञ्चान्तवत्त्वादिदोषशून्यत्वं सर्वज्ञत्वादि-

मात्, सर्व्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः। सर्व्वो हि आत्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति। यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्व्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्। आत्मा च ब्रह्म। यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम्। न। तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः। "देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मा" इति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः। "इन्द्रियाण्येव

गुणहीनत्वं च न सम्भवति। लोके गुणहीनदोषवतामल्पत्वप्रसिद्धेः। अतो बृंहणाद् ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या देशकालवस्तुतः परिच्छेदाभावरूपं नित्यत्वं प्रतीयते। अविद्यादिदोषशून्यत्वं शुद्धत्वम्। जाड्यराहित्यं बुद्धत्वम्। बन्धकालेऽपि स्वतो बन्धाभावो मुक्तत्वञ्च प्रतीयते। एवं सकलदोषशून्यं निर्गुणं प्रसिद्धम्। तथा सर्व्वज्ञत्वादिगुणकञ्च तत्पदवाच्यं प्रसिद्धम्। ज्ञेयस्य कार्य्यस्य चापरिशेषेऽल्पत्वप्रसङ्गेन सर्व्वज्ञत्वस्य सर्व्वकार्य्यशक्तिमत्त्वस्य च लाभादिति। एवं "तत्पदार्थप्रसिद्धेरप्रमाणत्वेन ज्ञातत्वादज्ञानानिवृत्तेः फलाज्जिज्ञासोपपत्तिः" इति उक्त्वा त्वंपदार्थात्मनापि ब्रह्मणः प्रसिद्ध्या तदुपपत्तिरित्याह॥ सर्व्वस्येति॥ सर्व्वस्य लोकस्य योऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः। नन्वात्मनः प्रसिद्धिः केत्यत आह॥ सर्व्वो हीति॥ "अहमस्मीति" न "प्रत्येति" इति, न, किन्तु "प्रत्येत्येव" अतः सच्चिदात्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः।

आत्मनः कुतः सत्त्वेति शून्यमतमाशङ्क्याह॥ यदि हीति॥ आत्मनः शून्यत्वस्य प्रतीतौ "अहं नास्मि" इति लोको जानीयात्। लोकस्तु "अहमस्मि" इति जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः। आत्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह॥ आत्मा चेति॥ "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेरिति भावः। प्रसिद्धिपक्षोक्तं दोषं पूर्व्वपक्षी स्मारयति॥ यदीति॥ अज्ञातत्वाभावेन विषयाद्यभावादविचार्य्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः। यथा "इदं रजतम्" इति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिस्तद्वत्

चेतनान्यात्मा" इत्यपरे। "मन" इत्यन्ये। "विज्ञान-मात्र क्षणिक" इत्येके। "शून्य" इत्यपरे। "अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्ता" इत्यपरे। "भोक्तैव केवल न कर्त्ता" इत्येके। "अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वर सर्वज्ञ सर्वशक्ति" इति केचित्।

आत्मा स भोक्तु" इत्यपरे। एव बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्त। तत्राविचार्य्य यत्

"अहमस्मि" इति श्रुत्यनुभवतन्त्रप्रपात् सामान्येन वस्तुतो ब्रह्मणः प्रसिद्धि, नेय पूर्णानन्दब्रह्मत्वरूपविशेषगोचरा, वादिना विवादाभावप्रसङ्गात्। न हि शुक्तित्वविशेषदर्शने सति "रजत रङ्गमन्यद्वा" इति विप्रतिपत्तिरस्ति। अतो विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या सामान्यत प्रसिद्धावपि विशेषस्याज्ञातत्वाद्विषयादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति॥ नेत्यादिना॥ सामान्यविशेषभाव स्वात्मनि वस्तुत पूर्णादिपदवाच्यभेदात् कल्पित इति मन्तव्य। तत्र स्थूल-सूक्ष्मकर्मेषु विप्रतिपत्तिरुपन्यस्यति। देहमात्रमित्यादिना॥ शास्त्रज्ञानशून्या प्राकृता। वेदबाह्यमतानुक्त्वा तार्किकादिमतमाह॥ अस्तीति॥ सांख्यमतमाह। भोक्तेति॥ किमात्मा देहादिरूप उत तद्भिन्न इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यान्युक्त्वा तद्भिन्नोऽपि कर्तृ-त्वादिमान्न वेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसांख्यपक्षावुपन्यस्याकर्त्ता-पीश्वराद्भिन्नो न वेति विवादकोटित्वेन योगिमतमाह॥ अस्ति तद्व्यति-रिक्त ईश्वर इति॥ निरतिशयसत्त्व गृहीत्वा ईश्वर सर्वज्ञत्वादि-मन्तम् इति योगिनो वदन्ति।

भेदकोटिमुक्त्वा सिद्धान्तकोटिमाह॥ आत्मा स भोक्तुरिति॥ भो-क्तुर्जीवस्याकर्त्तु साक्षिण स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो वद-न्तीत्यर्थ॥ विप्रतिपत्तीरुपसंहरति॥ एव बहव इति। विप्रतिपत्तीनां प्रपञ्चो निरासश्च विवरणोपन्यासेन दर्शित सुखबोधायेतीहोपरम्यते, तत्र

किञ्चित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्येतानर्थञ्चेयात्। तस्मात् ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते॥ १॥

"ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्" इत्युक्तम्। किंलक्षणकं पुनस्तद्ब्रह्म? इत्यत आह भगवान् सूत्रकारः।

युक्तिवाक्याश्रया सिद्धान्तिनो "जीवो ब्रह्मैव आत्मत्वाद् ब्रह्मवत्" इत्यादि युक्ते, "तत्त्वमसि" इत्यादि श्रुतेश्चाबाधिताया सत्त्वात्। अन्ये तु-देहादिरात्माहंप्रत्ययगोचरत्वाद्व्यतिरेकेण घटादिवदित्यादियुक्त्याभास,'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय" इन्द्रियसंवादे "चक्षुरादय ते ह वाचमूचु, मन उवाच, योऽयं विज्ञानमय, असदेवेदमग्र आसीत्, कर्त्ता भोक्ता, अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय" इति वाक्याभासांश्चाश्रिता इति विभाग। "देहादिरनात्मा भौतिकत्वाद् घटवत्" इत्यादिन्यायै "आनन्दमयोऽभ्यासात्" इत्यादिसूत्रैश्चाभासत्वं वक्ष्यते। ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तथापि यस्य यन्मते श्रद्धा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थसिद्धिरिति किं ब्रह्मविचारारम्भेणेत्यत आह॥ तत्राविचार्येति॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव मुक्तिरिति वस्तुगतिः। मतान्तराश्रयणे तदभावान्मोक्षासिद्धिः। किञ्चात्मानमन्यथा ज्ञात्वा तत्पापेन संसारान्धकूपे पतेत्॥

"अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महनो जनाः" इति श्रुतेः।

"योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा"॥

इति वचनाच्चेत्यर्थः। अतः सर्वेषां मुमुक्षूणां निःश्रेयसफलाय वेदान्तविचारः कर्त्तव्य इति सूत्रार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ बन्धस्याध्यस्तत्वेन विद्यादिसाध्याङ्गत्वाद्धिकारिलाभादापातप्रसिद्धा विषयादिसम्भवाच्च वेदान्तविषया मीमांसा पूजिता विचारणा वेदान्ताविरोधिनो ये तर्कास्तन्त्रान्तरस्थास्ते उपकरणानि यस्याः सा निःश्रेयसायारभ्यत इत्यर्थः। ननु कृते विचारे विषयाभावात्तदारम्भ क इति सूत्रार्थं इत्यत आह॥

जन्माद्यस्य यत इति ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः। जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च। श्रुतिनिर्देशस्तावत् "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति। अस्मिन् वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात्। वस्तुवृत्तमपि, जन्मना लब्धसत्ता-

अस्तीति। ब्रह्मज्ञानेच्छोत्पत्तिद्वारा विचारं लक्षयित्वा तत्कर्तव्यतां ब्रवीतीति भावः। एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारोऽर्था व्याख्यानचतुष्टयेन दर्शिताः। सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूषणम्। ननु इदं सूत्रं शास्त्राद्बहिः स्थित्वा शास्त्रमारम्भयति अन्तर्भूत्वा वा ? आद्ये तस्य हेयता, शास्त्रासम्बन्धात्। द्वितीये तस्यारम्भकं वाच्यम्। न च स्वयमेवारम्भकं स्वस्मात् स्वोत्पत्तेरित्यात्माश्रयात्, न चारम्भकान्तरं पश्याम इति। उच्यते। अत्र स्वविधिना आरब्धमिदं शास्त्रं शास्त्रान्तर्गतमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति। यथाऽध्ययनविधिर्वेदान्तर्गत एव कृत्स्नवेदस्याध्ययने प्रयुङ्क्ते तद्वदित्यनवद्यम् ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तम् ॥

प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य शास्त्रमारभमाणः पूर्वोत्तराधिकरणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति ॥ अथेति ॥ मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्युक्तम्। ब्रह्मणो विचार्यत्वोक्त्या अर्थात् प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचाराणां विशेषेण ब्रह्मज्ञानं विना कर्तुमशक्यत्वात्तत्स्वरूपज्ञानायादौ लक्षणं वक्तव्यं तच्च सम्भवतीत्याक्षिप्य सूत्रकृत् पूजयन्नेव लक्षणसूत्रमवतारयति ॥ किंलक्षणकमिति ॥ किमाक्षेपे, नास्त्येव लक्षणमित्यर्थः। आक्षेपेणास्योत्थानादाक्षेपसङ्गतिः। लक्षणद्योतिवेदान्तानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां लक्ष्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादसङ्गतयः। तथा हि। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिवाक्यं विषयः। तत्किं ब्रह्मणो लक्षणं न वेति सन्देहः। तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मस्वरूपा-

कस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसम्भवात्। "अस्य" इति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः। षष्ठी ज-

सिद्धा लक्षणासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः। यद्यप्याक्षेपसङ्गतौ पूर्वाधिकरणफलमेव फलमिति कृत्वा पृथक् न वक्तव्यम्। तदुक्तम्,

आक्षेपे चापवादे च प्राप्त्यां लक्षणकर्मणि।
प्रयोजनं न वक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्त्तत इति" ॥

तथापि स्पष्टार्थमुक्तमिति मन्तव्यम्, यत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्ष तत्रापवादिकी सङ्गतिः प्राप्तिस्तद्यां चिन्तां न शक्नोति प्राप्तम्। जन्मादेर्जगद्धर्मत्वेन ब्रह्मलक्षणत्वायोगात्। न च जगदुपादानत्वे सति कर्तृत्वं लक्षणमिति वाच्यम्। कर्त्तुरुपादानत्वे दृष्टान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्तेः। न च श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यैव लक्षणसिद्धेः किमनुमानेनेति वाच्यम्। अनुमानस्य श्रुत्यनुग्राहकत्वेन तदभावे तद्विरोधे वा श्रुत्यर्थासिद्धेः। न च जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा प्रत्येकं लक्षणमस्त्विति वाच्यम् कर्तृमात्रस्योपादानमात्रस्य ब्रह्मत्वायोगात्। वस्तुतः परिच्छेदादर्शनात् प्राप्ते पूर्वपक्षे, इमानस्यानुमानस्याप्रतिष्ठितस्यातीन्द्रियार्थे साधकत्वायोगात्। अपौरुषेयतया निर्दोषश्रुत्युक्तोभयकारणत्वस्य युक्तिदृष्टान्तेन सम्भावयितुं शक्यत्वात्। तदेव लक्षणमिति सिद्धान्तयति। जन्माद्यस्य यत इतीति। अत्र यद्यपि जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणं प्रतिपाद्यते तथाप्यग्रे "प्रकृतिश्च" इत्यधिकरणे तत्कारणत्वं न कर्तृत्वमात्रं किन्तु कर्तृत्वोपादानत्वोभयरूपत्वमिति वक्ष्यमाणं सिद्धवत् कृत्वोभयकारणत्वं लक्षणमिहोच्यत इति न पौनरुक्त्यम्। ननु निष्प्रपञ्चनिर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं कथं लक्षणमिति चेत्। उच्यते। यथा रजतं शुक्तेर्लक्षणं यद्रजतं सा शुक्तिरिति, तथा यज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेति कल्पितकारणत्वं तटस्थं एव ब्रह्मणो लक्षणमित्यनवद्यम्। सूत्रं व्याचष्टे। जन्मेत्यादिना॥ बहुव्रीहौ पदार्थाः सर्वे वाक्यार्थस्यान्यपदार्थस्य विशेषणानि। यथा चित्रगोर्देवदत्तस्य चित्रा गावः तद्वदत्रापि जन्मादीति नपुंसकैकवचनद्योतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्मविशेषस्य,

न्मादिधर्म्मसम्बन्धार्था। "यत इति" कारणनिर्द्देशः। अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्त्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्व्वज्ञात् सर्व्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः। अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणम्। यास्कपरिपठितानान्तु "जायते

तथा च जन्मनः समासार्थैकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः। तत्र यज्जन्मकारणं तद्ब्रह्मेति ब्रह्मलक्षणविधानमयुक्तं, स्थितिलयकारणाद्भिन्नत्वेन ज्ञाते ब्रह्मण्यस्य शास्त्रसमन्वयत्वात् अतो जन्मस्थितिभङ्गैर्निरूपितानि त्रीणि कारणत्वानि मिलितान्येव लक्षणमिति मत्वा सूत्रे समाहारो द्योतित इति ध्येयम्। जन्मादित्वं जन्मनः कथं ज्ञातव्यं सत्कारणानादित्वादित्यत आह। जन्मनश्चेति॥ श्रुतिवस्तुगत्या चादित्वं ज्ञात्वा तदपेक्षसूत्रकृता जन्मन आदित्वमुक्तमित्यर्थः। इदं पदत्रयार्थमात्रवर्णनमाशङ्क्योपस्थितवर्णकार्थशाचित्यमाह। अस्येति॥ वियदादिजगतो नित्यत्वात् जन्मादिसम्बन्ध इत्यत आह॥ यतोति॥ वियदादेर्महाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वक्ष्यत इति भावः। ननु जगतो जन्मादेर्ब्रह्मसम्बन्धाभावात् तल्लक्षणत्वमित्याशङ्क्य तत्कारणत्वं लक्षणमिति पञ्चम्यर्थमाह॥ यत इति॥ वस्तुवृत्तेन सत्यं ज्ञानमनन्तं आनन्दरूपं वस्तूच्यते। "आनन्दाद्ध्येवेति" निर्णीतत्वात्। तथा च स्वरूपलक्षणसिद्धिरिति मन्तव्यम्। पदार्थमुक्त्वा पूर्वसूत्रस्थब्रह्मपदानुषङ्गेन तद्ब्रह्मेत्यध्याहारेण च सूत्रवाक्यार्थमाह। अस्येत्यादिना॥ कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसम्भावनार्थानि जगतो विशेषणानि। यथा कुम्भकारः प्रथमं कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं पृथुबुध्नोदराकारस्वरूपं बुद्धावालिख्य तदात्मना कुम्भं व्याकरोति बहिः प्रकटयति, तथा परमकारणमपि सङ्कल्पितनामरूपात्मना व्याकरोति इत्यनुमीयत इति मत्वाह

अस्ति" इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले सम्भाव्यमानत्वात् मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशङ्क्येत तन्मा शङ्कि इति योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैव स्थितिः प्रलयश्च ते गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यतः प्रधानादचेतनादणुभ्योऽभावाद्वा संसारिणो वोत्पत्त्यादि सम्भावयितुं शक्यम् ; न च स्वभावतः । विशिष्टदेशकालनिमित्तानामि

नामरूपाभ्यामिति ॥ इत्थम्भावे तृतीया । आद्यं कार्यं चेतनजन्यं कार्यत्वात् कुम्भवदिति प्रधानपरमाण्वोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिजीवजन्यत्वं निरस्यति ॥ अनेकेति ॥ आद्यवैश्वानरेश्वरादौ पितापुत्रयोः कर्तृभोक्त्रोर्भेदात् पृथगुक्तिः । "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति" इति श्रुत्या व्यष्टिस्थूलदेहोपाधिद्वारा जीवानां कार्यत्वेन जगन्मध्यपातित्वाच्च जगत्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्वज्ञत्वं सम्भावयति प्रतिनियतेति ॥ प्रतिनियतानि व्यवस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयस्येत्यर्थः । स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेरुपृष्ठं देशः । देहपातादूर्द्ध्वं कालः उत्तरायणमरणादिनिमित्तं प्रतिनियतम् । एवं ग्रामेशफले ग्रामादेर्देशादिव्यवस्था ज्ञेया । तथा च यथा सेवाफलं देशाद्यभिज्ञदातृकं तथा कर्मफलं फलत्वादिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । सर्वशक्तित्वं सम्भावयति ॥ मनसापीति ॥ अन्येऽपि विपरिणामादयो भावविकाराः सन्तीति किमिति जन्मादीत्यादिपदेन न गृह्यन्ते तत्राह । अन्येषामिति ॥ वृद्धिपरिणामयोर्जन्मनि अपक्षयस्य नाशेऽन्तर्भाव इति भावः ॥ "देहो जायते अस्ति वर्द्धते परिणमते अपक्षीयते नश्यति" इति यास्कमुनिवाक्यं एतत्सूत्रमूलं किं न स्यादित्यत आह ॥ यास्केति ॥ यास्कमुनिः किल महाभूतानामुत्पन्नानां स्थितिकाले भौतिकेषु प्रत्यक्षेण जन्मादिषट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्यं चकार तन्मूलीकृत्य जन्मादिपद-ककारणस्य लक्षणं कृतमर्थ इति पक्षे सूत्रकृता ब्रह्मलक्षणं न गृहीतं किन्तु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति शङ्का स्यात् सा मा भूदिति

ह्योपादानात्। एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनं मन्यन्त ईश्वरकारणिनः। नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे। न। वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणाम्। वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते। वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननि

ये सूत्रोक्ता जन्मादयस्त एवेष्टव्या इत्यर्थः। यदि निरुक्तस्यापि श्रुतिमूलमिति महाभूतजन्मादिकमर्थस्तर्हि सा श्रुतिरेव सूत्रस्य मूलमस्तु किमनुमानेन निरुक्तेनेति भावः। यदि जगतो ब्रह्मातिरिक्तं कारणं स्यात् तदा ब्रह्मलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यादिदोषः स्यात्, अतस्तन्निरासाय लक्षणसूत्रेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति कारणान्तरासम्भवादिति युक्तिः सूचिता, सा तर्कपादे विस्तरेण वक्ष्यते, अधुना सङ्क्षेपेण तां दर्शयति॥ न यथोक्तेत्यादिना॥ नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्यादीनां चतुर्णां जगद्विशेषणानां व्याख्यानावसरे प्रधानशून्ययोः संसारिणश्च निरासो दर्शितः। परमाणूनामचेतनानां स्वतः प्रवृत्त्ययोगाज्जीवानां च ज्ञानशून्यत्वनियमेनानुमानात् सर्वज्ञेश्वरासिद्धौ तेषां प्रेरकाभावात् जगदारम्भकत्वासम्भव इति भावः। स्वभावादेव विचित्रं जगदिति लोकायतमतं प्रत्याह॥ न चेति॥ जगत उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं न शक्यमित्यन्वयः। किं स्वयमेव स्वस्य हेतुरिति स्वभावः उत कारणानपेक्षत्वं? नाद्यः, आत्माश्रयात्। न द्वितीयमित्याह॥ विशिष्टेति॥ विशिष्टान्यसाधारणानि देशकालनिमित्तानि तैरेव कार्यार्थिभिरुपादीयमानत्वात् कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं न युक्तमित्यर्थः। अनपेक्षत्वे धान्यार्थिनां भूविशेषे वर्षादिकाले बीजादिनियमेन प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिविशेषणकमीश्वरं विना जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाष्येण कर्तारं विना कार्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः। तेन "यत् कार्यं तत् सकर्तृकमिति" व्याप्तिः सूच्यते। एतदेव व्याप्तिज्ञानं जगति पक्षे कर्तारं साधयत् सर्वज्ञेश्वर

वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता। सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्य्यते। श्रुत्यैव च तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात्। तथाहि "श्रोतव्यो मन्तव्य" इति, श्रुतिः "पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येत एवमेवेहाचार्य्यवान् पुरुषो वेद" इति

साधयति किं श्रुत्येति तार्किकाणां भ्रान्तिमुपन्यस्यति ॥ एतदेवेति ॥ एतदेवानुमानमेव साधनं न श्रुतिरिति मन्यन्त इति योजना। अथवा एतद्व्याप्तिज्ञानमेव श्रुत्यनुग्राहकयुक्तिमात्रत्वेनाभ्युपगम्यमानं सदनुमानं स्वतन्त्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः। सर्वज्ञत्वमादिशब्दार्थः। यद्वा व्याप्तिज्ञानसहकृतमेतदेवानुमानं मन्यन्त इत्यर्थः। तत्रायं विभागः। व्याप्तिज्ञानात् जगतः कर्त्तास्तीत्यस्तित्वसिद्धिः, पश्चात् स कर्त्ता सर्वज्ञः जगत्कारणत्वाद्व्यतिरेकेण कुलालादिवदिति सर्वज्ञत्वसिद्धिः, "लक्षणात्" इत्यत्र "मन्यन्त" इत्यनुमानस्याभासत्वं सूचितम्। तथाहि। अङ्कुरादौ तावज्जीवः कर्त्ता न भवति जीवादभिन्नस्य घटवदचेतनत्वनियमादन्यः कर्त्ता नास्त्येवेति व्यतिरेकानिश्चयात्, "यत् कार्य्यं तत् सकर्त्तृकम्" इति व्याप्तिज्ञानासिद्धिः। सर्वज्ञलिङ्गकानुमाने तु बाधः, अशरीरस्य जन्यज्ञानायोगात्, "यज्ज्ञानं तन्मनोजन्यम्" इति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेर्ज्ञानाभावनिश्चयात्, तस्मादतीन्द्रियार्थे श्रुतिरेव शरणम्। श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमात्रं न स्वतन्त्रमिति भावः। नन्विदमयुक्तं, श्रुतेरनुमानान्तर्भावमभिप्रेत्य भवदीयसूत्रकृताऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्वादिति वैशेषिकः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अतो "मन्यन्त" इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तेति भावः। यदि श्रुतीनां स्वतन्त्रमानत्वं न स्यात्तर्हि "तत्तु समन्वयात्" इत्यादिना तासां तात्पर्य्यं सूत्रकारो विचारयेत्, तस्मादुत्तरसूत्राणां श्रुतिविचारार्थत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽपि श्रुतिरेव स्वातन्त्र्येण विचार्य्यते नानुमानमिति परिहरति ॥ नेति ॥ किञ्च सूत्रयोर्न्यायमतिरभीष्टा यदर्थं मन्यशास्त्रसमारम्भः, सा च नानुमानात्,

च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति। न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायां किन्तु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासम्भवमिह प्रमाणं, अनुभवावसानत्वात् भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य। कर्त्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्, पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्त्तव्यस्य। कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकञ्च कर्म। यथा अश्वेन गच्छति पद्भ्यामन्यथा वा न गच्छतीति,

---

"तन्त्वौपनिषदम्" इति श्रुतेः, अतो नानुमानं विचार्यमित्याह ॥ वाक्यार्थेति ॥ वाक्यस्य तदर्थस्य च विचाराद्यदध्यवसानं तात्पर्यनिश्चयः प्रमेयसम्भवनिश्चयश्च तेन जाता ब्रह्मावगतिर्मुक्तये भवतीत्यर्थः। सम्भवो बाधाभावः। ननु किमनुमानमनपेक्षितमेव नेत्याह ॥ सत्सुविति ॥ विमतं भिन्ननिमित्तोपादानकं विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् सुखादिवदित्यनुमानं श्रुत्यर्थदार्ढ्यायापेक्षितमित्यर्थः। दार्ढ्यं संशयविपर्ययनिवृत्तिः। "मन्तव्य" इति श्रुत्यर्थतर्केण सम्भावनीय इत्यर्थः। यथा कश्चिद् गन्धारदेशेभ्यश्चौरैरानीतोऽरण्ये बद्धनेत्र एव त्यक्तः केनचिन्मुक्तबन्धस्तद्देशमार्गमेवमुपदिष्टः पण्डितः स्वयं तर्ककुशलो मेधावी स्वदेशानेव प्राप्नुयात्, एवमेवेहाविद्याकामादिभिः स्वरूपानन्दात् प्रच्याव्यात्मचौरैरयं संसारे क्षिप्तः केनचिद्दयापरवशेनाचार्येण "नासि त्वं संसारी" किन्तु "तत्त्वमसि" इत्युपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्ककुशलश्चेत् "स्वरूपं जानीयान्नान्यथा" इति श्रुतेः स्वस्य पुरुषमतिरूपतर्कापेक्षां दर्शयतीत्याह ॥ पण्डित इति ॥ आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः। ननु ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा न युक्ता वेदार्थत्वाद्धर्मवत् किन्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत आह ॥ नेति ॥ जिज्ञास्ये धर्मे इव जिज्ञास्ये ब्रह्मणि इति व्याख्येयम्। अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विद्वदनुभवः। आदिपदान्मनननिदिध्यासनयोर्ग्रहः। तत्र हेतुमाह ॥ अनुभवेति ॥ मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्य-

तथा "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" "उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति" इति। विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः विकल्पोत्सर्गापवादाश्च। न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते। विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षा, न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबु-

शाब्दस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षणात् प्रत्यग्भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननाद्यपेक्षा युक्ता। धर्मे तु नित्यपरोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादसम्भवाच्च श्रुत्या निर्णयमात्रमनुष्ठानायापेक्षितम्। लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निर्णयोपयोगित्वेनापेक्ष्यन्ते न मननादयः, अनुपयोगादित्यर्थः। निरपेक्षः शब्दः श्रुतिः। शब्दस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गं पदम्। योग्येतरपदाकाङ्क्षं वाक्यम्। अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यं प्रकरणम्। क्रमपठितानामर्थानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं सम्बन्धः स्थानम्। यथा ऐन्द्राग्न्यादय इष्टयो दश क्रमेण पठिताः, दश मन्त्राश्च "इन्द्राग्नी रोचना दिवि इत्याद्याः" तत्र प्रथमेष्टौ प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्याद्यूहनीयम्। सञ्ज्ञासाम्यं समाख्या। आध्वर्यवसञ्ज्ञकानां मन्त्राणामाध्वर्यवसञ्ज्ञके कर्मणि विनियोग इति विवेकः, एवं तावद्ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा, वेदार्थत्वात् धर्मवदित्यनुमाने साध्यत्वेन धर्मस्यानुभवायोग्यत्वं, अनपेक्षितानुभवत्वञ्चोपाधिरित्युक्तं, उपाधिव्यतिरेकाद् ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षत्वञ्चोक्तम्। तत्र यदि वेदार्थत्वमात्रेण ब्रह्मणो धर्मेण साम्यमुच्यते तर्हि कृतिसाध्यत्वं विधिनिषेधविकल्पोत्सर्गापवादाश्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्युरिति। विपक्षे बाधकमाह॥ पुरुषेत्यादिना॥ पुरुषकृत्यधीना आत्मलाभ उत्पत्तिर्यस्य तद्भावाच्च धर्मे श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः। धर्मस्य साध्यत्वं लौकिककर्मदृष्टान्तेन स्फुटयति॥ कर्तुमिति॥ लौकिकवदित्यर्थः। दृष्टान्तं स्फुटयति॥ यथेति॥ दार्ष्टान्तिकमाह॥ तथेति॥ तद्धर्मस्य कर्तुमकर्तुं शक्यत्वमुक्त्वा अन्यथा कर्तुं शक्यत्वमाह॥ उदित इति॥ धर्मस्य साध्यत्वमुपपाद्य तत्र विध्यादियोग्यतामाह॥ विधीति॥ विधिप्रतिषेधाश्च विकल्पादयश्च धर्मे साध्ये ऽर्थवन्त.

द्ध्यपेक्षं, किन्तर्हि वस्तुतन्त्रमेव तत् । नहि स्थाणावेकस्मिन् स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषो वान्यो वेति मिथ्याज्ञानं, स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं वस्तुतन्त्रत्वात् । एवम्भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम् । तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव भूतवस्तुविषयत्वात् । ननु भूतवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता, न, इन्द्रियाविषयत्वे सम्बन्धाग्रहणात् । स्वभावतो विषयविषय

यावकाद्या भवन्ति ते ब्रह्मण्यपि स्युरित्यर्थः । "यजेत न सुरां पिबेत्" इत्याद्यो विधिनिषेधाः । व्रीहिभिर्यवैर्वा यजेतेति सम्भावितो विकल्पः, षोडशिग्रहणाग्रहणयोरैच्छिकः उदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितविकल्पः । "न हिंस्यात्" इत्युत्सर्गः । "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यपवादः । तथा "आहवनीये जुहोति" इत्युत्सर्गः, "अश्वस्य पदे पदे जुहोति" इत्यपवाद इति विवेकः । एते ब्रह्मणि स्युरित्यतिव्याप्तिं वारयति ॥ न त्वित्यादिना भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन ॥ इदं वस्तु एवं नैवं घटः पटो वेति प्रकारविकल्पः । अस्ति नास्ति वेति सत्तासत्त्वरूपविकल्पः । ननु वस्तुन्यपि स्थाण्वादौ वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा दृश्यन्ते तत्राह ॥ विकल्पनास्त्विति ॥ अस्तित्वादिकोटिस्मरणं पुरुषबुद्धिजन्यमूला मनःस्पन्दितमात्रा संशयविपर्ययविकल्पा न प्रमारूपा इत्यभिप्रायः । अयं भावः, "धर्मो हि यथा यथा ज्ञायते तथा तथा कर्तुं शक्यते" इति यथायथं पुरुषबुद्ध्यपेक्षा विकल्पाः सर्वे प्रमारूपा एव भवन्ति, तद्वद् ब्रह्मण्यपि सर्वे विकल्पा यथार्थाः स्युरिति । तत्राप्यवन्तीति यदुक्तं प्रत्याह ॥ नेति ॥ यदि सिद्धवस्तुज्ञानमपि साध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिमपेक्ष्य जायेत तदा सिद्धविकल्पा यथार्थाः स्युः, न सिद्धवस्तुज्ञानं पौरुषं किन्तर्हि प्रमाणवस्तुजन्यं, तथा च वस्तुन एकरूपत्वादेकमेव ज्ञानं प्रमा, अन्ये विकल्पा अयथार्था एवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हि स्थाणाविति ॥ स्थाणुरेवेत्यवधारणे सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यद्वस्तुतन्त्रं ज्ञानं तद्यथार्थं यत् पुरुषतन्त्रं तन्मिथ्येति विभजते ॥ तत्रेति ॥

विषयाणि इन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि। सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्य्यमिति गृह्येत। कार्य्यमात्रमेव गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन केनचिद्वा सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम्। तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं किन्तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थम्। किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम्। "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति" इत्युपक्रम्याह "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" इति। तस्य च

स्वाभावित्यर्थः। स्थाणावुक्तन्यायं घटादिष्वतिदिशति ॥ एवमिति ॥ प्रकृतमाह ॥ तत्रैव सतीति ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्वस्य वस्त्वधीनत्वे सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुजन्यमेव यथार्थं न पुरुषतन्त्रं भूतार्थविषयत्वात् स्थाणुज्ञानवदित्यर्थः। अत साध्येऽर्थे धर्म्मे विकल्पाः पुरुषतन्त्रा न सिद्धार्थ इति वैलक्षण्यात् न धर्म्मसाम्यं ब्रह्मण इति मननाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः। ननु तर्हि ब्रह्म प्रत्यक्षादिगोचरं धर्म्मविलक्षणत्वाद्घटादिवत्। तथा च जन्मादिसूत्रे जगत्कारणानुमानं विचार्यं सिद्धार्थे तस्य मानत्वात् न श्रुतिः, सिद्धार्थे तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमिति कृत्वा प्रमाणान्तरस्यैव विचारप्राप्ताविति शेषः। अत्र पूर्व्वपक्षी प्रष्टव्यः, किं यत् कार्य्यं तद्ब्रह्मजनितमनुमानं ब्रह्मसाधकं किं वा यत् कार्यं तत् सकारणमिति? नाद्यः, व्याप्त्यसिद्धेरित्याह ॥ नेति ॥ ब्रह्मण इन्द्रियाग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहायोगान्न प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः। इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत आह ॥ स्वभावत इति ॥ "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः" इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्यर्थः। इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि व्याप्तिग्रहः किं न स्यादत आह सति हीति ॥ तस्मादिति शेषः। इदं कार्य्यं ब्रह्मजनितमिति व्याप्तिप्रत्यक्षं ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वान्न सम्भवतीत्यर्थः। द्वितीये कारणसिद्धावपि कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमश

निर्णयवाक्यं "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इति। अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्व्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्त्तव्यानि ॥ २॥

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तदेव द्रढयन्नाह॥

कथमित्यत आह ॥ कार्य्यमात्रमिति ॥ सम्बन्धः कृत यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चयो दुर्लभस्तस्मात् तल्लाभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारणीया, अनुमानं तूपादानत्वादिसामान्यद्वारा मृदादिवद् ब्रह्मणः स्वकार्य्यात्मकत्वादिश्रौतार्थसम्भावनार्थं गुणतया विचार्य्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं पृच्छति ॥ किं पुनरिति ॥ इह ब्रह्मणि लक्षणार्थत्वेन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि प्रथमसूत्रे विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य द्वितीयसूत्रे लक्षणमुच्यते, तथैव श्रुतावपि मुमुक्षोर्ब्रह्म ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थक्रमानुसारित्वं सूत्रस्य दर्शयितुं सोपक्रमवाक्यं पठति ॥ भृगुरिति ॥ अधीहि स्मारय उपदिशेत्यर्थः । अत्र येनेत्येकत्वं विवक्षितं, नानात्वे बहुत्वविधानायोगात् । यज्जगत्कारणं तदेकमित्यर्थान्तरवाक्यं, यदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति वा यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा महावाक्यमिति भेदः किन्तर्हि स्वरूपलक्षणमित्यत आह वाक्यशेषानुसारेणेति यतःशब्दार्थः, सत्यज्ञानानन्द इत्यत आह॥ तस्य चेति ॥ "यः सर्व्वज्ञः" "तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादि शाखान्तरीयवाक्यान्यप्यस्य विषय इत्यत आह अन्यान्यपीति॥ एवञ्जातीयकत्वमेवाह ॥ नित्येति ॥ तदेवं सर्व्वासु शाखासु लक्षणद्वयवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानि तद्विया सङ्गतिरिति सिद्धम् ॥ २ ॥

यस्य निश्वसितं वेदा सर्व्वार्थज्ञानसञ्चय ।

श्रीराम सर्ववेत्तार वेदवेद्यमहं भजे॥

वृत्तानुवादेन सङ्गतिं वदन् सूत्रान्तरमवतारयति ॥ जगदिति ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत् सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म। न हीदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य

चैतन्यस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वोक्त्या सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञातं स्रष्टुश्चेतनस्य सृष्टेर्ज्ञानपूर्वकत्वात्। तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणत्वात्, यो यत्कर्त्ता स तज्ज्ञः यथा कुलाल इति स्थिते, तदेवार्थिकं सर्वज्ञत्वं असम्भावनादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना दृढयतीत्यर्थः। हेत्वोरेकार्थसाधनत्वादेकविषयत्वमवान्तरसङ्गतिः। यद्वा वेदस्य नित्यत्वाद् ब्रह्मणः सर्वहेतुता नास्तीत्याक्षेपसङ्गत्या वेदहेतुत्वमुच्यते "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः" इति वाक्यं विषयः। तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साधयति उत न साधयति इति सन्देहे, तत्र व्याकरणादिवद्वेदस्य पौरुषेयत्वे मूलप्रमाणसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापातान्न साधयतीति पूर्वपक्षे जगद्धेतोश्चेतनत्वासिद्धिः फलम्। सिद्धान्ते तत्सिद्धिः। अस्य वेदान्तवाक्यस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य वेदकर्त्तरि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः। एवमापादं श्रुत्यादिसङ्गतय ऊह्याः। वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिरुपलभ्यते, सा तदुपादानब्रह्मगतशक्तिपूर्विका तद्गता वा? प्रकाशनशक्तित्वात् कार्य्यगतशक्तित्वाद्वा प्रदीपशक्तिवदिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः सर्वविषयप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वसाक्षित्वं सिध्यति। यद्वा यथा अध्येतारः पूर्वक्रमं स्मृत्वा वेदं कुर्वन्ति, तथा विचित्रगुणमायासहायोऽनावृतानन्तस्वप्रकाशचिन्मात्रः परमेश्वरः स्वकृतपूर्वकल्पीयक्रमसजातीयक्रमवन्तं वेदराशिं तदर्थांश्च युगपज्जानन्नेव करोतीति न वेदस्य पौरुषेयता। यत्र ह्यर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्यरचनायाः कारणं तत्र पौरुषेयता, अत्र च यौगपद्यान्न सा। अतो वेदकर्त्ता वेदमिव तदर्थमपि स्वतन्त्रं नान्तरीयकतया जानातीति सर्वज्ञ इति सिद्धान्तयति।

शास्त्रेति॥ शास्त्रं प्रति हेतुत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणञ्च इति

सर्वज्ञादन्यतः सम्भवोऽस्ति । यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुषविशेषात् सम्भवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञेयैकदेशार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके, किमु वक्तव्यमनेकशाखाभेदभिन्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोः ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिःश्वासवद्यस्मान्महतो भूताद्योनेः सम्भवः "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इत्यादिश्रुतेः तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्चेति ।

सङ्गतिद्वयानुसारेण सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे ॥ महत इति ॥ हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र अन्यतोऽर्थतश्च महत्त्वम्, हितशासनात् शास्त्रत्वम् । शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्षणार्थ इति मन्तव्यः ॥ अनेकेति ॥ "पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतिषाणि षडङ्गानि" इति दशविद्यास्थानानि वेदार्थज्ञानहेतव तैरुपकृतस्येत्यर्थः । अनेन मन्वादिभि परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितम् । अबोधकत्वाभावादपि प्रामाण्यसिद्धित्याह ॥ प्रदीपवदिति ॥ सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात् सर्वज्ञकल्पत्व योनिरुपादानं कर्त्ता च । ननु सर्वज्ञस्य यो गुणः सर्वार्थज्ञानशक्तिमत्त्वं वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तद्योनेः सर्वज्ञत्वं कुत इत्यत आह ॥ न हीति ॥ उपादाने तच्छक्तिं विना कार्ये तदयोगाद्वेदोपादानस्य सर्वज्ञत्वम् । अनुमानन्तु पूर्वं दर्शितम् । न चाविद्यायास्तदापत्तिः । शक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वादिति भावः । वेदः स्वविषयादधिकार्थज्ञानवज्जन्यः, प्रमाणवाक्यत्वात्, व्याकरणरामायणादिवदित्यनुमानान्तरं, तत्र व्याप्तिमाह ॥ यद्यदिति ॥ विस्तरः शब्दाधिक्यम्, अनेनार्थतोऽल्पत्वं वदन् कर्त्तुर्ज्ञानस्यार्थाधिक्यं सूचयति, इष्यते चार्थतोऽधिक्यं वेदे । अतैषा योजना यद्यच्छास्त्रं यस्मादाप्तात् सम्भवति स ततः शास्त्रादधिकार्थज्ञान इति प्रसिद्धं यथा शब्दसाधुत्वादिज्ञेयैकदेशोऽर्थो यस्य तदपि व्याकरणादि पाणिन्यादेरधिकार्थज्ञात् सम्भवति । यद्यल्पार्थमपि शास्त्रमधि-

अथवा यथोक्तमृग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे। शास्त्रादेव प्रमाणात् जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः। तच्छास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि।

कार्यस्यात् सम्भवति तदा "अस्य महत" इत्यादिश्रुतेर्यस्मान्महतोऽपरिच्छिन्नाद्भूतात् सत्याद्योने सकाशादनेकशाखेत्यादिविशिष्टस्य वेदस्य पुरुषनिश्वासवदप्रयत्नेनैव सम्भवः तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्चेति किमु वक्तव्यमिति, तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरासार्थं श्रुतिस्थनिश्वसितपदार्थमाह ॥ अप्रयत्नेनेति ॥ प्रमाणान्तरेणार्थज्ञानप्रयासं विना निमेषादिन्यायेनेत्यर्थः। अत्रानुमानेन "यः सर्वज्ञः" इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदार्ढ्याय पाणिन्यादिवद्वेदकर्त्तरि अधिकार्थज्ञानवत्तामात्रं साध्यते न त्वर्थज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निश्वसितश्रुतिविरोधात्, वेदज्ञानमात्रेणाध्येतृवद्वेदकर्तृत्वोपपत्तेश्च। इयान् विशेषः, अध्येता परापेक्षः, ईश्वरस्तु स्वकृतवेदानुपूर्वीं स्वयमेव स्मृत्वा तथैव कल्पादौ ब्रह्मादिभ्य आविर्भावयन्ननावृतज्ञानत्वात्तदर्थमवर्जनीयतया जानातीति सर्वज्ञ इत्यनवद्यम्। अधुना ब्रह्मणो लक्षणान्तरं प्रमाणजिज्ञासया वर्णकान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥ लक्षणप्रमाणयोर्ब्रह्मनिर्णयार्थत्वादेकफलकत्वं सङ्गतिः ॥ "तं त्वौपनिषदं पुरुषं" इति श्रुतिर्ब्रह्मणो वेदैकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति संशये, कार्यलिङ्गेनैव साधकत्वात् कर्त्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेर्न ब्रूते इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तयति ॥ शास्त्रयोनित्वादिति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ यथोक्तमिति ॥ सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं संशयबीजं द्रष्टव्यम्। अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः। अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिं पूर्वसूत्रे प्रसक्तां निरस्ता। किञ्च विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवदेककर्तृकताबाधलाघवावतारः। न च सर्वज्ञत्वात् कर्त्तुरेकत्वसम्भवः, एकत्वज्ञानात् सर्वज्ञत्वज्ञानं ततस्तदित्यन्योन्याश्रयमभिप्रेत्याह ॥ शास्त्रादेवेति ॥ किं तच्छास्त्रमिति तत्राह ॥ शास्त्रमिति ॥ पृथगारम्भमाक्षिपति ॥ किमर्थमिति ॥

किमर्थं तर्हि इदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्रे एवंजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् ? उच्यते। तत्र सूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानात् जगतो जन्मादि केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्येत, तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं सूत्रं प्रववृते ॥ "शास्त्रयोनित्वादिति" ॥ कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-

येन हेतुना दर्शितं तत्र किमर्थमित्यर्थः । जन्मादिसूत्रेऽनुमानस्य स्वातन्त्र्येणोपन्यासशङ्कानिरासार्थं पृथक्सूत्रमित्याह ॥ उच्यत इति ॥ वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा उत कार्यपरा इति निष्फलत्वसापेक्षत्वयोः प्रसक्त्यप्रसक्तिभ्यां संशये पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्णकेनाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह ॥ कथं पुनरित्यादिना ॥ 'सदेव सोम्य' इत्यादीनां सर्वात्मत्वादिसिद्धब्रह्मविज्ञानां ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे वेदान्तेषु मुमुक्षुप्रवृत्त्यसिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । कथमित्याक्षेपे हेतुः ॥ यावतेति ॥ यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतोऽक्रियार्थत्वाद्वेदान्तानामानर्थक्यं फलवदर्थशून्यत्वं प्राप्तमित्यन्वयः । सूत्रस्यायमर्थः । प्रथमसूत्रे तावद्वेदस्याध्ययनकारणकभावनाविधिभाव्यस्य फलवदर्थपरत्वमुक्तम् । "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति द्वितीयसूत्रे धर्मे कार्ये चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यव्यापकं कार्यपरत्वमवसितम् । तत्र "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्याद्यर्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति न वेति संशये आम्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्तत्वादर्थवादेषु धर्मस्याप्रतीतेरक्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्फलार्थत्वं, न चाध्ययनविध्युपात्तानां निष्फले सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तं, तस्मादनित्यमेषां प्रामाण्यमुच्यते । व्यापकाभावाद्व्याप्यप्रामाण्यं नास्त्येवेति यावत् । एवं पूर्वपक्षेऽपि "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह ॥ क्रियापरत्वमिति ॥ अनित्यमिति प्राप्ते दर्शितमित्यर्थः । 'वायुर्वै

क्यमेतदर्थाना" इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितं, अतो वेदान्तानामानर्थक्यं, अक्रियार्थत्वात्, कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा न हि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः। तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात्। अत एव "सोऽरोदीत्"

क्षिप्रतमगामिनी देवता तद्देवताकं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यति" इत्येवं विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थेन द्वारेण "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादिविधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफलाः स्युः। स्तुतिलक्षणया सफलकार्यपरत्वात् प्रमा अर्थवादा इति यावत्। नन्वध्ययनविधिगृहीतानां वेदान्तानामानर्थक्यं न युक्तमित्यत आह॥ कर्त्रिति॥ न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयामः किन्तु लोके सिद्धस्य मानान्तरवेद्यत्वान्निष्फलत्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्षत्वनिष्फलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यापातात् कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः। तत्र त्वंतत्पदार्थवाक्यानां कर्तृदेवतास्तावकत्वं विविदिषादिवाक्यानां फलस्तावकत्वम्। ननु कर्मविशेषमनारभ्य प्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेषत्वम्? मानाभावादित्यरुच्या पक्षान्तरमाह॥ उपासनेति॥ मोक्षकामो निर्गुणब्रह्माभेदमारोप्य "अहं ब्रह्मास्मि" इत्युपासीत इत्युपासनाविधिः। श्रादिशब्दाच्छ्रवणादयः तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः। ननु भूतब्रह्मविषयाणां भूतकार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह॥ न हीति॥ परितः समन्तान्निश्चयेन स्थितं परिनिष्ठितं कालत्रयानपेक्षं सिद्धमिति यावत्। तस्य प्रतिपादनमज्ञातस्य वेदेन ज्ञापनं तन्न सम्भवति, मानान्तरयोग्येऽर्थे वाक्यस्य संवादे सत्यनुवादकत्वात् "अग्निर्हिमस्य भेषजं" इतिवाक्यवत् विसंवादे च बोधकत्वात् "आदित्यो यूपः" इति वाक्यवदित्यर्थः। सिद्धो न वेदार्थः। मानान्तरयोग्यत्वात् घटवदित्यन्वा निष्फलत्वाच्च तथेत्याह॥ तदिति॥ सिद्धज्ञापने

इत्यादीनामानर्थक्यं माभूदिति "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम्। मन्त्राणां च "इषे त्वा" इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम्। न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थ-

हेयोपादेयगोचरे फलाभावाच्च तत्र सम्भवतीत्यर्थः। फलं हि सुखावाप्तिर्दुःखहानं च। तच्च प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्यम्। ते चोपादेयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते, न सिद्धज्ञानादिति भावः। तर्हि सिद्धबोधिवेदवादानां साफल्यं कथमित्यत आह "आम्नायस्य" इत्यादिसूत्रद्वयं विवृणोति॥ अत एवेति॥ 'देवैर्निरुद्धः सोऽग्निररोदीत्" इति वाक्यस्याश्रुजत्वेन रजतस्य निन्दाद्वारा "बर्हिषि न देयम्" इति सफलनिषेधशेषत्ववद्वेदान्तानां विध्यादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः। ननु तेषां मन्त्रवत् स्वातन्त्र्यमस्तु नार्थवादवद्विध्येकवाक्यत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह॥ मन्त्राणां चेति॥ प्रमाणलक्षणेऽर्थवादलक्षणचिन्तानन्तरं मन्त्रेषु चिन्ता न कृता "इषे त्वा" इति मन्त्रे "छिनद्मि" इत्यध्याहाराच्छाखाच्छेदनक्रियाप्रतीतेः "अग्निर्मूर्धा" इत्यादौ च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेर्मन्त्राः श्रुत्यादिभिः क्रतौ विनियुक्ताः, ते किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तः क्रतावुपकुर्वन्ति उत दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति सन्देहे विनापि मन्त्रमध्ययनकालावगतमन्त्रार्थस्य स्मृतिसम्भवाददृष्टार्था मन्त्रा इति प्राप्ते सिद्धान्तः। "अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः" इति लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषान्मन्त्रवाक्यानां दृष्टेनैव स्वार्थप्रकाशनेन क्रतूपकारकत्वसम्भवात् दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पनानुपपत्तेः फलवदनुष्ठानापेक्षितेन क्रियातत्साधनस्मरणेन द्वारेण मन्त्राणां कर्माङ्गत्वम्। "मन्त्रैरेवार्थः स्मर्तव्यः" इति नियमस्त्वदृष्टार्थ इति। तथा चार्थवादानां स्तुतिपदार्थद्वारा परैकवाक्यत्वं विधिभिर्मन्त्राणां तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैरेकवाक्यतेति विभागः। अस्तु कर्मप्रकरणस्थवाक्यानां विध्येकवाक्यत्वं वेदान्तानां तु सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह॥ न क्वचिदिति॥ वे-

वक्ता दृष्टा उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः । तस्मात् कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कथम्? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि "सदेव सोम्येदमग्र आ-

---

दान्ताः विध्येकवाक्यत्वेनैवार्थवन्त इति सिद्धार्थकवेदत्वान्मन्त्रार्थवादादिवदित्यर्थः, अन्यतो दृष्टापि वेदान्तेषु कल्प्यतामिति तत्राह ॥ उपपन्ना वेति ॥ नेत्यनुषङ्गः । सिद्धे फलाभावस्योक्तत्वादिति भावः । तर्हि ब्रह्मण्येव स्वार्थे विधिः कल्प्यताम् अतो वेदान्तानां विध्यन्तरशेषत्वं नेत्यत आह ॥ न चेति ॥ ननु "दध्ना जुहोति" इति सिद्धे दधनि विधिर्दृष्टस्तत्राह ॥ क्रियेति ॥ दध्नः क्रियासाधनस्य प्रयुज्यमानतया साध्यत्वाद्विधेयता, निष्क्रियब्रह्मणः कथमप्यसाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः । भाट्टमतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ स्वयमेवारुचिं वदन् पक्षान्तरमाह ॥ अथेति ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ तु शब्द इति ॥ तद् ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकमिति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं पृच्छति ॥ कथमिति ॥ हेतुमाह ॥ समिति ॥ अन्वयस्तात्पर्यविषयत्वं, तस्मादित्येव हेतुः तात्पर्यस्य सम्यक्त्वम् अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं सम्पदं प्रतिज्ञान्तर्गतमेव, तथा चाखण्डं ब्रह्म वेदान्तजप्रमाविषयः वेदान्ततात्पर्यविषयत्वात् । यो यद्वाक्यतात्पर्यविषयः स तद्वाक्यप्रमेयः, यथा कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः । वाक्यार्थस्याखण्डत्वम् असङ्गत्वं, वाक्यस्य

सीत्" "एकमेवाद्वितीयम्" । "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" । "तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" । "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्यादीनि । न च

वाक्यस्याखण्डार्थकत्वं, स्वपदोपस्थिता ये पदार्थास्तेषां यः संसर्गस्तन्निश्चयप्रमाजनकत्वम् । न चेदमप्रसिद्धम् । प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवाक्यानां लोके अखण्डया चन्द्रादिव्यक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् । सर्वपदलक्षणा चाविरुद्धा । सर्वैरर्थवादपदैरेकस्याः स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । तथा सत्यज्ञानादिपदैरखण्डं ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः । नापि हेत्वसिद्धिः । उपक्रमादिलिङ्गैर्वेदान्तानामद्वितीयाखण्डब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयात् तत्र छान्दोग्यषष्ठे उपक्रमं दर्शयति ॥ सदेवेति ॥ उद्दालकः पुत्रमुवाच, हे सौम्य प्रियदर्शन इदं सर्वं जगद् अग्रे उत्पत्तेः प्राक्काले सदबाधितं ब्रह्मैवासीत् । एवकारेण जगतः पृथक्सत्ता निषिध्यते । सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासार्थम् "एकमेवाद्वितीयम्" इति पदत्रयम् । एवमद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्युपसंहरति । इदमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गं, तथा 'तत्त्वमसि' इति नवकृत्वोऽभ्यासः । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् अपूर्वत्वमुक्तम् "अत्र वाव किल सत् सौम्य न निभालयसे" इति । सङ्घाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति ब्रह्मज्ञानात् फलमुक्तं विदुषस्तस्य यावत् कालं देहो न विमोक्ष्यते तावदेव देहपातपर्यन्तो विलम्बः । अथ देहपातानन्तरं विद्वान् ब्रह्म सम्पत्स्यते विदेहकैवल्यमनुभवतीत्यर्थः । "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" इत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थवादः । मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्युपपत्तिरुक्ता । एवं षड्विधानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि समस्तानि वा प्रतिवेदान्तं द्रष्टव्यानि इत्यैतरेयोपक्रमवाक्यं पठति ॥ "आत्मा वै" इति ॥ बृहदारण्यकमधुकाण्डोपसंहारवाक्यं सदात्मनो निर्विशेषत्वार्थमाह ॥ तदेतदिति ॥ मायाभि-

तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमाने ऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। न च तेषां कर्तृदेवतादिस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते। 'तत् केन कं पश्येत्" इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः। न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम्। "तत्त्वमसि" इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात्। यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति। नैष दोषः। हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात् पुरुषार्थसिद्धेः। देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि

वेद्यरूपं तद्ब्रह्म। एतदपरोक्षम्। अपूर्वं कारणशून्यम्। अनपरं कार्यरहितम्। अनन्तरं जात्यन्तरम् अस्य नास्तीत्यनन्तरम्, एकरसमित्यर्थः। अबाह्यम् अद्वितीयम्। तस्यापरोक्षत्वमुपपादयति॥ अयमिति॥ सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः, चिन्मात्रमित्यर्थः। ऋग्यजुःसामवाक्यान्युक्त्वा अथर्वणवाक्यमाह॥ ब्रह्मैवेदमिति॥ यत् पुरस्तात् पूर्वदिग्वस्तुजातमिदं ब्रह्मैवाविद्यया भाति तदन्ततो ब्रह्मैव वस्तु इत्यर्थः। आदिपदेन 'सत्यं ज्ञानम्" इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते। नन्वस्तु ब्रह्मणस्तात्पर्यविषयत्वं वेदान्तानां कार्यमेवार्थः किं न स्यादिति तत्राह॥ न चेति॥ वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्ये निर्णीयमाने कार्यार्थत्वं न युक्तं "यत् परः शब्दः स शब्दार्थः" इति न्यायादित्यर्थः। यदुक्तमर्थवादन्यायेन वेदान्तानां कर्त्रादिस्तावकत्वमिति तत्राह॥ न च तेषामिति॥ तेषां कर्मापेक्षितस्तावकत्वं न भाति किन्तु ज्ञानद्वारा कर्म तत्साधनं बाधकमेव, तस्य विद्याकाले "कः कर्त्ता केन करणेन कं विषयं पश्येत्" इति श्रुतेरित्यर्थः, अर्थवादानान्तु स्वार्थे फलाभावात् स्तुतिलक्षणेति भावः। यदुक्तं सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म न वेदार्थ इति तत्राह॥ न च परीति॥ "तत्त्वमसि" इति शास्त्रमन्तरेणेति सम्बन्धः। धर्म्मो न वेदार्थः साध्यत्वेन पाकवन्मानान्तरवेद्यत्वात्। यदि वेदं विना धर्म्मस्य निर्णयान्न माना-

न कश्चिद्विरोधः । ननु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं सम्भवति । एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः । न ह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनः सम्भवोऽस्ति येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्येत । यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमा-

---

न्तरवेद्यता तदा ब्रह्मण्यपि तुल्यम् । यच्चोक्तं निष्फलत्वाद् ब्रह्म न वेदार्थ इति तदनूद्य परिहरति ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ रहितत्वाद्विरुद्धत्वाद् ब्रह्मण इति शेषः । यदप्युक्तम् "उपासनापरत्वं वेदान्तानाम्" इति तत्र किं प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्यानामुत सर्वेषामिति ? तत्राद्यमङ्गीकरोति ॥ देवतादीति ॥ श्रेष्ठत्वादिगुणफलश्रुत्यादिशब्दार्थः । न द्वितीयः, विधिशून्यानां "सत्यं ज्ञानम्" इत्यादीनां स्वार्थे फलवत्त्वादुपासनापरत्वकल्पनायोगात् । किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मणस्तच्छेषत्वं ज्ञानात्प्रागूर्ध्वं वा ? आद्ये, अध्यस्तगुणवत्त्वस्य तच्छेषत्वेऽपि न द्वितीय इत्याह ॥ ननु तथेति ॥ प्राणादिदेवतावदित्यर्थः । "अहं ब्रह्मास्मि" इत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयशून्यतया ब्रह्मात्मनः फलाभावादुपास्योपासकद्वैतज्ञानस्य कारणस्य नाशाच्च नोपासनाशेषत्वमित्याह ॥ एकत्व इति । द्वैतज्ञानस्य संस्कारवशात् पुनरुदये विधानमिति नेत्याह ॥ न हीति ॥ इदस्येति शेषः । भ्रान्तित्वानिश्चयो दार्ढ्यं, सत्यप्युदयन्तु भ्रान्तित्वेन निश्चितं न विधिनिमित्तम् । "येनेति" उपासनाया कारणस्य सम्भवेनेत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वमनुवदति ॥ यद्यपीति ॥ कर्मकाण्डेऽर्थवादादीनामित्यर्थः । तथा च व्यापकाभावाद्वेदान्तेषु व्याप्याभावानुमानमिति भावः । वेदान्ता न स्वार्थे मानम् अक्रियार्थत्वात्, "सोऽरोदीत्" इत्यादिवदित्यनुमाने निष्फलार्थकत्वमुपाधिरित्याह ॥ तथापीति ॥ अर्थवादानां निष्फले स्वार्थेऽमानत्वेऽपीत्यर्थः । तद्विषयस्य तत्करणस्य स्वार्थे ब्रह्मात्मनीति शेषः । सफलज्ञानकरणत्वेन वेदान्तानां स्वार्थे मानत्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्वं तद्व्यापकमिति भावः । ननु माभूद्वेदप्रामाण्य-

त्वं न दृष्टं, तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्य्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम्। न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत। तस्मात् सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम्।

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते "यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते, यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते

द्व्यापक क्रियार्थकत्व व्याप्यन्तु भविष्यति तदभावात् वेदान्ताना प्रामाण्य दुर्ज्ञानमिति नेत्याह॥ न चेति॥ येन वेदप्रामाण्यं स्वतोऽनुमानगम्यत्वे-नान्यत्र कंचिद् दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव नास्तीत्यर्थ। चक्षुरादिवद्वेदस्य स्वतःप्रामाण्यज्ञानान्न तद्व्याप्तिलिङ्गाद्यपेक्षा। प्रामाण्यसंशये तु फलवदज्ञाताबाधितार्थतास्यार्थात् प्रामाण्यनिश्चयो न क्रियार्थत्वेन 'न कूपे पतेद्'' इति वाक्ये व्यभिचारादिति भाव॥ वर्णकार्थमुपसंहरति॥ तस्मा-दिति॥ समन्वयादित्यर्थ। विधिवाक्यानामपि फलवदज्ञातार्थत्वेन प्रामाण्य तत्तुल्य वेदान्तानामपीति स्थितम्। एव पदाना सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छता ब्रह्मनास्तिकाना मतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् सफलत्वाच्च वेदान्तैकमेयत्वमित्युक्त्या निरस्तम्। सम्प्रति सर्वेषा पदाना कार्य्यान्वितार्थे शक्तिमिच्छता विधिशेषत्वेन प्रत्यग्ब्रह्म वेदान्तैर्बोध्यते न स्वातन्त्र्येणेति वदता वृत्तिकाराणा मतनिरासाय सूत्रस्य वर्णकान्तर-मारभ्यते। तत्र वेदान्ता किमुपासनाविधिशेषत्वेन ब्रह्म बोधयन्ति उत स्वातन्त्र्येण? इति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावभावाभ्या संशये पूर्वपक्षमाह॥ अत्रापर इति॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ वृत्तिकारा पूर्वपक्षयन्तीत्यर्थ। उपासनातो मुक्ति पूर्वपक्षे तत्त्वज्ञानादेवेति सिद्धान्ते फल विधिर्नियोग तस्य विषय प्रतिपत्तिरुपासना। तस्या को विषय, इत्याकाङ्क्षाया सत्यादिवाक्यैर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्प्यत इत्याह॥ प्रतिपत्तीति॥ विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्यर्थ। विधिपरवाक्यात्तत्त्वलाभे दृष्टान्त-

तद्वत्। कुत एतत्? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य, तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः, "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्" इति चोदनेति "क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्"। "तस्य ज्ञानमुपदेशः"। 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः' "आम्नायस्य

माह॥ यथेति॥ "यूपे पशुं बध्नाति" "आहवनीये जुहोति" "इन्द्रं यजेत" इति विधिषु के यूपादय, इत्याकाङ्क्षायां "यूपं तक्षत्यष्टाश्रीकरोति" इति वचनादिसंस्कृतं दारु यूपः। "अग्नीनादधीत" इत्याधानसंस्कृतोऽग्निराहवनीयः। "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इति विधिपरैरेव वाक्यैः समर्प्यते तद्वद्ब्रह्मेत्यर्थः। विधिपरवाक्यस्यापि अवान्तरार्थेऽपि तात्पर्ये वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कानिरासार्थमपिशब्दः। मानान्तराप्राप्तान्यपि शेषतयोक्तानि न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः, प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः। नन्वविधिलिङ्गतात्पर्यविषयस्य ब्रह्मणः कुतो विधिविशेषत्वमिति शङ्कते॥ कुत इति॥ वृद्धव्यवहारेण हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चयः। वृद्धव्यवहारे च श्रोतुः प्रवृत्तिनिवृत्ती उद्दिश्य शब्दप्रयोगो दृश्यते। अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने, ते च कार्यज्ञानजन्ये इति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य ततः कार्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह॥ प्रवृत्तीति॥ शास्त्रस्य नियोगपरत्वे वृद्धसम्मतिमाह॥ तथा हीत्यादिना॥ क्रिया कार्यं, नियोगो विधिः, धर्मोऽपूर्वमित्यनर्थान्तरम्। को वेदार्थः, इत्याकाङ्क्षायां भाष्यकारोक्तम्॥ दृष्टो हीति॥ तस्य वेदस्य कार्यं वेदार्थ इत्यत्र चोदनासूत्रस्य भाष्यमाह॥ चोदनेति॥ क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्तकं वाक्यं चोदनेत्युच्यत इत्यर्थः। शबरस्वामिसम्मतिमुक्त्वा जैमिनिसम्मतिमाह॥ तस्य ज्ञानमिति॥ तस्य धर्मस्य ज्ञापकम् अपौरुषेयविधिवाक्यमुपदेशः, तस्य धर्मेणाव्यतिरेकादित्यर्थः। पदानां कार्यान्वितार्थे शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति॥ तद्भूतानामिति॥ तत्र वेदे भूतानां सिद्धार्थकानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना लिङादिपदेन समाम्नायः सहोच्चारणं कर्तव्यम्। पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्यधीनिमित्तत्वादित्यर्थः। कार्यान्वितार्थे शक्तानि पदानि कार्य-

क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति" च। अत' पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्त्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्त्तयच्चार्थवच्छास्त्रं, तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तं, तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात्। सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते, एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयते इति युक्तम्। नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम्। कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्य', इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति। तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति। नार्हत्येवं भवितुम्। कार्य्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात्। "आत्मा वा अरे

ज्ञाचिपदेन सह पदार्थं स्तुतिद्वारा कार्य्यमेव वाक्यार्थं बोधयन्तीति भावः। फलितमाह॥ अत इति॥ यतो वृद्धा एवमाहुः, अतो विधिनिषेधवाक्यमेव शास्त्रम्, अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणं, तेन कर्म्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वं, तस्माद्वेदान्तानां कार्य्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः। ननु वेदान्तेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्य्यबोधरिति तत्राह। सति चेति॥ ननु धर्म्मब्रह्मजिज्ञासासूत्रकाराभ्यामिह काण्डद्वयेऽर्थभेद उक्तः, एककार्य्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः। तत्र काण्डद्वये जिज्ञास्यभेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यम्। तथा च न मुक्तिफलाय ज्ञानस्य विधेयता, मुक्तेर्विधेयक्रियाजन्यत्वे कर्म्मफलादविशेषप्रसङ्गादविशेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धेः। अतः कर्म्मफलविलक्षणत्वान्नित्यसिद्धमुक्तेस्तज्ज्ञानस्य न विधिर्युक्त इत्याशङ्कते॥ नन्विहेति॥ मुक्तेः कर्म्मफलवैलक्षण्यमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयम्। न च तर्हि सकलकार्य्यमेव वेदान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्भेदासिद्धेरिति वाच्यम्, इष्टत्वात्। न च ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसूत्रविरोधः, ज्ञानविधिविषयत्वेन सूत्र-

द्रष्टव्य." "य आत्मापहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्य: स विजिज्ञासितव्य:" "आत्मेत्येवोपासीत" "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु "कोऽसावात्मा ब्रह्म" इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्व्वे वेदान्ता उपयुक्ता:, "नित्य सर्व्वज्ञ. सर्व्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्येवमादय:। तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्ष. फलं भविष्यति। कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात् "सप्तद्वीपा वसुमती" "राजासौ गच्छति" इत्यादि वाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात्। ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि "रज्जुरियं नायं सर्प" इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टम्। तथेहाप्यसंसार्य्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्व स्यात्। स्यादेतदेव यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्ति: संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण

क्तता ब्रह्मप्रतिपादनादिति परिहरति॥ नेति॥ ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति॥ आत्मा वा इति॥ "ब्रह्म वेद" इत्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदनं कुर्य्यादिति विधिं परिणमय्य इति द्रष्टव्यम्। लोकमात्मस्वरूपं वेदान्तानेवार्थतो दर्शयति॥ नित्य इति॥ ननु किं विधिफलमिति तत्राह॥ तदुपासनादिति॥ प्रत्यग्ब्रह्मोपासनाद् "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति शास्त्रोक्तो मोक्ष स्वर्गवल्लोकाप्रसिद्ध फलमित्यर्थ। ब्रह्मण कर्त्तव्योपासनाविषयकविधिशेषत्वानङ्गीकारे बाधकमाह॥ कर्त्तव्येति॥ विध्यसम्बन्धिवस्तुबोधे प्रवृत्त्यादिफलाभावाद्वेदान्तानां वैफल्यं स्यादित्यर्थ। नन्विति शङ्का स्पष्टार्था। दृष्टान्तवैषम्येन परिहरति॥ स्यादिति॥ एतदर्थवत्त्वमेवं स्यात् स्यादित्यर्थ। एव शब्दार्थमाह॥

निवर्त्तेत न तु निवर्त्तते। श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्शनात्। "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मननिदिध्यासनयोर्दर्शनात्। तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति"।

अत्राभिधीयते, न कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात्। शारीरं वाचिकं मानसञ्च कर्म श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं धर्माख्यं यद्विषया जिज्ञासा, "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति सूत्रिता। अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वात् जिज्ञास्यः परिहाराय। तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिस्थावरान्ते प्रसिद्धे। मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मा-

---

वदीति॥ किञ्च यदि ज्ञानादेव मुक्तिस्तदा श्रवणजन्यज्ञानानन्तरं मननादिविधिर्न स्यात्, तद्विधेश्च कार्य्यसाध्या मुक्तिरित्याह॥ श्रोतव्य इति॥ शब्दाना कार्य्यान्वितशक्तेः प्रवृत्त्यादिफलस्यैव शास्त्रत्वात् सिद्धे फलाभावान्मननादिविधेश्च कार्य्यपरा वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ वेदान्ता न विधिपराः स्वार्थे फलवत्त्वे सति नियोज्यविधुरत्वात्, "नायं सर्पः" इति वाक्यवत् "सोऽरोदीत्" "स्वर्गकामो यजेत" इति वाक्ययोर्निरासाय हेतौ विशेषणद्वयमिति सिद्धान्तयति॥ अत्रेति॥ यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोज्यस्य ज्ञानं विधेयमिति तन्नेत्याह॥ नेति॥ मोक्षो न विधिजन्यः कर्म्मफलविलक्षणत्वादात्मवदित्यर्थः। उक्तहेतुज्ञानाय कर्म्म तत्फले प्रपञ्चयति॥ शारीरमित्यादिना वर्णितं संसारस्वरूपम् अनुवदतीत्यन्तेन॥ अथ वेदाध्ययनानन्तरम्। अतो वेदस्य फलवदर्थपरत्वात् धर्म्मनिर्णयाय कर्म्मवाक्यविचारः कर्त्तव्य इति सूत्रार्थः। न केवलं धर्म्माख्यं कर्म्म किन्तु अधर्म्मोऽपीत्याह॥ अधर्म्मोऽपीति॥ निषेधवाक्यप्रमाणत्वादित्यर्थः। कर्म्मोक्त्वा फलमाह॥ तयोरिति॥ मोक्षस्तु अती-

न्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते। ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते। धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम्। प्रसिद्धञ्चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम्। तथा च यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनम्। केवलैरिष्टापूर्त्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनम्। तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यञ्च शास्त्राद् "यावत् सम्पातमुषित्वा" इत्यस्माद् गम्यते। तथा मनुष्यादिषु

न्द्रियो विशोक शरीराद्यभोग्यो विषयाद्यजन्योऽनात्मवित् स्पर्शसङ्ग इति वैलक्षण्यज्ञानाय प्रत्यक्षत्वादीनि विशेषणानि। सामान्येन कर्मफलमुक्त्वा धर्मफलं पृथक् प्रपञ्चयति। मनुष्यत्वादिति॥ स एको मानुष आनन्दस्तत शतगुणो गन्धर्वादीनाम्' इति श्रुते रनुभवानुसारित्वमनुशब्दार्थः। ततश्च सुखतारतम्यादित्यर्थः। मोक्षस्तु निरतिशयस्तत्साधनञ्च तत्त्वज्ञानमेकरूपमिति वैलक्षण्यम्। किञ्च साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप एव मोक्षविद्याधिकारी। कर्मिणा तु नानाविध इति वैलक्षण्यमाह॥ धर्मेति॥ गम्यते न केवलं किन्तु प्रसिद्धञ्चेत्यर्थः। अर्थित्व फलकामित्वम्। सामर्थ्य लौकिक पुत्रादि। आदिपदाद्विद्वत्त्व शास्त्रानिन्दितत्वञ्च। किञ्च, कर्मफल मार्गप्राप्य, मोक्षस्तु नित्याप्त इति भेदमाह॥ तथेति॥ उपासनाया चित्तस्यैर्य्य प्रकर्षादर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमन "तेऽर्चिषम्" इत्यादिना श्रुत इत्यर्थः॥

"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्।
आतिथ्य वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते"॥
"वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमाराम पूर्त्तमित्यभिधीयते"॥
"शरणागतसन्त्राण भूतानाञ्चाप्यहिंसनम्।
बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते"॥

तत्रापि। चन्द्रलोकेऽपीत्यर्थः। सम्पतति गच्छति अस्माल्लोकादमुं लोकमनेनेति सम्पात कर्म, यावत् कर्म भोक्तव्य तावत् स्थित्वा पुन-

नारकस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्त्तमानः। तथोर्द्धगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनाञ्च तारतम्यं गम्यते। एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्व्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम्। तथा च श्रुतिः "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" इति यथा वर्णितं संसाररूपमनुवदति। "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्य्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते। धर्मकार्य्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते। अशरीरत्वमेव धर्मकार्य्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभा-

रायान्तीत्यर्थः। मनुष्यत्वादूर्द्धगतेषु सुखस्य तारतम्यमुक्ता अधोगतेषु तदाह॥ तथेति॥ इदानीं दुःखतद्धेतुतदनुष्ठायिनां तारतम्यं वदन् अधर्म्मफलं प्रपञ्चयति॥ तथोर्द्धमिति॥ द्विविधं कर्म्मफलं मोक्षस्य तद्वैलक्षण्यज्ञानाय प्रपञ्चितमुपसंहरति॥ एवमिति॥ अस्मिताकामक्रोधभयान्यादिशब्दार्थः। "ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्" इत्याद्याः स्मृतिः काष्ठोपचयात् ज्वालोपचयदर्शनात् फलतारतम्येन साधनतारतम्यानुमानं न्यायः। श्रुतिमाह॥ तथा चेति॥ मोक्षो न कर्म्मफलं कर्म्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशोकत्वशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्म्मवत्त्वात् व्यतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुग्राह्यां श्रुतिमाह॥ अशरीरमिति॥ वावेत्यवधारणे। तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशत इत्यर्थः। मोक्षस्तु उपासनारूपधर्म्मफलं तदेव प्रियमस्तीति तन्निषेधायोग इत्याह॥ धर्म्मकार्य्यत्वे हीति॥ ननु प्रियं नाम वैषयिकं सुखं तन्निषिध्यते, मोक्षस्तु धर्म्मफलमेव कर्म्मणां विचित्रदानसामर्थ्यादिति शङ्कते॥

विकत्वात्। "अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति"। "अप्राणो ह्यमना शुभ्रो ऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्यादि श्रुतिभ्यः। अतएवानुष्ठेयफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्। तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं स्याद्यथा यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते। यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिना, यथा च साङ्ख्यानां गुणाः। इदन्तु पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्योमवत् सर्व्वव्यापि सर्व्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिः स्वभावम्। यत्र धर्माधर्मौ सह कार्य्येण कालत्रयञ्च नोपावर्त्तेते तदशरीरं मोक्षाख्यम्। "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च" इत्यादिश्रुतिभ्यः।

अशरीरत्वमेवेति। आत्मनो देहासङ्गित्वमशरीरत्वं तच्चानादित्वान्न कर्म्मसाध्यमित्याह॥ नेति॥ अशरीरं स्थूलदेहशून्यं देहेष्वनेकेषु अनित्येषु एकं नित्यमवस्थितं महान्तं व्यापिनम्, आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति॥ विभुमिति॥ तमात्मानं ज्ञात्वा धीरः सन् शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः। सूक्ष्मदेहाभावे श्रुतिमाह॥ अप्राण इति॥ प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात्, तदधीनानां कर्म्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः, अतः शुद्ध इत्यर्थः। देहद्वयाभावे श्रुतिः "असङ्गो हि" इति, निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्यानादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह॥ अत एवेति॥ नित्यत्वेऽपि परिणामितया धर्म्मकार्य्यत्वं मोक्षस्येत्याशङ्क्य नित्यं द्वेधा विभजते॥ तत्र किञ्चिदिति॥ नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः। परिणामि च तन्नित्यञ्चेति परिणामिनित्यम् आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य इत्याह॥ इदन्त्विति॥ परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पितं मिथ्यैव, कूटस्थस्य तु नाशकाभावान्नित्यत्वं पारमार्थिकं कूटस्थत्वसिद्ध्यर्थं

अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता। तद्यदि कर्त्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्त्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात्। तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत। नित्यश्च मोक्ष सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते। अतो न कर्त्तव्यशेषत्वेन

परिस्पन्दाभावमाह॥ व्योमवदिति॥ परिणामाभावमाह॥ सर्वक्रियारहितमिति॥ फलानपेक्षित्वं च फलार्थापि क्रियेत्याह॥ नित्यतृप्तमिति॥ तृप्तिरनपेक्षत्वं विशोकं सुखं वा। निरवयवत्वान्न क्रिया तस्य भानार्थमपि न क्रिया स्वयंज्योतिष्ट्वात्, अत कूटस्थत्वान्न कर्मसाध्यो मोक्ष इत्युक्तम्। कर्म्मतत्कार्य्यासङ्गित्वाच्च तथेत्याह॥ यत्रेति॥ कालानवच्छिन्नत्वञ्चेत्याह॥ कालेति॥ कालत्रयञ्च नोपावर्त्तत इति योग्यतया सम्बन्धनीयम्। धर्म्माद्यनवच्छेदे मानमाह॥ अन्यत्रेति॥ अन्यदित्यर्थ। कृतात् कार्य्यात्। अकृताच्च कारणात्। भूताद्भव्याच्च चकाराद्वर्त्तमानाच्च अन्यद्यत् पश्यसि तद्वदेत्यर्थ॥ ननु उक्ता श्रुतयो ब्रह्मण कूटस्थासङ्गित्वं वदन्तु मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्यादिति तत्राह॥ अत इति॥ तत् कैवल्यं ब्रह्मैव, कर्म्मफलविलक्षणत्वादित्यर्थ। ब्रह्माभेदान्मोक्षस्य कूटस्थत्वं धर्म्माद्यसङ्गित्वञ्चेति भाव। यद्वा यज्जिज्ञास्यं तद्ब्रह्म अत पृथग्जिज्ञास्यत्वात् धर्म्माद्यस्पृष्टमित्यर्थ। अतशब्दाभावपाठेऽप्ययमेवार्थ। ब्रह्मणो विधिस्पर्शे शास्त्रपृथक्त्वं न स्यात्, कार्य्यविलक्षणानधिगतविषयालाभात्। न हि ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमाणे जाग्रति विधिपरवाक्यात् लब्धुं शक्यं न वा तद्विना विधेरनुपपत्ति योषिदग्न्यैक्योपास्तिविधिदर्शनादिति भाव। अथवा मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे फलितं सूत्रार्थमाह॥ अत इति॥ यदतः जिज्ञास्यं ब्रह्म तत् स्वतन्त्रमेव वेदान्तैरुपदिश्यते समन्वयादित्यर्थ॥ विपक्षे दण्डं पातयति॥ तद्यदीति॥ तत्रैवं सतीति मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थ॥ अत इति॥ उक्तेर्नियोगासाध्यत्वेन नियोज्यालाभात् कर्त्तव्यनियोगाभावादित्यर्थ। प्रदीपात् तमोनिवृत्तिवज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य दृष्टफलत्वाच्च न नियोगसाध्य-

ब्रह्मोपदेशो युक्तः। अपि च "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" "तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति" "तस्मात्तत्सर्वमभवत्" "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति। तथा "तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च" इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्त्तव्यान्तरवारणायोदाहार्यम्। यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठतिगायत्यो-

---

त्वमित्याह॥ अपि चेति॥ "यो ब्रह्माहम्" इति वेद स ब्रह्मैव भवति। परकारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने तस्मिन् दृष्टे सति अस्य द्रष्टुरनारब्धफलानि कर्माणि नश्यन्ति। ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं विद्वान् निर्भयो भवति द्वितीयाभावात्। 'अभयं ब्रह्म प्राप्तोऽसि"। अज्ञानच्छानात् तज्ज्ञोवाच्यं ब्रह्म गुरूपदेशादात्मानमेव 'अहं ब्रह्मास्मि" इत्यवेत् विदितवत्। तस्माद्वेदनात्तद्ब्रह्म पूर्णमभवत् परिच्छेदभ्रान्तिहानादेकत्वम् "अहं ब्रह्म" इत्यनुभवं तत्रानुभवकाले मोहशोकौ न स्त इति श्रुतीनामर्थ, तासां तात्पर्यमाह॥ ब्रह्मेति॥ विद्यातत्फलयोर्मध्य इत्यर्थः। मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत् कालान्तरभावित्वं स्यात्। तथा च श्रुतिबाध इति भावः। इतश्च मोक्षो विधेयो नेत्याह॥ तथेति॥ तद्ब्रह्मैतत् प्रत्यगस्मीति पश्यन् तस्मात् ज्ञानात् वामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म प्रतिपेदे ह तत्र ज्ञाने तिष्ठन् इष्टवानात्ममन्वादीन् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकाशकान् "अहं मनु" इत्यादीन् ददर्शेत्यर्थः। यद्यपि स्थितिगानक्रियायाः लक्षणा, 'ब्रह्मदर्शनन्तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियायाः हेतुरिति वैषम्यमस्ति, तथापि "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति [पा० ३।२।१२६] सूत्रेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयोर्वर्त्तमानाद्धातोः परस्य लट। शतृशानचावादेशौ भवत इति विहितशत्प्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति इत्युक्ते तत्कर्त्तृकं कार्यान्तरं मध्ये न

मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते। "त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि, श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यः तरति शोकमात्मविद्" इति। "सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु" इति "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति। तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रं "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये त

भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे इत्यस्य दृष्टान्तमाह॥ यथेति॥ किञ्च, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते, ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मत्वादविद्यानिवर्त्तकत्वं न युक्तम्, अतो बोधका एव वेदान्ता न विधायका इत्याह॥ त्वं हीति॥ भारद्वाजादयः षड् ऋषयः पिप्पलादं गुरुं पादयोः प्रणम्य ऊचिरे त्वं खल्वस्माकं पिता यस्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्म-विद्याप्लवेनास्मांस्तारयसि प्रापयसि ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत्। प्रश्नवाक्यमुक्त्वा छान्दोग्यमाह॥ श्रुतमिति॥ अत्र तारयत्वित्यन्तमुप-क्रमस्य, शेषमुपसंहारस्थमिति भेदः। "आत्मविच्छोकं तरति" इति भगवत्तुल्येभ्यो मया श्रुतमेव हि न दृष्टं, 'सोऽहमज्ञत्वात् हे भगवः शोचामि तं शोचन्तं मां भगवानेव ज्ञानप्लवेन शोकसागरस्य परं पारं प्रापयतु" इति नारदेनोक्तः सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दग्धकिल्बिषाय नारदाय तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरूपं पारं ब्रह्म दर्शित-वानित्यर्थः "एतद्यो वेद सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरति" इति वाक्यमादि-शब्दार्थः। एवं श्रुतेरज्ञाननिवृत्तिपरत्वाद् मुक्तिहेतुर्न कर्मेत्युक्तम्। तत्रार्ष-पादगौतमसूत्रसम्मतिमाह॥ तथा चेति॥ "गौरोऽहम्" इति मिथ्या-ज्ञानस्यापाये रागद्वेषमोहादिदोषाणां नाशः, दोषापायाद्धर्माधर्मस्व-रूपप्रवृत्तेरपायः, प्रवृत्त्यपायात् पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मापायः, एवं पाठ-क्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशान्नाशे सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य कार्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखध्वंसरूपापवर्गो भवतीत्यर्थः। ननु पूर्वसूत्रे "तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" इत्युक्ते सतीतरपदार्थभिन्नात्मतत्त्वज्ञान

दनन्तरापायादपवर्गः" इति। मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति। न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्पद्रूपं, "यथानन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति" इति। नचाध्यासरूपं यथा "मनो ब्रह्म" इत्युपासीत, "आदित्यो ब्रह्म" इत्यादेश इति च मन आदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासो, नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं "वायुर्वाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः" इतिवत्। नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत् कर्माङ्गसंस्काररूपम्। सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्ववि-

---

कथं मोक्षं साधयतीत्याकाङ्क्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तम्। तथा च मिथ्याज्ञाननाशान्मुक्तिं वदत् सूत्रं सम्मतमेव परमतानुवादादित्यत आह॥ मिथ्येति॥ "तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः" इत्यत्र सम्मतिरुक्ता, भेदज्ञानन्तु "यत्र हि द्वैतमिव भवति" इति श्रुत्या भ्रान्तित्वात् "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति श्रुत्या अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः। ननु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि भेदज्ञानवन्न प्रमा, सम्पदादिरूपत्वेन भ्रान्तित्वादित्यत आह। न चेदमित्यादिना॥ अल्पालम्बनतिरस्कारेणोत्कृष्टवस्त्वभेदध्यानं सम्पत्। यथा मनः वृत्त्यानन्त्यादनन्तं तत उत्कृष्टा विश्वेदेवा अप्यनन्ता इत्यनन्तत्वसाम्यात् "विश्वेदेवा एव मनः" इति सम्पत्तयाऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति तथा चेतनत्वसाम्याज्जीवे ब्रह्माभेदः सम्पदिति न चेत्यर्थः। अधिष्ठानस्य प्राधान्येन ध्यानं, प्रतीकोपास्तिरध्यासः। यथा ब्रह्मदृष्ट्या मनस आदित्यस्य वा। तथा "अहं ब्रह्म" इति ज्ञानमध्यासो नेत्याह॥ न चेति॥ आदेश उपदेशः क्रियाविशेषो विशिष्टक्रिया तया योगो निमित्तं यस्य ध्यानस्य तद्वत्। यथा प्रलयकाले वायुरग्न्यादीन् संवृणोति संहरतीति संवर्गः, स्वापकाले प्राणो वागादीन् संहरतीति संहारक्रियायोगात् संवर्ग इति ध्यानं छान्दोग्ये विहितं तथा बृंहिक्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति ज्ञानमित्याह॥ नापीति॥ यथा "पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति" इति उपांशुयाजाद्यङ्गस्य आज्यस्य संस्कारकमवेक्षणं विहितं तथा कर्माङ्गे कर्तृ

ज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" "अयमात्मा ब्रह्म" इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत। "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः" इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन्। "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि सम्पदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन्। तस्मान्न सम्पदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम्। अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या। किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रैव। एवम्भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्य्यानुप्रवेशः कल्पयितुम्। न च विदिक्रिया-

---

त्वेनाङ्गस्यात्मनः संस्कारार्थं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह॥ वाक्यानामिति॥ प्रतिज्ञाचतुष्टये हेतुमाह॥ सम्पदादीति॥ उपक्रमादिलिङ्गैर्ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिहेत्वर्थं समानाधिकरणवाक्यानां पदानां समन्वयः तात्पर्य्यं निश्चितं तत्पीड्येत। किञ्च। एकत्वज्ञानादज्ञानिकहृदयस्थान्तःकरणस्य यो रागादिग्रन्थिश्चिदात्मनस्तादात्म्यरूपाहङ्कारग्रन्थिर्वा नश्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिफलवाक्यबाधः स्यात् सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्त्तकत्वात्। किञ्च। जीवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं तद्भावः। पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वान्यस्यान्यात्मतायोगात्। तस्मान्न सम्पदादिरूपमित्यर्थः। सम्पदादिरूपत्वाभावे फलितमाह॥ अत इति॥ प्रमात्वान्न कृतिसाध्या किं तर्हि नित्यैव न प्रमाणसाध्येत्यर्थः। उक्तरीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोक्षस्य कार्य्यसाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वञ्च कल्पयितुमशक्यं कृत्यसाध्यत्वादित्याह॥ एवम्भूतस्येति॥ ननु ब्रह्म कार्य्याङ्गं कारकत्वात् पत्नीप्रेक्षणकर्मकारकाज्यवदिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्म्मकारकत्वम् उतोपासनायाम्? नाद्य इत्याह॥ न चेति॥ शाब्दज्ञानं विदिक्रियाशब्दार्थः, विदितं कार्य्यम् अविदितं कारणं ताभ्यामधि अन्यदित्यर्थः। येनात्मना इदं सर्वं दृश्यं लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात्, तस्मादविषय

कर्मत्वेन कार्य्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः। "अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि" इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात्। "येनेदं सर्व्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्" इति च। तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति। "यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते" इत्याद्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति। अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेन्न, अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य। न हि शास्त्रमिदन्तया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति। तथा च शास्त्रं "यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः"। "अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" 'न

आत्मेत्यर्थः। न द्वितीय इत्याह॥ तथेति॥ "यन्मनसा न मनुते" इति श्रुत्वा लोको मनसा यत् ब्रह्म न जानातीत्यविषयत्वमुक्त्वा "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि" यत्तूपाधिविशिष्टं देवतादिकमित्युपासते जना नेदं ब्रह्मेत्यर्थः। ब्रह्मणः शाब्दबोधाविषयत्वे प्रतिज्ञाहानिरिति शङ्कते॥ अविषयत्व इति॥ वेदान्तजन्यवृत्तिव्यक्तताविद्यानिवृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मणो वृत्त्यभिव्यक्तस्फुरणाविषयत्वादप्रमेयत्वमिति परिहरति॥ नेति॥ परत्वात् फलत्वादित्यर्थः। निवृत्तिरूपब्रह्मतात्पर्यादिति वार्थः। उक्तं विवृणोति॥ न हीति॥ विषयत्वमिदन्त्वम्। अविषयतया अनिदन्तया। अदृश्यत्वे श्रुतिमाह॥ तथा चेति॥ यस्य ब्रह्मामतं चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सम्यगवगतम्। यस्य त्वज्ञस्य ब्रह्म चैतन्यविषय इति मतं स न वेद। उक्तमेव दार्ढ्यार्थमनुवदति॥ अविज्ञातमिति॥ अविषयतया ब्रह्म विजानतामविज्ञातमदृश्यमिति पक्ष। अज्ञानान्तु ब्रह्म विज्ञातं दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः।

"न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः" इति चैवमादि। अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्त्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः। यस्य तूत्पाद्यो मोक्षस्तस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कार्य्यमपेक्षत इति युक्तम्। तथा विकार्य्यत्वे च। तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम्। न हि दध्यादि विकार्य्यमुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके। न चाप्यत्वेनापि कार्य्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात्। स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वम्। सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात् सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव। नापि संस्कार्य्यो मोक्षो येन व्यापारमपेक्षेत। संस्कारो हि नाम संस्कार्य्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा? न तावद् गुणाधानेन सम्भवति, अनाधेया-

---

दृष्टेर्द्रष्टारं चाक्षुषमनोवृत्तेः साक्षिणम् अनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येः। विज्ञातेर्बुद्धिवृत्तेर्निश्चयरूपायाः साक्षिणं तथा न विषयीकुर्य्यात् इत्याह ॥ नेति ॥ नन्वविद्यादिनिवर्त्तकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निवृत्तेरागन्तुकत्वात् मोक्षस्यानित्यत्वं स्यादिति नेत्याह ॥ अत इति ॥ तत्त्वज्ञानादित्यर्थः। ध्वंसस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। उत्पत्तिविकाराप्तिसंस्काररूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलं तद्भिन्नत्वान्मोक्षस्य नोपासनासाध्यत्वमित्याह ॥ यस्य त्वित्यादिना तस्मात् ज्ञानमेकं मुक्त्वेत्यनेन ॥ तथेत्याद्युत्पाद्यत्ववद्विकार्य्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वय दूषयति ॥ तयोरिति ॥ स्थितस्यावस्थान्तरं विकारः। नन्वनित्यत्वनिरासाय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो ग्रामवदाप्तिरस्तु नेत्याह ॥ न चेति ॥ ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा? उभयथाप्याप्तत्वात् न क्रियापेक्षेत्याह ॥ स्वात्मेत्यादिना ॥ यथा व्रीहीणां संस्कार्य्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा तथा मोक्षस्य नेत्याह ॥ नापीत्यादिना ॥ गुणाधानं व्रीहिषु प्रोक्षणादिना,

तिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य। नापि दोषापनयेन, नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य। स्वात्मधर्म्म एव सन्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते। यथाऽऽदर्शो निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणो भास्वरत्वं धर्म इति चेन्न, क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः। यदाश्रया हि क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते। यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। "अविकार्य्योऽयमुच्यते" इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन्। तच्चानिष्टम्। तस्मान्न स्वाश्रया क्रियात्मनः सम्भवति। अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयात्मा संस्क्रियते। ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतधारणादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः। न, देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात्। प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम्। तया देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन

क्षालनादिना वस्त्रादौ मलापनयः। शङ्कते॥ स्वात्मधर्म इति॥ ब्रह्मात्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलाच्छन्न उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यते इत्यत्र दृष्टान्तः॥ यथेति॥ संस्कारो मलनाशः, किमात्मनि मलः सत्यः कल्पितो वा? द्वितीये ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रियया, आद्ये क्रिया किमात्मनिष्ठा अन्यनिष्ठा वा? नाद्य इत्याह॥ न क्रियेति॥ अनुपपत्तिं स्फुटयति॥ यदीति॥ क्रिया हि स्वाश्रये संयोगादिविकारमकुर्व्वती न जायत इत्यर्थः। तच्च वाक्यबाधनं न द्वितीय इत्याह॥ अन्येति अविषयत्वात् क्रियाश्रयद्रव्यासंयोगादिति यावत्। दर्पणन्तु सावयवं क्रियाश्रयेष्टकचूर्णादिद्रव्यसंयोगित्वात् संस्क्रियत इति भावः॥ अन्यक्रियया अन्यो न संस्क्रियत इत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते॥ नन्विति॥ आत्मनो मूलाविद्याप्रतिबिम्बितत्वेन गृहीतस्य नरोऽहमिति भ्रान्त्या

परिगृहीत. संस्क्रियत इति युक्तम्। यथा देहाश्रयचिकित्सा-निमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्य-फलं "अहमरोग" इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, एवं स्नानाचमन-यज्ञोपवीतादिधारणाकया क्रियया "अहं शुद्ध. संस्कृत." इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते, स च देहेन संहत एव। तेनैव ह्यहं कर्त्राहं प्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्व्वा. क्रिया निर्वर्त्त्यन्ते तत्फलं च स एवाश्नाति। "तयोरन्य. पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इति मन्त्रवर्णात् "आत्मे-न्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण" इति च। तथा "एको देव सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्म्माध्यक्ष: सर्वभूताधिवास. साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति। "स

देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रियाश्रयत्वभ्रान्त्या संस्कार्यत्वभ्रमान्न व्यभिचार इत्याह॥ नेति॥ कश्चिदिति॥ अनिर्श्चितब्रह्मस्वरूप इत्यर्थ। यत्रा-त्मनि विषये आरोग्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्य देहसंहतस्यैवारोग्यफलमित्य-न्वय। ननु देहाभिन्नस्य कथं संस्कार? तस्यामुष्मिकफलभोक्तृत्वायोगा-दित्यत आह॥ तेनेति॥ देहसंहतेनैवान्त करणप्रतिबिम्बात्मना कर्त्राह-मिति भासमानेन प्रत्यया कामादयो मनस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्य-यिना क्रियाफलं भुज्यत इत्यर्थ, मनोविशिष्टस्यामुष्मिकभोक्तु संस्कारो युक्त इति भाव। विशिष्टस्य भोक्तृत्व न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र म.न-माह॥ तयोरिति॥ प्रमातृसाक्षिणोर्मध्ये सत्त्वसर्गमात्रेण कल्पितकर्तृ-त्वादिमान् प्रमाता पिप्पलं कर्म्मफलं भुङ्क्ते, स एव शोधितत्वेनान्य साक्षितया प्रकाशत इत्यर्थ। आत्मा देह, देहादियुक्तं प्रमातारमात्मान-मित्यर्थ। एवं सोपाधिकस्य चिद्धातोर्मिथ्यासंस्कार्यत्वमुक्त्वा निरुपाधि-कस्यासंस्कार्यत्वे मानमाह॥ एक इति॥ सर्वभूतेष्वद्वितीय एको देव स्वप्रकाश, तथापि मायावृतत्वान्न प्रकाशत इत्याह॥ गूढ इति॥ ननु जीवेभ्यस्तस्यान्यत्वाद्वा देवस्याभानं न तु मायागूढत्वादिति नेत्याह॥

पर्य्यगात् शुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्” इति चैतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः। ब्रह्मभावश्च मोक्षः। तस्मान्न संस्कार्य्योऽपि मोक्षः। अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम्। तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते। ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया, न, वैलक्षण्यात्। क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते पुरुषचित्तव्यापाराधीना च। यथा “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति॥ देवस्य विभुत्वात् सर्वप्राणिप्रत्यक्त्वाच्चावरणाद्देवाभानमित्यर्थः। प्रत्यक्त्वे कर्तृत्वं स्यादिति चेत्। न। कर्माध्यक्ष क्रियासाक्षीत्यर्थः। तर्हि साक्ष्यमस्तीति द्वैतापत्तिः। न। सर्वभूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति, साक्ष्यमधिष्ठाने साक्षिणि कल्पितमिति भावः। साक्षिशब्दार्थमाह॥ चेता केवल इति॥ बोद्धृत्वे सति, अकर्ता साक्षीति लोकप्रसिद्धम्। चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः, निर्गुणत्वाद्विशेषाच्च। गुणो दोषनाशो वा संस्कारो नेत्यर्थः। स इत्युपक्रमात्। शुक्रादिशब्दाः पुंस्त्वेन वाच्याः, स आत्मा परि सर्व्वमगात् व्याप्तः, शुक्रो दीप्तिमान्, अकायो लिङ्गशून्यः, अव्रणोऽक्षतः, अस्नाविरः शिराविधुरः, अनश्वर इति वा। आभ्यां पदाभ्यां स्थूलदेहशून्यत्वमुक्तम्। शुद्धो रागादिमलशून्यः, अपापविद्धः पुण्यपापाभ्यामसंस्पृष्ट इत्यर्थः। अत इति। उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्कारेभ्योऽन्यत् पञ्चमं क्रियाफलं नास्ति यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारं भवेदित्यर्थः। ननु मोक्षस्यासाध्यत्वे शास्त्रारम्भो वृथा, न, ज्ञानार्थत्वादित्याह॥ तस्मादिति॥ द्वाराभावादित्यर्थः। ध्यानार्थं शङ्कते॥ नन्विति॥ तथा च मोक्षे क्रियानुप्रवेशोऽस्तीति व्याहतमिति भावः। मानसमपि ज्ञानं न विधियोग्या क्रिया वस्तुतन्त्रत्वात् कृत्यसाध्यत्वाच्चेत्याह॥ नेति॥ वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति॥ क्रिया हीति॥ यत्र विषये तदनपेक्षैव या चोद्यते तत्र सा हि क्रियेति योजना, विषयवस्त्वनपेक्षा, कृतिसाध्या च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह॥

स्यात् तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्” इति “सन्ध्यां मनसा ध्यायेत्” इति चैवमादिषु। ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं पुरुषतन्त्रत्वात्। ज्ञानन्तु प्रमाणजन्यं प्रमाणञ्च यथाभूतवस्तुविषयं, अतो ज्ञानं कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव, तत् न चोदनातन्त्रं नापि पुरुषतन्त्रं, तस्मात् मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम्। यथा च “पुरुषो वाव गौतमाग्निर्योषा वाव गौतमाग्निः,” इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति केवलचोदनाजन्यत्वात्तु क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च। या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिः न सा चोदनातन्त्रा, नापि पुरुषतन्त्रा, किं तर्हि? प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेव तन्न क्रिया। एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम्। तत्रैव सति यथाभूत-

यथेति॥ गृहीतमध्वर्युणेति शेषः। “वषट् करिष्यन् होता सन्ध्या” देवता इति चैवमादिवाक्येषु यथा य ईदृशी ध्यानक्रिया वस्त्वनपेक्षा पुन्तन्त्रा च चोद्यते तादृशी क्रियेत्यर्थः। ध्यानमपि मानसत्वात् ज्ञानवन्न क्रियेत्यत आह॥ ध्यानमित्यादिना॥ तथापि क्रियैवेति शेषः। कृत्यसाध्यत्वमुपाधिरिति भावः। ध्यानक्रियामुक्त्वा ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य स्फुटयति॥ ज्ञानन्त्विति॥ अत प्रमात्वान्न चोदनातन्त्रं न विधेर्विषयः। पुरुषः कृतिद्वारा तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्पुरुषतन्त्रं, तस्माद्वस्त्वव्यभिचारादपुरुषतन्त्रत्वाच्च ध्यानात् ज्ञानस्य महान् भेद इत्यर्थः। भेदमेव दृष्टान्तान्तरेणाह॥ यथा चेति॥ अभेदासत्वेऽपि विधितो ध्यानं कर्त्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः। ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दबोधस्य तदभावाद्विधेयक्रियात्वमिति नेत्याह॥ एवं सर्वेऽपि॥ शब्दानुमानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यम्। तत्रापि मान एव ज्ञानस्य मानैर्विनियोगादित्यर्थः। तत्रैव सति लोके मानस्याविधेयत्वे सती-

ब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम्। अतस्तद्विषया लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात् कुण्ठीभवन्त्युपलादिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत्, अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात्। किमर्थानि तर्हि "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि? स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः। यो हि बहिर्मुखः प्रवर्त्तते पुरुषः "इष्टं मे भूयादनिष्टं मे मा भूत्" इति, न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते। तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वाभाविककार्यकरणसङ्घातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्म-

त्यर्थः। यथाभूतत्वमबाधितत्वम्। ननु "आत्मानं पश्येत्" 'ब्रह्म त्वं विद्धि' 'आत्मा द्रष्टव्यः' इति विज्ञाने लिङ्लोट्तव्यप्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते, अतो ज्ञानं विधेयमित्यत आह॥ तद्विषया इति॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विधयः पुरुषं प्रवर्त्तयितुम् अशक्ता भवन्ति। अनियोज्यं कृत्यसाध्यं नियोज्यशून्यं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः। "ममायं नियोगः" इति बोद्धा नियोज्यो विषयस्य विधेर्नास्तीति भावः। तर्हि ज्ञेयं ब्रह्म विधीयतां नेत्याह॥ अहेयेति॥ वस्तुस्वरूपो विषयकत्वात् ब्रह्मणो निरतिशयस्यासाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः। उदासीनवस्तुविषयकत्वात् ज्ञानमपि न विधेयं, प्रवृत्त्यादिफलाभावादित्यर्थः। विधिपदानां गतिं पृच्छति॥ किमर्थानीति॥ विधिच्छायानि प्रसिद्धयागादिविधितुल्यानीत्यर्थः। विधिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्तूयते स्तुत्या आत्यन्तिकेष्टहेतुत्वख्यात्या या विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मश्रवणादिप्रतिबन्धिका तन्निवृत्तिफलानि विधिपदानीत्याह॥ स्वाभाविकेति॥ विवृणोति॥ यो हीत्यादिना॥ तत्र विषयेषु सङ्घातस्य या प्रवृत्तिः तद्गोचराच्छब्दादेरित्यर्थः। स्रोतश्चित्तवृत्तिप्रवाहः। प्रवर्त्तयन्ति ज्ञानसाधनश्रवणादाविति शेषः। श्रवणस्वरूपमाह॥ तस्येति॥ अन्वेषणं ज्ञानम्। यदिदं जगत्तत् सर्वम् आत्मैवेत्यात्माभेदेनात्मा बोध्यते।

नि स्रोतस्तया प्रवर्त्तयन्ति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादीनि। तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते "इदं सर्व्वं यदयमात्मा" "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कम्पश्येत् केन कं विजानीयात्" "विज्ञातारमरे केन विजानीयादयमात्मा ब्रह्म" इत्येवमादिभिः। यदप्यकर्त्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते। अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्त्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति। तथा च श्रुतिः।

"आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत्" ॥ इति ॥

"एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत" इति च स्मृतिः। तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम्। यदपि केचिदाहुः "प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति" इति। तन्न। औपनिषदस्य पुरुषस्या-

अद्वितीयात्मबोधे क्व विधिः क्व तपस्वी द्वैतवनोपजीवनः क्व स्यादस्तीति भावः। आत्मज्ञानिनः कर्त्तव्याभावे मानमाह॥ तथा चेति॥ "अयं स्वयं प्रमानन्दः परमात्माहमस्मि" इति। यदि कश्चित् पुरुषः आत्मानं जानीयात्तदा किं फलमिच्छन् कस्य वा भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमानमनुसञ्ज्वरेत् तप्येत, भोक्तृभोग्यद्वैताभावात्, कृतकृत्य आत्मविदित्यभिप्रायः। ज्ञानदौर्लभ्यार्थश्चकारः। एतद्
तत्र तत्त्व दर्शिकारमतनिरासमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ प्राभाकरोक्तमनू-पन्यस्यति॥ यदपि केचिदिति॥ कर्त्तात्मा लोकसिद्धत्वान्न वेदान्तार्थः।

नन्यशेषत्वात्। योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मोत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषो नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा वदितुं शक्यं "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। नन्वात्माहंप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नम्। न, तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात्। न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा। अतः स

तदन्यत् ब्रह्म नास्त्येव वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः। मानाभावोऽसिद्ध इत्याह॥ नेति॥ अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यस्याकार्यशेषत्वात् कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धम्। न च प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाभ्यां श्रोतृस्थहेतुकार्यबोधमनुमाय वक्तृवाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्थपदानां कार्यान्विते शक्तिग्रहात् सिद्धस्य पदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति वाच्यं "पुत्रस्ते जातः" इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेष्टपुत्रजन्मानुमाय पुत्रादिपदानां सिद्धे शक्तिग्रहात् कार्यान्वितापेक्षयान्वितार्थे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्युक्तम्। किञ्च ब्रह्मणो नास्तित्वादेव कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वम् उत वेदान्तेषु तस्याभानात् अथ वा कार्यशेषत्वात् किं वा लोकसिद्धत्वादाहोस्वित् मानान्तरविरोधात्? तत्राद्यं पक्षत्रयं निराचष्टे॥ योऽसाविति॥ अनन्यशेषत्वार्थमसंसारि इत्यादि विशेषणं नास्तित्वाभावे हेतुं वेदान्तमानसिद्धत्वमुक्त्वा हेत्वन्तरमात्मत्वमाह॥ स एष इति॥ इतिरिदमर्थे "इदं न इदं न" इति सर्वदृश्यनिषेधेन य आत्मा उपदिष्टः स एष इत्यर्थः। चतुर्थं शङ्कते॥ नन्वात्माहमिति॥ आत्मनोऽहङ्कारादिसाक्षित्वेनाहंधीविषयत्वस्य निरस्तत्वान्न लोकसिद्धतेत्याह॥ नेति॥ ये तीर्थकरा अपि न जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह॥ न हीति॥ समस्ततारतम्यवर्ज्जित, तत्स्मृते आत्मानधिगतिद्योतकानि विशेषणानि। पञ्चमं निरस्यति॥ अत इति॥ वैनाशिकादिना प्रमाणेन

न केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुं य एव निराकर्त्ता तस्यैवात्मत्वात्। आत्मत्वादेव च सर्व्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः। सर्व्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति। पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्योऽत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः। तस्मात् "पुरुषात् न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्वे उपपद्यते। अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम्। यदपि शास्त्रतात्पर्य्यविदामनुक्रमणम्। दृष्टो हि तस्यार्थः कर्म्मावबोधनमित्येवमादिः

वेत्यर्थः। अगम्यत्वाच्च मानान्तरविरोध इति भावः॥ साक्षी कर्म्माङ्गं चेतनत्वात् कर्तृवदिति तत्राह॥ विधीति। अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाज्ज्ञातस्य व्याघातकत्वान्न कर्म्मशेषत्वमित्यर्थः। साक्षिणः सर्वशेषित्वादहेयानुपादेयत्वाच्च न कर्म्मशेषत्वमित्याह॥ आत्मत्वादिति॥ अनित्यत्वेनात्मनो हेयत्वमाशङ्क्याह॥ सर्वं हीति॥ परिणामित्वेन हेयतां निराचष्टे॥ विक्रियेति॥ उपादेयत्वं निराचष्टे। अत एवेति॥ निर्व्विकारित्वादित्यर्थः। उपादेयत्वं हि साध्यस्य न त्वात्मनः नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः। परप्राप्त्यर्थम् आत्मा हेय इत्यत आह॥ तस्मात् पुरुषान्न परं किञ्चिदिति॥ काष्ठा सर्वस्यावधिः। एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वादबाध्यत्वादपूर्व्वत्वाद्वेदान्तेषु स्फुटभानाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तम्॥ तत्र श्रुतिमाह॥ तन्त्वेति॥ तं सकारणस्थूलसूक्ष्माधिष्ठानं पुरुषं पूर्णं हेयाकल्प[illegible]त्वां पृच्छामीत्यर्थः। अत इति। उक्तलिङ्गैः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः। पूर्व्वोक्तमनुवदति॥ यदपीति॥ वेदस्य नैरर्थक्ये प्रसक्ते तत्तात्पर्य्यवक्तापरमिदं भाष्यम्॥ दृष्टो हीति॥ तत्र फलवदर्थावबोधनमिति वक्तव्ये धर्म्मविचारप्रक्रमात् कर्म्मावबोधनमित्युक्तं नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्व-

तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम्। अपि च "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छता भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः। प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूपदिशति भव्यार्थ-

निरासः। अत एवानुपलब्धेऽर्थे "तत्प्रमाणमिति" सूत्रकारो धर्मस्य फलवदज्ञातत्वेनैव वेदार्थतां दर्शयति। "तद्भावयिष्ट ब्राह्मण' इति वृद्धवाक्यैर्विरोध इत्याह॥ तद्धर्मेति॥ निषेधशास्त्रस्यापि निवृत्तिकार्य्यपरत्वमस्ति, तत् सूत्रभाष्यवाक्यजातं कर्मकाण्डस्य कार्य्यपरत्वाभिप्रायमित्यर्थः। वस्तुतस्तु लिङर्थे कर्मकाण्डस्य तात्पर्य्यं, लिङर्थश्च लोके प्रवर्त्तकज्ञानगोचरत्वेन क्लृप्तं यागादिक्रियागतमिष्टसाधनत्वमेव न क्रियातोऽतिरिक्तं कार्य्यं तस्य कूर्मरोमवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमतकार्य्यविलक्षणे सिद्धे प्रामाण्यं किमुत ज्ञानकाण्डस्येति मन्तव्यम्। किञ्च। वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्भूतशब्दत्वाद्दध्यादिशब्दवदित्याह॥ अपि चेति॥ किमक्रियार्थशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावः फलाभावो वा? आद्य आह॥ आम्नायस्येति॥ इति न्यायेन एतदभिधेयराहित्यं नियमेनाङ्गीकुर्वता "सोमेन यजेत" "दध्ना जुहोति" इत्यादिवाक्येषु दधिसोमादिशब्दानामर्थशून्यत्वं स्यादित्यर्थः। ननु वेनोक्तमभिधेयराहित्यमित्याशङ्क्याह॥ प्रवृत्तीति॥ कार्य्यातिरेकेण भव्यार्थत्वेन कार्य्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दो भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्यादिशब्दः कूटस्थं न वक्तीत्यत्र को हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुताक्रियाशेषत्वादिति प्रश्नः? ननु दध्यादेः कार्य्यान्वयित्वेन कार्य्यत्वादुपदेशः, न कूटस्थस्याकार्य्यत्वादित्याद्यमाशङ्क्य निरस्यति॥ न हीति॥ दध्यादेः कार्य्यत्वे कार्य्याभेदे शेषत्वहानिः। अतो भूतस्य कार्य्याद्भिन्नस्य शब्दार्थत्वं वाच्यमिति भावः। द्वितीयं शङ्कते॥ अक्रियात्वेऽपीति॥ क्रियार्थं कार्य्यशेषपरं कूटस्थस्य त्वकार्य्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः। भूतस्य कार्य्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलाय वा? नाद्य इत्याह। नैष दोष इति॥ दध्यादेः कार्य्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टं न कार्य्यान्वयो शब्दार्थः। अन्विताभिधाने शब्दानां

त्वेन कूटस्थनित्यत्वं भूतं नोपदिश्यतीति को हेतुः। न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति। अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्, नैष दोषः। क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिवर्त्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव। क्रियार्थन्तु प्रयोजनं तस्य। न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति। यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति। उच्यते, अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति, तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन। अपि च "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया नापि क्रियासाध-

शक्तिमद्रूपादित्यर्थः। द्वितीयमङ्गीकरोति॥ क्रियार्थत्वन्त्विति॥ तस्य भूतविशेषस्य दध्यादेः क्रियाशेषत्वं फलमुद्दिश्याङ्गीक्रियत इत्यर्थः, न तु ब्रह्मण इति तुशब्दार्थः। ननु भूतस्य कार्य्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कथं शब्दार्थतेति तत्राह॥ न चेति॥ फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमात्रेण शब्दार्थत्वभङ्गो नास्तीत्यर्थः। आनर्थक्यं फलाभाव इति पक्षं शङ्कते॥ यदीति॥ यद्यपि दध्यादि स्वतो निष्फलमपि क्रियाद्वारा सफलत्वादुपदिष्टं तथापि कूटस्थब्रह्मवादिनः क्रियाद्वाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किं फलं स्यादित्यर्थः। भूतस्य साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियमः, रज्जुज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह॥ उच्यत इति॥ तथैव दध्यादिवदेवेत्यर्थः। दध्यादेः क्रियाद्वारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्यपि वेदान्तानां सफलभूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशसाम्यमित्यनवद्यम्। इदानीं वेदान्तानां निषेधवाक्यवत् सिद्धार्थपरत्वमित्याह॥ अपि चेति॥ नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धात् हननाभावो नञर्थः इष्टसाधनत्वं [illegible]प्रत्ययार्थः, इष्टश्च नरकदुःखाभावः, तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः, हननाभावो दुःखाभावहेतुरित्युज्ञातार्थोज्ञानस्य दुःखसाधनत्वधिया पुरुषो निवर्त्तते, अतः नियोगः कश्चिदस्ति, तस्य क्रिया तत्साधनं-

नम्। अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं, तच्चानिष्टम्। न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण। नञश्चैष स्वभावो

दृष्ट्यादिविषयत्वात्। न च हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रिया। अभावत्वान्नापि क्रियासाधनम्। अभावस्य भावार्थहेतुत्वाक्रा-वार्थान्वयाच्चेत्यर्थः। अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धार्थे प्रामाण्यमिति भावः। विपक्षे दण्डमाह॥ अक्रियेति॥ ननु स्वभावतो रागतः प्राप्तेन हन्त्यर्थानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी सङ्कल्पक्रिया बोध्यते, सा च नञर्थरूपा तस्याप्राप्तत्वाद्विधीयते "अहननं कुर्यात्" इति। तथा च कार्यार्थमिदं वाक्यमित्याशङ्क्य निषेधति॥ न चेति॥ औदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च हननक्रियानिवृत्त्युपलक्षितं निवृत्त्यौदासीन्यं हननाभाव इति यावत् तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्यमिति योजना, मुख्यार्थस्याभावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्याय्यत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदविप्लवापत्तेश्चेति भावः। ननु तदभाववत्तदन्यतद्विरुद्धयोरपि नञः शक्तिः किं न स्यात् "अब्राह्मणः अधर्मः" इति प्रयोगदर्शनादिति चेत्। न अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्याह॥ नञश्चेति॥ गवादिशब्दानां तु अगत्या नानार्थत्वं, स्वर्गेषु वाग्वज्रादीनां शक्यपशुसम्बन्धाभावेन लक्षणानवतारात्। अन्यविरुद्धयोस्तु लक्षणा युक्ता शक्यसम्बन्धात्। ब्राह्मणादन्यस्मिन् क्षत्रियादौ धर्मविरुद्धे वा पापे ब्राह्मणाद्यभावस्य नञ्शक्यस्य सम्बन्धात्, प्रकृते चाख्यातयोगात् नञ् प्रसज्यप्रतिषेध एव न पर्युदासलक्षक इति मन्तव्यम्। यद्वा नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः। प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्ययार्थेनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः। इष्टस्य स्वापेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं यत्तदेव न तात्कालिकसुखमात्रं विषसंपृक्तान्नभोजनस्यापि इष्टत्वापत्तेः, तथा च "न हन्तव्यः" हननं बलवदनिष्टसाधनत्वे सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः। अत्र "हन्तव्यः" इति

यत् स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति, अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणं, सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति, तस्मात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः, तस्मात् पुरुषा

हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूद्य नेत्यभावबोधने बलवदनिष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्वरूपविशेष्यसत्त्वेन विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्यवसानात्। विशेषणं बलवदनिष्टासाधनत्वमिति तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति पर्यवसन्ना तद्बुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह ॥ अभावेति ॥ चोऽप्यर्थे पक्षान्तरद्योती प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थः। बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे सत्यौदासीन्यात् प्रच्युतिरूपा हननादौ प्रवृत्तिः स्यात् इति तत्राह ॥ सा चेति ॥ यथाग्निरिन्धनं दग्ध्वा शाम्यति एवं सा नञर्थाभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रागेन्धनं दग्ध्वैव शाम्यतीत्यक्षरार्थः, रागनाशे कृते प्रच्युतिरिति भावः। यद्वा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः। परपक्षे तु हननविरोधिक्रिया कार्य्येत्युक्तेऽपि हननस्येष्टसाधनत्वभ्रान्त्यनिरासात् प्रच्युतिर्दुर्वारा। तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसंहरति। तस्मादिति ॥ भावार्थाभावेन तद्विषयकर्त्तव्यत्वाभावात् कार्य्याभावस्तच्छब्दार्थः। यद्वेत्युक्तपक्षे निवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यस्माद्विशिष्टाभावापन्नमेवेति व्याख्येयम्। अतः क्रियौदासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वोपादानार्थं निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम्। तस्य वटोर्व्रतमित्यनुष्ठेयक्रियावाचिव्रतशब्देन कार्य्यमुपक्रम्य "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इति प्रजापतिव्रतमुक्तम्, अत उपक्रमबलात्तत्र नञ ईक्षणविरोधिसङ्कल्पक्रियालक्षणाङ्गीकृता। एवमगौरसुरा अधर्म इत्यादौ नामधात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रतिषेधवाचित्वायोगात् अन्यविरुद्धवाचकत्वम्। एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्राभावमेव नञर्थं मन्यामहे इत्यर्थः। दुःखाभावफलके नञर्थे सिद्धे निषेधशास्त्रसमानत्ववद्वेदान्तानां ब्रह्मणि मानत्वमिति भावः, तर्हि क्रियार्थानामानर्थक्यमिति सूत्रं किं विषयमिति

र्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्ट-
व्यम् । यदप्युक्तं कर्त्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमान-
मनर्थकं स्यात् 'सप्तद्वीपा वसुमती'त्यादिवदिति तत् परिहृतं,
'रज्जुरियं नायं सर्प' इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्ट-
त्वात् । ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनात् न
रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । नावगत-
ब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं ब्रह्मात्मभा-
वविरोधात् । न हि, शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादि-
मत्त्वं दृष्टमिति, तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभि-
माननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भव-
तीति शक्यं कल्पयितुम् । न हि, धनिनो गृहस्थस्य धनाभि-
मानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति, तस्यैव प्रव्रजि-
तस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं
भवति । न च कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं
सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलविमुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमान-
रहितस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या
“अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत” इति । शरीरे

तत्वाह ॥ तस्मादिति ॥ वेदान्तानां स्वार्थे फलवत्त्वादर्थकथाविषयं तदि-
त्यर्थः । यदपीत्यादिस्पष्टार्थं श्रवणमननमात्रात् संसारानिवृत्तावपि
साक्षात्काराज्जीवत एव मुक्तिर्दुरपह्नवे सति दृष्टान्तमाह ॥ अत्रोच्यत
इत्यादिना ॥ ब्रह्माहमिति साक्षात्कारे विरोधादित्यर्थः । तत्त्वविदो
जीवन्मुक्तौ मानमाह ॥ तदुक्तं श्रुत्येति ॥ जीवतोऽशरीरत्वे विरुद्ध-

पतिते अशरीरत्वं स्यात् न जीवत इति चेत्, न, सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात्। न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम्। नित्यमशरीरत्वं अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम। तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् न, शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैषा अनादित्वकल्पना। क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः। सन्निधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न। धन

मिति शङ्कते॥ शरीर इति॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वात् तत्त्वधिया तन्नाशरूपमशरीरत्वं जीवतो युक्तमित्याह॥ नेत्यादिना॥ असङ्गात्मरूपमशरीरत्वं तत्त्वधिया जीवतो व्यज्यत इत्याह॥ नित्यमिति॥ देहात्मनोः सम्बन्धः सत्य इति शङ्कते॥ तत्कृतेति॥ तस्याः शरीरसम्बन्धापेक्षेति भावः। आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः, तस्यां सत्यां सम्बन्धजन्मेत्यन्योन्याश्रयादेकस्यासिद्धौ द्वितीयस्याप्यसिद्धिः स्यादिति परिहरति॥ नेत्यादिना॥ नन्वेतद्देहजन्यधर्माधर्मकर्मणा एतद्देहसम्बन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः, पूर्वदेहकर्मणा एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहस्य तत्पूर्वदेहकर्मणा एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहस्य पूर्वदेहकृतकर्मणा इति बीजाङ्कुरवदनादित्वान्नायं दोष इत्यत आह॥ अन्धेति॥ अप्रामाणिकीत्यर्थः। न हि बीजादङ्कुरः ततो बीजान्तरञ्च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते तद्वदात्मनो देहसम्बन्धः पूर्वकर्मकृतः प्रत्यक्षः, नाप्यस्ति कश्चिदागमः प्रत्युतासङ्गो ह्यत्यादिः श्रुतिः सर्व्वकर्तृत्वं वारयतीति भावः। तत्र युक्तिमाह॥ क्रियेति॥ कूटस्थस्य तद्योगान्न कर्तृत्वमित्यर्थः। स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधिना कर्तृत्वमिति शङ्का दृष्टान्तवैषम्येण निरस्यति॥ नेति॥ राजादीनां स्वक्रीतभृत्यकार्य्ये कर्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः। देहकर्मणोरविद्याभूमौ

दानाद्युपार्जितभृत्यसम्बन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेर्न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम्। मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः। एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम्। अत्राहुः, देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति। न। प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः। यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धस्ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः सम्पन्नः सिद्धः, तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः। नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य। तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतः, न गौणौ। यथा मन्दान्धकारे "स्थाणुरयं" इत्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ। यथा वा शुक्तिकायामकस्मात् "रजत-

---

बीजाङ्कुरवदनादिवर्तमानयोरात्मना सम्बन्धो भ्रान्तिकृत एवेत्याह ॥ मिथ्येति ॥ ननु "यजेत" इति विध्यनुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति तत्राह ॥ एतेनेति ॥ भ्रान्तिकृतेन देहादिसम्बन्धेन यागादिकर्तृत्वमात्मनोऽबोधाद्व्याख्यातमित्यर्थः ॥ अत्राहुः ॥ प्राभाकरा इत्यर्थः ॥ भ्रान्त्यभावाद्देहसम्बन्धादिकं सत्यमिति भावः भेदज्ञानाभावान्न गौण इत्याह ॥ नेति ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनोर्भेदो येन तस्य गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । यस्य तस्य पुंसो गौणौ भवत इत्यन्वयः । शौर्यादिगुणविषयावित्यर्थः ॥ तस्य त्विति ॥ भेदज्ञानशून्यस्य पुंस इत्यर्थः शब्दप्रत्ययाविति ॥ शब्दः शाब्दबोधश्चेत्यर्थः संशयमूलौ तावुदाहरति ॥ यथा मन्देति ॥ यदा संशयमूलयोर्न गौणत्वं तदा भ्रान्तिमूलयोः किं वाच्यमित्याह ॥ यथा वेति ॥ अकस्मादिति ॥ अतर्कितादृष्टादिना सादृश्यादिदोषे सतीत्यर्थः । निरूपणादिगुणज्ञानं विनेत्यर्थः । देहादिव्यति-

मिदं" इति निश्चितशब्दप्रत्ययौ तद्वद्देहादिसङ्घातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्मविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम्। आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः। तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिना देहादावहम्प्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः, तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात् सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम्। तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिस्तद्यथा "अहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृतप्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव" इति। "सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव" इति च। स्मृतिरपि च "स्थितप्रज्ञस्य का भाषा" इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति। तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम्। यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगत

रिक्तात्मास्तित्ववादिनामिति, देहात्मवादिनान्तु नेत्यभिमान इति भावः। जीवन्मुक्तौ प्रमाणमाह॥ तथा चेति॥ तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः। अहिर्निल्वयनी सर्पत्वक् वल्मीकादौ प्रत्यस्ता निक्षिप्ता मृतसर्पेण त्यक्ताभिमाना वर्त्तते, एवमेवेदं विदुषा त्यक्ताभिमानं शरीरं तिष्ठति। अथ तथा त्वचा निर्मुक्तसर्पवदेवायं देहस्थोऽशरीरः, विदुषो देहसर्पस्य त्वचीवाभिमानाभावादशरीरत्वादमृत भासितीति प्राणो जीवन्नपि ब्रह्मैव किं तद्ब्रह्म तेजः स्वयं ज्योतिरानन्द एवेत्यर्थः, वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम्॥ इत्यनवद्यमिति॥ ब्रह्मात्मज्ञानानुपपत्त्यभावात् सिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्य

ब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम्। यत्तु पुनरुक्तं श्रवणात् पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्य्यवसायित्वमिति, न, अवगत्यर्थत्वात् मनननिदिध्यासनयोः। यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वम्। न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात्। तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्त-

---

हितशासनाच्छास्त्रत्वञ्च निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः। ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य श्रवणवन्मनननिदिध्यासनयोरप्यवान्तरवाक्यभेदेन विध्यङ्गीकारान्न ब्रह्मणो विधिशेषत्वमुद्दिश्य ज्ञानलभ्यतया प्राधान्यादित्याह॥ नेति॥ श्रवणं ज्ञानकरणवेदान्तगोचरत्वात् प्रधानं मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचरत्वात्तदङ्गत्वं नियमादृष्टस्य ज्ञान उपयोगः सर्वापेक्षान्यायादिति मन्तव्यम्। तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति त्यक्तस्तत्राह॥ यदि हीति॥ यदि ज्ञाने विधिमङ्गीकृत्य वेदान्तैरवगतं ब्रह्मविधेयं सत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरूपफललाभे सतीत्यर्थः ज्ञाने कर्म्मकारकत्वेन विनियुज्येत तदा विधिशेषत्वं स्यात्। न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति, ज्ञानादवगत्या फललाभे विध्ययोगादित्यर्थः॥ तस्माद्विध्यसम्भवात्। अतः शेषत्वासम्भवात्॥ सूत्रं योजयति॥ स्वतन्त्रमिति॥ एवञ्च सतीति। चावधारणे उक्तरीत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये कृते भगवतो व्यासस्य पृथक्शास्त्रकृतिर्युक्ता, धर्म्मजिज्ञासाप्रमेयैक्याभावात् वेदान्तानां कार्य्यपरत्वे तु प्रमेयाभेदान्न युक्तेत्यर्थः। ननु मानसधर्म्मविचारार्थं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याह॥ आरभ्यमाणञ्चेति॥ अथ बाह्यसाधनधर्म्मविचारानन्तरम् अतो बाह्यधर्म्मस्य शुद्धिद्वारा मानसोपासनाधर्म्महेतुत्वात् परिशिष्टो मानसधर्म्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं शाण्डिल्यवत् दृष्टान्तमाह॥ अथेति॥ तृतीयाध्याये सत्यादिभिः शेषशेषित्वनिर्णयानन्तरं शेषिणा शेषस्य प्रयोगसम्भवात् कः क्रतुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञासा सूत्र इत्यर्थः। एवमारभ्येत नेत्यारम्भं तस्मादवान्तरधर्म्मार्थमारम्भ इत्ययुक्तमिति भावः। स्वमते सूत्रानु-

वाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् एवञ्च सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रारम्भ उपपद्यते। प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि अथातो धर्मजिज्ञासेत्येवारब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत, आरभ्यमानं चैव आरभ्येत अथात परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्यथातः क्रत्वर्थ-पुरुषार्थयोर्जिज्ञासेतिवत् ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति, त-दर्थो युक्तः शास्त्रारम्भोऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेति। तस्मादहं ब्रह्मा-स्मीत्येतदवसाना एव सर्व्वे विधय सर्व्वाणि चेतराणि प्रमा-णानि। न ह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृ-काणि प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति। अपि चाहुः।

"गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात्।
सत् ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्य्यं कथं भवेत्॥
अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः।
अन्विष्ट स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः॥
देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्" इति॥

चतुःसूत्री समाप्ता॥

गुणत्वमस्तीत्याह॥ अस्मीति॥ जैमिनिना ब्रह्म न विचारितमिति तज्जिज्ञासात्वसूत्रं युक्तमित्यर्थः। वेदार्थश्चेदद्वैतं तर्हि द्वैतसापेक्षविध्या-दीनां का गतिरित्याशङ्क्य, ज्ञानात् प्रागेव तेषां प्रामाण्यं न पश्चादित्याह॥ तस्मादिति॥ ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृबाधकत्वादित्यर्थः। ब्रह्म न कार्य्यशेष तद्बोधात् प्रागेव सर्व्वव्यवहार इत्यत्र ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति॥ अपि चेति॥ सदबाधितं ब्रह्म पूर्णमात्मा विषयानादश्च इति सर्वसाक्ष

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम्। ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तम्। सांख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमा-

हमित्येवम्बोधे जाते सति पुत्रदेहादे सत्त्वाधनात् मायामात्रत्वनिश्चयात् पुत्रदारादिभिरहमिति स्वीयत्व स्वत्वभाक्तगुणयोगाद्गौणात्माभिमानस्य "नरोऽहं कर्त्ता मूढ" इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोरसत्त्वे कार्य्यं विधिनिषेधादिव्यवहारः कथं भवेत्, हेत्वभावात् न कथञ्चिद्भवेदित्यर्थः। नन्वहं ब्रह्मेति बोधो बाधितः, अहमर्थस्य प्रमातुर्ब्रह्मत्वायोगादित्याशङ्क्य, प्रमातृत्वस्याज्ञानविलसितान्तःकरणतादात्म्यकृतत्वान्न बाध इत्याह॥ अन्वेष्टव्य इति॥ "य आत्मापहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोकः सोऽन्वेष्टव्यः" इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागेवाज्ञानाच्छिन्नात्मनोरात्मनः प्रमातृत्वं, प्रमातैव ज्ञातः सन् पाप्मरागद्वेषमरणविवर्जितः परमात्मा स्यादित्यर्थः। प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह॥ देहेति॥ यथा देहात्मप्रत्ययः कल्पितो भ्रमोऽपि व्यवहाराङ्गतया मानत्वेनेष्यते वैदिकैः, तद्वल्लौकिकमध्यक्षादिकमात्मबोधावधि व्यवहारकाले बाधाभावात् व्यावहारिकप्रामाण्यमिष्यतां, वेदान्तानान्तु कालत्रयाबाध्यबोधितत्त्वात् तत्त्वावेदकप्रामाण्यमिति तु शब्दार्थः॥ आत्मनिश्चयात्॥ आत्मनिश्चयादित्या मर्यादायाम्। प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयाबाधात् प्रामाण्यमिति भावः।

"रामनाम्नि परे धाम्नि कर्तुरज्ञाय समन्वयः।
कार्य्यतात्पर्यबाधेन साधितं मुक्तकुक्षये"॥

इत्तसमन्वयाक्षेपलक्षणमवान्तरसङ्गतिमाह॥ सांख्यादयस्त्विति॥ भवतु सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मानान्तरायोग्ये ब्रह्मणि शक्तिपदायोगात् कूटस्थत्वेन अविकारित्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्वयः, किन्तु सर्गाद्यं कार्य्यं जडप्रकृतिकं कार्य्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानगम्ये त्रिगुणे

णान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति। सर्वेष्वेव तु वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेषु अनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयिषितम्। प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति साङ्ख्या मन्यन्ते। काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते, अणूंश्च समवायिकारणम्। एवमन्येऽपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते। तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते। तत्र साङ्ख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः

प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः। सिद्धं मानान्तरगम्यमेवेत्याग्रहः शङ्किपक्षार्थः, अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शङ्कितपक्षसम्भवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तम्। किञ्च "तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ" इत्याद्याः श्रुतयः। शुङ्गेन लिङ्गेन कारणस्याऽन्वेषणं दर्शयन्तो मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह॥ सर्वेष्विति॥ नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्व्याप्तिग्रहायोगात् कथमनुमानं तत्राह॥ प्रधानेति॥ यत्कार्यं तज्जडप्रकृतिकं यथा घटः, यज्जडं तच्चेतनसंयुक्तं यथा रथादिरिति सामान्यतो दृष्टानुमानगम्याः प्रधानपुरुषसंयोगा इत्यर्थः। अद्वितीयब्रह्मणः कारणत्वविरोधिमतान्तरमाह॥ काणादास्त्विति॥ सृष्टिवाक्येभ्य एव परार्थानुमानरूपेभ्यो यत्कार्यं तत् बुद्धिमत्कर्तृकमिति। ईश्वरं कर्तारं परमाणूंश्च यत्कार्यद्रव्यं तत् स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धमित्यनुमिमत इत्यर्थः। अन्येऽपि बौद्धादयः 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यादिवाक्याभासः। यदस्ति तच्छून्यावसानं यथा दीप इति युक्त्याभासः। एवं वादिविप्रतिपत्तिजन्यसंशया तन्निराकरणायोत्तरसूत्रसन्दर्भमवतारयति॥ तत्रेति॥ वादिविवादे सतीत्यर्थः॥ व्याकरणमीमांसान्यायनिधित्वात् पदवाक्यप्रमाणज्ञत्वं यज्जगत्कारणं तच्चेतन-

कारणमिति मन्यमाना आहुः "यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्ति, इत्यवोचः, तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते। सर्वशक्तित्वं तावत् प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते, एवं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते। कथम्। यत्तु ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः "सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्" इति स्मृतेः। तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकारणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः, सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम्। न च केवलस्याकार्यकारणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यं, त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यते, इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु। अवश्यं च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम्। न हि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्त्तते। तथा हि

अचेतनं वेति ईक्षणस्य मुख्यत्वगौणत्वाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह॥ तत्र साङ्ख्या इति॥ अपिशब्दावेवकारार्थौ च देवेत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यानां प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः। पूर्वपक्षे जीवस्य प्रधानैक्योपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः। अचेतनसत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वं, न चेतनस्येत्याह॥ तेन च सत्त्वधर्मेणेति॥ न केवलस्येति ज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् नित्योपलब्धेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न सर्वज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः। ननु गुणानां साम्यावस्थायां सत्त्वस्योत्कर्षाभावात् कथं सर्वज्ञतेत्याह॥ त्रिगुणत्वादिति॥ त्रयो गुणा एव प्रधानं तस्य साम्यावस्था तदभेदात् प्रधानमित्युच्यते॥ तदवस्थायामपि॥ प्रलये सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं सर्वज्ञत्वमस्तीत्यर्थः। ननु मया किमिति शक्तिमत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह॥ न हीति॥ अनित्य-

ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत। अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेतापि ब्रह्म। तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति। अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते त्वया। न च ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्ति कस्यचिदुपपन्ना। अपि च प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसम्भवात् कारणत्वोपपत्तिः मृदादिवत् नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः" इत्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभते॥

ईक्षतेर्नाशब्दम्॥ ५॥

न साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम्। अशब्दं हि तत्। कथमशब्दम्। ईक्षतेः ईक्षितृत्वश्रवणात् कारणस्य। कथम्। एवं हि श्रूयते "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं" इत्युपक्रम्य "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति "तत्तेजोऽसृजत" इति तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकतेजः प्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति। तथा च अन्यत्र "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी-

ज्ञानस्य प्रलये नाशात् शक्तिरूपस्य वा अस्य कारकाभावाच्चेत्याह॥ अपि चेति॥ ब्रह्मणः कारणत्वं श्रुतिपादे समर्थ्यते प्रधानादेः कारणत्वं तर्कपादे युक्तिभिर्निरस्यति। अधुना तु श्रुत्या निरस्यति॥ ईक्षतेर्नाशब्दमिति॥ ५॥ ईक्षणश्रवणात् वेदशब्दावाच्यमशब्दं प्रधानम्। अशब्दत्वान्न कारणमिति सूत्रयोजना। तत् सच्छब्दवाच्यं कारणमैक्षत ईक्षणमेवाह॥ बह्विति॥ बहुप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया कार्या-

न्नान्यत् किञ्चनमिषत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति" "स इमाँल्लोकानसृजत" इति ईक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे। क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह 'स ईक्षाञ्चक्रे स प्राणमसृजत" इति। ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः यजतेरितिवत् न धातुनिर्देशः। तेन "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते" इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि उदाहर्त्तव्यानि। यत्तु उक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति, तन्नोपपद्यते। न हि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात् सत्त्वधर्मो ज्ञानं सम्भवति। नन्क्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति। तदपि नोपपद्यते। यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं

भेदाज्जनिष्यामीत्याह॥ सेति। एवं तत् सदीक्षित्वा आकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा तेज असृजतेत्याह॥ तदिति॥ मिषच्चलत् स्वव्यतिरिक्तमिति यावत्। "सजीवाभिन्नः परमात्मा" "प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम च' इत्युक्ताः षोडशकलाः, ननु "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" इति कात्यायनस्मरणादीक्षतेरिति पदेन तिबन्तेन धातुरुच्यते। तेन धात्वर्थ ईक्षणं कथं व्याख्यायत इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह॥ ईक्षतेरिति चेति॥ इति कर्त्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्वत्वमिति जैमिनिसूत्रे यथा यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थो याग उच्यते तद्वदित्यपीत्यर्थः सौर्यादिविकृतियागस्याङ्गानामविधानात् पूर्ववत्त्वं दर्शादिप्रकृतिस्थाङ्गवत्त्वमिति सूत्रार्थः। धात्वर्थनिर्देशेन लाभमाह॥ तेनेति॥ सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः ज्ञानमीक्षणमेव तपः। तपस्विनः फलमाह॥ तस्मादिति॥ एतत्कार्यं सूत्राख्यं ब्रह्म। केवलसत्त्वस्य ज्ञानवत्त्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तम्। सम्प्रति न केवलजडशक्ति-

रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धकार्यामभिसमाश्रित्य किंचिज्ज्ञत्वमुच्येत । अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिर्नाभिधीयते । न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् । योगिनां तु चेतनत्वात् सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् ॥ अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्प्येत यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धृत्वम् । तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् । यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासम्भवादित्यत्रोच्यते । इदं तावद्भवान् प्रष्टव्य कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति, यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम्, अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचित् जानाति कदाचिन्न जानाति, इत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्, नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषय स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत्, न प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयति, इति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्, न तु ब्रह्मणः प्रागु-

---

ज्ञानशब्दार्थं किन्तु साक्षिबोधविशिष्टा वृत्तिरभिव्यक्तबोधो वा ज्ञानम् । तच्चासाक्षिकस्य प्रधानस्य नास्तीत्याह ॥ अपि चेति ॥ साक्षित्वमस्ति येनोक्तज्ञानवत्त्वं स्यादिति शेष । ननु सत्त्वोत्कर्षमात्रेण योगिनां सर्वज्ञत्वदृष्टमित्यत आह ॥ योगिनामिति ॥ चेतनत्वाश्रयत्वमाह ॥ अथेति ॥ सर्वज्ञत्वं नाम सर्वगोचरज्ञानवत्त्वं न ज्ञानकर्तृत्वं ज्ञानस्य तत्त्वसाध्यत्वादिति हृदि कृत्वा पृच्छति ॥ इदं तावदिति ॥ सर्वं जानातीति कर्तृ-

त्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः । नासत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात् एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणि ईक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः, किं पुनस्तत्कर्म यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयीभवति इति । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः यत् प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्य तस्य नित्यशुद्ध-स्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहृतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसम्बन्धमन्तरेणेक्षितृत्व-मनुपपन्नमिति, न तच्चोद्यमवतरति सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो

साधुत्व शङ्कते ॥ ज्ञाननित्यत्व इति ॥ नित्यस्यापि ज्ञानस्य तदर्थोपहित-त्वेन ब्रह्मस्वरूपाद्भेदं कल्पयित्वा कार्यत्वोपचाराद्ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वव्यपदेश साधुरिति । दृष्टान्तमाह ॥ न प्रततेति ॥ सन्ततेत्यर्थः । असत्यपि अविवक्षितेऽपि, ननु प्रकाशतेरकर्मकत्वात् सविता प्रकाशते इति प्रतियो-गेऽपि जायते अकर्मकत्वात् कर्माभावे तद्वत्तेत्ययुक्तम् इति तत्राह ॥ कर्मापेक्षायामिति ॥ कर्माविवक्षायामपि प्रकाशरूपे सवितरि प्रकाशत इति कथञ्चित् प्रकाशक्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वोपचारवच्चिदात्मन्यपि चिद्रू-पेण कर्तृत्वोपचारान्न वैषम्यमित्युक्तं पूर्वम् । अधुना तु कुम्भकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणवर्तिमृद्विषयेक्षणवदीश्वरस्यापि स्वोपाध्यविद्याया विविध-सृष्टिसंस्कारायाः प्रलयावसानेनोद्बुद्धसंस्कारायाः सर्गोन्मुखस्य कश्चित् परिणाम तस्यां सूक्ष्मरूपेण निलीनसर्वकार्यविषयकम् ईक्षणं तस्य कार्यत्वात् कर्मसद्भावान्न तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति द्योतयति ॥ सुतरामिति ॥ ननु मायोपाधिकविम्बचिन्मात्रस्येश्वरस्य कथमीक्षणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं कृत्यभावादिति चेत् । न । मायावृत्तिज्ञानवत एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि

ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः। अपि चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य। मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः।

"न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते
न तत् समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ॥ इति ॥
"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्" ॥ इति च ॥

ईक्षणानुकूलनित्यज्ञानवत्त्वात्। न च नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्वाहात् किमीक्षणेनेति वाच्यम्। वाय्वादेरेव शब्दवत्त्वसम्भवात् किमाकाशेनेत्यतिप्रसङ्गात्, अत श्रुतत्वाद्वाय्वादिकारणत्वेनाकाशवदेवानित्यागन्तुकत्वेन श्रुतमीक्षणमाकाशादिहेतुत्वेनाङ्गीकार्यमित्यलम्। अव्याकृते सूक्ष्मात्मना स्थिते व्याकर्तुं स्थूलीकर्तुमिष्टे इत्यर्थः। अव्याकृतकार्य्योपरक्तचैतन्यरूपेक्षणस्य कारकानपेक्षत्वेऽपि वृत्तिरूपेक्षणस्य कारकं वाच्यमित्याशङ्क्याह ॥ अपि चाविद्यादिमत इति ॥ यथैकस्य ज्ञाने तथान्यस्यापीति नियमाभावान्मायिनोऽशरीरस्यापि जन्येक्षणकारकत्वमिति भावः। ननु यत् जन्यज्ञानं तत् शरीरसाध्यमिति व्याप्तिरस्तीत्याशङ्क्य श्रुतिबाधमाह ॥ मन्त्रौ चेति ॥ कार्य्यं शरीरम्। करणमिन्द्रियम्। अस्येश्वरस्य शक्तिर्माया स्वकार्य्यापेक्षया परा, विचित्रकार्य्यकारित्वाद्विविधा सा चैतिह्यमात्रसिद्धा न प्रमाणसिद्धेत्याह ॥ श्रूयत इति ॥ ज्ञान-

ननु नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" इति श्रुतेः। तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति? अत्रोच्यते। सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी, तथापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्ध इष्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव व्योम्नः तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि, तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा, तथेहापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः। दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसङ्घातेऽनात्मन्यात्मत्वा-

रूपेण बलेन या सृष्टिक्रिया सा स्वाभाविकी अनादिमायात्मकत्वादित्यर्थः। ज्ञानस्य चैतन्यस्य बल मायावृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेन स्फुटत्वं तस्य क्रियायाश्च प्रतिबिम्बत्वेन ब्रह्मणो जनकता चाहतापि स्वाभाविकीति वार्थः॥ अपाणिरपि ग्रहीता। अपादोऽपि जवनः॥ ईश्वरस्य स्वकार्ये लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः। अप्रमनादिं पुरुषम् अनन्तं महान्तं विभुमित्यर्थः। अपसिद्धान्तं शङ्कते॥ नन्विति॥ ज्ञाने प्रतिबन्धककारणान्यविद्यारागादीनि तद्वान् ईश्वरादन्यो नास्तीत्यन्वयः। औपाधिकस्य जीवेश्वरभेदस्य मयोक्तत्वान्नापसिद्धान्त इत्याह॥ अत्रोच्यत इति॥ तत्कृतः उपाधिसम्बन्धकृतः शब्दज्ञानप्रत्ययरूपो व्यवहारः, व्यवहारो दृष्ट इति शेषः। अव्यतिरेके कथमव्यवहार इत्यत आह॥ तत्कृता चेति॥ उपाधिसम्बन्धकृतेत्यर्थः, देहादिसम्बन्धस्य हेतुरविवेकोऽनाद्यविद्या तया कृत इत्यर्थः। अविद्यायां हि प्रतिबिम्बो जीवः, बिम्बचैतन्यमीश्वर इति भेदोऽविद्याधीनस्तात्त्विकः। अनादिभेदस्य कार्यत्वायोगात्। कार्यबुद्ध्यादिकृतप्रमात्रादिभेदस्य कार्यं स्ववेति विवेकः। ननु स्वप्रकाशात्मनि कथमविवेक इत्यत आह॥ दृश्यते चेति॥ वस्तुतो देहादिभिन्नस्वप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति

भिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेण, सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः। यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वात् मृदादिवत् कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति, तत् प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम्। यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोढुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चयिष्यते न विलक्षणत्वादस्य इत्येवमादिना। अत्राह। यदुक्तं, नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितृत्वश्रवणादिति, तदन्यथाप्युपपद्यते। अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् प्रत्यासन्नपतनतां कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति'तदैक्षत' इति। यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वा अनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्त्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्या-

---

त्मना द्रष्टव्याहङ्करणरूपेण। स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण भ्रान्तिसिद्धोऽज्ञानेन कल्पित इत्युक्तं चकारार्थः। यद्वोक्तमिथ्याबुद्धौ लोकानुभवमाह, दृश्यते चेति इत्थं भावे तृतीया। भ्रान्त्यात्मना दृश्यत इत्यर्थः। पूर्वपूर्वभ्रान्तिमात्रेण दृश्यते न च प्रमेयतयेति वार्थः। कूटस्थस्यापि मायिक कारणत्वं युक्तमित्याह॥ यथा त्विति॥ यस्त्वेवं ब्रह्मण्यशक्तिप्रसङ्गाद्योग इति तन्न। सत्त्वादिपदानामबाधितार्थेषु लोकावगतशक्तिकानां वाच्यैकदेशत्वेनोपस्थितानामखण्डब्रह्मलक्षकत्वाविति स्थितम्। सम्प्रत्युत्तरसूत्रं अत्र निरस्याशङ्कामाह॥ अत्राहेति॥ अन्यथापि अचेतनत्वेऽपि। ननु प्रधानस्य चेतनेन किं साम्यं येन गौणमीक्षणमिति॥ तत्राह॥ यथेति॥ नियतक्रमवत् कार्यकारित्वसाम्यमित्यर्थः। उपचारभावे वचनादिति गौणार्थप्रचुरे प्रकरणे समाम्नातादित्यर्थः। अग्नेजसोरिवाचेतने सति गौणी इत्यैतिरिति चेत्, न, आत्मशब्दात् सतश्चेतनत्वमिच-

कारेण नियमेन प्रवर्त्तते तस्माच्चेतनवदुपचर्य्यते । कस्मात् पुनः कारणात् विहाय मुख्यमीक्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते ? "तत्तेज ऐक्षत" "ता आप ऐक्षन्त" इति चाचेतनयोरप्यप्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात् सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते । उपचारप्राये वचनादित्ये सूत्रमारभ्यते ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिकी ईक्षन्ति अप्तेजसोरिवेति तदसत् । कस्मात् । आत्मशब्दात् । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्युपक्रम्य "तदैक्षत" "तत्तेजोऽसृजत" इति च तेजोऽबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ तानि च तेजोऽबन्नानि देवताशब्देन परामृश्याह । "सेयं देवतैक्षत" "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितृ कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात् सेयं देवतेति परामृश्येत, न तदा देवता जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च । स कथमचेतनस्य प्रधानस्य आत्मा भवेत् ? आत्मा हि नाम स्वरूपं, नाचेतन-

यार्हमिति सूत्रं योजयति । यदुक्तमित्यादिना ॥ सा प्रकृता सच्छब्दवाच्या इयमीक्षित्री देवता परोक्षा तत्र इदानीं भूतसृष्ट्यनन्तरम् इमा सृष्टा-

नस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति, अत्र तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्यते, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते। तथा "स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति। अप्तेजसोस्तु विषयत्वादचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, न चात्मशब्दवत् किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवत् गौणत्वमीक्षितृत्वस्य। तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वम्। सतस्त्वात्मशब्दात् न गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तम्। अथोच्येत अचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः आत्मनः

तिस्रस्तेजोऽबन्नरूपाः, परोक्षत्वाद्देवता इति द्वितीया बहुवचनम्, अनेन पूर्वकल्पानुभूतेन जीवेनात्मना मम स्वरूपेण ता अनुप्रविश्य तासां भोग्यत्वाय नाम च रूपञ्च स्थूलं करिष्यामीत्यैक्षतेत्यन्वयः। लौकिकप्रसिद्धेर्जीव प्राणधारण इति धातोर्जीवति प्राणान् धारयतीति निर्वचनाच्चेत्यर्थः। अत्र त्विति॥ स्वपक्षे तु बिम्बप्रतिबिम्बयोर्लोके भेदस्य कल्पितत्वदर्शनाज्जीवो ब्रह्मण एव आत्मेति युक्तमित्यर्थः। जीवस्य चक्षुराद्यर्थं प्रत्येवात्मशब्दात् सर्वं प्रधानमित्युक्त्वा अतोऽजीवं प्रत्यात्मशब्दः, तं प्रधानमिति विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे॥ तथेति॥ स य सदाख्य एषोऽणिमा परमसूक्ष्म एतदात्मकमिदं सर्वं जगत् तत्सदेव सत्यं विकारस्य मिथ्यात्वात्, सत्पदार्थः सर्वस्यात्मा हे श्वेतकेतो, त्वञ्च नासि संसारी किन्तु तदेव सदबाधितं सर्वात्मकं ब्रह्मासीति श्रुत्यर्थः॥ इत्यत्रोपदिशति॥ अतश्चेतनात्मकत्वात् सच्चेतनमेवेति वाक्यशेषः। यदुक्तमप्तेजसोरिव सत ईक्षणं गौणमिति तत्राह॥ अप्तेजसोस्त्विति॥ नामरूपयोर्व्याकरणं सृष्टिः। आदिपदान्नियमनम् अप्तेजसोर्विषयत्वात् दृश्यत्वान्नियम्यत्वाच्चाचेतनत्वमीक्षणस्य मुख्यत्वे बाधकमस्ति साधकञ्च नास्तीति हेतोरर्थः क्षणस्य गौणत्वमिति योजना, चेतनवत् कार्यकारित्वं गुणः तेज ऐक्षत चेतनवत्

सर्व्वार्थकारित्वात् यथा राज्ञः सर्व्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति, प्रधानं हि पुरुषात्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोति राज्ञ इव भृत्यः सन्धिविग्रहादिषु वर्त्तमानः। अथवैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात्, यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः। तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वम् इत्यत उत्तरं पठति।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति "स आत्मा" इति प्रकृतं सदणिमानमादाय "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य "आचार्य्यवान् पुरुषो वेद" "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति मोक्षोपदेशात्। यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राहयेत् मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनो-

---

कार्य्यकारीत्यर्थः। यद्वा तेजःपदेन तदधिष्ठानं लक्ष्यते तथा च मुख्यमीक्षणमित्याह॥ तयोरिति॥ स्यादेतत् यदि सत ईक्षणं मुख्यं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह॥ सतस्त्विति॥ गौणमुख्ययोरुभयोः सम्भवाभावेन गौणप्रायपाठस्यानिश्चायकत्वादात्मशब्दाच्च सत ईक्षणं मुख्यमित्यर्थः। आत्महितकारित्वगुणयोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण इति शङ्कते॥ अचेत्यादिना॥ आत्मशब्दः प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकत्वादित्याह॥ अथ चेति॥ नानार्थकत्वे दृष्टान्तः॥ यथेति॥ अथैकज्योतिरिति श्रुत्या सहस्रदक्षिणाके क्रतौ ज्योतिष्टोमे लोकप्रयोगादग्नौ च ज्योतिःशब्दो यथा मुख्यस्तद्वदित्यर्थः। तस्मिन् सत्पदार्थे निष्ठा अभेदज्ञानं यस्य स तन्निष्ठस्तस्य मुक्तिश्रवणादिति सूत्रार्थमाह॥ नेत्यादिना॥ श्रुतिः समन्वयसूत्रे व्याख्याता। अनर्थायेत्युक्तमुपपादयति॥ यदि चाप्रश्येति॥ कश्चित्किञ्च

ऽसीति तदा विपरीतवादिशास्त्रं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं स्यात्, न तु निर्दोषं शास्त्रम् अप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम्। यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत् प्रमाणभूतं शास्त्रं, स श्रद्दधानतयान्धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत, तथा सति पुरुषार्थाद्विहन्येतानर्थं च ऋच्छेत। तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि "स आत्मा" "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम्। एवं च सति तप्तपरशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसन्धस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते। अन्यथा हि अमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे अहमुक्थमस्मीति विद्यादितिवत् सम्पन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात। तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत, तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वं, भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन, इति। अपि च क्वचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैता-

दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमन्धं स्वबन्धुनगरं जिगमिषुं बभाषे किमत्रायुष्मता दुःखितेन स्थीयत इति। स चान्धः सुखवाणीमाकर्ण्य तमाप्तं मत्वोवाच। अहो मद्भागधेयं यदत्र भवान् मां दीनं स्वाभीष्टनगरप्रापणसमर्थं भाषत इति। स च विप्रलिप्सुः दुष्टगोयुवानमानीय तदीयलाङ्गूलम् अन्धं ग्राहयामास, उपदिदेश च एनमन्धम् एष गोयुवा त्वां नगरं नेष्यति, मा त्यज लाङ्गूलमिति। स चान्धः श्रद्धालुतया तदत्यजन् स्वाभीष्टमप्राप्यानर्थपरम्परां प्राप्तः, तेन न्यायेनेत्यर्थः॥ तथा सतीति॥ आत्मज्ञानाभावे सति विहन्येत मोक्षं न प्राप्नुयात् प्रत्युतानर्थं संसारं च प्राप्नुयादित्यर्थः। ननु जीवस्य प्रधानैक्यसम्पदुपासनार्थमिदं वाक्यं भवति तत्राह॥ एवं च सतीति॥ अबाधितात्मप्रमाया सत्याभिसन्धस्येत्यर्थः।

वता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणीकल्पनाऽन्याय्या सर्वत्रानाश्वास प्रसङ्गात्। यत्तूक्तं चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव ज्योतिःशब्द इति, तन्न अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचाराद्भूतादिषु प्रयुज्यते 'भूतात्मेन्द्रियात्मे'ति च, साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता निर्द्धारयितुं शक्यते। न चात्राचेतनस्य निश्चायकं किञ्चित् कारणमस्ति, प्रकृतन्तु 'सदैक्षत' सन्निहितश्च चेतनः श्वेतकेतुः 'न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा सम्भवतीत्यवोचाम। तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते, ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रूढः अर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः। अथवा पूर्वसूत्र एवात्मशब्दं निरस्तसमस्त-

कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तप्तपरशुग्रहणतो मोक्षो दृष्टः तद्दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मणि अहमित्यभिसन्धिमतो मोक्षो यथा सत्याभिसन्धस्तप्तपरशुं गृह्णाति स न दह्यते अथ मुच्यत इति श्रुत्योपदिष्टः स उपदेशः प्रधानपक्षे न युक्त इत्याह॥ अन्यथेति॥ देहस्तमापयतीत्यज्ञः प्राणस्तस्मान्मोक्षोपदेशानुसृष्टे सम्भवति गौणत्वकल्पनान्याय्यत्वादात्मशब्दः सति मुख्य इत्याह॥ अपि चेति॥ क्वचिद्भूतादौ सर्वत्राप्यात्मत्वेऽपि मुख्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः। चेतनत्वोपचारात् भूतादिषु सर्वत्र चैतन्यताद्रूप्यादित्यर्थः आत्मशब्दस्य चेतनस्यैवासाधारण्य इत्युक्तम्। अस्तु वा अव्याप्तिवस्तुना साधारण्यं तथापि तस्मात् श्रुतौ प्रधानपरत्वेऽपि निश्चायकाभावान्न प्रधानवृत्तितेत्याह॥ साधारणत्वेऽपीति॥ चेतनवाचित्वे तु प्रकरणं श्वेतकेतूपदं च निश्चायकमस्तीत्याह॥ प्रकृतन्त्विति॥ उपपदस्य निश्चायकत्वं स्फुटयति॥ न हीति॥ तत्र किमित्याह॥

गौणत्वसाधारणत्वाशङ्कतया व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः, तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति । तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् । कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं "स आत्मा" "तत्त्वमसि" इति चेहोपदिष्टं स्यात् स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं ब्रूयात् । यथा अरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां ताराम् अमुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् । न चैव-

---

त्वादिति ॥ आत्मशब्दो ज्योतिःशब्दवदनेकार्थक इत्युक्तं दृष्टान्तं निरस्यति ॥ ज्योतिरिति ॥ कथं तर्हि ज्योतिषा यजेतेति ज्योतिष्टोमे प्रयोगस्तत्राह ॥ अर्थवादेति ॥ "एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः" इत्यर्थवादेन कल्पितं ज्वलनेन सादृश्यं, "त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशस्तोमाः" तत्तदर्थप्रकाशकत्वेन गुणेन ज्योतिःपदोक्ताः स्तकसङ्घाः, तथा च ज्योतींषि स्तोमा अस्येति ज्योतिष्टोम इत्यत्र ज्योतिःशब्दो गौण इत्यर्थः । नन्वात्मशब्दादिति पूर्वसूत्र एवात्मशब्दस्य प्रधाने गौणत्वसाधारणत्वशङ्कानिरासः कर्तुमुचितः मुख्यार्थस्य बाधकेनोक्तिसम्भवे गौणत्वनानार्थकत्वशङ्काया दुर्बलत्वेन तन्निरासार्थं पृथक्सूत्रायासानपेक्षणात् । तथा च शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यानं नातीव शोभते, इत्यरुचेराह ॥ अथवेति ॥ निरस्ता समस्ता गौणत्वनानार्थत्वशङ्का यस्यात्मशब्दस्य स तच्छब्दस्तस्य भावस्तत्ता तया इत्यर्थः ॥ तत इति ॥ सत आत्मशब्देन जीवाभिन्नत्वादिति हेत्वपेक्षया मोक्षोपदेशः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणत्वनिरासे हेतुरित्यर्थः । ननु यथा कश्चिदरुन्धतीं दर्शयितु निकटस्थां स्थूलां ताराम् अरुन्धतीत्वेनोपदिशति तद्वदनात्मन एव प्रधा-

मवोचत्। सन्मात्रात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठके परिसमाप्तिर्दृश्यते। चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः। सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत, कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम्। "उत तमादेशमप्राक्ष्यः, येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतम् अविज्ञातं विज्ञातम्" इति "कथं नु भगवः स आदेशो भवति" इति। "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्, एवं सोम्य स आदेशो भवति"

नन्वसत्पदार्थस्यात्मत्वोपदेश इति शङ्कते॥ कुतश्चेति॥ प्रधानं सच्छब्दवाच्यं नेति कुत इत्यर्थः। चोत्वचकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याह॥ चशब्द इति॥ विदुषोति॥ सत्यपीति॥ अपिशब्दात्मात्म्येवेति सूचयति। वेदानधीत्यागतं श्वेतकेतुं पुत्रं पितोवाच, हे पुत्र। उत अपि आदिश्यत इत्यादेश उपदेशैकलभ्य सदात्मा तमप्यप्राक्ष्यः गुरुनिकटे पृष्टवानसि यस्य श्रवणेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य श्रवणादिकं भवतीत्यन्वयः। नन्वन्येन ज्ञातेन कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुत्रः शङ्कते॥ कथमिति॥ हे भगवः! कथं नु खलु स भवतीत्यर्थः, कार्यस्य कारणान्यत्वं नास्तीत्याह॥ यथेति॥ पिण्डः स्वरूपं तेन विज्ञातेनेति शेषः। तत्र युक्तिमाह॥ वाचेति॥ वाचा वागिन्द्रियेणारभ्यत इति विकारो वाचारम्भणम्। ननु वाचा नामैवारभ्यते, न घटादिरित्याशङ्क्य नाममात्रमेव विकार इत्याह॥ नामधेयमिति॥ नामधेयं विकारोऽयं वाचा केवलमुच्यते वस्तुतः कारणाद्भिन्नो नास्ति तस्मान्मृषैव स इति भावः। विकारस्य मिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति नेत्याह॥ मृत्तिकेति॥ कारणं कार्याद्भिन्नसत्ताकं न कार्यं कारणाद्भिन्नम्, अतः कारणातिरिक्तस्य कार्यस्वरूपस्याभावात् कारणज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह॥ एवमिति॥ ब्रह्मसृष्टमेव सर्वं वियदादिविकारो ब्रह्मेति ब्रह्मज्ञाने सति शेषं किञ्चिन्नावशिष्यते इत्यर्थः। यद्यपि प्रधाने ज्ञाते तदात्मकमहदादिविकाराणां ज्ञानं भवति न पुरुषाणां, तेषां प्रधानाकारण-

इति वाक्योपक्रमे श्रवणात्। न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेन वाऽहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य, तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं। कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं॥

स्वाप्ययात्॥ ९॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति" इति, एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वक्ति। स्वशब्देनेहात्मोच्यते यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः. अपिपूर्वस्यैतेर्लयार्थत्वं प्रसिद्धं, प्रभवाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात्। मनःप्रचारोपाधि-

त्वादित्याह॥ न चेति॥ अस्माकं जीवानां सद्रूपत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञाततेति भाव॥ कुतश्चेति॥ पुनरपि कस्माद्धेतोरित्यर्थः, सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि स्वस्मिन् अप्ययश्रवणात् सच्चेतनमेवेति सूत्रयोजना। एतद्व्याच यथा स्यात्तथा यत्र सुषुप्तौ स्वपितीति नाम भवति तदा पुरुष सता सम्पन्न एकी भवति सदैक्येऽपि नाममहिम्ना कथं तत्राह॥ स्वमिति॥ तत्र लोकप्रसिद्धिमाह॥ तस्मादिति॥ हि यस्मात् स्व सदात्मानमपीतो भवतीति तस्मादित्यर्थः॥ श्रुतेस्तात्पर्यमाह॥ एषा इत्यादिना॥ इतेर्धातोर्गत्यर्थस्यापि पूर्वस्य लयार्थत्वेऽपि कथं नित्यस्य जीवस्य लय इत्याशङ्क्य उपाधिलयादिति वक्तुं जाग्रत्प्रपञ्चोपाधिमाह॥ मन इति॥ ऐन्द्रियकमनोवृत्तय उपाधय, तैर्घटादिस्थूलार्थविशेषाणाम् आत्मना सम्बन्धा-दात्मा तानिन्द्रियार्थान् पश्यन् स्थूलविशेषेण देहेनैक्यमापन्नो विश्वसंज्ञो जागर्ति जाग्रद्वासनामयमनोविशिष्ट स्वप्नान्पश्यन् स्वप्ने विविध-

विशेषसम्बन्धादिन्द्रियार्थान् गृह्णंस्तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति, तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान् पश्यन् मनःशब्दवाच्यो भवति, स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थाया उपाधिकृतविशेषाभावात् स्वात्मनि प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते। यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितं “स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययं” इति, तस्माद्धृदयमिति, यथा वा अशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः “आप एव तदशितं नयन्ते तेज एव तत्पीतं नयते” इति च, एवं “स्वमात्मानमपीतो भवति” इति इममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति। न च चेतन आत्मा अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्यते। यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात् स्वशब्देनैवोच्येतैवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत, श्रुत्यन्तरं च “प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेदान्तरं” इति सुषुप्त

वासनामयजगत्मायापरिणामान् पश्यन् “सोम्य तदा” इति श्रुतिस्थमनःशब्दवाच्यो भवति, स आत्मा स्थूलसूक्ष्मोपाधिद्वयोपरमेऽहं नर इति विशेषाभिमानाभावाल्लीन इत्युपचर्यत इत्यर्थः। ननु स्वपितीति नामनिरुक्तेरर्थवादत्वान्न यथार्थतेत्यत आह॥ यथेति॥ तस्य हृदयशब्दस्यैतन्निर्वचनम् “तदशितमन्नं द्रवीकृत्य नयन्ते जरयन्तीत्याप एवाशनाया पदार्थं तत्पीतम् उदकं नयते शोषयति” इति “तेज एवोदन्या” इति दीर्घश्छान्दसः। एवमिदमपि निर्वचनं यथार्थमित्याह॥ एवमिति॥ इदञ्च प्रधानपक्षे न युक्तमित्याह॥ न चेति॥ स्वशब्दस्यात्मीयवाचित्वेऽपि [illegible]॥ यदीति॥ प्राज्ञेन विश्वचैतन्येनैक्यदेशः सम्परिष्वक्तो भेदज्ञानाभावेनाभेद इत्यर्थः॥ सर्ववेदान्तवाक्यानामवगतौ चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्याच्चेतनं जगतः कारणमिति सूत्रार्थः

श्रुत्याया चेतनेऽर्थं प्रदर्शयति, अतो यश्चिन्मयः, सर्वेषां चेतमाना तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं, न प्रधानं। कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणं॥

गतिसामान्यात्॥ १०॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत् क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं क्वचिदचेतनं प्रधानं क्वचिदन्यदेवेति ततः कदाचित् प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत्, न त्वेतदस्ति, समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः, "यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं' विप्रतिष्ठन्ते। "प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः, इति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः". इति 'आत्मत एवेदं सर्वं" इति 'आत्मन एष प्राणो जायते" इति चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः। आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम। महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु, अतो

व्यतिरेकमुखेनाह॥ यदि तार्किकेत्यादिना॥ अन्यत् परमाण्वादिकम्॥ न त्वेतदिति। अवगतिर्वैषम्यमित्यर्थः। विप्रतिष्ठेरन् विविधं नानादिशः प्रविशन्तु प्राणाश्चक्षुरादयो यथा गोलकं प्रादुर्भवन्ति प्राणेभ्योऽनन्तरं देवा सूर्यादयस्तदनुग्राहकाः, तदनन्तरं लोक्यन्त इति लोकविषया इत्यर्थः। ननु वेदान्तानां स्वतः प्रामाण्यत्वेन प्रत्येकं स्वार्थनिश्चायकत्वसम्भवात् किं गतिसामान्येनेत्याह॥ महच्चेति॥ एकरूपावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां प्रामाण्यसमर्थनिश्चितहेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह॥ चक्षुरिति॥ यथा सर्वेषां

गतिसामान्यात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं । कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इति, तस्मात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धं । जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्येवमन्तैः सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि, तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य

चक्षुषाम् एकरूपावगतिहेतुत्वं श्रवणानां शब्दावगतिहेतुत्वं प्राणादीनां गन्धादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रामाण्यदार्ढ्ये हेतुरित्यर्थः । एवमीक्षत्यादिलिङ्गैरचेतने वेदान्तानां समन्वयं निरस्य चेतनवाचकशब्देनापि निरस्यति श्रुतत्वाच्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ स्वशब्देनेति ॥ स्वस्य चेतनस्य वाचकः "सर्वविच्च यः कालकालो गुणी सर्वविद्यः" इति सर्वज्ञं परमेश्वरं प्रकृत्य "स सर्ववित् कारणम्" इति श्रुतत्वाच्चेतनं कारणमिति सूत्रार्थः । करणाधिपा जीवास्तेषामधिपः, अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ईक्षत्यादिशब्दादिकं परमाण्वादावप्ययुक्तमिति मत्वाह ॥ अन्यद्वेति ॥ इत्यादिसूत्रसन्दर्भमालोचयति ॥ जन्मादीति ॥ प्रथमसूत्रस्य शास्त्रोपोद्घातत्वात् जन्मादिसूत्रमारभ्येत्युक्तं सर्ववेदान्तानां कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातम्, अतः प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे किं कारणमित्यर्थः, वेदान्तेषु सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानां बहुत्वमुपलभ्यते । तत्र कस्य [illegible] सगुणोपासनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्वयः कस्य वा गुणविवक्षां विना साक्षादेव ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षायां कारणमित्याह ॥ उच्यत इति ॥

प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्व्वकं प्रतिपादितं। गतिसामान्योपन्यासेन च सर्व्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातं, अतः परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति उच्यते, द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतञ्च सर्व्वोपाधिविवर्जितं। "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्, यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति, तदल्पं, यो वै भूमा, तदमृतं, अथ यदल्पं, तन्मर्त्त्यं," "सर्व्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः, नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते, निष्कलं" "निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं, अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलं" "नेति नेति,"

संक्षिप्य सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह॥ द्विरूपं हीति॥ नामरूपात्मको विकारः सर्व्वं जगत् तद्भेदो हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशेष इति वाक्यार्थं वाक्यान्युदाहरति॥ यत्र हीत्यादिना। यस्यामज्ञानावस्थायां द्वैतमिव कल्पितं भवति तत्तदितरः अभितरं पश्यतीति सोपाधिकं वस्तु भाति। यत्र ज्ञानकाले विदुषः सर्व्वं जगदात्ममात्रमभूत्तदा तु केन कं पश्येदित्याक्षेपान्निरुपाधिकं तत्त्वं भाति; यत्र भूम्नि निश्चितो विद्वान् द्वितीयं किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः। अथ निर्गुणोक्त्यनन्तरं सगुणमुच्यते, यत्र सगुणे स्थितो द्वितीयं वेत्ति तदल्पं परिच्छिन्नं, यस्तु भूमा तदमृतं नित्यम्॥ अथेति॥ पूर्ववत् व्याख्येयम्। धीरः परमात्मैव सर्व्वाणि रूपाणि विचित्य सृष्ट्वा नामानि च कृत्वा बुद्ध्यादौ प्रविश्य जीवरूपो ऽभिवदन् यो वर्त्तते सगुणस्तं निर्गुणत्वेन विद्वानमृतो भवति, निर्गता कला अंशा यस्मात्तन्निष्कलम्, अतो निरंशत्वान्निष्क्रियम्, अत शान्तमपरिणामि निरवद्यं रागादिदोषशून्यम्, अञ्जनं मूलतमः सम्बन्धो धर्म्मादिर्वा तच्छून्यं निरञ्जनं, मिथ्याज्ञानस्य मोक्षस्य स्वयमेव वाक्योत्थ-

"अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घं" इति "न्यूनमन्यत्स्थानं, सम्पूर्णमन्यत्" इति च, एवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि। तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्व्वो व्यवहारः। तत्र कानिचित् ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित् क्रममुक्त्यर्थानि, कानिचित् कर्म्मसमृद्ध्यर्थानि, तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः। एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथा गुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते "तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इति श्रुतेः "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति" इति च। स्मृतेश्च।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय। सदा तद्भावभावित इति॥

इतिवस्तुत्वेन परस्परलग्नं सेतु लौकिकसेतुवत् प्रापकं यथा दग्धेन्धनोऽनलः शाम्यति तमिवाविद्या तत्कार्यं दग्ध्वा प्रशाम्य निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः॥ नेति नेतीति॥ व्याख्यातम्। स्थूलादिद्वैतशून्यम्। रूपद्वये श्रुतिमाह॥ न्यूनमिति॥ द्वैतस्थानं न्यूनम् अल्पं सगुणरूपं निर्गुणादन्यत् तथा सम्पूर्णं निर्गुणं सगुणादन्यदित्यर्थः, एकस्य द्विरूपत्वं विरुद्धमित्यत आह॥ विद्येति॥ विद्याविषयो ज्ञेयं निर्गुणत्वं मुख्यम्, अविद्याविषयमुपास्यं सगुणत्वं कल्पितमित्यविरोधः। तत्राविद्याविषयं विवृणोति॥ तत्रेति॥ निर्गुणज्ञानार्थमारोपितप्रपञ्चमाश्रित्य बाधात् प्राक्काले ज्ञेयजिज्ञासान्येन तत्फलार्थान्युपासनानि विधीयन्ते तेषां विनियोगप्रकारो न तु स्वफलमिति तद्रूपाणामपि महात्मनात्वं ब्रह्मणीति कथ्यते, नाम ब्रह्मेत्याद्युपासीनां कामचारादिरभ्युदयः फलं, दहराद्युपासीनां क्रममुक्तिः, उद्गीथादिध्यानस्य कर्म्मसमृद्धिः फलमिति भेदः, ज्ञानानां फलवत्त्वात्,

यद्यप्येक एव आत्मा सर्व्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेषु गूढस्तथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यात् आत्मनः कूटस्थनित्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्येनैश्वर्य्यशक्तिविशेषाः श्रूयन्ते 'तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद'" इति । स्मृतावपि ।

यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्ज्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् । इति ॥

तत्र तत्र विभूत्याद्यतिशयः स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते, एवमिहापि आदित्यमण्डले हिरण्मयः पुरुषः सर्व्वपाप्मोदय-

---

ध्यानान्तरत्वाच्च, ज्ञानकाण्डे विधानमिति भावः ॥ नन्पास्यब्रह्मण एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्तत्राह ॥ तेषामिति ॥ गुणविशेषाः सत्यकामत्वादयो हृदयादिरुपाधिः । अत्र स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति ॥ एक इति ॥ परमात्मस्वरूपाभेदेऽप्युपाधिभेदेनोपहितोपास्यरूपभेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः । न परमात्मानं यद्गुणत्वेन लोकाः राजानमिवोपासते तत्तद्गुणवत्त्वमेव तेषां फलं भवति, क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानम् इह यादृशध्यानवान् भवति मृत्वा तादृशोपास्यरूपो भवतीत्यत्रैव भगवद्वाक्यमाह ॥ यतेश्चेति ॥ ननु सर्वभूतेषु निरतिशयात्मन एकत्वादुपास्योपासकयोस्तारतम्यं तत् कथमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ यद्यप्येक इति ॥ उक्तानामुपाधीनां शुद्धितारतम्यादैश्वर्य्यज्ञानसुखरूपशक्तीनां तारतम्यरूपा विशेषा भवन्ति तैरेकरूपस्यात्मन उत्तरोत्तरं मनुष्यादिहिरण्यगर्भान्तेष्वाविर्भावतारतम्यं श्रूयते । तस्यात्मन आत्मानं स्वरूपमाविस्तरां प्रकटतरं यो वेद उपास्ते सोऽश्नुते तदिति तरप्प्रत्ययादित्यर्थः । तथा च निकृष्टोपाधिरात्मोपासक उत्कृष्टोपाधिरीश्वर उपास्य इत्यौपाधिकतारतम्यमविरुद्धमिति भावः । अत्रार्थे भगवद्गीतामुदाहरति ॥ स्मृतावपीति ॥ अत्र सूर्य्यादेरपि न जीवत्वेनोपास्यता किन्त्वीश्वरत्वेनेत्युक्तं भवति । तत्र सूत्रकारसम्मतिमाह ॥ एवमिति ॥ उदय आस्यत्वञ्च रूपं यस्मिन् न क्वचे उपाधिर्विवक्षितः, तद्वाक्यमुपासनापरमिति वक्तुमत्तरसूत्र-

विज्ञात् पर एवेति वक्ष्यति, एवमाकाशस्तल्लिङ्गादित्यादिषु द्रष्टव्यं, एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसम्बन्धविशेषं परापरविषय परापरविषयत्वेन सन्दिह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया निर्णेतव्यं भवति। यथैव हि तावदानन्दमयोऽभ्यासादिति, एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निरस्तोपाधिसम्बन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषु उपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते। यच्च गतिसामान्यादित्यचेतनकारणान्तरनिराकरणमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके "अन्नमयं" "प्राणमयं" "मनोमयं" 'विज्ञानमयं' चानुक्रम्याम्नायते "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः" इति। तत्र संशयः। किमिह आनन्द-

---

सन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्त्वा अत्र न विवक्षितं तद्ध्यं ज्ञेयब्रह्मपरमिति निर्णयार्थमारम्भ इत्याह॥ एवं सद्य इति॥ अन्नमयादिकोशा उपाधिविशेषाः, वाक्यगतिस्तात्पर्यम्। आरम्भमुपसंहरति॥ एवमेकमपीति॥ सिद्धवदुक्तगतिसामान्यस्य साधनार्थमप्युत्तरारम्भ इत्याह॥ यच्चेति॥ अत्र प्रसिद्धप्राणमनोबुद्धयः, हिरण्यगर्भात्मा, विश्वचैतन्यमीश्वर आनन्दः "तेषां पञ्चानां विकारा आध्यात्मिका देहप्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः पञ्चकोशाः" इति श्रुतेः परमार्थः। पूर्वाधिकरणे गौणमुख्येक्षणयोरतुल्यत्वेन सबलाबलाद्गौणपाठो न निश्चायक इत्युक्त

मयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत् प्रकृत सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति, किम्वा अन्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति किं तावत् प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मा आनन्दमयः स्यात्। कस्मात्, अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात्। अथापि स्यात् सर्व्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवात्मेति। न स्यात् प्रियाद्यवयवयोगात्, शारीरत्वश्रवणाच्च। मुख्यश्चेदात्मा स्यान्न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात्, इह तु "तस्य प्रियमेव शिरः" इत्यादि श्रूयते, शारीरत्वञ्च श्रूयते "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्व्वस्य" इति तस्य पूर्व्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इत्यर्थः। न च शारीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः, तस्मात् संसार्य्येवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते, आनन्दमयोऽभ्यासात्, परमात्मानन्दमयो भवितुमर्हति। कुतोऽभ्यासात्। परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो

तर्हि मयटो विकारे प्राचुर्य्ये च मुख्यत्वात् संशये विकारप्रायपाठादानन्दविकारो जीव आनन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्व्वपक्षमाह ॥ कस्मादिति ॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकम् अन्नमयादीति श्रुत्यादिसङ्गतय स्फुटा एव, पूर्व्वपक्षे हि सिद्धान्तमते जीवोपास्त्या प्रियादिप्राप्तिः फलं, सिद्धान्ते तु ब्रह्मोपास्तेरिति भेदः, शङ्कते ॥ अथापीति ॥ परिहरति ॥ न स्यादिति ॥ सङ्ग्रहीतं विवृणोति ॥ मुख्य इति ॥ परमात्मेत्यर्थः, शरीरस्थेऽपीश्वरत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ जीवत्वं दुर्व्वारमित्यर्थः । नन्वानन्दपदाभ्यासेऽप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं कथमित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिःपदस्य ज्योतिष्टोमपरत्ववदानन्दमयप्रकरणस्थानन्दपदस्यानन्दमयपरत्वात् तदभ्यासस्तस्य ब्रह्मत्वसाधक इत्यभिप्रेत्याह ॥ आनन्दमय प्रस्तुत्येति ॥ रस सार आनन्द इत्यर्थः । अथ कोऽन्यात् यदि एष आकाश पूर्णः, आनन्द साक्षिमेदको

बहुकृत्वोऽभ्यस्यते। आनन्दमयं प्रस्तुत्य "रसो वै सः" इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते। "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति, सैषानन्दस्य मीमांसा भवति" "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति"। "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" इति। "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इति च। श्रुत्यन्तरे च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति ब्रह्मण्येव आनन्दशब्दो दृष्टः, एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासात् आनन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते। यत्तूक्तं अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमिति, नासौ दोषः, आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात्। मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरत् अन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत् ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया

न स्यात् तदा को वान्याच्छ्वसेत् को वा विशिष्य प्राण्याज्जीवेत् तस्मादेष एवानन्दयाति, आ[illegible]र्थः। "युवा स्यात् साधुयुवा" इत्यादिना वर्ण्यमाना मनुष्यानन्दमा[illegible] ब्रह्मानन्दावसाना एषा संहिता आनन्दस्य तारतम्यमीमांसा भवति, उपसंक्रामति "विद्वान् प्राप्नोति" इत्येकदेशिनामर्थः। मुख्यविद्वान्ते तूपसंक्रमणं विदुषः कोशानां प्रत्यङ्मात्रत्वेन विलापनमिति ज्ञेयं विवक्षितार्थम्। आनन्दशब्दाद्ब्रह्मावगति सर्वत्र समानेति गतिसामान्यार्थमाह। श्रुत्यन्तरे चेति। विज्ञानस्वरूपमविधेयबोध इति मत्वाह। नासाविति। सर्वान्तरत्वं न श्रुतमित्याशङ्क्य ततोऽन्यस्यानुक्तेस्तस्य सर्वान्तरत्वमिति विवृणोति। मुख्यमिति। लोकबुद्धिमिति। तथा, मूढबुद्धीनामनुसरदित्यर्थः। न चास्य

सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरं। यथा अरुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु या अन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवति, एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वं। यत्तु ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पना अनुपपन्ना मुख्यस्यात्मन: इत्यतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोष:। शारीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात् न पुन: साक्षादेव शारीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमय: पर एवात्मा॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्॥ १३॥

अत्राह नानन्दमय: परमात्मा भवितुमर्हति। कस्मात् विकारशब्दात्, प्रकृतवचनादयमन्य: शब्दो विकारवचन: समधिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात्, तस्मादन्नमयादिशब्दवत् विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेत्, न प्राचुर्यार्थेऽपि मयट: स्मरणात्तत्प्रकृतवचने मयडिति हि प्राचु

मूषाकारत्ववत् प्राणस्य देहाकारत्वं देहेन साम्यं तथा मम प्राणाकारत्वेन सम्पन्नत्वाद्॥ पूर्वेणेति॥ अतीतो योऽनन्तर उपाधिर्विज्ञानकोशस्तत्कृता सावयवत्वकल्पना शरीरेण चेयत्वाच्छारीरत्वमिति लिङ्गद्वय दुर्बलम्, अत. सङ्ख्याया अभावादभ्याससर्वान्तरत्वाभ्यां विकारसन्निधेर्बाध इति भाव। विकारार्थकमयट्स्मृतिसंकोचाय इत्याशङ्क्य मयट प्राचुर्येऽपि विधानान्नैवमित्याह॥ विकारेत्यादिना॥ तत्प्रकृतवचने मयडिति तदिति प्रथमासमर्थाकत्वात् प्राचुर्यविशिष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिधाने गम्यमाने मयट्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थ। अत्र वचनग्रहणात् प्रकृतस्य प्राचुर्यवैशिष्ट्यविवि. तावयस्य लोके मयटोऽभिधानाद्यथा अन्नमयो यज्ञ

रतायामपि मयट् स्मर्यते, यथान्नमयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमय उच्यते। आनन्दप्रचुरत्वञ्च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन् उत्तरस्मिन् स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात्, तस्मात् प्राचुर्यार्थे मयट्॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च॥ १४॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट्, यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः "एष ह्येवानन्दयाति" इति आनन्दयतीत्यर्थः, यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति। यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत्, तस्मात् प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः पर एव आत्मा॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते॥ १५॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा यस्मात् "ब्रह्मविदाप्नोति परं" इत्युपक्रम्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति अस्मिन्मन्त्रे यत् ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा

इति, अत एव 'प्राचुर्ये' प्रचुरत्वविशिष्टवाचकात् 'प्रथमाविभक्तिसमर्थात् प्राग्-वट्' मयट् प्रकृत्यर्थगतप्राचुर्यं वाचि दृश्यते न तु प्राधान्यवचन इति ध्येयम्। उत्तरत्रापि ब्रह्मणोऽनुशासनप्रधानार्थं इति मत्वा व्याचष्टे। इतश्चेति। ब्रह्मानन्दं ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणं पूर्वोक्तम्। आनन्दमयस्य

तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानायान्यो-ऽन्तर आत्मेति प्रक्रान्तं तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते योऽन्यो-ऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति। मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तं अवि-रोधात्, अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्यातां, न चान्नम-यादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते। "एतन्नि-ष्ठैव च "सैषा भार्गवी वारुणीविद्या। आनन्दो ब्रह्मेति व्यजा-नात्" इति तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा॥

नेतरोऽनुपपत्तेः॥ १६॥

इतश्चानन्दमय पर एवात्मा नेतरः। इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः। न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते। कस्मात्, अनुपपत्तेः। आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते "सोऽका-मयत बहु स्यां प्रजायेय" इति "स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च" इति। तत्र प्राक् शरीराद्युत्प-

ब्रह्मत्वे लिङ्गान्तरं प्रकरणमाह॥ मान्त्रेति॥ यस्मादेव कृत तस्मान्मान्त्र-वर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति योजना। ननु मन्त्रोक्त-मेवात्र ग्राह्यमिति को निर्बन्धस्तत्राह॥ मन्त्रेति॥ ब्राह्मणस्य मन्त्र-व्याख्यानत्वादुपायत्वमस्ति मन्त्रस्योपेयं तदिदमुक्तम्॥ अविरोधादिति॥ तयोरुपायोपेयभावादित्यर्थः। तर्ह्यन्नमयादीनामपि मान्त्रवर्णिकब्रह्मत्वं स्यादित्यत आह॥ न चेति॥ भृगवे प्रोक्ता वरुणेनोपदिष्टा भृगुवल्ल्यो-पक्रमपर्यवसानानन्दे प्रतिष्ठिता तत्र स्यामन्यायेन तदेकार्थब्रह्मवल्ल्या आ-नन्दमये निष्ठेत्याह॥ एतन्निष्ठैवेति॥ स ईश्वरः तप आलोचन-मतप्यत कृतवानित्यर्थः, अभिध्यानं कामना, बहु स्यामित्यव्यतिरेकाधि-कारे च प्रकरणे आनन्दमयो ऽत्र॥ ननु सृष्टृसृज्यभावेऽप्यभेदः किं न स्यादत आह॥ न हीति॥ ननु सृष्टृसृज्ययोर्भेदस्यादर्शकत्वे श्रुति-तात्पर्यबोधः स्यादित्याशङ्क्यते॥ कथमिति॥ यावता यत्तत्वेत्युक्तम् अत

-नोरभिध्यानं सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः सर्व्व-विकारस्रष्टृत्वञ्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी यस्मादानन्दमयाधिकारे "रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति" इति जीवानन्दमयौ भेदेन व्यपदिशति। न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति। कथं तर्ह्यात्माऽन्वेष्टव्यः "आत्मलाभान्न परं विद्यते" इति च श्रुतिस्मृती यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम् ॥ बाढं ॥ तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः, तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते। प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः सर्व्वज्ञात् परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इत्यादिना परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छारीरात् कर्त्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्यः, यथा मायाविनश्चर्म्मखड्गधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मा-

---

श्रुतिस्मृती कथमित्यन्वयः उक्तां शङ्कामङ्गीकरोति ॥ बाढमिति ॥ तर्ह्यात्मन एवात्मना लब्धत्वोक्तिर्बाध्या अभेदादित्यत्र शङ्का कल्पितभेदान्न बाध इत्याह ॥ तथापीति ॥ अभेदेऽपीत्यर्थः. लौकिकभ्रम आत्मनः स्वाज्ञानजभ्रमेण देहाद्यभिन्नस्य भेदभ्रान्त्या परमात्मनो वेद्यत्वाद्युक्तिरित्यर्थः। अन्वेष्टव्यो देहादिव्यतिरिक्ततया ध्येय विवेकज्ञानेन लब्धव्य साक्षात्कर्त्तव्य तदर्थं श्रोतव्यः विचारणं निदिध्यासनं साक्षात्कारो वा श्रुत्यन्तरस्थानां श्रवणादीनामत्र वादपौनरुक्त्यम्। ननु भेदः सत्य एवास्त्वत आह ॥ प्रतिषिध्यत

यावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः। यथा वा घटाकाशादुपाधि-
परिच्छिन्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः। ईदृशञ्च विज्ञा-
नात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तं ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति कामयितृत्वनिर्देशान्नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पित मचेतनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्षितव्यं। ईक्षतेर्नाशब्दमिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्व्वसूत्रोदाहृता कामयितृत्वश्रुतिं आश्रित्य प्रसङ्गात् पुनर्निराक्रियते गतिसामान्य-प्रपञ्चनाय ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः, यस्मादस्मिन्नान-न्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योग शास्ति

इति॥ अत ईश्वरात् द्रष्टा जीवोऽन्यो नास्तीति चेत् जीवाभेदादीश्वर-स्यापि मिथ्यात्वं स्यादत आह॥ परमेश्वर इति॥ अविद्याप्रतिबिम्ब-त्वेन कल्पिताज्जीवाच्छिन्नात्म ईश्वरः पृथगस्तीति न मिथ्यात्वम्। कल्पि तस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह॥ यथेति॥ सूत्राद्यकृष्टः स्वतोऽपि मिथ्या न जीव इत्यरुच्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्त-माह॥ यथा वेति॥ ननु सूत्रवक्ताद्भेदः सत्य इत्यत आह॥ ईदृशञ्चेति॥ कल्पितमेवेत्यर्थः। सूत्रे भेदः सत्य इति पदाभावात्सदमव्यत्वादिवृत्त-वाक्यानुसाराच्चेति भाव। अन्यानन्दात्मकसत्वप्रचुरं प्रधानमानन्द-मयमस्तु। तत्राह॥ कामाच्चेति। अनुमानगम्यमानुमानिकम्। पुन-र्निरासप्रयोजनमाह॥ ईक्षतेरिति॥ अस्मिन्निति॥ विषयसप्तमी, आनन्द-मयविषयप्रबोधवतो जीवस्य तद्योग ब्रह्मात्मत्वाख्यं शास्ति तस्मान्न प्रधानेऽपि

तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्भावापत्तिः, मुक्तिरित्यर्थः। तद्योगं शास्ति शास्त्रम्। "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति" इति। एतदुक्तं भवति यदि तस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरं अतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्त्तते। यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभयान्निवर्त्तत इति, तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा, तस्मादानन्दमयः परमात्मेति स्थितम्। इदमिह तु वक्तव्यं "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः", "तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात्, अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः","तस्मादन्योऽन्तरात्मा मनोमयः","तस्मादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः" इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्द्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्य्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं वा आश्रीयते इति। मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्, न अन्नमयादीनामपि

योजना। जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्तीत्यत आह॥ तदात्मेति॥ जीवस्य ब्रह्माभेदोऽस्तीत्यत आह॥ मुक्तिरिति॥ अदृश्ये स्थूलप्रपञ्चशून्ये आत्मशब्दस्यमात्म्यं लिङ्गशरीरं तच्छून्ये। निरुक्तं यद्भेदकं तद्रहिते। निलयमयस्थानं निलयनं माया तच्छून्ये। ब्रह्मण्यभयं यथा स्यात्तथा यदैव प्रतिष्ठां स्वस्य प्रकृष्टां स्थितिमेव विद्वाल्लभते अथ तदैवाभयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः। उत् अपि अरमल्पमप्यन्तरं भेदं यदैवैष नरः पश्यति अथ तदा तस्य भयमिति योजना इति। वृत्तिकारमतं दूषयति॥ इदमिहेति। इह पञ्चाख्यायां विकारार्थके मयटि पूर्वस्मिन् सत्यकस्मात् कारणं विना एकप्रकरणस्थस्य मयटः पूर्वं विकारार्थकत्वम्, अन्ते प्राचुर्य्यार्थत्वमित्यर्द्धजरतीयं कथमिव केन प्रमाणेन आश्रीयत इति इदं

तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः। अत्राह युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात्, आनन्दमयात्तु न कश्चिदन्योऽन्तर आत्मोच्यते। तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, अन्यथा प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति। अत्रोच्यते, यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते "तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इति। तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णे प्रकृतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति तदिह ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते तद्विजिज्ञापयिषयैवान्नमयादय आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्चकोशाः कल्प्यन्ते, तत्र कुतः प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः। नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यु-

---

ब्रह्मत्वमित्यन्वयः। अत्र प्रत्यवतिष्ठते॥ आत्मेति॥ स्फुटमुत्तरम्। किमान्तर इति न श्रूयते किं वा वस्तुतोऽप्यान्तरं ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्प्य आद्यमङ्गीकरोति॥ अत्रोच्यते यद्यपीति॥ विकारप्रायपाठात् पुच्छशब्देन मयट्श्रुतेः सावयवलिङ्गाच्चेत्याह॥ तथापीति॥ इष्टार्थस्य दर्शनाज्जातं सुखं प्रियं, लब्धस्याऽऽमोदः, स चाभ्यासात् प्रकृष्टः प्रमोदः, आनन्दस्तु कारणम्। बिम्बचैतन्यमात्मा, शिरःपुच्छयोर्मध्यकाय ब्रह्म पुच्छमिति स्पष्टार्थं। द्वितीयं प्रत्याह॥ तत्र यदिति॥ यन्मन्त्रे प्रकृतं गुहानिहितत्वेन सर्वान्तरं ब्रह्म तदिह पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात् प्रत्यभिज्ञायते। तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गुहा प्रदर्शिता, तत्र तात्पर्यं नास्तीति वस्तु कल्पयन्ति इत्युक्तम्। एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्य प्रधानब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्यादिदोष इत्यर्थः। ब्रह्मणः प्रधानत्वं पुच्छश्रुतिविरुद्धमिति शङ्कते॥ नन्विति॥ अत्र ब्रह्मशब्दात् प्रकृतस्य प्रधानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने सति पुच्छशब्दविरोधमाशङ्क्यैकस्मिन् वाक्ये प्रथमचरमश्रुतयोर्मध्य-

च्यते । अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि, तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुं, प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगान्नानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपि च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति उक्त्वेदमुच्यते "तदप्येष श्लोको भवति, असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनन्ततो विदुः" इति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृष्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्गम्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशिष्टस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मानन्दमयस्य

स्यानुपसञ्जातविरोधिनो बलीयस्त्वात् पुच्छशब्देन प्राधान्यत्वस्य बाध इति मत्वाह ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ प्रकरणस्यान्यथा सिद्धिमाह ॥ नन्विति ॥ एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वञ्च विरुद्धमित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वीकार्यमित्याह ॥ अन्यतरेति ॥ वाक्यशेषाच्चैवमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तत्र ब्रह्मणि श्लोकोऽपीत्यर्थः । पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥ स्वस्यापि पुच्छशब्दस्य लक्षणार्थं वक्तुं ब्रह्मण आनन्दमयलाङ्गूलत्वाभावात् पुच्छवदविलक्षणाधारत्वेन युक्ता प्रतिष्ठापदयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वाभावात् । तथापि ब्रह्मपदस्यावयवावयविभावाद्युक्तमित्याह ॥ नैष दोष इति ॥ पुच्छमिवाधारत्वमात्रेणात्र प्रतिष्ठेत्येक-

पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति। नैष दोषः, पुच्छवत् पुच्छं प्रतिष्ठापरायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वं। "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुत्यन्तरात्। अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं। निर्विशेषन्तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात्, ' यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह", "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेति कुतश्चन" इति। अपि चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते प्राचुर्य्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात्। तथाच सति "यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा" इति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्येत। प्रतिशरीरस्य प्रियादिभेदा-

---

नीडत्वम् एकं मुख्यं नीडम् अधिष्ठानं सोपादानस्य जगत इत्यर्थः। ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितम् इष्टं, तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह ॥ अपि चेति ॥ यत्र सविशेषत्वं तत्र वाङ्मनसगोचरत्वमिति व्याप्तेरत्र व्यापकाभावेनात्र निर्विशेषमुच्यत इत्याह ॥ निर्विशेषमिति ॥ निवर्त्तन्ते अशक्ता इत्यर्थः। सविशेषस्य सदाशुद्धत्वात् भयस्याप्युक्तम्, अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्यमेवोदाहरणमिति भावः। प्राचुर्य्यार्थकमयटा सविशेषोक्तौ निर्विशेषश्रुतिबाध उक्तः। दोषान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ मतुबर्थत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्य्यस्य मयडर्थो विशेषणं, विशेषणस्य च प्रतियोगी विरोधीति तदल्पत्वमपेक्ष्यते यथा विप्रमयो ग्राम इति शूद्राल्पत्वम्। अस्तु को दोषस्तत्राह ॥ तथा चेति ॥ प्रकृत्यर्थप्राधान्ये त्वयं दोषो नास्ति, प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र तमसोऽल्पत्वाभावात् प्रकृत्यानन्दत्वपदस्य प्रचुरानन्दे लक्षणादोषः स्यादिति

दानन्दमयस्यापि भिन्नत्वं, ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यानन्त्यश्रुतेः, "एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढः सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मा" इति च श्रुत्यन्तरात्। न चानन्दमयाभ्यासः श्रूयते, प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्व्वत्राभ्यस्यते "रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति, सैषानन्दस्य मीमांसा भवति" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन", "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इति च। यदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत, न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम। तस्माच्छ्रुत्यन्तरे "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति आनन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इत्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम्। यत्त्विदं मयडन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यास "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति" न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवा-

---

मन्तव्यम्। किञ्च भिन्नत्वाद्दृष्टवत् अब्रह्मेत्याह॥ प्रतिशरीरमिति॥ नन्वभ्यस्यमानानन्दं ब्रह्म चानन्दमयपरम् इत्यभ्याससिद्धिरित्यत आह॥ यदि चेति॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते सत्यानन्दपदस्य तत्परत्वज्ञानादभ्याससिद्धिः, तन्निर्णयो तन्निर्णय इति परस्पराश्रय इति भावः। अयमभ्यासः पुच्छब्रह्मण इत्याह॥ तस्मादिति॥ उपसंक्रमणं बाधः॥ मनुष्य एव विदिति ब्रह्मविद् प्रमाण्यौपसंक्रमणवाक्येन फलं निर्दिश्यते तत्रास्य ब्रह्मत्वेन विद्वतीति प्रहते॥ नन्विति॥ उपसंक्रमणं प्राप्तिरित्यङ्गीकृत्य विधिदृष्टाप्युक्ता विधेयप्राप्तिफलत्वमस्तीत्याह॥ नैष इति॥ प्रामेणाकोषकर्मा बाधत्वादिति विज्ञामे बाधावधित्वमानन्दस्याभीऽपी-

न्नमयादीनामिवानन्दमयस्याप्युपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पतितत्वात्। नन्वानन्दमयस्योपसंक्रमितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत्। नैष दोषः। आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देशेनैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् "तदप्येष श्लोको भवति, यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इत्यादिना प्रपञ्च्यमानत्वात्। यत्त्वानन्दमयसन्निधाने 'सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेय" इतीयं श्रुतिरुदाहृता सा "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्बध्यमाना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति, तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य "रसो वै सः" इत्यादेर्नानन्दमयविषयता। ननु सोऽकामयत इति ब्रह्मणि पुंलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते। नायं दोषः। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यत्र पुंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्। या तु भार्गवी वारुणी विद्या "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इति तस्यां मयडश्रवणात् प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वं। तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते, न चेह

इत्थं पुनरुक्तेनैव स्फुटीकृत इत्याह। तदपेति। तदपेक्षत्वादिति कल्पितपुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः। यदुक्तं पञ्चमस्य तस्मादानन्दमये ब्रह्मण्येव समाप्तं ब्रह्मवल्लीति तत्राह। शृण्विति। या त्वित्यर्थ। मयट्श्रुत्या प्रियशिरस्त्वादिलिङ्गेन च स्यान्न चाद्यमिति भाव। गोचरातिक्रमो गोचरत्वाभाव। पूर्वोक्तेः संशय भावात् इति युक्ता प्रायपाठो न निवारक इत्युक्तम्। तर्हि अत्र पुच्छपदस्याधारावयवको-

सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मादन्नमयादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयड्विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थः । सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते । आनन्दमयोऽभ्यासात् । आनन्दमय आत्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यतेऽभ्यासात् । असन्नेव स भवति, इत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् । विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः । पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रोच्यते नायं दोषः प्राचुर्यादप्यवयवो-

पपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवप्रायवचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिर आदिषु अवयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिर आदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वावयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह नावयवविवक्षया यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितं । तद्धेतुव्यपदेशाच्च । सर्व्वस्य विकारजातस्य

संशयाभावात् संशयोऽस्तीत्यवयवप्रायपाठो नियामक इति पूर्व्वाधिकरणसिद्धान्तयुक्त्याभावेन पूर्वपक्षयति ॥ पुच्छशब्दादिति ॥ तथा च प्रत्युदाहरणसङ्गतिः पूर्वपक्षे सगुणोपास्तिः सिद्धान्ते निर्गुणब्रह्मेति फलं वेदान्तवाक्यसमन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव तत्रत्यस्यानन्दमयपदेन महावाक्यस्य ब्रह्मपदं लक्ष्यते । विक्रियतेऽनेनेति विकारोऽवयवः प्रायापत्तिरिति अवयवबाहुल्यबुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मणो ध्यानार्थं कोशाः । शिरःप्रभृत्यन्ते नापूर्वावयवपक्षित्वं, तथानन्दमयस्यापि अवयवान्तरोक्त्यनन्तरं कश्चिदस्तु पुच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तं तस्यानन्दमयाधारत्वेनावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ तद्धेतु व्यपदेशाच्च ॥ तस्य ब्रह्मणः सर्वविकारहेतुत्वव्यपदेशात् विकारादिविशिष्टस्याकारस्यानन्द-

स्यानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते "इदं सर्व्वमसृजत यदिदं किञ्च" इति, न च कारणं सद्ब्रह्म स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते। अपराण्यपि सूत्राणि यथासम्भवं पुच्छवाक्यनिर्द्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि॥

अन्तस्तद्धर्म्मोपदेशात्॥ २०॥

इदमाम्नायते "अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व्व एव सुवर्णः। तस्य यथा काप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति

मयस्य जीवस्य कार्य्यत्वात्तं प्रति शेषत्वं ब्रह्मणो न युक्तमित्यर्थः। मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ब्रह्मविदाप्नोति परमिति, यस्य प्राणादीन्नियन्ता यत् सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रोक्तं ब्रह्म तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते ब्रह्मपदसंयोगात्, नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः। नेतरोऽनुपपत्तेः। इतर आनन्दमयो जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः सर्व्वज्ञत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः। भेदव्यपदेशाच्च। अयमानन्दमयो ब्रह्मरसं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीति, भेदोक्तेश्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्यर्थः। आनन्दमयो ब्रह्म तैत्तिरीयकपञ्चमस्थानस्थत्वात्। आनन्दवदित्याशङ्क्याह। कामाच्च नानुमानापेक्षा कामत इति काम आनन्दः तस्य भृगुवल्ल्यां पञ्चमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वानुमानापेक्षा न कार्य्या, विकारार्थकमयड्विरोधादित्यर्थः। भेदव्यपदेशाच्चेत् सगुणब्रह्मात्र वेद्यं स्यादित्याशङ्क्याह। अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति। गुहानिहितत्वेन प्रतीचि स एक इत्युपसंहृते पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मण्यदृश्येव परं ब्रह्मेति प्रबोधयत आनन्दमयस्य यदा ह्येवैष इति शास्त्रं ब्रह्मभावं शास्ति, अतो निर्गुणब्रह्मैक्यज्ञानार्थं जीवभेदानुवाद इत्यभिप्रेत्याह॥ अपराण्यपीति॥ अन्तस्तद्धर्म्मोपदेशात्। छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति॥ अथ य इति॥ अदेव्युपास्तिप्रकरणार्थः। हिरण्मयो ज्योतिर्विकारः, पुरुषः पूर्णोऽपि मूर्त्तिमानुपाधिभिर्दृश्यते। मूर्त्तिमाह॥ हिरण्येति॥ प्रणखो नखाग्रं तेन सहेत्यभिविधावाङ्। नेत्रयोर्विशेष-

नाम, स एष सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित, उदेति ह वै सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद" इत्यधिदैवतं। अथाध्यात्ममप्यथ "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्यादि। तत्र संशयः। किं विद्याकर्म्मातिशयवशात् प्राप्तोत्कर्षः कश्चित् संसारी सूर्य्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते, किं वा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति। किन्तावत् प्राप्तं संसारीति, कुतः, रूपवत्त्वश्रवणात्। आदित्यपुरुषे तावद्धिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपमुदाहृतं, अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमिति न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तं "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" इति श्रुतेः। आधारश्रवणाच्च "य एषोऽन्तरादित्ये, य एषोऽन्तरक्षिणि" इति। न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्व्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत "स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" इति "आकाशवत्सर्व्वगतश्च नित्यः" इति च श्रुती भवतः। ऐश्वर्य्यमर्य्यादाश्रुतेश्च "स एष ये

माह॥ तस्येति॥ कपेर्मर्कटस्य आस पुच्छभागोऽत्यन्ततेजस्वी तद्वत् पुण्डरीकं यथा, दीप्तिमदेव तस्य पुरुषस्याक्षिणी सद्योविकसितरक्ताम्भोजनयन इत्यर्थः। उपासनार्थमादित्यमण्डलं स्थानं रूपञ्चोक्त्वा नाम करोति॥ तस्योदिति॥ उत्नाम निर्वक्ति॥ स इति॥ उदित उद्गतः सर्व्वपाप्मभ्य इत्यर्थः। नामज्ञानफलमाह॥ उदेति हेति॥ देवतास्थानम् आदित्यमभिधायोपास्यमन्तरमात्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह॥ अथेति॥ पूर्वत्र ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदाभ्यासश्चेति – इत्यर्थान्तरवादिब्रह्मणमापवशात् निर्गुणनिर्णयवद्रूपवत्त्वात्। इदन्तु प्रश्नाववशात्कीर्ण्णो हिरण्मय इति पूर्वसिद्धान्तदृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वत्र सगुणसिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्वपक्षयति॥ संसारीति॥ अत्र पूर्व्वोत्तरपक्षयोर्जीवब्रह्मणोरुपास्तिः फलम्, अक्षिणीत्याधारश्रवणाच्च संसारीति सम्बन्ध। श्रुतिमाह॥ स एष इति॥ आदित्यस्य पुरुष-

चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानाञ्च" इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्य्यमर्य्यादा "स एष ये चैतस्मादर्व्वाञ्चो लोकास्तेषाञ्चेष्टे मनुष्यकामानाञ्च" इत्यक्षिपुरुषस्य। न च परमेश्वरस्य मर्य्यादावदैश्वर्य्यं युक्तं "एष सर्व्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय" इत्यविशेषश्रुतेः। तस्मान्नाक्ष्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, अन्तस्तद्धर्म्मोपदेशात्, इति "य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि" इति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर एव न संसारी। कुतः। तद्धर्म्मोपदेशात्। तस्य हि परमेश्वरस्य धर्म्मा इहोपदिष्टास्तद्यथा "तस्योदिति नाम" इति श्रावयित्वा "अस्यादित्यपुरुषस्य नाम स एष सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः" इति सर्व्वपाप्मापगमेन निर्व्वक्ति, तदेव च कृतनिर्व्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति "यन्नाम तन्नाम" इति। सर्व्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते "य आत्मा अपहतपाप्मा" इत्यादौ।

अमुष्मादादित्यादूर्द्ध्वगा ये केचन लोकास्तेषामीश्वरो देवभोगानाञ्चेत्यर्थः। स एषोऽक्षिस्थ पुरुष एतस्मादक्ष्णोऽधस्तना ये लोका ये च मनुष्यकामा भोगास्तेषामीश्वर इति मर्य्यादा श्रूयते। अतः श्रुतेश्च संसारीत्यर्थः। एष सर्वेश्वर इत्यविशेष श्रुतेरिति सम्बन्धः। भूताधिपतिर्यम, भूतपाल इन्द्रादिश्च एष एव। किञ्च जीवानामसङ्कराय लोके विधारको यथा सेतुरविभेदक लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्य्यादाहेतुत्वात् सेतुरेष एव, अतः सर्वेश्वर इत्यर्थः। सूत्रं व्याचष्टे॥ य एष इति॥ यद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथमश्रुतानुसारेण चरमं नेयं, तथाप्यत्र प्रथमश्रुतरूपवत्त्वं निष्पाप्ध्यानार्थमीश्वरे नेतुं शक्यं सर्व्वपापासङ्गित्वं सर्वात्मकत्वन्तु उपजीव्ये नेतुमशक्यमिति प्रबलम्। न च "न ह वै देवान् पापं गच्छति" इति श्रुतेरादित्यजीवस्यापि पाप्मास्पर्शित्वमिति वाच्यम्। श्रुतेरशुभकर्मानधिकारित्वाद् देवानां क्रियमाणपापासम्बन्धे तत्फलासंस्पर्शे वा तात्पर्य्यात् तेषां

तथा "चाक्षुषे पुरुषे सैव ऋक् तत् साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म" इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति, सा च परमेश्वरस्योपपद्यते सर्वकारणत्वात् सर्वात्मकत्वोपपत्तेः। पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदैवतमृक्सामे वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह त-स्यर्क् च साम च गेष्णौ इत्यधिदैवतं तथाध्यात्ममपि "यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ" इति। तच्च सर्वात्मकत्वे सत्येवोपपद्यते "तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धन सनयः" इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्श-यति। तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवं॥

सञ्चितपापाभावे क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति श्रयोगादित्यभि-प्रेत्याह॥ सर्वपाप्मापगमस्य परमात्मन एवेति॥ सर्वात्म्यमाह॥ तथेति॥ अत्र तच्छब्दैश्चाक्षुषः पुरुष उच्यते ऋगाद्यपेक्षया लिङ्गव्यत्ययः॥ उक्थं शास्त्रविशेषः। तत्साहचर्यात् सामस्तोत्रम् उक्थादन्यच्छास्त्रमृगुच्यते, यजुर्वेदो यजुः, ब्रह्म त्रयो वेदा इत्यर्थः॥ पृथिव्यग्न्याद्यात्मके इति॥ आधिदैवतमृक् पृथिव्यन्तरीक्षद्युनक्षत्रादित्यगतशुक्लभा रूपा पञ्चविधा श्रुत्युक्ता, साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यगतातिकृष्णरूपमुक्तं पञ्च-विधम्। अध्यात्मन्तु ऋक् वाक् चक्षुः श्रोत्राक्षिस्थशुक्लभा रूपा चतु-र्विधा, साम च प्राणच्छायात्ममनोऽक्षिगतातिनीलरूपं चतुर्विधमुक्तम्। एवं क्रमेण ऋक्सामे अनुक्रम्याह श्रुतिः॥ तस्येति॥ यौ सर्वात्मक ऋक्सामात्मकौ गेष्णावमुष्यादित्यस्थस्य तावेवाक्षिस्थस्य गेष्णौ पर्वणीत्यर्थः॥ तच्चेति॥ ऋक्सामगेष्णत्वमित्यर्थः। सर्वगानगेयत्वं लिङ्गान्तरमाह॥ तद्य इति॥ तत्तत्र लोके धनस्य सनिर्लाभो येषां ते धनसनयो विभूति-मन्त इत्यर्थः। ननु लोके राजानो गीयन्ते नेश्वर इत्यत आह॥ यद्य-दिति॥ पशुवित्तादिर्विभूतिः, श्रीः कान्तिः। ऊर्जितत्वं बलं, तद्युक्तं सत्त्व

इति भगवद्गीतादर्शनात् लोककामेशितृत्वमपि निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति। यत्तूक्तं हिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यत इत्यत्र ब्रूमः, स्यात् परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थं।

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद।
सर्व्वभूतगुणैर्युक्तं न त्वं मां द्रष्टुमर्हसि॥

इति स्मरणात्। अपि च यत्र निरस्तसर्व्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रं "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय" इत्यादि। सर्व्वकारणत्वात्तु विकारधर्म्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्द्दिश्यते "सर्व्वकर्म्मा सर्व्वकामः सर्व्वगन्धः सर्व्वरसः" इत्यादिना, तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्द्देशोऽपि भविष्यति। यदप्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इत्यत्रोच्यते स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति सर्व्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत् सर्व्वान्तरत्वोपपत्तेः। ऐश्वर्य्यमर्य्यादाश्रवणमप्याध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव, तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरन्तरुपदिश्यते॥

राजादिक सदृश एवेति तद्गानमीश्वरस्यैवेत्यर्थः। निरङ्कुशमनन्याधीनम्, एषा त्रिचित्ररूपा मूर्त्तिर्मायाविलसितत्वान्माया मया सृष्टेत्यर्थः। यदुक्तं मशब्दमित्यादिवाक्यं तत् ज्ञेयपरमित्याह॥ अपि चेति॥ तर्हि रूपं कुतस्तत्राह॥ सर्व्वेति॥ यत्र तूपास्यत्वेनोच्यते तत्रेत्यध्याहृत्य सर्व्वकारणत्वात् प्राप्तरूपत्वं सर्व्वकर्म्मेत्यादिश्रुत्यानिर्दिश्यत इति योजना। मर्य्यादावदैश्वर्य्यमीश्वरस्य नेत्युक्तं निराकरोति॥ ऐश्वर्य्येति॥ अध्यात्माधिदैवध्यानयोर्विभागः पृथक्प्रयोगः, तदपेक्षमेव न त्वैश्वर्य्यस्य परिच्छेदार्थ-

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति चादित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी "य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात्। तत्र ह्यादित्यादन्तरोऽयमादित्यो न वेदेति वेदितुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामीति स्पष्टं निर्दिश्यते स एवेहाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात्। तस्मात् परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

छान्दोग्ये इदमामनन्ति "अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्प-

---

मित्यर्थः। ननु उपास्योद्देशेनोपास्तिर्विधेया क्रियावशगैर्व्रीह्यादिवदन्यत सिद्धिर्वाच्येत्याशङ्क्याह ॥ भेदेति ॥ आदित्यशरीरादीश्वरस्य भेदोक्तेः श्रुत्यन्तरे जीवादन्य ईश्वरः सिद्ध इति सूत्रार्थमाह ॥ अस्तीति ॥ आदित्ये स्थितः सर्वाभिमानिरासार्थमादित्यादन्तर इति जीवं निरस्यति ॥ यमिति ॥ अशरीरस्य कथं नियन्तृत्वं तत्राह ॥ यस्येति । अन्तर्यामिपदार्थमाह ॥ य इति ॥ तस्यानात्मत्वनिरासायाह ॥ एष त इति ॥ ते तव स्वरूपमित्यर्थः । आदित्यान्तरत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः । तस्मात् पर एवादित्यादिस्थानक उद्गीथे उपास्य इति सिद्धम् । भवतु रूपवत्त्वादिदुर्बललिङ्गानां पापास्पर्शित्वाद्यव्यभिचारिब्रह्मलिङ्गैरन्यथानयनम्, इह त्वाकाशपदश्रुतेः लिङ्गाद्बलीयस्त्वोति प्रत्युदाहरणेन प्राप्तं प्रत्याह ॥ आकाशस्तल्लिङ्गादिति ॥ छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ शालावत्यो ब्राह्मणो जैवलिं राजानं पृच्छति, अस्य इत्यो

द्यन्त इत्याकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं' इति। तत्र संशयः। किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयते, उत भूताकाशमिति। कुतः संशयः। उभयत्र प्रयोगदर्शनात्। भूतविशेषे तावत् सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि क्वचित् प्रयुज्यमानो दृश्यते, यत्र वाक्यशेषवशादसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्द्धारितं ब्रह्म भवति यथा "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इति, "आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति चैवमादौ, अतः संशयः। किं पुनरत्र युक्तं भूताकाशमिति, कुतः, तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति। न चायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुं, अनेकार्थत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति। विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्म्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति, न च मुख्यसम्भवे गौणार्थग्रहणमर्हति, सम्भवति चेह मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणम्। ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते 'सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते"इत्यादिः। नैष दोषो भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः। विज्ञायते हि "तस्माद्वा एत

लोकस्यास्य च क आधार इति। राजा ब्रूते आकाश इति होति॥ यदेष आकाश इत्यानन्दत्वस्यासाधारणस्य श्रवणादाकाशो ब्रह्मेत्यवधारितम्। आकाशो वै नामेत्यत्र तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषादिति विभागः। निर्वहिता उत्पत्तिस्थितिहेतुः, ते नामरूपे, यदन्तरा यस्माद्भिन्ने यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स इति वार्थः। अत्र पूर्वपक्षे भूताकाशात्मनोद्गीथोपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना इति फलम्। उपास्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्ग-

आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः वायोरग्निः" इत्यादिः। ज्यायस्त्वपरायणत्वेऽपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्येते भूताकाशस्यापि, तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, आकाशस्तल्लिङ्गात्। आकाशशब्देनेह ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तं। कुतः। तल्लिङ्गात्। परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गं "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इति। परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्य्यादा। ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितं। सत्यं दर्शितं। तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात्। तथा "आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति" इति ब्रह्मलिङ्गं "आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं" इति च ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाम्नातं "ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः" इति, तथा परायणत्वमपि परमकारणत्वात् परमात्मन्येवोपपन्नतरं। श्रुतिश्च भवति "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणं" इति। अपि चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वानन्तं किञ्चिद्वक्तुका

वाक्यसमन्वयोक्तेरपाद इत्यादिसङ्गतय। आद्यमत भाष्यम्। तेजःप्रभृतिषु वाय्वादेरपि कारणत्वात् एवकारश्रुतिबाध। सर्वश्रुतेश्चाकाशातिरिक्तविषयत्वेन सङ्कोचः स्यादित्याह॥ सत्यं दर्शितमिति॥ ब्रह्मणस्तु सर्वात्मकत्वात्तस्मादेव सर्वमिति श्रुतिर्युक्तेति भाव। तथा सर्वलयाधारत्वं निरतिशयमहत्त्वं स्थितावपि परमाश्रयत्वमित्येतानि सन्ति ब्रह्मलिङ्गानीत्याह। तथा आकाशमित्यादिना॥ रातेर्धनस्य दातुः। रातिर्दातुरिति पाठे बन्धुरित्यर्थः। विज्ञानरूपमाह॥ अपि चेति॥ दाल्भ्य-

मेन जैवलिनाऽऽकाशः परिगृहीतः, तच्चाकाशमुद्गीथे सम्पाद्यो-पसंहरति "स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः" इति, तच्चानन्त्यं ब्रह्मलिङ्गम्। यत् पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिबलेन प्रथमतरं प्रतीयत इति, अत्र ब्रूमः, प्रथमतरं प्रतीतमपि तद्वा-क्योपक्रमगतान् ब्रह्मगुणान् दृष्ट्वा न परिगृह्यते। दर्शितश्च ब्रह्म-ण्याकाशशब्दः "आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता" इत्यादौ। तथाकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते "ऋचोऽ-

---

शालावत्यौ ब्राह्मणौ राजा चेति त्रय उद्गीथविद्याकुशला विचारया-मासुः किमुद्गीथस्य परायणमिति। तत्र स्वर्गादागताभिरद्भिर्जीवितेन प्राणेन क्रियमाणोद्गीथस्य स्वर्ग एव परायणमिति दाल्भ्यपक्षमप्रतिष्ठा-दोषेण शालावत्यो निन्दित्वा स्वर्गस्यापि कर्मद्वारा इतरस्य लोकः प्रति-ष्ठेत्युवाच। तं शालावत्यस्य पक्षमन्तवद्वै ते किल शालावत्य सामेति राजा निन्दित्वाऽनन्तमेवाकाशं वक्ति भूताकाशोऽन्तवत्त्वदोषतादवस्थ्यादित्यर्थः। नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतम् इत्याशङ्क्याह। तच्चेति। उद्गीथ आ-काश एवेति सम्पादनात् उद्गीथस्यानन्त्यादिकं न स्वत इति भावः। स उद्गीथावयव ओंकार एव आकाशात्मकः। परः रसतमत्वादिगुणै-रुत्कृष्टः अतोऽपरान्तरेभ्यो वरीयान् श्रेष्ठ इत्यर्थः। पर इति अव्ययं सकारान्तं वा, परः शतमिति प्रयोगात्। परस्माद् वरेभ्योऽतिशयेन वरः परोवरीयान् इत्यर्थः। प्रथमश्रुतत्वादाकाशशब्दो बलीया-नित्युक्तं स्मारयति॥ यत्तु पुनरिति॥ एवकारसर्वशब्दानुगृहीतान-न्त्यादिबहुलिङ्गानामनुग्रहाय "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति न्यायेनैकस्याः श्रुतेर्बाधो युक्त इत्याह॥ अत्र ब्रूम इति॥ आकाशपदाद्भूतस्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन द्योतितम्। तत्र युक्ति-माह॥ दर्शितश्चेति॥ आकाशपदात् ब्रह्मणोऽपि प्रथमप्रती-तिरस्ति तस्य तत्पर्यायाणाञ्च ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादिति भावः। अक्षरे कूटस्थे व्योमन् व्योम्नि ऋचो वेदाः सन्ति प्रमाणत्वेन यस्मिन्नक्षरे विश्वे देवा अधिष्ठिता इत्यर्थः। ॐकारं कं खं ब्रह्म ख आकाशमित्यन्

क्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः" "सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता" "ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म खं पुराणं" इति चैवमादौ। वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद् युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा। "अग्निरधीतेऽनुवाक" इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते। तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति सिद्धं ॥

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥

"उद्गीथे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" इत्युपक्रम्य श्रूयते "कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इति। तत्र संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ, "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राणं' इति चैव-

पासीत श्रुत्यन्तरप्रयोगमाह॥ कं पुराणमिति॥ व्याप्त्यादि ब्रह्मेत्यर्थः। कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति छान्दोग्यम्, ॐ खं ब्रह्म खं पुराणमिति बृहदारण्यकमिति भेदः। किञ्च तत्रैव प्रथमानुसारेणोत्तरं नेयं यत्र तत्रैव शक्यं यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुसारेण प्रथमं नेयमित्याह॥ वाक्येति॥ तस्मादुपास्ये ब्रह्मणि वाक्यं समन्वितमित्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ आकाशवाक्योक्तन्यायं तदुत्तरवाक्येऽतिदिशति॥ अत एव प्राण॥ उद्गीथप्रकरणमिति सादनार्थसूत्रोप इ.। भाष्यपदम् उद्गीथप्रकरणे श्रूयते इत्यन्वयः। कश्चिदृषिश्चाक्रायणः प्रस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोतः! या देवता प्रस्तावं साम भक्तिमनुगताऽध्यात्मार्थं तां चेदज्ञात्वा मम विदुषो निकटे प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते पतिष्यतीति। ततो भीतः सन् पप्रच्छ कतमा सा देवतेति उत्तरम्॥ प्राण इति॥ प्राणमभिलक्ष्य सम्यक् विशन्ति लीयन्ते तमभिलक्ष्योज्जिहते उत्पद्यन्त इत्यर्थः। अतिदेशत्वात् पूर्ववत् संशयादि द्रष्टव्यमित्युक्तं विवृणोति॥ प्राणेति॥ मन उपाधिको जीवः,

मादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोः। अत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः। किं पुनरत्र युक्तं वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तम्। तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम। ननु पूर्ववदिहापि तल्लिङ्गाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तमिहापि हि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते। न मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात्। एवं ह्याम्नायते "यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते" इति। प्रत्यक्षञ्चैतत् स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते, प्रबोधकाले च पुनः प्रादुर्भवन्तीति। इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः। अपि चादित्योऽन्नञ्चोद्गीथ-

प्र येन ब्रह्मणा बध्यते सुषुप्तावेकीभवति प्राणस्य वायोः प्राणः प्रेरकः तस्य सत्तास्फूर्त्तिप्रदमात्मानं ये विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः। पूर्वेण गतार्थत्वात् पृथक्सूत्रं व्यर्थमिति शङ्कते॥ ननु पूर्ववदिति॥ अधिकाशङ्कानिरासार्थमतिदेशसूत्रमिति मत्वा शङ्कामाह॥ न मुख्येऽपीति॥ तर्हि तदा चक्षुरप्येतीति एवमाकारेण सर्वत्र सम्बन्धः। नन्वत्रेन्द्रियाणां प्राणे लयोदयौ श्रूयेते तावता महाभूतलयादिप्रतिवाक्यशेषोपपत्तिः कथमित्यत आह॥ इन्द्रियसारत्वादिति॥ तस्य ह्येष रस इति श्रुतेः इन्द्रियाणि लिङ्गात्मरूपाणि अपञ्चीकृतभूतानां साराणि तेषां लयादियुक्त्या भूतानामपि प्राणे लयादिसिद्धेः वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः। अन्नादिसहपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मेत्याह॥ अपि चेति॥ उद्गातृप्रतिहर्तृभ्यामुद्गीथे प्रतिहारे च का देवतेति पृष्टे यथाक्रमायणेनादित्योऽन्नञ्च निर्दिश्यते आदित्य इति होवाच अन्नमिति होवाचेति श्रुतावित्यर्थः। सा-

प्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते, न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति, तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह। अतएव प्राण इति। तल्लिङ्गादिति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टमत एव तल्लिङ्गात् प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म अर्हितुमर्हति, प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिङ्गसम्बन्धः श्रूयते "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते' इति प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः। नन्वुक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशोद्गमनमविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति। अत्रोच्यते। स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां भूतानां इह तु सर्वेन्द्रियाणां सशरीराणाञ्च जीवाविष्टानां भूतानां "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि" इति श्रुतेः। यदापि भूतश्रुतिः महाभूतविषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धम्। ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्यय प्राणाच्च प्रभवः श्रूयते,

---

मान्य सन्निधानम्। सन्निध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या मुख्यप्राणनिर्णये तत् दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टिरूपोपास्तिः। अस्याधिकरणस्यातिदेशत्वमेव पूर्वेण सङ्गतिरिति विभाग भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या उत्पत्तिमद्भवनधर्मकं कार्य्यमात्रं तस्य लयोदयौ वायुविकारे प्राणेन युक्तौ विलुप्ता भूतशब्दस्य तत्वपर्येऽपि लयादेर्ब्रह्मनिर्णायकत्वमित्याह॥ यदापीति॥ भौतिकप्राणस्य भूतयोनित्वायोगादित्यर्थः। तस्य तद्योनित्वं श्रुत्यसङ्गते॥ नन्विति॥ अथ यदा सुषुप्तो जीवः प्राणे ब्रह्मण्येकी भवति तदा एव प्राणः सविषयवागादयोऽपि यन्तीत्यर्थः। अत जीवाभिमते सर्वलयाधारत्वलिङ्गं न

"यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति" इत्यत्र तत्रापि तल्लिङ्गात् प्राणशब्दं ब्रह्मैव। यत् पुनरन्नादित्यसन्निधानात् प्राणशब्दस्याब्रह्मत्वमिति तदयुक्तं वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां सन्निधानस्याकिञ्चित् करत्वात्। यत् पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयम्। तस्मात् सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम्। अत्र केचिदुदाहरन्ति "प्राणस्य प्राणम्" "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" इति च तदप्ययुक्तं शब्दभेदात् प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः। यथा पितुः पितेति प्रयोगे अन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते, तद्वत् प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात् प्रसिद्धात् प्राणादन्यः प्राणस्य प्राणं इति निश्चीयते। न हि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति। यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणनिर्दिष्ट इति गम्यते। यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे "प्राणब-

सुप्तस्य प्राण इत्याह। तत्रापीति॥ वाक्यान्तरेऽपि शब्दमेवदा स्ववाक्यगतं लिङ्गं बलीय इत्याह॥ तदयुक्तमिति॥ एकवाक्यस्थवाक्यशेष तस्य बलं सह तल्लिङ्गं तेनेत्यर्थः। प्राणमेवेत्यवधारणेन सर्वभूतप्रकृतित्वलिङ्गेन च प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्मलक्ष्यमित्याह॥ तदाकाशशब्दस्येवेति॥ इतिकतानुदाहरणं संशयाभावेनायुक्तमित्याह॥ अन्येऽन्यादिना॥ शब्दभेदमुक्त्वा प्रकरणं प्रपञ्चयति॥ यस्य चेति॥ ज्योति-

न्यनं हि सोम्य मन" इति श्रुतेः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेदतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तम् । प्रस्तावदेवतायास्तु प्राणो सशयपर्वपक्षनिर्णया उपपादिता: ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः" इति । तत्र संशयः । किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किं वा पर आत्मेति अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम्, इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावत् प्राप्तम् । आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति । कुतः । प्रसिद्धेः; तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ प्रसिद्धौ चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते तस्या एवानुग्राहक-

---

चरणाभिधानात् । छान्दोग्यमेवोदाहरति ॥ इदमिति ॥ गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपाख्यानस्यार्थोऽयमस्ति । यतो दिवो द्युलोकात् परं परस्तात् ज्योतिर्दीप्यते तदिदमिति जाठराग्नावध्यस्यते । कुत्र दीप्यते तत्राह । विश्वत इति ॥ विश्वस्मात् प्राणिवर्गादुपरि सर्वस्मात् भूरादिलोकादुपरि ये लोकास्तेषूत्तमेष्विति विशेषणं उत्तमा येभ्य इत्यनुत्तमेषु सत्यलोकादिषु । ... कुर्योतिरिदमेव वहे इत्युपासीतेत्यर्थ । अस्य पूर्वेणागतार्थत्वं वदन् मन्दुदाहरणसङ्गतिमाह ॥ अर्थान्तरेति ॥ अत्र चतुष्पाद्ब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि पादोऽस्येति पूर्ववाक्ये भूतपादत्वलिङ्गमस्तीति पादसङ्गति । पूर्वोत्तरपक्षयोर्ब्रह्मज्योतिषोरुपास्तिः फलमिति भेदः । तमःप्रकाशयोर्विरोधित्वात् ब्रह्मापि ज्योतिःपदवाच्यतया प्रसिद्धमिति नेत्याह ॥ चक्षुरिति ॥ शर्वर्या रात्रौ भवं शार्वरमन्धकार-

मादित्यादिकं ज्योतिस्तथा दीप्यते, इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा। न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमर्हति। किञ्च द्युमर्य्यादत्वश्रुतेश्च। न हि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्व्वात्मकस्य द्यौर्मर्य्यादा युक्ता, कार्य्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्य्यादा स्यात् परो दिवो ज्योतिरिति च ब्राह्मणं। ननु कार्य्यस्यापि ज्योतिषः सर्व्वत्र गम्यमानत्वात् द्युमर्य्यादावत्त्वमसमञ्जसं, अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजं। न। अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति। इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमितिचेत्, न, प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात्। "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इति चाविशेषश्रुतेः। न चात्रिवृत्कृतस्यापि

र्मति यावत्, अनेनावरकत्वाद्रूपवत्त्वाच्च कुक्ष्यवच्छिन्नवच्च तम इत्यर्थाद्युक्तं भवति। ज्योतिःश्रुतेरनुग्राहकलिङ्गान्याह॥ तथेत्यादिना॥ भास्वररूपात्मिका दीप्तिस्तेजस एव लिङ्गमित्याह॥ न हीति॥ चास्तु मर्य्यादेत्याशङ्क्य श्रुतत्वान्मैवमित्याह॥ परो दिव इति॥ मर्य्यादा भूत इति शेष। अस्मिन् कार्य्यस्यापि मर्य्यादायोगान्निरर्थकं ब्राह्मणमिति कश्चिदाक्षिपति॥ नन्विति॥ एकदेशी ब्रूते॥ अस्त्विति॥ सर्गादौ जातं किञ्चिदत्रिवृत्कृतं तेजो दिवि परस्तादस्ति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः। अध्ययनविध्युपात्तत्वेन निष्फलं वस्तुतोऽर्थं इत्याक्षिप्य ब्रूते॥ नेति॥ ध्यानं फलमित्याशङ्क्य निष्फलस्य क्वापि ध्यानं नास्तीत्याह॥ इदमेवेत्यादिना॥ प्रयोजनान्तरं तमोनाशादिकं। अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्तं तदेव नास्तीत्याह॥ तासामिति॥ तेजोऽवन्नानां देवतानामेकैकां द्विधा विभज्य पुनरेकैकं भागं द्वेधा कृत्वा स्वभागादितरभागयोर्निक्षिप्य त्रिवृत्करणश्रवणादविशेषोक्तेर्नास्त्यत्रिवृत्कृतं किञ्चिदित्यर्थः। किञ्चात्र यदतः पर इति पञ्चम्योच्यते प्रसिद्धं द्युमर्य्यादत्वं ध्यानायानकाशे। न चात्रिवृत्कृतस्य तत् क्वचित् प्रसिद्धमित्याह॥ न चेति॥

तेजसो ह्यमूर्त्तत्वं प्रसङ्गः अस्तु तर्हि निरूपितमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दम् । ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यते कौक्षेयं ज्योतिरिति, नैष दोषः सर्व्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इति उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते, न तु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । "सर्व्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु" इति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्य्ये ज्योतिषि उपपद्यततेरा "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः" इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते । सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति यथा "तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं" इति । कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं "तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिः" इति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वश्रवणात् "तदेतत् दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत" इति च श्रुतेश्चक्षुष्यः श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । न चान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गं । न च पूर्व्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्द्दिष्टमस्ति "गायत्री वा इदं सर्व्वं भूतम्" इति छन्दोनिर्द्देशात् । अथापि कथञ्चित् पूर्व्वस्मिन्

एकदेशिमते निरस्ते साक्षात् पूर्व्वपक्षी ब्रूते ॥ अस्तु तर्हीति ॥ प्रदेशविशेषः दिवः परस्तात् दीप्यमानः सूर्य्यादितेजोऽवयवविशेषः तस्य परिग्रहः उपासनार्थो न विरुध्यत इत्यन्वयः । स एव कौक्षेयज्योतिषि उपास्यते तस्यापि तेजस्त्वादिति भावः । ब्रह्मणोऽपि ध्यानार्थं प्रदेशस्यस्त्वं कल्प्यतां तत्राह ॥ न त्विति ॥ निष्प्रदेशस्य निरवयवस्य विशेषः अपि दिवः परस्तात् दीप्यमानब्रह्मावयवकल्पना भागिनी युक्ता न भवत्यन्वयः । अप्रामाणिकगौरवापातादिति भावः । ननु किं मानमित्यत आह ॥ सारूप्येति ॥ यथा एकत्वसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापतेः शिरोदृष्टि

वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात्, एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति, तत्र हि 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते, अत्र पुनः "परो दिवो ज्योतिः" इति द्यौर्मर्यादात्वेन। तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः: ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यम्। कुतः। चरणाभिधानात्, पादाभिधानादित्यर्थः। पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टं "तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि

श्रुतौ तथा जाठराग्नावब्रह्मत्वे घोषादिश्रुत्या प्रसिद्धमिति जडज्योतिरेवास्य वाक्यस्य वाच्यमित्यर्थः। यद्द्रूपदर्शनेनौष्ण्यग्रहणं प्रसिद्धं सैषा तस्य जाठराग्नेर्दृष्टिः, यत् कर्णपिधानेन घोषश्रवणं, सैषा तस्य श्रुतिरित्यर्थः। ज्योतिषो जडत्वे लिङ्गान्तरमाह॥ तदेतदिति॥ ज्योतिरित्यर्थः। चक्षुष्यश्चक्षुर्हितं सुन्दरं, श्रुतो विख्यातः। न चान्यदपीति ब्रह्मलिङ्गमपि किञ्चिदन्यत्रास्तीत्यन्वयः। ननु त्रिपादस्यामृतं दिवीति पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्मात्र ज्योतिःपदेन गृह्यतामित्याशङ्क्याह॥ न चेति॥ ननु सर्वात्मकत्वादमृतत्वाच्च ब्रह्मोक्तमित्यत आह॥ अथापीति॥ कथञ्चिच्छन्दोद्वारेत्यर्थः। दिवि दिव इति विभक्तिभेदान्न प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः। प्रकृतेज्योतिः प्राकृतं कार्यमित्यर्थः। आचारः निरस्यति॥ पादेति॥ गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यान्वै गायत्री सेयं पृथिवी यदिदं शरीरं यदस्मिन् पुरुषे हृदयमिमे प्राणाः इति भूतवाक्पृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका षड्विधा षड्भिरक्षरैश्चतुष्पदा गायत्रीति। यदुक्तं तावत् तत्परिमाणं सर्वं प्रपञ्चोऽस्य नत्वनुगतस्य ब्रह्मणो महिमा विभूतिः, पुरुषस्तु पूर्णब्रह्मरूपं, अतः प्रपञ्चाज्ज्यायानधिकः। आधिक्यमेवाह॥ पाद इति॥ सर्वं जगदेव पादोऽस्य "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति स्मृतेः। अस्य पुरुषस्य दिवि स्वप्रकाशस्वरूपे त्रिपादमृतरूपमस्ति, दिवि सूर्यमण्डले वा ध्यानार्थमस्ति, कल्पिताज्जगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्तमस्तीत्यर्थः। यथा लोके पादात् पादत्रयमधिकं तथेदमधिकमिति बोधनार्थं त्रिपादमृतमित्युक्तं लोके न त्रिपात्त्व

त्रिपादस्यामृतं दिवि" इत्यनेन मन्त्रेण। तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसम्बन्धि निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धात् निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते। तत् परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातां। न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्यामपि हि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्त्तिष्यते ब्रह्म। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्। यत्तूक्तं 'ज्योतिर्दीप्यते' इति च एतौ शब्दौ कार्य्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायं दोषः, प्रकरणात्। ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्य्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात्। "येन सूर्य्यस्तपति तेजसेद्धः" इति च मन्त्रवर्णात्। यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्ते रेवानुग्राहके तेजसि वर्त्तते। अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् "वाचैवायं ज्योतिषास्ते मनोज्योतिर्जुषताम्" इति च। तस्माद्यद्यत् कस्य-

---

विवक्षितमिति मन्तव्यम्। यदतः परं इति यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थवाचित्वात् पूर्ववाक्यप्रसिद्धं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह। तत्रेति॥ ननु यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकत्वं दृष्टमित्यत आह॥ तत्परित्यज्येति॥ तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेरभावेनापूर्वत्वाद्गत्या यदोऽप्रसिद्धार्थत्वमाश्रितम्, इह तु पूर्ववाक्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो द्युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञानात् यदर्थत्वनियमात्तदेकार्थकज्योतिःपदस्यापि स एवार्थ इत्यर्थः। सन्दंशन्यायादप्येवमित्याह॥ न केवलमिति॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्युत्तरत्र ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थं ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमित्यर्थः। प्रकरणादिति॥ प्रकृतापेक्षयत्पदश्रुत्या द्युसम्बन्धभूतपादत्वादिलिङ्गैश्चेत्यर्थः। अतः प्रकरणाज्ज्योतिःश्रुतिबाधो न युक्त इति निरस्तम् अविशेषकत्वादिति ब्रह्मव्यावर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः। येन तेजसा चैतन्येनेद्धः प्रकाशितः सूर्य्यस्तपति प्रकाशयति तं ह बृहन्तमवेदविन्न मनुत इत्यर्थः। ज्योतिःशब्दस्य

चिदवभासकं तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते। तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः। "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। यदप्युक्तं द्युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति, अत्रोच्यते, सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते। ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति। नायं दोषः, निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसम्बन्धात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः। तथा ह्यादित्ये चक्षुषि हृदये इति प्रदेशविशेषसम्बन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते एतेन विश्वतः पृष्ठेष्वित्याधारबहुत्वमुपपादितम्। यदप्येतदुक्तं औष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात् परमपि दिवः कार्यं ज्योतिरेवेति तदप्ययुक्तं, परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत् कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः। दृष्टं श्रुतञ्च "शान्त उपासीत" इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वञ्च भविष्यति। यद-

कार्यज्योतिष्येव शक्तिरित्यशक्तेत्य कारणब्रह्मवाचकत्वसङ्गा ब्रह्मण्यपि शक्तिमाह॥ यद्वेति॥ गाढान्धकारे वाचैव ज्योतिषा लोक आसनादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः। "वाचा ज्योतिषा पिबता मनो ज्योतिः प्रकाशकं भवति" इत्यादिश्रुतिः। गच्छन्तमनुगच्छतः स्वस्यापि गतिरस्ति तथा सर्वस्य स्वनिष्ठं भानं स्यादित्यत आह॥ तस्य भासेति॥ तत्कालावच्छिन्नं ब्रह्म सूर्यादिज्योतिषां साक्षिभूतमायुरमृतमिति च देवा उपासत इत्यर्थः। ज्योतिषोऽग्नित्ववत् द्युमर्यादत्वादिकमुपासनार्थं कल्पितं ब्रह्मणो युक्तमित्याह॥ अत्रोच्यते इत्यादिना॥ दिवः परमित्यन्वयः, आरोप्यस्य ध्येयस्यासत्त्वस्य च शास्त्रनियमो नास्तीत्याह॥ परस्यापीति॥ मवि-

प्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नम्। न हि इयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियते नेति नियमे हेतुरस्ति। यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते। यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते "अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एव वेद" इत्याद्यासु श्रुतिषु। यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति। तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधानादिति। कथं पुनः वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयात् प्रच्याव्य शक्या व्यावर्त्तयितुं। नैष दोषः। "यदतःपरो दिवो ज्योतिः" इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्द्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सति अर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्॥

श्यति ब्रह्म ज्योतिष इति शेषः। तं यथा यथोपासते तथा फलं भवतीति श्रुतेरित्याह॥ न हीयत इति॥ स्थानफलवदुपास्तिफलमेकरूपं किं न स्यादत आह॥ यत्र हीति॥ सैवैकत्वादित्यर्थः। श्रेयस्तु नानेत्याह॥ यत्र त्विति॥ ईश्वरो जीवरूपेणान्नमत्तीत्यन्नादः, अन्नस्यान्नमन्नाद्दाता वा। वसु हिरण्यं ददातीति वसुदान इति गुणविशेषसम्बन्धः। यो वेद स धनं विन्दते दीप्ताग्निश्च भवति। नाम्नो वाग्भूमा मनो वा प्रतीकं वाचो भूय इति प्रतीकविशेषध्यानश्रुतिसर्वपदार्थमाद्यपद सविधे श्रुतिर्बलीयसीति शङ्कते॥ कथं पुनरिति॥ प्रथमश्रुत्यनुसारेण चरमश्रुतिर्नेया इत्याह॥ नैष इति॥ सर्वनाम्ना स्वसामर्थ्येन स्वस्य सर्व-

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम्॥ २५॥

अथ यदुक्तं पूर्व्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति 'गायत्री वा इदं सर्व्वं भूतं यदिदं किञ्च' इति गायत्र्याख्यस्य छन्दसोऽभिहितत्वादिति तत् परिहर्त्तव्यम्। कथं पुनश्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता "तावानस्य महिमा" इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितं। नैतदस्ति। "गायत्री वा इदं सर्व्वं" इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय "सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री" तदेतदृचाभ्यनूक्तं "तावानस्य महिमा" इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात्। योऽपि तत्र "यद्वै तत् ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दः, सोऽपि छन्दसः प्रकृतत्वात् छन्दोविषय एव। "य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद" इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते। तस्माच्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत्। नैष दोषः। तथा चेतोऽर्पणनिगदात्, तथा गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते "गायत्री वा इदं सर्व्वं" इति। न

नाम्नः सामर्थ्यं सन्निहितत्वं चिह्नत्वेन परामृष्टं भवतीति योजना।० अर्थाद्युपपदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः। छन्दोऽभिधानाद्ब्रह्म प्रकृतं नास्तीति शङ्कामेकदेशी दूषयति॥ कथमिति॥ शङ्का साधयति॥ नैतदित्यादिना॥ चतुष्पदत्वादिकं पूर्वमेव व्याख्यातम्॥ य एतामेवमिति॥ वेदरहस्यभूतां मधुविद्यामेवमुक्तरीत्या य कश्चिद्वेद तस्योदयास्तमयरहितब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः। तदा च गायत्र्यां ब्रह्मशब्दो युक्त इति

ह्यक्षरसन्निवेशमात्राया गायत्र्याः सर्व्वात्मकत्वं सम्भवति। तस्मा-द्यद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म निर्दिष्टं "तदिदं सर्व्वं" इत्युच्यते। यथा "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म" इति। कार्य्यञ्च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः। तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र। तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते, एतमग्नावध्वर्य्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः" इति। तस्मादस्ति छन्दोऽभिधानेऽपि पूर्व्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं तदेवं ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यते, उपासनान्तरविधानाय। अपर आह साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते संख्यासामान्यात् यथा गायत्री चतुष्पदा षडक्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात्। तथान्यत्रापि

भावः॥ गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मलक्षणया वाच्यम्। अनुपपत्तिमाह॥ न ह्यक्षरेति॥ ब्रह्मणोऽपि कथं सर्व्वात्मकत्वं तत्राह॥ कार्य्यञ्चेति॥ न च गायत्र्या ध्यानार्थं सर्व्वात्मत्वारोप इति वाच्यम्, सतः ब्रह्मणो ध्यानसम्भवेनारोपायोगादिति भावः। तथा हि दर्शनमिति शेषमेव व्याचष्टे॥ तथान्यत्रेति॥ दृश्यत इति दर्शनं दृष्ट-मित्यर्थः। एतं परमात्मानं बह्वृचा ऋग्वेदिनो महत्युक्थे शास्त्रे तदनुगत-मुपासते। एतमेवाग्निरहस्ये तमेतमग्निरित्यध्वर्य्यव उपासत इति श्रुतेः यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते। एतमेव छान्दोगाः सामवेदिनो महाव्रते क्रतौ उपासते, इति तैत्तिरीयके दर्शितमित्यर्थः। गायत्रीशब्दो ब्रह्मलक्षक इति व्याख्याय गौण इत्याह॥ अपर इति॥ साक्षादेव वाच्यार्थग्रहण-वृत्त्यैवेति यावत्। पूर्वं तूपास्यतया गायत्रीपदेनाजहल्लक्षणया गायत्री ब्रह्मणी द्वे अपि लक्षिते। न च गायत्री सर्वमित्यस्यासम्भवः षड्डी रूपौति पदैकदेशे व्यक्तौ रूपान्वयवत् गायत्रीपदार्थैकदेशे गाय-त्र्यनुगते ब्रह्मणि सभामे सर्व्वात्मत्वान्वयसम्भवादिति भावः। तथा

छन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे सङ्ख्यासामान्यात् प्रयुज्यमानो दृश्यते। तद्यथा "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दशसन्तः तत्कृतं" इत्युपक्रम्याह "सैषा विराडन्नाद" इति। अस्मिन् पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छन्दोऽभिधानं सर्वथाऽप्यस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं॥ २६॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति। पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति यतो भूतादीन् पादान् व्यपदिशति। भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याह "सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री"ति। न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक् सम्बध्येत "तावानस्य महिमा" इति। अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति सर्वात्मत्वोपपत्ते

च सूत्रे सिद्धान्तभागस्य समर्थं। तथा गायत्रीवज्ञत्वात्सङ्ख्यासामान्या ज्ञेतो ब्रह्मणि समर्प्यते येन सर्वतोऽप्यसौ गायत्रीशब्देन ब्रह्मण एव निगदात्, अभिधानात्, छन्दोऽभिधानमसिद्धमिति। अधुना तथा चि दर्शनमिति शेष व्याचष्टे॥ तथेति॥ संवर्गविद्याय मधिदैवमग्निसूर्य चन्द्रापांसि वायौ लीयन्ते। अध्यात्म वाक्चक्षुश्रोत्रमनांसि प्राणेऽपि यन्तीत्यक्त ते वा एते पञ्चान्ये आधिदैविका, पञ्चान्ये आध्यात्मिकास्ते मिलित्वा दशसङ्ख्याका, सन्त कृतमित्युच्यन्ते। सन्ति हि कृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानि चत्वारि द्यूतानि क्रमेण चतुरङ्कत्र्यङ्कद्व्यङ्कैकाङ्कानि तत्र कृत दशात्मक भवति चतुर्ष्वङ्केषु त्रयाणां मिषु द्वयोर्द्वयोरेकस्य चान्तर्भावात्, तथा च दशत्वगुणेन वाय्वादय कृतशब्देनोच्यन्ते। एत कृतत्व वाय्वादीनामुपक्रम्याह॥ सैषेति॥ विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गनि

पुरुषसूक्तेऽपीयमृक् ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते। स्मृतिश्च ब्रह्मण एवंरूपतां दर्शयति "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति "यद्वै तद्ब्रह्म" इति च निर्देशः। एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते। "ते वा एते पञ्चब्रह्मपुरुषाः" इति च "हृदयसुषिरेषु ब्रह्मपुरुषाः" इति श्रुतिः ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भवति। तस्मादस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म। तदेव ब्रह्मज्योतिर्वाक्ये द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम्॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥२७॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र त्रिपादस्यामृतं दिवीति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टा इह पुनरथ यदतः परो दिव इति पञ्चम्या-मर्यादात्वेन तस्मादुपदेशभेदात् न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति

रेष, विराट्पदं छन्दोवाचकं "दशाक्षरा विराट्" इति श्रुतेः दशत्वसाम्येन वाय्वादयो विराडित्युच्यन्ते। एवञ्च दशत्वद्वारा वाय्वादिदश कृतत्वं विराट्त्वञ्च ध्येयं, तत्र विराट्त्वध्यानात् सर्वमस्यान्नं भवति "अन्नं विराट्" इति श्रुतेः कृतत्वध्यानादन्नादो भवति कृतस्य त्रेताद्यत्तृत्वात्। कृतं हि स्वीयचतुरङ्केषु त्रेतादिकमन्तर्भाव्य बहुसंख्यमत्तीव कथ्यते। अत एव कृतजयादितरद्यूतजयः स्मृत्युक्तः। कृताय विजितायावरेयाः संयन्तीति, अयो द्यूते कृतसंज्ञोऽयः कृताय विजितो येन तस्मै, अवरेयाः त्रेताद्यया अयाः संयन्ति उपगच्छन्ति तेन जिता भवन्तीत्यर्थः। एवञ्च सा वाय्वादिदशात्मिका एषा कथञ्चिदा विराड्रूपा कृतत्वादन्नादिनीत्यर्थः सर्वं व्याप्नोति॥ गायत्रीति पदस्य छन्दस्त्वे गौणत्वेऽपि नैतत्सर्वम्। तत्रापरं ब्राह्मणपरपदेन गौणत्वं सम्मतं नेति द्योतयति। छन्दस्त्वपक्षे हि वाग्वै गायत्रीति वागात्मत्वं गायति च त्रायते चेति निरुक्तनामकत्वं गायत्र्या उपाधित्वेनोपास्यत्वादुपपन्नतरं गौणपक्षे गायत्र्योक्तागतेर्दु-

तत् परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते, नायं दोष उभयस्मिन्नप्यविरोधात्, उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशे प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते। यथा लोके वृक्षाग्रेण सम्बद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात् परतः श्येन इति च, एवं दिव्येव सत् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते। अपर आह यथा लोके वृक्षाग्रेणासम्बद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्य-

---

अथ सर्वात्मकत्वमात्रेणोपपादनीयम्, एवं गायत्रीपदस्य स्वार्थत्वं गोऽपि सिद्धं चतुष्पात्त्वगुणद्वारा विग्रहलक्षणा चेति ब्रह्मसमर्पणम्। ननु गायत्री वा इदं सर्वम्, इति गायत्री श्रुतेः कथं सर्वात्मत्वायत्त वाक्यशेषगतसर्वात्मकत्वाद्यनेकबलवत् प्रमाणसम्बन्धेन ब्रह्मणि तात्पर्यावगमादित्याह॥ भूतादिपादेति॥ एवं पदार्थमाह॥ इतश्चेति॥ सूत्रस्थादिपदार्थं दर्शयति॥ भूतपृथिवीति॥ अत्र सूत्रभाष्यकारयोर्भूतादिनिर्देशात् गायत्री विवक्षित षडक्षरैश्चतुष्पात्त्व इत्तिकारोक्तमप्रसिद्धमिति सूचितम्। युक्त्यन्तरमाह॥ अपि चेति॥ ब्रह्मपरत्वोक्तत्वाच्च तस्यास्तत्परत्वमित्याह॥ पुरुषेति॥ ब्रह्मपदस्य छन्दोवाचित्वशङ्कां निरस्यति॥ यद्वै तद् ब्रह्मेति॥ पूर्वस्यामृचि ब्रह्मोक्तमित्यर्थः। हृदयस्य चतुर्दिक्ष्वूर्ध्वं पञ्च सुषयः सन्ति। तेषु ब्रह्मस्थानहृन्नगरस्य प्राणादिद्वारेषु क्रमेण प्राणव्यानापानसमानोदाना पञ्च द्वारपाला इति ध्यानार्थं श्रुत्या कल्पितम्। तत्र हृदयच्छिद्रस्थप्राणेषु ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हृदि गायत्र्याख्यब्रह्मण उपासनाङ्गत्वश्रितायां ब्रह्मणो द्वारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषा इति सम्भवतीत्याह॥ पञ्चब्रह्मेति॥ दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नास्तीत्युक्ता नोपेक्षणीयमित्याह॥ तत्परिहर्तव्यमिति॥ परिहारं प्रतिजानीते॥ सूत्रेणार्धं वदन् परिहरमाह॥ नायमिति। एवं सर्वत्र व्याख्येयम्। प्रधानप्रातिपदिकार्थद्युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञाया विभक्त्यर्थभेदो न प्रतिबन्धकः, कथञ्चिदाधारस्यापि मर्यादात्वसम्भवात्। यथा वृक्षाग्रं स्वोत्तमभागावच्छिन्नश्येनस्याधारं स्वस्यैव स्वोत्तमभागावच्छिन्नस्य तस्यैव मर्यादा भवति, एवं दिवि सूर्ये हार्दाकाशे वा ब्रह्मे-

मानो दृश्यते वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात् परतः श्येन इति च, एवं च दिवः परमपि सद् ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते। तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम्। अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धम्॥

प्राणस्तथानुगमात्॥ २८॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च" इत्यारभ्याम्नाता। तस्यां श्रूयते "स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व" इति, तथोत्तरत्रापि "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीर परिगृह्योत्थापयति" इति तथा "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इति, अन्ते च "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत" इत्यादि। तत्र

आधारे सद्ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं तदवच्छिन्नाकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति कल्पयित्वा दिवः परमित्युच्यत इत्यर्थः। यद्वाकाशेन अनवच्छिन्नं ब्रह्म उक्त्वा पञ्चम्या दिवो मर्यादात्वमेव मुख्यं तदा गङ्गायां घोष इतिवत् सप्तम्या सामीप्यलक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयमित्याह॥ अपर इति॥ सम्बद्धं मत्वाधारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तं दिव्येव वर्तत इति असम्बद्धं प्रतिमर्यादात्वं मुख्यमधुनोच्यते। दिवः परमपीति भेदः। तस्मात् ज्योतिर्वाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम्। प्राणस्तथानुगमात्। दिवोदासस्यापत्यं दैवोदासिः प्रतर्दनो नाम राजा युद्धेन पुरुषकारेण च कारणेनेन्द्रस्य प्रेमास्पदं गृहं जगाम। तं ह इन्द्र उवाच 'प्रतर्दन वरं ते ददामी'ति। स होवाच प्रतर्दन, यं त्वं मर्त्याय हिततमं मन्यसे तं वरं त्वमेवालोच्य मह्यं देहीति। तत इन्द्र इदमाह प्राणोऽस्मीत्यादि मुख्यं प्राणं निरस्य प्रज्ञात्मत्वमुक्त्वा निर्विशेषचिन्मात्रं निरस्यति॥ तं मामिति॥ इदं प्राणस्येन्द्रदेवतात्वे लिङ्गम्। मुख्यप्राणत्वे लिङ्गमाह। अथेति॥ वागादीनां देहधारणशक्त्यभावनिश्चयानन्तरमित्यर्थः। प्राणस्य देहधारकत्वमुक्त्वा-

संशयः, किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते, उत देवतात्मा, उत जीवः, अथवाऽपरं ब्रह्मेति। नन्वत एव प्राण इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम्, इहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति "आनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्यादि कथमिह पुनः संशयः सम्भवति। अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः। न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते, सन्ति हि इतरलिङ्गान्यपि। "मामेव विजानीहि" इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गम्, इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम्। न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि जीवलिङ्गं, अत उपपन्नः संशयः। तत्र प्रसिद्धो वायुः प्राण इति प्राप्ते, उच्यते, प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्म विज्ञेयम्। कुतः। तथानुगमात्। तथा हि पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते, उपक्रमे तावत् वरं

एकत्वञ्च प्रसिद्धमिति वक्तुं स्वस्तित्युक्तम्। प्राणस्य जीवत्वे वक्तृत्वं लिङ्गमाह॥ न वाचमिति॥ आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह॥ अन्ते चेति॥ अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकरणमित्यगतार्थमाह॥ अनेकलिङ्गेति॥ पूर्वत्र प्रकृतब्रह्मवाचकयच्छब्दबलाज्ज्योतिःश्रुतिं ब्रह्मपरेत्युक्तं, न तथेह प्राणश्रुतिभङ्गे किञ्चिद्बलमस्ति। मिथो विरुद्धानेकलिङ्गानामनिर्णायकत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्षयति॥ तत्रेति॥ पूर्वं प्रधानप्रातिपदिकार्थबलात् विभक्त्यर्थबाधवद्वाक्यार्थज्ञानं प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थबलादेकवाक्यता भङ्ग इति दृष्टान्तसङ्गतिर्वाऽस्तु। पूर्वपक्षे प्राणाद्यनेकोपास्तिः, सिद्धान्ते प्रत्यग्ब्रह्मधीरिति विवेकः। तथा ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमादिति हेत्वर्थमाह॥ तथा हीति॥ हिततमत्वकर्मत्वयादिपदार्थानां सम्बन्धो

वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः। प्रतर्द्दनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप "त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इति। तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात्। न ह्यन्यत्र परमात्मविज्ञानात् हिततमप्राप्तिरस्ति "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तथा "स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्म्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया" इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते, ब्रह्मविज्ञाने हि सर्व्वकर्म्मक्षयः प्रसिद्धः। "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्याद्यासु श्रुतिषु प्रज्ञात्मत्वञ्च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते। न ह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं सम्भवति। तथोपसंहारेऽपि "आनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् सम्भवन्ति "स न साधुना कर्म्मणा भूयान् भवति न एवासाधुना कर्म्मणा कनीयानेष ह्येव साधु कर्म्म कारयति" तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते 'एष उ एवासाधु-कर्म्म कारयति। तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधोनिनीषते" इति 'एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेशः" इति च। सर्व्वमेतत् परस्मिन् ब्रह्मण्याश्रीयमाणे 'अनुगन्तुं' शक्यते न मुख्ये प्राणे। तस्मात् प्राणो ब्रह्म।

ब्रह्मणि तात्पर्य्यनिर्णायक उपलभ्यत इत्युक्तं विवृणोति॥ उपक्रम इत्यादिना॥ यं मन्यसे तं वरं त्वमेव प्रयच्छेत्यर्थः। स यः कश्चित् मां ब्रह्मरूपं वेद साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको मोक्षो महताऽपि पातकेन न ह मीयते नैव हिंस्यते न प्रतिबध्यते ज्ञानाग्निना कर्म्मद्वय-र[illegible]दग्धत्वादित्याह॥ स य इति॥ साध्वसाधुनी पुण्यपापे ताभ्यामस्पृष्टत्वं तत्कारयितृत्वं निरङ्कुशैश्वर्य्यञ्च सर्व्वमेतदित्यर्थः। अहङ्कारवा-

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तदाक्षिप्यते, न परं ब्रह्म प्राणशब्दः। कस्मात्, वक्तुरात्मोपदेशात्। वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान् देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्द्दनायाचचक्षे "मामेव विजानीहि" इत्युपक्रम्य "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा" इत्यहङ्कारवादेन स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात्। न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं सम्भवति "अवागमनाः" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तथा विग्रहसम्बन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसम्भवद्भिर्धर्म्मैरात्मानं तुष्टाव "त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनं, अरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छं" इत्येवमादिभिः। प्राणत्वञ्चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते "प्राणो वै बलं" इति हि विज्ञायते बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा। या च काचित् बलकृतिरिन्द्रकर्म्मैव तदिति हि वदन्ति। प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद् देवतात्मनः सम्भवति, अप्रतिहतज्ञाना देवता इति वदन्ति। निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासम्भवं तद्विषयाण्येव योजयि-

देन स्वात्मवाचकशब्दैराचचक्षे, उक्तवान् इत्यर्थः। त्रय्यस्य इन्द्रोपासनापरत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ तथा विग्रहेति ॥ त्रीणि शीर्षाणि यस्येति त्रिशीर्षा त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपो नाम ब्राह्मणः तं हतवानस्मि। रौति यथार्थं शब्दयतीति रुक् वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते रुङ्मुखास्तेभ्योऽन्यान् वेदान्तबहिर्मुखान् यतीनरण्यश्वभ्यो दत्तवानस्मीत्यर्थः। इन्द्रे प्राणशब्दोपपत्तिमाह ॥ प्राणत्वञ्चेति ॥ लौकिका अपीत्यर्थः। बलवाचिना प्राणशब्देन बलदेवता लक्ष्यत इति भावः। इन्द्रो हितप्रदातृत्वाद्धिततमः कर्मानधिकाराद्पापः इत्येवमाख्येयानीत्याह ॥ निश्चिते चेति ॥ किमिन्द्रपदेन विग्रहोपलक्षितः चिदात्मोच्यते उत विग्रहः। आद्ये वक्तुरा

तव्यानि । तस्मादनुरिन्द्रस्य आत्मोपदेशात् प्राणो ब्रह्मेत्याश्रित्य प्रतिसमाधीयते । अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्निति । अध्यात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धस्तस्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते । "यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः" इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुषः सम्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराचीनस्य । तथाऽस्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति । तथा "प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" इति, "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इति चोपक्रम्य "तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता" एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः "स एष

ब्रह्मपरत्वं सिद्धं, न द्वितीय इत्याह ॥ अध्यात्मेति ॥ आत्मनि देहेऽधिगत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा स सम्बध्यते यैः शरीरस्थत्वादिभिरिन्द्रत्वानवसम्भावितैर्धर्मैस्ते अध्यात्मसम्बन्धास्तेषां भूमेत्यर्थः । आयुरत्र देहे प्राणवायुसञ्चारः । अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यर्थतः श्रुतिमाह । अस्तित्व इति ॥ अथातो निःश्रेयसादानमित्यत्र श्रुतिः । इन्द्रियस्थापकत्ववद्देहोत्थापकत्वमाह ॥ तथेति ॥ वक्तृत्वमुक्त्वा सर्वाधिष्ठानत्वं दर्शितमित्याह ॥ इति चोपक्रम्येति ॥ तत्र नानाप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पनायां यथा दृष्टान्तः लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु नेमिनाभ्योर्मध्यस्थशलाकासु चक्रोपान्तरूपा नेमिरर्पिता नाभौ चक्रपिण्डिकायामरा अर्पिता एवम्भूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि मीयन्त इति मात्रा भोग्याः शब्दादयः पञ्चेति दशभूतमात्राः प्रज्ञामात्रासु दशस्वर्पिताः इन्द्रियजाः पञ्चशब्दादिविषयप्रज्ञाः । मीयन्ते आभिरिति मात्राः पञ्चधीन्द्रियाणि नेमिवत् ग्राह्यम् । प्राज्ञेषु अरेषु कल्पितमित्युक्त्वा नाभि-

प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत' इति विषयेन्द्रियव्यवहारा-नभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति "स म आत्मेति विद्यात्" इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधु न पराचीनविग्रहे। "अयमात्मा ब्रह्म सर्व्वानुभूः" इति च श्रुत्यन्तरम्। तस्मादध्यात्मसम्बन्धबाहुल्यात् ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेश । कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म मामेव विजानीहीति। यथा तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेति तद्वत्, "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्" इति श्रुतेः। यत् पुनरुक्तं "मामेव विजानीहि" इत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति तत्परिहर्त्तव्यं । अत्रोच्यते। न त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासः, यस्मादेवं कर्म्माहं तस्मान्मां विजानीहीति कथं तर्हि, विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन। यत् कारणं त्वाष्ट्रवधा

स्वात्मीये प्राणे सर्व्वं कल्पितमित्याह ॥ प्राणेऽर्पिता इति ॥ स प्राणो मम स्वरूपमित्याह ॥ स म इति ॥ तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न तु ब्रह्मणि । तत्राह ॥ अयमिति ॥ अहङ्कारवादस्य गतिं पृच्छति ॥ कथमिति ॥ श्रुत्यन्तरम् । तद्व्याचष्टे ॥ इन्द्र इति ॥ जन्मान्तरकृतश्रवणादिना अस्मिन् जन्मनि स्वतः सिद्धं दर्शनमार्षं विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थं उपन्यास । न चेत् तथ तर्हि स इति पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थं स इत्याह ॥ विज्ञानेति ॥ निदानमत्र ब्रूते ॥ यदिति ॥ परेण तस्य मे इत्या-

दीनि साहसानि उपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसन्दधाति "तस्य मे तत्र लोम च न मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केनच कर्म्मणा लोको मीयते" इत्यादिना। एतदुक्तं भवति यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि कर्म्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्म्मणा लोको हिंस्यत इति। विज्ञेयस्तु ब्रह्मैव प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणम्। तस्मात् ब्रह्मवाक्यमेतत्॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्॥ ३१॥

यद्यप्यध्यात्मसम्बन्धभूमदर्शनान्न पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशस्तथापि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति। कुतः। जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च। जीवस्य तावदस्मिन् वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्"

दिना वाक्येनेत्यन्वयः। स्तुतिमाह॥ एतदुक्तमिति॥ तस्मात् ज्ञानं श्रेष्ठमिति शेषः। स्तुतस्यार्थविषय इन्द्र इत्यत आह॥ विज्ञेयस्त्विति॥ देहोत्थापनं जीवलिङ्गं कथं न स्यात्तत्राह॥ शरीरधारणञ्चेति॥ सर्व्वे वागादयः प्राणा अहमहं श्रेष्ठ इति विवदमाना प्रजापतिमुपजग्मुः। स च तानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्यति स वः श्रेष्ठ इति। तथा क्रमेण वागादिषूत्क्रान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्थमस्थात्। मुख्यप्राणस्य तूत्क्रिमिषायां सर्व्वेषां व्याकुलत्वादशक्तान् वागादीन् वरिष्ठः प्राण उवाच। मा मोहमापद्यथ यतोऽहमेवैतत् करोमि। किं तत् पञ्चधा प्राणापानादिभावेनात्मानं विभज्य एतद्वाति गच्छतीति बाणं तदेव बाणमस्थिरं शरीरमवष्टभ्याश्रित्य धारयामीत्यर्थः। द्विवचनबहुवचनोत्क्रान्तिश्रुतेश्च न ब्रह्म ग्राह्यमित्याह॥

इत्यादि अत्र वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्य्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि। अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति। शरीरधारणञ्च मुख्य एव प्राणस्य धर्म्मः। प्राणसंवादे वागादीन् प्राणान् प्रकृत्य "तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद् वाणमवष्टभ्य विधारयामि" इति श्रवणात् ये त्विमं शरीरं परिगृह्येति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयं। प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नं मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव। जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्द्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्द्देश इत्युभयथानिर्द्देश उपपद्यते "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः" इति, "सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः" इति। ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्मात् भिद्येत तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपासात्रैविध्यात्। एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं-

---

जीवमुख्येति ॥ अभेदनिर्द्देशमाह ॥ यो वा इति ॥ भेदमाह ॥ सहेति ॥ यदि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गात्तदुपास्यत्वं तर्हि ब्रह्मणोऽपि लिङ्गान्तरसत्त्वादुपासनं स्यात्, न चेष्टापत्तिः। उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्ग इत्याह ॥ नैतदेवमित्यादिना ॥ न च स्वतन्त्रपदार्थभेदाद्वाक्यभेदः किं न स्यादिति वाच्यं, जीवमुख्यप्राणयोरुक्तलिङ्गानां ब्रह्मणि नेतुं शक्यतया स्वातन्त्र्यासिद्धेः, अफलपदार्थस्य फलवद्वाक्यार्थशेषत्वेन प्रधानवाक्यार्थानुसारेण तल्लिङ्गनयनस्योचितत्वाच्च। न हि प्रधानवा-

श्चेति। न चैतदेकस्मिन् वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तम्, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकवाक्यत्वमवगम्यते। "मामेव विजानीहि" इत्युपक्रम्य "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व" इत्युक्त्वाऽन्ते "स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते। तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुं। न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वे परिणेतुं शक्यं दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणाञ्च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्ते। आश्रितत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात् प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेः। इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद् ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते। यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितं "इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" इति तदसत्, प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात् परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्, "न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन, इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" इति श्रुतेः। यदपि 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं, तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति, न हि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः 'तत्त्वमसि' "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादि श्रुतिभ्यः। बुद्ध्याद्युपाधिकृतन्तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सन् जीवः कर्त्ता भोक्ता चेत्युच्यते तस्योपा-

---

क्यार्थं ब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं शक्यम्। न वा तद्बाधितमित्याह॥ न च ब्रह्मलिङ्गमिति॥ सूत्रशेषं व्याचष्टे॥ आश्रितत्वाच्चेति॥ अन्यत्रातएव प्राण इत्यादौ दृष्टेराश्रितत्वादिहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाद्ब्रह्मपर एव प्राणशब्द इत्यर्थः। प्राणादिलिङ्गानि सर्वात्मके ब्रह्मण्यनायासेन नेतुं शक्यानीत्याह॥ प्राणव्यापारस्यापीत्यादिना॥ यस्मिन्नेतौ प्रेर्यत्वेन स्थितौ तेनेतरेण ब्रह्मणा सर्वे प्राणादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः। विशेषं परिच्छेदाभिमानमित्यर्थः। वक्तारं विद्यादिति न वक्तृशेषत्वमुच्यते तस्य

धिकृतविशेषपरित्यागेन ब्रह्मस्वरूपं प्रदर्शयितुं "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इत्यादिना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते। "यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इत्यादि च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्याप्तस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति। यत् पुनरेतदुक्तं "सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः" इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति। नैष दोषः। ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः। उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम्। अथवा नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यस्यायमन्योऽर्थः। न ब्रह्मवाक्ये ऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते। कथम्। उपासात्रैविध्यात्। त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण च। तत्र "आयुरमृतमित्युपास्वायुः प्राणः" इति "इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" "त-

लोकसिद्धत्वात्, किन्तु तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते तद्बोधाभिमुख्याय जिज्ञादय इत्यत श्रुत्यन्तरमाह॥ यद्वा चेति॥ येन चैतन्येन वागभ्युद्यते स्वकार्याभिमुख्येन प्रेर्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः। तत्पक्ष्यदवाच्ययोः स्वरूपतो भेदस्तथाप्युपलक्ष्यात्मस्वरूपाभेदादैकत्वं निर्दिश्यत इत्याह॥ नैष दोष इति॥ स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय वृत्तिकृन्मतेन व्याचष्टे॥ अथवेति॥ उपासनात्रित्वप्रसङ्गादिति पूर्वसूत्रम्। अत्र त्रिप्रकारकस्यैकब्रह्मविषयकस्यैकस्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः। अतो न वाक्यभेद इति भावः। देहे चैतन्यजीवनहेतुत्वं प्राणस्यायुः देहापेक्षया तस्यान्-

स्मादेतदेवोक्थमुपासीत" इति च प्राणधर्मः। अथ "यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि एकीभवन्ति तत् व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रम्य "वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत् तस्यै नाम च परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति" इत्यादि प्रज्ञाधर्मः। "ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यदि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः। यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येत्, नो वा एत-

---

तुक्तेरवस्थानादमृतत्वमुत्थापयतीत्युक्थत्वमिति प्राणधर्म्मः। जीवधर्मा-नाह॥ अथेति॥ बुद्धिप्राणयोः सहस्थित्युत्क्रान्त्युक्त्यनन्तरमित्यर्थः। अत्र प्रज्ञापदेन साभासा जीवाख्या बुद्धिरुच्यते। तस्याः सम्बन्धीनि दृश्यानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्त्यधिष्ठानचिदात्मना तथा व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागेवेत्यादि चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदूदुहदित्यादि-पर्य्यायाणां सङ्क्षिप्तार्थ उच्यते। उक्तप्रज्ञाया अस्मत्कल्पाया साभासबुद्धे-र्नामप्रपञ्चविषयित्वमर्द्धशरीरम्, अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमर्द्धशरीर-मिति मिलित्वा विषयित्वाख्यं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यम्। तत्र कर्म्मे-न्द्रियेषु वागेवास्याः प्रज्ञाया एकमङ्गं देहार्द्धमदूदुहत् पूरयामास वागिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिर्लभत इत्यर्थः। चतुर्थी षष्ठ्यर्था। तस्याः पुनर्नाम किल चक्षुरादिना प्रतिविहिता स्थापिता भूतमात्रा रूपाद्यर्थरूपा परस्तादुपरात् कारणं भवति ज्ञानकरणद्वाराऽर्थप्रपञ्च-विषयित्वं बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः। एवं बुद्धेः सर्वार्थद्रष्टृत्वमुपपाद्य तन्निष्ठ-चित्प्रतिबिम्बद्वारा साक्षिणि द्रष्टृत्वाध्यासमाह॥ प्रज्ञयेति॥ बुद्धिद्वारा चिदात्मा वागिन्द्रियं समारुह्य तस्याः प्रेरको भूत्वा वाचा करणेन सर्वाणि नामानि वक्तृत्वेनाप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्य-तीत्येवं द्रष्टा भवतीत्यर्थः। तथा च सर्वद्रष्टृत्वं चिदात्मनि द्रष्टृत्वाध्या-सनिमित्तञ्च बुद्धेर्धर्म्म इत्युक्तं भवति सर्वाधारत्वानन्दत्वादिब्रह्मधर्म्मा इत्याह॥ ता वा इति॥ दशात्र व्याख्यातं प्रज्ञा इन्द्रियजा ता

त्मानां तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा" इत्यादि ब्रह्मधर्मः। तस्मात् ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम्। अन्यत्रापि मनोमयः प्राणशरीर इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम्, इहापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमाच्च। तस्माद्ब्रह्म

अधिकृत्य ग्राह्यभूतमात्रा वर्त्तन्ते प्रज्ञामात्रा इन्द्रियाणि ग्राह्यं भूतजातमधिकृत्य वर्त्तन्त इति ग्राह्यग्राहकयोर्मिथः सापेक्षत्वमुक्तं साधयति॥ यदिति॥ तदेव स्फुटयति॥ न ह्रीति॥ ग्राह्येण ग्राह्यस्वरूपं न सिद्ध्यति किन्तु ग्राहकेण। एवं ग्राहकमपि ग्राह्यमनपेक्ष्य न सिद्ध्यति, तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् ग्राह्यग्राहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नं किन्तु चिद्रूपे अध्यारोपितमित्याह॥ नो इति॥ तद्यथेत्यादि व्याख्यानम्। सूत्रार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ अन्यधर्मेण ब्रह्मोपासनं कथमित्याशङ्क्याऽऽश्रितत्वादित्याह॥ अन्यत्रापीति॥ उपाधिभिर्जीव। अन्यधर्मेणोपासनमियमसङ्गता वाच्या, तथा हि न तावदारब्धाद्यनेकगुणविशिष्टप्राणक्रियार्थवत्, उपास्त्यर्थविशिष्टस्य ब्रह्मणो विधिः सम्भवति सिद्धस्य विध्यनर्हत्वात्, नापि ब्रह्मानुवादेनोपास्त्यर्थविधिः वाक्यभेदात्, न च नानाधर्मविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति वाच्यं, वाक्यविधिवाक्यस्यात्राश्रवणात्, न च तमायुरमृतमित्युपास्वेति, अत मामिति जीवेनायुरिति प्राणेनामृतमिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विशिष्टोपासनाविधिरिति वाच्यं, सर्वेषां धर्माणामश्रवणाद् ब्रह्मास्तुतेश्च। प्राणो वा अमृतमिति प्राणस्यैवामृतत्वश्रुते। अत उपासनाविधित्वेन वक्तारं विद्यात्, एतदेवोक्थमुपासीत स मे आत्मेति विद्यादिति जीवप्राणब्रह्मोपासनविधयः, अन्ये गुणविधय इति लौकिकमेकवाक्यत्वं त्याज्यं तत्रायुक्तमुपक्रमादिनैकवाक्यतानिर्णयात्। तस्मात् श्रेयः प्रत्यक्ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ इति श्रीमत्परमहंस-

वाक्यमेतदिति सिद्धम्॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

नमः परमात्मने। प्रथमे पादे जन्माद्यस्य यत इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तं। तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्व नित्यत्व सर्व्वज्ञत्वं सर्व्वात्मकत्वमित्येवजातीयको धर्म्म उक्त एव भवति। अर्थान्तरप्रसिद्धानां केषाञ्चिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि सन्दिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि। पुनरप्यन्यानि वाक्यानि अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दिह्यन्ते किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, आहोस्विदर्थान्तरं किञ्चिदिति। तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते।

सर्व्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्॥ १॥

इदमाम्नायते। "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति" शान्त उपासीत। अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन् लोके

परिव्राजकाचार्य्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत् पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसा व्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

नमः परमात्मने।

श्रीराम सिद्धमसारं गुहाशयिनमन्तरम्।
अन्तर्यामिनमत्तारं वैश्वानरमहं भजे॥

पूर्वपादेनोत्तरपादयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति॥ प्रथम इति॥ जगत्कारणोक्त्या व्यापित्वादिकमर्थात् सिद्धम्। तदुपजीव्योत्तर पादद्वय प्रवर्त्तत इति हेतुहेतुमद्भाव सङ्गतिः। अथ पादभेदं वक्तुमाद्यपादानां प्रमेयभेदमाह॥ अर्थान्तरेति॥ आकाशादिशब्दानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गैर्-

पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति, स क्रतुं कुर्व्वीत। मनोमयः प्राणशरीरः" इत्यादि। तत्र संशयः। किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्म्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित् परं ब्रह्मेति। किं तावत् प्राप्तं, शारीर इति कुतः। तस्य हि कार्य्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मन आदिभिः सम्बन्धो, न तु परस्य ब्रह्मण, "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र" इत्यादिश्रुतिभ्यः। ननु "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म" इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं, कथमिह शारीर आत्मोपास्य इत्याशङ्क्यते। नैष दोषः। नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं। किं तर्हि। शमविधिपरं। यत् कारणं सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्याह। एतदुक्तं भवति। यस्मात् सर्व्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव, तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च। न च सर्व्वस्यैकात्मत्वे रागादयः सम्भवन्ति, तस्माच्छान्त उपासीतेति। न च शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते, उपासनन्तु सक्रतु

ह्मणि समन्वयो दर्शितः। अस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयः पादद्वये वक्ष्यते। प्रायेणोपास्यज्ञेयब्रह्मभेदात् पादयोरवान्तरभेद इति भावः। छान्दोग्यमुदाहरति॥ इदमिति॥ तस्माज्जायत इति तज्जं, तस्मिन् लीयत इति तल्लं, तस्मिन्ननिति चेष्टत इति तदनं तज्जञ्च तल्लञ्च तदनञ्चेति, तज्जलान् कर्म्मधारयेऽस्मिन् शाकपार्थिवन्यायेन मध्यपदस्य तच्छब्दस्य लोपः, तज्जलानमिति वाच्ये छान्दसोऽवयवलोपः, इतिशब्दो हेतौ। सर्व्वमिदं जगद्ब्रह्मैव तद्विवर्त्तत्वादित्यर्थः। ब्रह्मणि मित्रामित्रभेदाभावाच्छान्तो रागादिरहितो भवेदिति गुणविधिः। स क्रतुमुपासनं कुर्व्वीतेति विहितोपासनस्योपासीतेत्यनुवादात् फलमाह॥ कथेति॥ क्रतुमयः सङ्कल्पविकार इत्यर्थः। पुरुषस्य ध्यानविकारत्वं स्फुटयति॥

कुर्वीतेत्यनेन विधीयते । क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानमित्यर्थः । तस्य ध्यानस्य च विषयत्वेन श्रूयते "मनोमयः प्राणशरीरः" इति जीवलिङ्गम् । अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति । "सर्वकर्मा सर्वकामः" इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीवविषयमुपपद्यते । "एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा" इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते, नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु "ज्यायान् पृथिव्याः" इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत, इति अत्र ब्रूमः, न तावदणीयस्त्वज्यायस्त्वे उभयमेकस्मिन् समाश्रयितुं शक्यं, विरोधात् अन्यतराश्रयणे च अणीयस्त्वस्य प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुं । ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यति । निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्त्तनमेतद् ब्रह्मेति, तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, परमेव ब्रह्मेह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यं । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । यत्

अश्नुते ॥ इह यथाक्रतुरिति कृत्वा ध्यानमहिम्ना तद्ध्येयरूपेण जायत इत्यर्थः ॥ क्रतुमयः सङ्कल्पप्रधान इति वाऽर्थः । क्रतोर्विषयमाह ॥ मन इति ॥ ब्रह्मोपक्रमान्मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्पः अन्तर्हृदये ध्येयमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मलिङ्गैरब्रह्मलिङ्गबाध उक्तः, न तथेहोपक्रमे ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति, किन्तु प्रकरणम् । तच्च शान्तिगुणविधानार्थमन्यथासिद्धम् । अतो जीवलिङ्गं बलीय इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति ॥ शारीर इत्यादिना ॥ श्रुतिबाधशङ्कामन्यथासिद्ध्या परिहरति ॥ नैष दोष इति ॥ धर्मविधिपरत्वे हेतुमाह ॥ यत् कारणमिति ॥ यत एवमाह तस्माद्धर्मविधिपरमित्यन्वयः । अन्ते ब्रह्म प्रकृतब्रह्मपरामर्शार्थं, न तु जगत् परामर्शार्थं, जगद्विशेषणे प्रयोजनाभावात् । अत्र प्रयोजना

सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कारणमिह च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुतं, तदेव मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम्। एवञ्च प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः। ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्द्दिष्टं, न स्वविवक्षया, इत्युक्तम्। अत्रोच्यते। यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं, तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव सन्निहितं भवति। जीवस्तु न सन्निहितो, न च स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम्॥

भावेऽपि यत्र प्रयोजनं तत्र भवत्येव जगद्विशेषणं यथात्मैवेदं सर्व्वम्। अत्र बाधाया समानाधिकरणादार्थं विशेषणमावश्यकं तद्वाक्यस्य ज्ञेयब्रह्मविषयत्वात्। अत्र तूपासनाया बाधानावश्यकत्वाद् विषयाभेदेन ब्रह्मण उपास्यतेति॥ न च शमेति॥ शमध्यानयोर्विधौ वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः। जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्व्वकर्म्मत्वादिसम्भवमाह॥ सर्व्वकर्म्मेति। सर्व्वाणि कर्म्माणि यस्य सर्व्वे कामा भोग्या यस्य सर्व्वगन्धः सर्व्वरस इत्यादि शब्दार्थः॥ आराग्रमात्रस्येति॥ नेत्रप्रोतशलाकाग्रपरिमाणस्येत्यर्थः॥ सर्व्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण एवात्रोपास्यत्वोपदेशान्न जीव उपास्य इति सूत्रार्थमाह॥ सर्व्वत्रेति॥ यत्र फलं नोच्यते तत्र पूर्व्वोत्तरपक्षसिद्धिः फलमिति मन्तव्यम्। यद्यपि निराकाङ्क्षं ब्रह्म तथापि मनःप्रभुरसुपाधिरस्य प्राणः शरीरमस्येति इत्तार्थविबोधकवाक्यान्तर्गतसर्व्वनाम्न इत्यर्थः। समासान्तर्गतसर्व्वनाम्नः सन्निहितविशेष्याकाङ्क्षत्वाद् ब्रह्म सम्बध्यते। "सोऽमन्ते सदनं करोमि" इति सम्भारार्थसदनस्य निराकाङ्क्षस्यापि तस्मिन् सीदेतिसाकाङ्क्षतच्छब्देन परामर्शदर्शनादित्याह॥ अत्रोच्यत इति॥ स्योनं पात्रं ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः। जीवेऽपिलिङ्गात् सन्निहित इत्यत आह॥ जीवस्त्विति॥ इदं लिङ्गं लोकसिद्धं जीवं न सन्निधापयति। तुच्छेन उपास्ययोग्यत्वात् फलाभावाच्च, अतो विश्वजिन्न्यायेन सर्व्वाभिलषितमानन्दरूपं ब्रह्मैवोपासनाक्रियानुबध्नातीति भावः, किञ्च ब्रह्मपदश्रुत्या लिङ्गबाध इत्याह॥ न चेति॥ अन्यतराव-

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः। यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः सम्भवति, तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते। लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति, तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति, तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवतीतरदविवक्षितम्। उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते। तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः, ते परस्मिन् ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। सत्यसङ्कल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबन्धशक्तित्वात्, परमात्मनोऽवकल्पते। परमात्मगुणत्वेन च "य आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यत्र "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इति श्रुतम्, "आकाशात्मा" इत्यादिनाऽऽकाशवदात्माऽस्येत्यर्थः। सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः सम्भवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः। "ज्यायान् पृथिव्याः" इत्यादिना चैतदेव दर्शयति। यदप्याकाश आत्माऽस्य इति व्याख्यायते, तदपि सम्भवति, सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम्, तएव सर्वकर्मेत्यादि। एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। यत्तूक्तं "मनो

ज्ञानुगृहीतं फलवत् प्रकरणं विफललिङ्गाद्बलीय इति समुदायार्थः। वस्तुनो विवक्षाया फलमुपादानं स्वीकारः स च प्रकृतेषु गुणेष्वस्तीति विवक्षोपचार इत्याह॥ तथाप्युपादानेनेति॥ नन्विदं ग्राह्यमिदं त्याज्यमिति धीर्विवक्षाधीना वेदे कुतः स्यादित्यत आह। उपादानानुपादाने इति॥ तात्पर्यं नाम फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्वं शब्दधर्मः। उपक्रमा-

मय प्राणशरीरः" इति जीवलिङ्गं, न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति, तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः। सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसम्बन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसम्बन्धीनि भवन्ति। तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः, "त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः" इति। "सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्। सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति" इति च। "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति च श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया। इयन्तु श्रुतिः मनोमयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः। अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता अनेन शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते। तुशब्दोऽवधारणार्थः। ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं, न तु शारीरो जीवो

दिना तस्य ज्ञानात्तयोरवगम इत्यर्थः ॥ तदिहेति ॥ तत् तस्मात् तान पर्य्यवस्त्वादित्यर्थः। सर्व्वात्मत्वे प्रमाणमाह ॥ तथा चेति ॥ जीर्णः स्थविरो यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव यो जातो बालः स त्वमेव सर्व्वतः सर्व्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति सर्व्वतःश्रुतिमत् सर्वजन्तूनां प्रसिद्धाः पाण्यादयस्तस्येति सर्व्वात्मत्वोक्तिः। ननु जीवधर्म्माश्चेद्ब्रह्मणि योज्यन्ते तर्हि ब्रह्मधर्म्मा एव जीवे किमिति न योज्यन्ते। तत्राह ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ पूर्व्वेणेति ॥ सर्व्वात्मत्वादिव्यक्तन्याय। कल्पितस्य धर्म्मा अधिष्ठाने सम्बध्यन्ते, न अधिष्ठानधर्मा कल्पिते इति भावः, अधिष्ठानज्ञानकाले कल्पितधर्म्माभावात्। वागेव वाक्, सोऽस्यास्तीति वाकी। नवाकी अवाकी अनिन्द्रिय इत्यर्थः।

मनोमयत्वादिगुणाः, यत्कारणं सत्यसंकल्प आकाशात्माऽवाक्यनादर इत्यादयो ज्यायान् पृथिव्या इति चैवञ्जातीयका गुणा न शारीरे आञ्जस्येनोपपद्यन्ते। शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः। नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति। सत्यं शरीरे भवति, न तु शरीर एव भवति। ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षादाकाशवत् सर्व्वगतश्च नित्य इति च व्यापित्वश्रवणात्। जीवस्तु शरीर एव भवति। तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात्।

कर्म्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात् कर्म्मकर्तृव्यपदेशो भवति "एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि" इति। एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्म्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति। अभिसम्भवितास्मीति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन। अभिसम्भवितास्मीति प्राप्तास्मीत्यर्थः। न च सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः, तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः।

कुत्राप्यादरः कामोऽस्य नास्तीत्यनादरः नित्यतृप्त इत्यर्थः। ज्यायस्त्वाद्यनुपपत्तौ शारीर इति परिच्छेदो हेतुरुक्तः। स तु जीवस्यैव नेश्वरस्येत्याह॥ सत्यमित्यादिना॥ प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति सम्बन्धः। कर्म्मकर्तृव्यपदेशपदस्यार्थान्तरमाह॥ तथोपास्येति॥ एकार्थत्वं प्रकरणस्य समानत्वम्। अन्तरात्मन्निति विभक्तिश्चोपमध्यान्दस शब्दयोर्विशेषो विभक्तिभेदः। तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति सूत्रार्थः। स्मृतौ हृदिस्थस्य जीवाद्भेदोक्तेरत्रापि हृदिस्थो मनोमय ईश्वर इत्याह॥ स्मृतेश्चेति।

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः, यस्माच्छब्दविशेषो भवति, समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे "यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः" इति शारीरस्यात्मनोऽन्यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति। तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः, तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति "ईश्वरः सर्व्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्व्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" इत्याद्या। अत्राह। कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यो यः प्रतिषिध्यते, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिना। श्रुतिस्तु "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता" इत्येवञ्जातीयिका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति। तथा स्मृतिरपि "क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत" इत्येवञ्जातीयिकेति। अत्रोच्यते। सत्यमेवैतत्, पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्य्यते। यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते, तद्वत्। तदपेक्षया च कर्मत्वकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते, प्राक् 'तत्त्वमसि' इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात्।

भूतानि जीवान् यन्त्रं शरीरम्। अत्र सूत्रकृता सत्यभेद उक्त इति भ्रान्तिनिरासायैक्षत्यधिकरणे निरस्तमपि चोद्यमुद्भाव्य निरस्यति॥ अत्राहेत्यादिना॥ त्वदुक्तरीत्या वस्तुत एकत्वमेव भेदस्तु कल्पित, इत्ये-

गृहीते त्वात्मैकत्वबन्धमोक्षादिसर्व्व-व्यवहार-परिसमाप्तिरेव स्यात् ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडं, एष मे आत्मान्तर्हृदय इति परिच्छिन्नायतनत्वात् । स्वशब्देन चाणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वेत्यणीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते न सर्व्वगतः परमात्मेति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यं, अत्रोच्यते । नायं दोषः । न तावत् परिच्छिन्नदेशस्य सर्व्वगतत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते, सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात् परिच्छिन्नदेशत्वव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया सम्भवति, यथा समस्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते । कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति । निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । स एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते, यथा शालग्रामे हरिस्तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम् ।

स्मर्य्यत इत्याह ॥ सत्यमिति ॥ अर्भकमोको यस्य सोऽर्भकौकास्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादार्थिकमल्पत्वम् अणीयानित्यल्पत्ववाचकशब्देनापि श्रुतमित्याह ॥ स्वशब्देनेति ॥ नायं दोष इत्यत्र विवृणोति ॥ न तावदिति ॥ कथमपि ब्रह्मभावापेक्षयाऽपीत्यर्थः । परिच्छेदत्यागं विना ब्रह्मत्वासम्भवात् तत्त्यागे च ब्रह्मैव एवोपास्यत्वमायातीति भावः । विभोः परिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह ॥ यथा समस्तेति ॥ सर्व्वेश्वरस्यायोध्यायां स्थित्यपेक्षापरिच्छेदोक्तिवदत्रापि हृदि ध्येयत्वेन तथोक्तिरित्यर्थः । ननु किमिति हृदयमेव मायेणोच्यते तत्राह ॥ तत्रेति ॥ हृदये परमात्मनो

सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति। व्योमवच्चैतद् द्रष्टव्यम्। यथा सर्वगतमपि सद् व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते एवं ब्रह्मापि। तदेव निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वञ्च न पारमार्थिकम्। तत्र यदाशङ्क्यते, हृदयायतनत्वाद् ब्रह्मणो हृदयायतनानाञ्च प्रतिशरीरभिन्नत्वाद्, भिन्नायतनानाञ्च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वाऽनित्यत्वादिदोषदर्शनाद् ब्रह्मणोऽपि तद्वत् प्रसङ्ग इति, तदपि परिहृतं भवति।

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्॥ ८॥

व्योमवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्चिद्रूपतया च शारीरेणाविशिष्टत्वात् सुखदुःखादिसम्भोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत। एकत्वाच्च। न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते "नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात् परस्यैव संसारसम्भोगप्राप्तिरिति चेत्। न। वैशेष्यात्। न तावत् सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्छारीरवद् ब्रह्मणः

बुद्धिरत्रार्पिहिता भवति। अत ईश्वराभिव्यक्तिस्थानत्वात्तदुक्तिरित्यर्थः। व्योमदृष्टान्ताभिना शङ्कान्तरमपि कश्चित् छिन्नत्येह॥ तत्र यदाशङ्क्यत इत्यादिना॥ भिन्नायतनत्वेऽपि व्योम्न स्वत्वभेदाद्यभावादिति भावः। ब्रह्मणो हार्दत्वेऽनिष्टसम्भोगापत्तेर्जीव एव हार्द उपास्य इति शङ्कां व्याचष्टे॥ व्योमवदिति॥ ब्रह्म भोक्तृ स्यात् हार्दत्वे सति चेतनत्वाज्जीवाभिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं निरस्यति॥ न वैशेष्यादिति॥ धर्माधर्मवत्त्वमुपाधिरित्यर्थः। अयमेव विशेषो वैशेष्यं स्वार्थे ष्यञ्।

सम्भोगप्रसङ्गो वैशेष्यात्। विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोरेकः कर्त्ता भोक्ता धर्म्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च, एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः। एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो, नेतरस्य। यदि च सन्निधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्य्यसम्बन्धोऽभ्युपगम्येत, आकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः। सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ। यदप्येकत्वात् ब्रह्मण आत्मान्तराभावात् शारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति अत्र वदाम इदं तावद्देवानांप्रियः प्रष्टव्यः, कथमयं त्वया आत्मान्तराभावोऽध्यवसित इति। "तत्वमस्यहं ब्रह्मास्मि नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेत्यादि शास्त्रेभ्य इति चेत्, यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्द्धजरतीयं लभ्यम्। शास्त्रञ्च तत्त्वमसीत्यपहतपाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्मशारीरस्यात्मत्वेनोपदिशत् शारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति। कुतः तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः। अथागृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं, तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्योपभोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः। न हि बालैस्तलमलिनतादिभिर्व्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनता-

---

विशेषस्यातिशयार्थो वा धर्म्मादेः स्वाश्रये फलहेतुत्वमतिशयः, तस्मादिति सूत्रार्थः। किञ्च विभवो बहव आत्मान इतिवादिनामेकस्मिन् देहे सर्वात्मना भोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकर्म्मार्जित एव देहे भोग इति परिहारश्च तुल्य इति न वयं पर्य्यनुयोज्या इत्याह॥ सर्व्वगतेति॥ वस्तुतस्तेषामेव भोगसाङ्कर्य्यमित्यग्रे वक्ष्यते। ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वं श्रुत्या निश्चित्य तेन भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुतिबाधमाह॥ यथाशास्त्रमिति॥ अर्द्धं मुखमात्रं जरत्या इच्छायां कामयते नाङ्गानीति सोऽयमर्द्धजरतीयन्यायः स च अत्र न युक्तः। न ह्यभेदमङ्गीकृत्याभोक्तृत्वं त्यक्तुं युक्तं श्रुत्यैवाभेद-

दिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति । तदाह "न वैशेष्यात्' इति । नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गो वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते, तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् । १।२।८अ० ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते "यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं, क इत्था वेद यत्र सः" इति । अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरत्ता स्यादुत जीवोऽथवा परमात्मेति संशयः, विशेषानवधारणात्, त्रयाणाञ्चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः ।

सिद्धान्तं भाक्तत्ववारणादित्याह ॥ शास्त्रेति ॥ नन्वेकत्वं यथा श्रुत्या न गृहीतं येनोपभोगव्यवस्था स्यात् । किन्तु तदुक्त्या गृहीतमित्याशङ्क्य बिम्बप्रतिबिम्बयोः कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह ॥ अथ गृहीतमित्यादिना ॥ कल्पितासङ्गत्वमधिष्ठानस्य वैशेष्यमित्यस्मिन्नर्थेऽपि सूत्रं पातयति ॥ तदाहेति ॥ ब्रह्मणो हार्दत्वे बाधकाभावाच्छाण्डिल्यविद्यावाक्यं ब्रह्मण्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धम् । अत्ता चराचरग्रहणात् । यस्य ब्रह्मक्षत्रादिजगदोदनो मृत्युः सर्वप्राणिमारकोऽपि यस्योपसेचनमोदनसंस्कारकघृतप्रायं सोऽत्ता यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया वर्त्तते तच्छुद्धं ब्रह्म इत्था इत्थम् ईश्वरस्याप्यधिष्ठानभूतं को वेद, चित्तशुद्ध्याद्युपायं विना कोऽपि न जानातीत्यर्थः ॥ संशयबीजमाह ॥ विशेषेति ॥ स त्वमग्निं प्रब्रूहीत्यग्नेः, येयं प्रेते विचिकित्सेति जीवस्य, अन्यत्र धर्मादिति ब्रह्मणः प्रश्नः । लोकादिमग्निं तमुवाचेत्यग्नेः, हन्त त इदं प्रवक्ष्यामीतीतरयोः प्रतिवचनमुपलभ्यते

किन्तावत् प्राप्त, अग्निरत्तेति। कुत'। "अग्निरन्नादः" इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्यां। जीवो वाऽत्ता स्यात् "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति दर्शनात्। न परमात्मा "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इति दर्शनादित्येव प्राप्ते ब्रूम', अत्तात्र परमात्मा भवितुमर्हति। कुतः। चराचरग्रहणात्। चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते। तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कार्त्स्न्येनात्ता सम्भवति, परमात्मा तु विकारजातं संहरन् सर्व्वमत्तीत्युपपद्यते। नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते, तत् कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते। नैष दोषः। मृत्यूपसेचनत्वेन सर्व्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वाद् ब्रह्मचत्रयोश्च प्राधान्यात् प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः। यत्तु परमात्मनोऽपि नात्तृत्वं सम्भवति "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इतिदर्शनादिति, अत्रोच्यते, कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य सन्निहितत्वात्, न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं, सर्व्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्, तस्मात् परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति।

इत्यर्थः। पूर्व्वत्र ब्रह्मणो भोक्तृत्वं नास्तीत्युक्तं तदुपजीव्य पूर्व्वपक्षयति॥ किं तावदिति॥ अग्निप्रकरणमतीतमित्यरुचेराह॥ जीवो वेति॥ पूर्व्वपक्षे जीवोपास्तिः सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः। ओदनशब्दो भोज्यवाचीति पूर्व्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु ब्रह्मक्षत्रशब्दैः परस्यापि तत्कार्य्यमात्रे गौण ओदनशब्दः। गुणश्चात्र मृत्यूपसेचनपदेन सन्निधापितः प्रसिद्धौदनगतविनाश्यत्वं गृह्यते गौणशब्दस्य सन्निहितगुणपरत्वात्। तथा च सर्व्वस्य विनाश्यत्वेन भानाद्विश्वादीश्वरोऽत्तेत्याह॥ नैष दोष

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनः "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्यादि। प्रकृतग्रहणञ्च न्याय्यम्। "क इत्था वेद यत्र सः" इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम्।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥११॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते

"ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः"॥

इति। तत्र संशयः। किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ, उत जीवपरमात्मानाविति। यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात् कार्यकारणसङ्घाताद् विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति, तदपीह प्रतिपादयितव्यम्। 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वरा-

---

इति॥ तस्य भक्षिर्हितत्वादिति पिप्पलं स्वाद्वत्तीति भोगस्य पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः। अनुवाक्यानन्तरवाक्यस्यापि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह॥ गुहामिति॥ ऋतमवश्यम्भावि कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ सुकृतस्य कर्मणो लोके कार्ये देहे परस्य ब्रह्मणोऽर्द्धं स्थानमर्हतीति परार्द्धं हृदयं परमं श्रेष्ठं तस्मिन् या गुहा नभोरूपा बुद्धिरूपा वा तां प्रविश्य स्थितौ छायातपवत् मिथोविरुद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति। त्रिश्चितोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः तेऽपि वदन्तीत्यर्थः। नाचिकेतवाक्यानामत्राध्ययनं तदर्थत्वान् तदनुष्ठानस्येति मिथ बोध्यम्। बुद्धिविशिष्टजीवस्य परमात्मनश्च प्रकृतत्वात् समन्वयमाह॥ तत्रेति॥ पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं स्वयमेवाह॥ यदीत्यादिना॥ तदपि जीवस्य बुद्धिवैलक्षण्यमपीत्यर्थः। मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलोकभोक्ताऽस्तीत्येके

कामेषु वरस्तृतीयः" इति पृष्टत्वात्। अथ जीवपरमात्मानौ, ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति, तदपीह प्रतिपादयितव्यम्। "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतादन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" इति पृष्टत्वात्। अत्राह आक्षेप्ता उभावप्येतौ पक्षौ न सम्भवतः। कस्मात्। ऋतपानं कर्मफलोपभोगः, सुकृतस्य लोक इति लिङ्गात्। तच्च चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य सम्भवति नाचेतनाया बुद्धेः। पिबन्ताविति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः। अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन्न सम्भवति। अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न सम्भवति चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासम्भवात् "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इति मन्त्रवर्णादिति। अत्रोच्यते। नैष दोषः। छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात् एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्तावुच्येयाताम्। यद्वा जीवस्तावत्पिबति, ईश्वरस्तु पाययति, पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते। पाचयितर्यपि पक्तृत्वप्रसिद्धिदर्शनात्। बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहोऽपि सम्भवति, करणे कर्तृत्वोपचा-

---

नास्तीत्यन्ये, अतस्त्वयोपदिष्टोऽहमेतद् तत्त्वं जानीयामित्यर्थः। तद-पीति परमात्मस्वरूपमपीत्यर्थः। उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन पक्षद्वयमाक्षिपति॥ अत्राहेति॥ छत्रिपदेन गन्तार इव पिबत्पदेनाजहल्लक्षणया प्रविष्टावुच्येते इत्याह॥ अत्रोच्यत इति॥ पानकर्तृवाचिपदेन पानानुकूलौ वा लक्ष्यावित्याह॥ यद्वेति॥ नियतपूर्वभाविकृतिमत्त्वरूपमनुकूलत्वं कर्तृकारयित्रोः साधारण्यं च। कारयति च करोत्येवेति न्यायादिति भावः। अत्र प्रकृतिलक्ष्यार्थौ प्रत्यये लक्षणाभिप्रायेऽत्र इति प्रत्ययार्थौ हुक्त्य। प्रकृत्या त्वजहल्लक्षणया पायनं लक्ष्यमित्याह। पूर्वपक्षे पिबन्ताविति तद्धितार्थप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारण्यं कारकत्वं लक्ष्यमित्याह॥

रात्, एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् । न चात्माधिकारेऽन्यौ कौचित्सुकृतं पिबन्तौ सम्भवतः, तस्माद्बुद्धिजीवौ स्याताम् जीवपरमात्मानौ वेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति । कुतः । गुहां प्रविष्टाविति विशेषणात् । यदि शरीरं गुहा यदि वा हृदयमुभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते । न च सति सम्भवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुम् । 'सुकृतस्य लोके' इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति । परमात्मा तु न सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्त्तते । "न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान्" इति श्रुतेः । छायातपाविति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते छायातपवत् परस्परस्य विलक्षणत्वात् । तस्माद्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामित्येव प्राप्ते ब्रूमः । विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयाताम् । कस्मात् । आत्मानौ हि तावुभावपि चेतनौ समानस्वभावौ, सङ्ख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते, अस्य

बुद्धीति ॥ एधांसि काष्ठानि पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं लक्ष्यं पक्तृत्वस्तु मुख्यैवेति भावः । मुख्यपातारौ प्रसिद्धपक्षिणौ ग्राह्याविन्युक्त आह ॥ न चेति ॥ ऋतपानपदस्य सन्निहितस्त्यपदादनित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिबत्पदस्य सन्निहितगुहापदाद् बुद्धिजीवपरतेति दृष्टान्तेन पूर्व्वपक्षयति ॥ किं तावदिति ॥ गोचरः फलम् । एकस्मिन् जातिमति श्रुते सजातीयमेव द्वितीयं ग्राह्यम् । व्यक्तिमात्रपक्षे लाघवात् न विजातीयं जातिद्वयकल्पनागौरवात् । न चास्तु कारकत्वेन सजातीया बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति वाच्यं, चेतनत्वस्य जीवस्वभावस्य कारकत्वादन्तरङ्गत्वात् । तथा च लोके द्वितीयस्यान्तरङ्गजातिमत्त्वदर्शनाज्जीवस्य द्वितीयश्चेतन एवेति सूत्रार्थ इति ॥ सङ्ख्याश्रवणे चेति ॥ गुहायां

गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इति उक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्व पुरुषो वा, तद्विह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतन परमात्मैव प्रतीयते। ननूक्तं गुहाहितत्वदर्शनात् न परमात्मा प्रत्येतव्य इति। अत्र वदामः। गुहाहितत्वन्तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत् परमात्मन एव दृश्यते। "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं", "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्", "आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्" इत्याद्यासु। सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव। सुकृतलोकवर्त्तित्वन्तु छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्त्तमानमुभयोरविरुद्धम्। छायातपावित्यप्यविरुद्धम्। छायातपवत् परस्परविलक्षणत्वात् संसारित्वासंसारित्वयोः। अविद्याकृतत्वात् संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य, तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते। कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणाच्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव सम्भवति "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च" इत्यादिना परेण ग्रन्थेन

गुहायां स्थितं गह्वरे अनेकानर्थसङ्कुले देहे स्थितं पुराणमनादिपुरुषं विदित्वा हर्षशोकौ जहाति परमस्मिन् व्योमन्, हार्दाकाशे या गुहा बुद्धिस्तस्यां निहितं ब्रह्म यो वेद सोऽश्नुते सर्वान् कामानित्यन्वय, अन्विच्छ विचारयेत्यर्थः। विशेषणं गन्तृगन्तव्यत्वादिकं लिङ्गमाह॥ विशेषणाच्चेति॥ स जीवोऽध्वनः संसारमार्गस्य परमं पारं किं तत्, विष्णोर्व्यापनशीलस्य परमात्मनः पदं स्वरूपमाप्नोतीत्यर्थः। इदंमेव द्वयोर

रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति। “सोऽध्वनः पारमाप्नोति” “तद्विष्णोः परमं पदम्” इति परमात्मानं गन्तव्यं कल्पयति। तथा “त दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” इति पूर्वस्मिन्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ। प्रकरणञ्चेदं परमात्मनः। ब्रह्मविदो वदन्तीति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते, तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम्। एष एव न्यायो “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” इत्येवमादिष्वपि। तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते, “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” इत्यदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति। ‘अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति’ इत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा। अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि “समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमेति वीत-

तत्र हेतुर्गूढमायावृत्त मायानुप्रविष्ट पश्चाद् गुहानिहित गुहाद्वारा गह्वरेष्ठम्, एवं बहिरागतमात्मानमध्यात्मयोग स्थूलसूक्ष्माकारपदेहत्रयक्रमेण प्रत्यगात्मनि चित्तसमाधानं तेनाधिगमो महावाक्यजा वृत्ति तया विदित्वेत्यर्थः। ऋतपानमन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्थोऽत्र प्रतिपाद्यत इति उपसंहरति॥ तस्मादिहेति॥ उक्तन्यायमतिदिशति॥ एष इति॥ द्वा द्वौ छान्दसो विभक्त्याकारः। सुपर्णाविव सहैव युज्येते नियम्य नियामकभावेनेति। सयुजौ सखायौ चेतनत्वेन तुल्यस्वभावौ। समानमेकं वृक्षमुच्छेदनयोग्यं शरीरमाश्रित्य स्थिताविति-

शोकः" इति। अपर आह। द्वा सुपर्णेति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते, पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात्, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम्। अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति" सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते, तन्न। सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात् तत्रैव च व्याख्यातत्वात्, "तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इति। नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते। न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मोपेतो विवक्ष्यते, कथं तर्हि, सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः, "अनश्नन्नन्यो-

त्यर्थः। गुहां प्रविष्टाविति यावत्। एतावात्मानौ। तल्लिङ्गदर्शनादित्याह॥ तयोरन्य इति॥ विशेषणाच्चेत्याह॥ अनन्तरे चेति॥ अनीशया स्वस्येश्वरत्वाप्रतीत्या देहनिमग्नः पुरुषो जीवः शोचति। निमग्नपदार्थमाह॥ मुह्यमान इति॥ नवोऽहमिति भ्रान्त इत्यर्थः। जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा ध्यानपरिपाकदशायामीशमस्य बिम्बरूपात् भिन्नं शोधितचिन्मात्रं प्रत्यैकत्वेन पश्यति तदाऽस्य महिमानं स्वरूपमेति प्राप्नोतीव ततो वीतशोको भवतीत्यर्थः। द्वा सुपर्णेतिवाक्यं जीवेश्वरमिति कृत्वा चिन्तितम्। अधुना सूत्रा चिन्तामुद्घाटयति॥ अपर इति॥ अन्यथा बुद्धिजीवपरत्वान्मदुक्तपरत्वं नेत्यर्थः॥ सत्त्वं बुद्धिरिति शङ्कते॥ सत्त्वशब्द इति। बुद्धिजीवौ चेत् पूर्वपक्षार्थं स्यादित्यत आह॥ नापीति॥ पूर्वपक्षार्थस्तदा स्याद् यद्यत्र बुद्धिभिन्नः संसारी प्रतिपाद्यते, न ह्यत्र संसारी विवक्ष्यते। किन्तु शोधितत्वमर्थो ब्रह्मेत्यर्थः। श्रुतिस्मृतिभ्यां त्वमर्थो ब्रह्म इति शेषः। तावता सत्त्वव्याख्यामात्रेण। एवमेव जीवस्य ब्रह्मत्वोक्त्यावेव। न हि जीवो बुद्धि-

ऽभिपश्यति यः” इति वचनात्। “तत्त्वमसि”, “क्षेत्रज्ञञ्चापि मा विद्धि” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च। तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवमेवावकल्पते, “तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ”, “न ह वा एवंविदि किञ्चन रज आध्वंसते” इत्यादि। कथं पुनरस्मिन् पक्षे “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” इति सत्त्वम्, इत्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति। उच्यते। नेय श्रुतिरचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्व वक्ष्यामीति प्रवृत्ता। किं तर्हि चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्व ब्रह्मस्वभावता वक्ष्यामीति। तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति॥ इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्व सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृत कल्प्यते, परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति, अचेतनत्वात् सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य, अविद्याप्रत्युपस्थापित स्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरा न सम्भवति। तथा च श्रुति “यत्र वान्यदिव स्यात्, तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्” इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहार दर्शयति। “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन क पश्येत्” इत्यादिना च विवेकिन: कर्तृत्वादिव्यवहार वारयति।

भिन्न इति विवेकमात्रेणोपचारो युक्त। भेदज्ञानस्य भ्रान्तित्वाद्वैफल्याच्चेति भाव। अविद्या विदुषि किमपि स्वकार्य नाध्वंसते न सम्पादयति, ज्ञानाग्निना दग्धा एव दग्धपटादिवदर्थ। अविद्या नागच्छतीति वाऽर्थ। जीवस्य ब्रह्मत्वपरमिद वाक्यमिति पक्षे शङ्कते॥ कथमिति॥ वक्तुर्भोक्तृत्वोक्तावतात्पर्यात्। नात्र युक्तिचिन्तया मन खेदनीयमित्याह॥ उच्यत इति॥ तदर्थं ब्रह्मत्वबोधनार्थं भोक्तृत्वमुपाधि-

अन्तर उपपत्तेः॥ १३॥

"य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत, एष आत्मेति होवाचैतद-मृतमभयमेतद्ब्रह्म" इति, "तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति, वर्त्मनी एव गच्छति" इत्यादि श्रूयते। तत्र संशय। किमयं प्रतिबिम्बात्माऽक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यते, अथ विज्ञा-नात्मा, उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽथवेश्वर इति। किं तावत्प्राप्त, छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति। कुतः। तस्य दृश्य-मानत्वप्रसिद्धेः "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इति च प्रसिद्ध-वदुपदेशात्। विज्ञानात्मनो वा अयं निर्देश इति युक्तम्। स हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि सन्निहितो भवति, आत्म

मस्तके निक्षिपतीत्यर्थः। वस्तुतो जीवस्याभोक्तृत्वे भोक्तृत्वधीः कथ-मित्यत आह॥ इदं होति॥ चित्तादात्म्येन कल्पिता बुद्धिः सुखादि-रूपेण परिणमते बुद्ध्यविवेकाच्चिदात्मनः सुखादिरूपप्रत्ययाभिव्यक्तचैतन्य-वत्त्वं भोक्तृत्वं भातीत्यर्थः। भोक्तृत्वमाविद्यकं न वस्तुत इत्यत्र मानमाह॥ तथा चेति॥ यस्मादविद्याकाले चैतन्यं भिन्नमिव भवति तदा द्रष्टृत्वादिकं न वस्तुनि ज्ञायत इत्यर्थः। तस्मादृतं पिबन्ताविति वाक्यमेव गुहाधि-करणविषय इति स्थितम्। अन्तर उपपत्तेः। उपकोसलविद्यावाक्य-मुदाहरति॥ य इति॥ तदधिष्ठानमसङ्गत्वेन ब्रह्मणोऽनुरूपं यतो-ऽस्मिन् क्षिप्तं वर्त्मनी पक्ष्मणी एव गच्छतीत्यर्थः। दर्शनस्य लौकिकत्व-शास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह॥ तत्रेति॥ पूर्वं पिबन्ताविति प्रथमश्रुत-चेतनत्वानुसारेण चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीताः, तद्वदिहापि दृश्यत इति चाक्षुषत्वानुसारेणामृतत्वादयो ध्यानार्थं कल्पितत्वेनानेया इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति॥ छायात्मेति॥ पूर्वपक्षे प्रतिबिम्बोपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति फलम्। प्रसिद्धवदिति॥ चाक्षुषत्वेनेत्यर्थः। सम्भावनामात्रेण पक्षान्तरमाह॥ विज्ञानात्मन इत्यादिना॥ मनो ब्रह्मेतिवत्, एतद्ब्रह्मेति इति वाक्यस्थेतिपदविरसत्वात्‌न स्वार्थपर-

शब्दस्यास्मिन् पक्षेऽनुकूलो भवति। आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते "रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः" इति श्रुतेः। अमृतत्वादीनाञ्च देवतात्मन्यपि कथञ्चित् सम्भवात्, नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्देशादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वर एवात्राक्षिण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति। कस्मात्। उपपत्तेः। उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम्। आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते "स आत्मा", "तत्त्वमसि" इति श्रुतेः। अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृत् श्रूयेते। तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम्। यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तोऽपहतपाप्मत्वादिश्रवणात्, तथाक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं "तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्व्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति" इति श्रुतेः। संयद्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते "एतं संयद्वाम इत्याचक्षते एतं हि सर्व्वाणि वामान्यभिसंयन्ति। एष उ एव वामनीरेष हि सर्व्वाणि वामानि नयन्ति। एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति" इति च। अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः॥

त्वमिति पूर्व्वपक्षः। मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र इति पदस्य प्रत्ययपरत्वात्। इह च ब्रह्मेत्युवाचेत्यन्वयेन इतिपदस्योक्तिसम्बन्धिनोऽर्थपरत्वाद्वैषम्यमिति सिद्धान्तयति॥ परमेश्वर एवेति॥ चक्षुःप्रमाणसंवादस्तात्पर्य्यानुग्राहक इति न्यायानुगृहीताभ्यामात्मामृतश्रुतिभ्यां स्थानलिङ्गं बाध्यमित्याह॥ संयद्वामेति॥ वामानि कर्म्मफलान्येनमेतमक्षिपुरुषमभिलक्ष्य संयन्ति उत्पद्यन्ते सर्व्वफलोदयहेतुरित्यर्थः। लोकानां फलदातायमेवेत्याह॥ भामनीरिति॥ नयति फलानि लोकान् प्रापयतीत्यर्थः। भासानि भामानि नयत्ययमित्याह॥ भामनीरिति॥ सर्वार्थ

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

अथ पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽक्ष्यल्पस्थानमुपपद्यत इति। अत्रोच्यते। भवेदेषाऽनवक्लृप्तिः यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत्। सन्ति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिना। तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं यश्चक्षुषि तिष्ठन्निति। स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्रहणेनैतद्दर्शयति। न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यते, किं तर्हि नामरूपमित्येवं जातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते, "तस्योदिति नाम हिरण्यश्मश्रुरित्यादि। निर्गुणमपि सत् ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव। सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवात्र विवदितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन् वाक्येऽभिधीयते न वेति। सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम्। सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रक्रान्तं "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इति, तदेवेहाभिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्य-

प्रकाशक इत्यर्थः। सगुणब्रह्मणो ध्यानार्थं स्थलादेरप्युपदेश इति ध्यानस्योक्तिरिति न दोष इति सूत्रयोजना। अनवक्लृप्तिः अक्लृप्तकल्पना तदा भवेद्यद्येव निर्दिष्टं भवेदिदमस्य। नन्वनुचितवाक्यस्योक्तिरप्रमाणमित्याशङ्क्य युक्तिमाह॥ निर्गुणमपीति॥ प्रकरणादपि ब्रह्मग्राह्यमित्याह॥ सुखविशिष्टेति॥ ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखगुणविशिष्टस्य

त्वात् "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता" इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात्। कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति। उच्यते। "प्राणो ब्रह्म, कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इत्येतदग्नीनां वचनं श्रुत्वोपकोसल उवाच। "विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म, कञ्च खञ्च तु न विजानामि" इति। तत्रेदं प्रतिवचनम्। "यद्वाव कं, तदेव खं, यदेव खं तदेव कं" इति। तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लोके। यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात्। तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसम्पर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात्, यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत, लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात्। इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ

ब्रह्मणः प्रकृतस्य स एष इति सर्वनाम्नाभिधानादन्तरः परमात्मा स्यादिति सूत्रार्थः। ननु प्रकरणात् प्रबलेन दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितश्छायात्मा सर्वनामार्थः स्यादित्यत आह॥ आचार्यस्त्विति॥ उपकोसलो नाम कश्चित् ब्रह्मचारी जाबालस्याचार्यस्याग्नीन् द्वादश वत्सरान् परिचचार। तमननुपदिश्य देशान्तरगते आचार्ये, गार्हपत्याद्यग्निभिर्दयया प्राणो ब्रह्मेत्यात्मविद्यामुपदिश्योक्तम्॥ आचार्यस्त्विति॥ तवात्मविद्याफलप्राप्तये मार्गमर्चिरादिकं वदिष्यतीत्यर्थः। पश्चादाचार्येणागत्य य एषोऽक्षिणीत्युक्त्वार्चिरादिका गतिरुक्ता। तथा चाग्निभिरुक्तात्मविद्यावाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यता वाच्या; सा च सर्वनाम्ना प्रकृतात्मपरामर्शे निर्वहतीत्येकवाक्यतानिर्वाहकं प्रकरणं वाक्यभेदकाल्लिङ्गाद्बलवदिति भावः। श्रुतिं व्याचष्टे॥ उच्यत इति॥ प्राणस्य सूत्रात्मनो ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मेति यत् तज्जानामि कं विषयसुखं खञ्च भूताकाशं ब्रह्मत्वेन ज्ञातुं न शक्नोमीत्यर्थः। खं कथम्भूतं यत् कं तदेव खमिति सुखेन विशेषितस्य खस्य भूतत्वनिरासः। तथा कं कथम्भूतं यत् खं तदेव कमिति विभुत्वेन विशेषि-

सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात् सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात्, तन्मा भूदित्युभयोः कखशब्दयोः ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वम् । तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम् । प्रत्येकञ्च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं महिमानमुपदिश्य "एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च" इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता" इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति । 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेव विदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इति चाक्षिस्थानं पुरुषं

तस्य कस्य जन्यत्वनिरास इति व्यतिरेकमुखेनाह ॥ तत्र द्वितीयेत्यादिना ॥ आत्मविद्येतिश्रुतिविरोधात् प्रतीकध्यानमात्रमनिष्टमिति भावः । अना-मय इति । आमयो दोषः । साधनपारतन्त्र्यानित्यत्वादि तद्रहित इत्यर्थः । प्रत्येकपक्षे दोषमुक्त्वा द्वयोपक्षे फलितमाह ॥ इतरेतरेति ॥ विशेषितार्थकार्थवत्त्वम् । नन्वेकं ब्रह्मैवात्र ध्येयं चेद् ब्रह्मपदान्तरं कि-मर्थमित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ विशेषणत्वेन खस्य भूतत्वव्यावर्तकत्वेने-त्यर्थः । ब्रह्मशब्दः शिरो ययोस्तत्त्वमिति विग्रहः । अध्येयत्वे को दोष-स्तत्राह ॥ इष्टं हीति ॥ मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वावगमादिति भावः । आत्मविद्यापदेनोपकोसलस्यापि प्रकृतं ब्रह्मोक्तमित्याह । प्रत्येकञ्चेति । पृथि-व्यग्निरन्नमादित्य इति मम चतस्रस्तनवो विभूतिरिति गार्हपत्य उपदि-देश । आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति अन्वाहार्यो वचनम् उवाच । प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति स्वमहिमानमाहवनीयो जगादेति भावः । इयमस्माकमग्नीनां विद्या प्रत्येकमुक्ता आत्मविद्या तु पूर्वमस्माभिर्मिलित्वा प्राणो ब्रह्मेत्युक्तेत्यर्थः । उक्ततात्पर्याग्निभिर्ब्रह्मात्मा गुरुणोच्यतां वक्तृभेदादिति मत्वाह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ एकवाक्यता

विजानतः पापेनानुपघातात् अक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति। तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संयद्वामत्वादिगुणतां चोक्त्वा अर्च्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीति उपक्रमते "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच"

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरः यस्मात् श्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यस्य विज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ, "अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजायन्ते, एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्त्तन्ते" इति श्रुतौ। स्मृतावपि।

निश्चयाद्देहभेदेऽपि न भयम् इत्यर्थः। श्रुता अनुष्ठिता उपनिषद्रहस्यं सगुणब्रह्मोपासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या अत्राभिधानात् लिङ्गादपि इति सूत्रार्थमाह॥ इतश्चेति॥ यस्मात् दृश्यते तस्मादित्यन्वयः। श्रुतिमाह॥ अथेति॥ देहपातानन्तरमित्यर्थः। स्वधर्म्मरूप तपोब्रह्मचर्य्यश्रद्धाविद्याभिः आत्मानं ध्यात्वा तया ध्यानविद्ययोत्तरं देवयानमार्गं प्राप्यते नोत्तरेण पथा। आदित्यद्वारा सगुणब्रह्मस्थानं गच्छन्ति एतद्वै ब्रह्म प्राणानां व्यष्टिसमष्टिरूपाणामायतनं विद्धि त्वं हिरण्यगर्भरूपं वस्तुतस्त्वेतदमृतादिरूपं निर्गुणं सर्व्वाधिष्ठानम्। अतः कार्य्यब्रह्म प्राप्य तत् स्वरूपं निर्गुणं ज्ञात्वा मुच्यन्त इत्यर्थः। अग्निरेव ज्योतिर्देवता एवमहरादयो देवता एव स्मृतौ उक्ता॥ अस्मिन्नुपासके मृते यदि पुत्रादयः शव्यसंस्कारादिकं कुर्व्वन्ति यदि च न कुर्व्वन्ति उभयथाप्युपासकमहिम्ना अर्चिरादिदेवान् क्रमेण गच्छन्ति। अर्चिषमर्चिषोऽहरह्नः शुक्लपक्षं ततः उत्तरायणं तस्मात् संवत्सरं ततो देवलोकं ततो वायुं वायोरादित्यं ततश्चन्द्रं चन्द्राद्विद्युतं गत्वा तत्र विद्यु-

"अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः" ॥

इति । सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते । "अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति" इत्युपक्रम्य "आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ, एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तं "छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थानः" इति । अत्रोच्यते, न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति । कस्मात् । अनवस्थितेः । न तावत् छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं सम्भवति । यदैव हि कश्चित् पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यतेऽपगते तस्मिन्न दृश्यते, "य एषोऽक्षिणि पुरुषः" इति च श्रुतिः सन्निधानात् स्वे चक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । न चोपासनकाले छायाकरं कञ्चित्पुरुषं चक्षुःसमीपे सन्निधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुम् । "अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति" इति

लोकेभ्यस्तानुपासकान् मानवः पुरुषो ब्रह्मलोकादागत्य कार्यब्रह्मलोकं प्रापयति । एषोऽर्चिरादिभिर्देवैर्विशिष्टो देवपथो गन्तव्येन ब्रह्मणा योगाद् ब्रह्मपथश्च । एतेन मार्गेण ब्रह्म प्रतिपद्यमाना उपासका इमं मानवं मनोः सर्गं आवर्तं जन्ममरणावृत्तिरूपं नावर्तन्ते नागच्छन्तीत्यर्थः ।

श्रुतिश्छायात्मनोऽनवस्थितत्वं दर्शयति । असम्भवाच्च । तस्मि-न्नमृतत्वादीनां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः । तथा विज्ञा-नात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसम्बन्धे सति चक्षुष्ये-वावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम् । ब्रह्मणस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसम्बन्धः । समानश्च विज्ञानात्म-न्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसम्भवः । यद्यपि विज्ञानात्मा पर-मात्मनोऽनन्य एव तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमध्या-रोपितं भयञ्चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते । संयद्वामत्वादयश्चैत-स्मिन्ननैश्वर्य्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु "रश्मिभिरेषो-ऽस्मिन् प्रतिष्ठितः" इति श्रुतेः यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात् तथाप्यात्मत्वं तावन्न सम्भवति, पराग्रूपत्वात् । अमृतत्वादयोऽपि न सम्भवन्ति, उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् । अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम् । ऐश्वर्य्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वा-भाविकं, "भीषाऽस्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्य्यः, भीषाऽस्मा-दग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम" इति मन्त्रवर्णात् । तस्मात्

चक्षुरासीदतीति उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वं सदा न सिद्ध्य-तीति भावः । किञ्चाव्यवधानात् सांनिध्य उपास्य । न च तस्य स्वच-क्षुषा दर्शनं सम्भवतीत्याह ॥ य एष इति ॥ अस्तु तर्हि परेषां दृश्यमान-स्योपास्तिरित्यत आह ॥ न चेति ॥ कल्पनागौरवादित्यर्थः । युक्तिसिद्धा-नवस्थितत्वे श्रुतिमाह ॥ अस्येति ॥ छायाकरस्य बिम्बस्य नाशमदर्शनमनु-सृत्यैव छायात्मा नश्यतीत्यर्थः । जीवं निरस्यति ॥ तथेति ॥ आत्म-व्यवस्थाप्यङ्गनियतविशेषेण जीवस्याभिव्यक्तेश्चक्षुरेव स्थाननियमयुक्तमित्यर्थः ॥ दृष्ट इति ॥ श्रुताविति शेषः । ननु "यतो सूर्योऽभ्युदेति सूर्योऽस्तमेति" इति वाक्यं अमरा देवा इति प्रसिद्धिबाधितमित्याशङ्क्याह ॥ अमरत्वम-पीति ॥ भीषा भयेनास्मादीश्वराद्वायुर्वहति । अग्निश्चेन्द्रश्च स्वस्वकार्य्य

परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतव्यः। अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्रापेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम्॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु, तद्धर्मव्यपदेशात् ॥१८॥

"य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति" इत्युपक्रम्य श्रूयते "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्यादि। अत्र अधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मञ्च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामी इति श्रूयते। स किमधिदैवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी, किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किञ्चिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्

कुरुत। उक्तापेक्षया पञ्चमो न्याय्यः समाम्नायुषां निकटे भावतीत्यर्थः। ईश्वरपक्षे दृश्यत इत्ययुक्तं तत्राह॥ अस्मिन्निति॥ दर्शनमनुभवः। तस्य शास्त्रे स्थितस्य शास्त्रमेव करणं कल्प्य सन्निधानात्। तथा च शास्त्रकरणको विद्वदनुभव उपासनास्तुत्यर्थ उच्यत इत्यर्थः। तस्मादुपकोसलविद्यावाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम्, अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्। बृहदारण्यकवाक्यमुदाहरति॥ य इति॥ अन्तर्यामिब्राह्मणे प्रतीयमानार्थमाह॥ अत्रेति॥ यः पृथिव्यामित्यादिना देवता पृथिव्याद्या अधिकृत्य यमयिता श्रूयते। तथा यः सर्वेषु लोकेष्विति अधिलोकं। यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदं। यः सर्वेषु यज्ञेष्विति अधियज्ञम्। यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम्। यः प्राणे तिष्ठन्नित्यादि य आत्मनीत्यन्तमध्यात्ममिति विभागः। अशरीरस्य नियन्तृत्वसम्भवासम्भवाभ्यां संशयः। पूर्वत्रेश्वरस्याक्षिस्थानत्वसिद्धये पृथिव्यादिस्थाननिर्देशो दृष्टान्त उक्तस्तस्य दृष्टान्तवाक्यस्येश्वरपरत्वमत्राभिधाय समाधीयत

संशयः । किं तावन्नः प्रतिभाति, संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात् संज्ञि-नाप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचित् भवितव्यमिति, अथ वा नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुम् । अन्तर्य्यामिशब्दश्चान्तर्यमणयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्मात् पृथिव्याद्यभिमानी कश्चिद्देवोऽन्तर्य्यामी स्यात् । तथा च श्रूयते "पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिः" इत्यादि । स च कार्य्यकरणवत्त्वात् पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति युक्तं देवतात्मनो यमयितृत्वम् । योगिनो वा कस्यचित् सिद्धस्य सर्व्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात् । न तु परमात्मा प्रतीयेत, अकार्य्यकरणवत्त्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते । योऽन्तर्य्याम्यधि-दैवादिषु श्रूयते, स परमात्मैव स्यान्नान्य इति । कुतः । त-द्धर्मव्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्म्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकार-जातमन्तस्तिष्ठन् यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उप-पद्यते, सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः । "एष त

इत्याक्षेपसङ्गतिः, अत पूर्व्वफलेनाख्ये फलवत्त्वं । अवान्तरफलन्तु पूर्वपक्षे अनीश्वरोपास्तिः सिद्धान्ते प्रत्यग्ब्रह्मज्ञानमिति मन्तव्यम् । स्वयमेवारुचि वदन् पक्षान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥ अनिश्चितार्थे फलाभावेनाफलस्य वेदार्थत्वायोगादिति भावः । तथा च श्रूयते यस्य देवस्य यतनं शरीरं लोक्यतेऽनेनेति लोकश्चक्षुर्ज्योतिः सर्व्वार्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः । उपक्रमादिनाऽन्तर्य्यामिकानिश्चयादनेकदेवपक्षो न युक्त इत्यरुचेराह ॥ योगिनो वेति ॥ आगन्तुकसिद्धस्य नियामकत्वे सिद्धसाधनकल्पनागौरवान्नित्यसिद्ध एवान्तर्य्यामीति सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्त इति ॥ देवतानिरासे हेत्वन्तरमाह ॥ स पृथिवीति ॥ ईश्वरो न नियन्ता अशरीरत्वात् मुक्तवदित्युक्तं निरस्यति ॥

आत्मान्तर्याम्यमृतः” इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते। “यं पृथिवी न वेद” इति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन् देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति, पृथिवीदेवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात्। तथा “अदृष्टोऽश्रुतः” इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात् परमात्मन उपपद्यत इति। यत्तु कार्य्यकरणहीनस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति, नैष दोषः, यान्नियच्छति तत्कार्य्यकरणैरेव तस्य कार्य्यकरणवत्त्वोपपत्तेः। तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न सम्भवति भेदाभावात्। भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः। तस्मात् परमात्मैवान्तर्यामी॥

न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापात्॥१९॥

स्यादेतदहृष्टत्वादयो धर्म्माः साङ्ख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते, रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात्। “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” इति हि स्मरन्ति। तस्यापि

नैष दोष इति॥ नियन्तृव्यतिरिक्तशरीरशून्यत्वं वा हेतुः शरीरासम्बन्धित्वं वा। आद्ये स्वदेहनियन्तरि जीवे व्यभिचारः द्वितीयस्त्वसिद्धः। ईश्वरस्य स्वाविद्योपार्जितसर्व्वसम्बन्धित्वादित्याह॥ यान्नियच्छतीति॥ सशरीरो नियन्तेति लोकदृष्टिमनुसृत्यैतदुक्तम्। वस्तुतस्तु चेतनसान्निध्यात् तस्य व्यापारो नियमनं तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तृत्वं। तच्चाचिन्त्यमायाशक्तेश्चिदात्मनः शरीरं विनैवोपपन्नं। कार्य्यकरणसङ्घातात्मको देहो ग्राह्यः तेन लिङ्गदेहस्य व्यावृत्तिः। ननु देहनियन्तुर्जीवस्यान्यो नियन्ता चेत् तस्याप्यन्य, इत आह॥ इत्यनवस्थेति॥ निरङ्कुशं सर्व्वनियन्तृत्वमीश्वरस्य श्रुतं। तस्यानियन्त्रन्तरानुमाने श्रुतिबाध इति नानवस्थेत्यर्थः। यद्वा ईश्वरान्तरकल्पनया जीवस्य नियन्तृत्वोक्तौ। मिथोभेदाभावान्नानवस्थेत्यर्थः।

नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते। तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात्, ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत् प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसम्भवेन पुनराशङ्क्यते। तत उत्तरमुच्यते। न च स्मार्त्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति। कस्मात्। अतद्धर्माभिलापात्। यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य सम्भवति, तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः सम्भवति, प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात्। "अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता" इति हि वाक्यशेष इह भवति। आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते। यदि प्रधानमात्मत्व द्रष्टृत्वाद्यसम्भवान्नान्तर्याम्यभ्युपगम्यते, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु। शारीरो हि चेतनत्वाद् द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवत्यात्मा च प्रत्यक्त्वात्, अमृतश्च धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः। अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे सुप्रसिद्धाः, दर्शनादिक्रियायाः कर्त्तरि प्रवृत्तिविरोधात्। "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येत्" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। तस्य च कार्य्यकरणसङ्घातमन्तर्यमितुं शीलं भोक्तृत्वात्। तस्माच्छारीरोऽन्तर्यामीति अत उत्तरं पठति।

प्रधानं महदादिक्रमेण कथं प्रवर्त्तत इति तर्कस्याविषय इत्याह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥ रूपादिहीनत्वादविषयं सर्वतो दिक्षु प्रसुप्तमिव तिष्ठति जडत्वादित्यर्थः । अतत्, अप्रधानं चेतनं तस्य धर्म्माणामभिधानादिति हेत्वर्थः । उत्तरसूत्रं निरस्याशङ्कामाह ॥ यदि प्रधानमित्यादिना ॥ अमृतश्चेति ॥ विनाशिनो देहान्तरभोगानुपपत्तेरित्यर्थः । यथा देवदत्तकर्तृकगमनक्रियायाः ग्राम कर्म्म न देवदत्तस्तथात्मकर्तृकादर्शनादिक्रियाया अनात्मा विषयः न त्वात्मा क्रियायाः कर्तृविषयत्वायोगादित्याह ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते, शारीरश्च नान्तर्यामी स्यात् । यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य सम्भवन्ति तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान्न स कार्त्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियन्तुं च शक्नोति । अपि च । उभयेऽपि हि शाखिनः काण्वा माध्यन्दिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते । "यो विज्ञाने तिष्ठन्" इति काण्वाः । "य आत्मनि तिष्ठन्" इति माध्यन्दिनाः । य आत्मनि तिष्ठन्नित्यस्मिंस्तावत् पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः । यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते, विज्ञानमयो हि शारीर इति । तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम् । कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते । यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः । का पुनरिहानुपपत्तिः । "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा"

कर्मेति ॥ क्रियायां गुणः कर्ता प्रधानं कर्म तयोरेकस्यां क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधान्न कर्तुः कर्मत्वमित्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं तया दृष्ट्या द्रष्टा न विषयीकुर्यादित्यादिश्रुतेश्चादृष्टत्वादिधर्मा शारीरस्येत्याह ॥ नेति ॥ अपिशब्दसूचितहेतुमुक्त्वा पाठोक्तं हेतुमाह ॥ अपि चोभयेऽपीति ॥ भेदेनेति सूत्रात् तात्त्विकभेदे भ्रान्तिं निरसितुं शङ्कते ॥ कथमिति ॥ नन्वेको भोक्ता जीव ईश्वरस्त्वभोक्तेति न विरोध इति शङ्कते ॥ का पुनरिति ॥ तयोर्भेदः श्रुतिविरुद्ध इति पूर्ववाद्याह ॥ नान्य इति ॥ स एव श्रुत्यर्थमाह ॥ अत्रेति श्रुतेरर्थान्तरमाशङ्क्य निषेधति ॥ नियन्त्रन्तरेत्यादिना ॥ न ह्येतत्प्रसक्तप्रतिषेधः, किन्त्वविशेषेण द्रष्ट्रन्तरनिषेधश्रुतेरन्तर्याम्यन्तरनिषेधार्थत्वे बाधकं स्यादिति ॥ अविद्येति ॥ तस्मात् सूत्रे य आत्मनि तिष्ठन्निति श्रुतौ च द्रष्टृभेदोक्तिरयुक्ता । नान्य

इत्यादिश्रुतिवचनं विरुध्येत । अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति । नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत्, न, नियन्त्रन्तराप्रसङ्गात्, अविशेषश्रवणाच्च । अत्रोच्यते । अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्मा भवति, न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सम्भवतः । एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः, यथा घटाकाशो महाकाश इति । ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रञ्चेति सर्वमेतदुपपद्यते । तथा च श्रुतिः "यत्र हि द्वैतमिव भवति, तदितर इतरं पश्यति" इत्यविद्याविषये सर्वव्यवहारं दर्शयति । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्" इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ।

इति वाक्यशेषे भेदनिरासादिति । आत्मभेद उपाधिकल्पितः श्रुतिसूत्राभ्यामनूद्यत इति समाधत्ते ॥ अत्रोच्यत इति ॥ भेदः सत्यः किं न स्यादत आह ॥ एको हीति ॥ गौरवेण द्वयोरहन्धीगोचरत्वासम्भवादेक एव तद्गोचरः तदगोचरस्य घटवदनात्मत्वमात्मभेदः सत्य इत्यर्थः ॥ ततश्चेति ॥ कल्पितभेदाङ्गीकाराद्भेदापेक्षं सर्वं युज्यत इत्यर्थः । तस्माद्दन्तर्यामिब्राह्मणस्थे ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् । अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । सूत्रस्थवाक्यमुदाहरति ॥ अथेति ॥ कर्मविद्याप्रकरणापरविद्योपन्यासानन्तरं यया निर्गुणं ज्ञायते परा सोच्यते तामेव विषयोक्त्या निर्दिशति ॥ यत्तदिति ॥ अद्रेश्यमदृश्यं ज्ञानेन्द्रियैः अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैश्च । गोत्रं वंशः । वर्णो ब्राह्मणत्वादिर्जातिः । चक्षुःश्रोत्रशून्यमचक्षुःश्रोत्रम् ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम-गोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति श्रूयते। तत्र संशयः। किमयमद्रेश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यात्, उत शारीरः, आहोस्वित् परमेश्वर इति। तत्र प्रधान-मचेतनं भूतयोनिरिति युक्तम् अचेतनानामेव तस्य दृष्टान्तत्वे-नोपादानात् "यथोर्णनाभिः सृज्यते गृह्णते च, यथा पृथिव्या-मोषधयः सम्भवन्ति। यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्ष-रात् सम्भवतीह विश्वम्" इति। नन्वूर्णनाभिः पुरुषश्चेतना-विह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ, नेति ब्रूमः, न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वञ्चास्ति। चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरञ्च केश-लोम्नामिति प्रसिद्धम्। अपि च पूर्वत्राद्रष्टृत्वाद्यभिलापसम्भवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासम्भवात् न प्रधानमभ्युपगतम्। इह त्वद्रेश्य-

पाणिपादम्-अपाणिपादं ज्ञानकर्मेन्द्रियविकलमित्यर्थः। विभु प्रभु सुसूक्ष्मं दुर्ज्ञेयत्वात् नित्याव्ययपदाभ्यां नाशापक्षययोर्निरासः। भूतानां योनिं प्रकृतिं यत् पश्यन्ति धीराः, परा अक्षरादक्षरं तद्विद्यापरेत्यन्वयः॥ अदृश्यत्वादिगुणानां प्रकृतिप्रधानसाधारणत्वात् संशयः। पूर्ववद् द्रष्टृत्वा-दीनां चेतनधर्माणामश्रुतेः। अतः प्रधानमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्व-पक्षयति॥ तत्रेति॥ पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्ति सिद्धान्ते निर्गुणधीरिति फलं। ऊर्णनाभिर्लूताकीटः तन्तून् स्वदेहात् सृजति उपसंहरति चेत्यर्थः। सतो जीवतः। ननु पूर्वं निरस्तं प्रधानं कथमुत्थाप्यते तत्राह॥

त्वादयो धर्माः प्रधाने सम्भवन्ति, न चात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते। ननु "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्ययं वाक्यशेषो ऽचेतने प्रधाने न सम्भवति। कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति। अत्रोच्यते। "यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यम्" इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनः श्रावयिष्यति "अक्षरात्परतः परः" इति। तत्र यः परोऽक्षरात् श्रुतः, स सर्वज्ञः सर्ववित् सम्भविष्यति, प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः। यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची, तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादिति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते, योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः, स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति। कथमेतदवगम्यते। धर्मोक्तेः। परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इति। न हि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा सम्भवति। नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद् भूतयोनेः परस्यैवैतत् सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वञ्च न

अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने विरुध्यमानोऽसम्भावितो वाक्यशेष श्रुत इति शङ्कते ॥ ननु य इति ॥ पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतेः प्रत्यभिज्ञानात् प्रधानात्परपदोक्तस्य जगन्निमित्तेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेन सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्त इति ॥ चेतनाचेतनत्वेन सन्दिग्धे भूतयोनौ यः सर्वज्ञ इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्ययुक्तं वाक्यशेषे भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञापकाभावादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रेण प्रकृतेरुपादान-भूतायां पञ्चमी यस्मादक्षरात् सम्भवतीति प्रकृतित्वेनोक्ताक्षरस्य भूत-

भूतयोनिविषयमित्युक्तम्। अत्रोच्यते। नैव सम्भवति यत्कारण-मक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्" इति प्रकृतं, भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वे-नैव सर्वज्ञं निर्दिशति।

"यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः।

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते"॥ इति॥

तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्वविच्चत्वञ्च धर्म उच्यत इति गम्यते। "अक्षरात्परतः परः" इत्यत्रापि न प्रकृतात् भूतयोनेरक्षरात् परः कश्चिदभिधीयते। कथमेतदवगम्यते। "येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं, प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूत-योनेरद्रेश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात्। कथं तर्ह्यक्षरात्परतः पर इति व्यपदिश्यत इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यामः।

योनेर्वाक्यशेषे तस्मादिति प्रकृतत्वलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते॥ अत्रोच्यत इति॥ एतत् कार्यं ब्रह्म सूत्रात्मकं नामरूपं स्थूलं ततोऽन्नं व्रीह्यादीत्यर्थः। यदुक्तं पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञानादचे-तनत्वमिति तत्राह॥ अक्षरात् पर इति। नायमक्षरशब्दो भूतयोनिं परामृशति परविद्याधिगम्यत्वेनोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेरक्षरं पुरुषं वेदेत्य-क्षरश्रुत्या वेद्यत्वोपक्रमात्। पूर्वमेव प्रकृतत्वेन परामर्शादित्याह॥ येनेति॥ येन ज्ञानेनाक्षरं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां योग्यायाध्याय प्रब्रूयादित्युपक्रम्य अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो अक्षरात् परतः पर इति उच्य-मानः परो भूतयोनिरिति गम्यत इत्यर्थः। तर्हि पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दार्थः क इत्याशङ्क्याप्रधानमिति वक्ष्यत इत्याह॥ कथमिति॥ परविद्येति समा-ख्ययाऽपि तद्विषयस्य ब्रह्मत्वमित्याह॥ अपि चेति॥ ननु प्रधानविद्या-

अपि चात्र "द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते परा चैवापरा च" इति। तत्रापरामृग्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यादि। तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम्। यदि पुनः परमेश्वरादन्यदद्रेश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत, नेयं परा विद्या स्यात्। परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते। न च प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते। तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन् त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात्। द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे। "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्पते, नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने, भोग्यव्यतिरिक्ते वा भो-

ऽपि कारणविषयत्वात् परेत्यत आह॥ परापरविभागो हीति॥ अनित्यफलत्वेनापरविद्यां निन्दित्वा मुमुक्षार्थिने ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति वाक्यशेषोक्तेरित्यर्थः। अस्तु प्रधानविद्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह॥ न चेति॥ ननु यः सर्वज्ञ इत्यग्रे परविद्याविषय उच्यते, अद्रेश्यवाक्येन तु प्रधानविद्योच्यत इत्यत आह। तिस्रश्चेति॥ इतश्च भूतयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह। कस्मिन्निति॥ अचेतनमात्रस्यैकायतनमुपादानं तज्ज्ञानात् कार्यग्रामेऽपि तदकार्याणामात्मनां ज्ञानं न भवति। एवं जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोग्यस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः। ब्रह्मविद्याशब्दाच्च भूतयोनिर्ब्रह्मेत्याह॥ अपि चेति॥ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिभूमिं ब्रह्मविद्यास्तवाय। ब्रह्मणि सर्ववेद्यानां विद्याफलानां चान्तर्भावाद् ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा। नन्वपरविद्यापरप्रकरणे किमर्थमुक्तेत्यत आह॥ अपरेति॥ प्लवन्ते गच्छन्तीति प्लवा विनाशिनः। अदृढा नित्य-

क्षरि। अपि च "स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्व्वाय ज्येष्ठाय पुत्त्राय प्राह" इति। ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति। सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात्। अपरा ऋग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै, प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म एतत् श्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरां मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति" इत्येवमादिनिन्दावचनात्। निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति "परीक्ष्य लोकान् कर्म्मचितान् ब्राह्मणोऽपि निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति। यत्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानं दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेनैव भूतयोनिना भवितव्यमिति, तदयुक्तम्। न हि दृष्टान्तदार्ष्टा-

फलसम्बन्धादनाश्रका षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश। यज्ञेन नामनिमित्तेन निरूप्यन्त इति यज्ञरूपाः। तथा हि ऋतुषु याजयन्ति यज्ञं कारयन्तीत्यृत्विजः, यजत इति यजमानः, पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति सूत्रेण पतिशब्दस्य नकारान्तादेशो यज्ञसम्बन्धे विहित इति पत्नी, एवमृत्विगादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपाः येष्ववरमनित्यफलकं कर्म्मं युक्तम् एतदेव कर्म्म श्रेयो नान्यदात्मज्ञानमिति ये मूढास्तुष्यन्ति ते पुनर्जन्ममरणं प्रयान्तीत्यर्थः। तद्विज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेदेवेति नियमः। ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं वारयति॥

न्तिकयोरत्यन्तसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति। अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते, तस्मादृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥२२॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शारीरः प्रधानं वा। कस्मात्। विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम्। विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन 'दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः'' इति। न ह्येतद्दिव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्धर्मांश्च स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते। तस्मात् साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते। तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति "अक्षरात्परतः परः" इति।

ऽस्ति नियमिति॥ कार्य्यमुपादानाभिन्नमित्यर्थे दृष्टान्तः। सर्वसाम्ये तत्त्वाद्यमिष्टापत्तेरित्यर्थः॥ अपि च स्थूला इति॥ विशेषणाच्च जीवो भेदोक्तेश्च प्रधानमिति हेतुद्वयं विभज्य व्याचष्टे॥ विशिनष्टि हीत्यादिना॥ दिव्यो द्योतनात्मकः स्वयंज्योतिरमूर्त्तः पूर्णः पुरुषः पुरिशयः प्रत्यगात्मा बाह्यं स्थूलमाभ्यन्तरं सकारणं सूक्ष्मं ताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठति स बाह्याभ्यन्तरः, हि तथा श्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः। अविद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं तेन परिच्छेदोऽल्पत्वम्। तस्य शारीरस्य धर्मान् जाड्यमूर्त्तत्वादीनित्यर्थः। तत्राक्षरशब्देन प्रधानोक्तावक्षरस्य प्रधानस्य प्रतिष्ठानमाश्रयेत। तस्मात्। अक्षरतव्याकृतमिति॥ अश्नोति व्याप्नोति स्वविकार

अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं, सर्वस्माद्धि विकारात्परो योऽविकारः, तस्मात् परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात् परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति। नात्र प्रधानं नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्य तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते। किं तर्हि यदि प्रधानमपि कल्प्य

जानीत्यक्षरम्। अव्याकृतमकृतमनादीति यावत्। नामरूपयोर्बीजमीश्वरस्तस्य शक्तिरूपं परतन्त्रत्वादुपादानमपि शक्तिरित्युक्तम्। भूतानां सूक्ष्मावस्था यत्र तद्भूतसूक्ष्मम्। ईश्वरश्चिन्मात्रमाश्रयो यस्य तत्तथा। तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वरभेदोपाधिभूतं यत्तु ईश्वर आश्रयो विषयो यस्येति नानाजीववादिना व्याख्यानं तद्भाष्ये बहिर्भूतम्। एतस्मिन्नु खल्वक्षरे आकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्योतप्रोतभावेनाव्याकृतस्य चिदाश्रयत्वश्रुतेः, आश्रयपदलक्षणाया निर्मूलत्वात्। न हि मूलप्रकृतेर्भेदे किञ्चिन्मानमस्ति। न च "इन्द्रो मायाभिः" इति श्रुतिर्मानम्। "अजामेका" इत्याद्यनेकश्रुतिबलेन लाघवतर्कसहायेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदानुवादित्वात्। तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः "स्वतस्त्वविद्याभेदोऽत्र मनागपि न विद्यते" इति। साङ्ख्ययोगाचार्याः पुराणेतिहासकर्तारश्च मूलप्रकृत्यैक्यं वदन्ति। नन्वविद्यैक्ये बन्धमुक्तिव्यवस्था कथम्। न च व्यवस्था नास्तीति वाच्यं श्रवणे प्रवृत्त्यादिबाधापातादिति चेत्। उच्यते। ये ह्यविद्यानानात्वमिच्छन्ति तैरपि परिणामित्वेन सांशत्वमविद्याया अङ्गीकार्यं, तथा चानयोरात्मनः स्वीयसूक्ष्मात्मना परिणता विद्यांशोपहितजीवभेदाद्व्यवस्था सिध्यति। यस्य ज्ञानमन्तःकरणे जायते तस्यान्तःकरणपरिणामव्याप्ताज्ञानांशनाशो मुक्तिरिति। एवञ्च श्रोतुः स्वरूपानन्दमात्रं श्रवणादौ प्रवृत्तिर्विद्वदनुभवो जीवन्मुक्तिशास्त्रं चेति सर्वमबाधितं भवति। न चैवं नानाजीवपक्षादविशेषः मूलप्रकृतिनानात्वाभावादित्यलं परत्वे हेतुः॥ अविकार इति॥ ननु सूत्रकृता श्रुतौ प्राधान्याद्भेदव्यपदेश उक्तस्तत्र कथमप्रधानाद्भेदोक्तिर्व्याख्यायते तत्राह॥ नात्रेति॥ कार्यस्य प्रधो-

मान श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्पयेत, कल्प्यताम्। तस्माद्भेदव्यपदेश इति, परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते। कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च "अक्षरात्परतः परः" इत्यस्यानन्तरम् "एतस्माज्जायते प्राणः" इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्य्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः। "अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्य्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा" इति। तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं सर्वविकारकारणत्वात्, न शारीरस्य तनुमहिम्नो, नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः सम्भवति सर्वभूतान्तरात्मत्वासम्भवात्, तस्मात् परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते। कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते। प्रकरणात्। "एष" इति च प्रकृतानुकर्षणाद्, भूतयोनिं हि प्रकृत्य "एतस्माज्जायते प्राण एष सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादि वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति। यथोपाध्यायं प्रकृत्य "एतस्मादधीष्व एष वेदवेदाङ्गपारगः" इति वचनम् उपाध्यायविषयं भवति तद्वत्।

यत इति प्रधानमज्ञानमेव। ततोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः। अतोऽज्ञानमेव भूतयोनिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा निरस्यते। तद्विरोधेनार्थात् साङ्ख्यकल्पितप्रधाननिरास इति मन्तव्यम्। इत्यिवक्षितेनादौ सूत्रं व्याचष्टे ॥ अपि चेत्यादिना ॥ "प्राणो मम सर्वेन्द्रियाणि च स वायुश्चेति-

कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं सम्भवति। सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते, न तु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः। "अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्। अहमन्नादः" इत्यादिवत्। अन्ये पुनर्मन्यन्ते, नायं भूतयोनेरूपोपन्यासः जायमानत्वेनोपन्यासात् "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत्। उत्तरत्रापि च 'तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः" इत्येवमादि, अतश्च "सर्वा ओषधयो रसाश्चेत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति। इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोनेरूपमुपन्यस्येत। सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म" इत्यादिना। श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्म निर्दिश्यमानमुपलभामहे "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्, स दधार पृथिवीं द्यामुतेमां, कस्मै देवाय हविषा विधेम" इति समवर्त्ततेत्यजायत इत्यर्थः। तथा स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते,

राप: पृथिवी" इति श्रुतिः। "अग्निर्द्युलोकः, असौ वाव लोको गौतमाग्निः" इति श्रुतेः। विवृता वेदा वागित्यन्वयः। पद्भ्यां पादावित्यर्थः। यस्येदं रूपं स एष सर्वप्राणिनामन्तरात्मेत्यर्थः। ननु महिम्न इति अल्पपक्षेरित्यर्थः। यथा कश्चित् ब्रह्मवित् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकटनार्थमहमन्नमिति साम गायति न त्वन्नत्वादिकमात्मनो विवक्षति। अफलत्वात्, तथेहापीत्याह॥ अहमन्नमिति॥ हस्तकराभ्यां दूषयति॥ अन्ये पुनरिति॥ एष सर्वभूतान्तरात्मा सूत्रात्मा एतस्माद्भूतयोनेर्जायत इति श्रुत्यन्वयेन हिरण्यगर्भस्यात्र जायमानत्वेनोपन्यासादित्यर्थः। निरदिक्ष-

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत" ॥ इति ।

विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं सम्भवति, प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् । अस्मिन् पक्षे "पुरुष एवेदं विश्वं कर्म" इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

"को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्य-

दवोचदित्यर्थः । अग्निर्द्युलोको यस्य समिदुप सूर्यः सोऽपि द्युलोकाग्निस्तस्मादजायतेत्यर्थः । "तस्यादित्य एव समित्" इति श्रुत्यन्तरात् । अतो मध्येऽपि सृष्टिरेव वाच्या न रूपमिति भावः । यदुक्तमग्निर्मूर्द्धेत्यत्र भूतयोनेः सर्वात्मत्वं विवक्षितमिति तत्रेत्याह ॥ सर्वात्मत्वमपीति ॥ ननु हिरण्यगर्भस्य जन्माश्रवणात्तदुक्तं कथमवक्तव्यं तत्राह ॥ श्रुतीति ॥ अग्रे समवर्त्तत जातः स भूतस्य जातस्य पतिरीश्वरप्रसादादभवत् स सूत्रात्मा द्यामिमां पृथिवीञ्च स्थूलं सर्वमधारयत कशब्दस्य प्रजापतिः स्वात्मत्वे सर्वनामत्वाभावेन स्मा इत्ययोगादेकारलोपेनैकस्मै देवाय प्राणात्मने हविषा विधेम परिचरेमेति व्याख्येयम् । 'कतमः स एको देव इति प्राणः" इति श्रुतेः । यद्वा यस्मादयं जातस्तस्मा एकस्मै देवायेत्यर्थः । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इति श्रुत्यन्तरात् । ननु तस्य भूतान्तरात्मत्वं कथं । तत्राह ॥ विकारेति ॥ पूर्वकल्पे प्रकृष्टोपासनाकर्मसमुच्चयानुष्ठानादस्मिन् कल्पे सर्वप्राणिव्यष्टिलिङ्गात्मा व्यापकः सर्वप्राण्यन्तर्गतः स्वकर्मेन्द्रियप्राणात्मकसमष्टिलिङ्गशरीरः जायते तद्रूपस्य सूत्रात्मनः सर्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे सूत्रार्थमाह ॥ अस्मिन् पक्ष इति ॥ कर्म सफलं सर्वं श्रौतस्मार्त्तादिकं तपश्च पुरुष एवेति सर्वान्तरत्वरूपोपन्यासाच्च भूतयोनौ प्रथमे वाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ वैश्वानरः ॥ छान्दोग्यमुदाहरति ॥ को न इति ॥ प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनकबुडिला मिलित्वा मीमांसाञ्चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति । आत्मैव ब्रह्मेति ज्ञापनार्थं 'पद-

ध्येषि तमेव नो ब्रूहीति" इति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारि-पृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च वैश्वा-नरं प्रत्येषां मूर्धादिभावमुपदिश्याम्नायते "यस्त्वेतमेवं प्रादेश-मात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति, तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा

इय। ते पञ्चापि निश्चयार्थमुद्दालकमाजग्मुः। सोऽपि सम्यङ् न वेदेति तेनोद्दालकेन सह षडप्यश्वपतिं कैकेयं राजानमागत्योचुः आत्मानमिति अध्येषि स्मरसि तमेव नो ब्रूहीति। राजा तु तेषां भ्रान्तिनिरासाय तान् प्रत्येकमपृच्छत्। कं त्वमात्मानमुपास्स इति। ते च प्राचीनशाला-दयः क्रमेण तं प्रत्येकमूचुः। दिवमेवाहं वैश्वानरं वेद्मि। आदित्यमेवाहं वेद्मि। वायुमेव। आकाशमेव। अप एव पृथिवीमेवाहं वेद्मीति। ततो राजा द्युसूर्यादीनां वक्ष्य यथाक्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्व-बहुलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणान् विधाय भवन्तो यदि मामपृष्ट्वा द्युसूर्या-दिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेष्वेव प्रत्येकं वैश्वानरत्वदृष्टयो भवेयुस्तदा क्रमेण मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णत्वबस्तिभेदपादशोषा भवतां स्युरिति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा सुतेजस्त्वगुणको द्युलोकोऽस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धा विश्वरूपत्वगुणकः सूर्यो यस्य चक्षुरित्येवं द्युसूर्यादीनां मूर्धादि-भावमुपदिश्य समस्तवैश्वानरध्यानविधिराम्नायते ॥ यस्त्वेतमिति ॥ आभि-मुख्येनापरोक्षतया विश्वं विमिमीते जानातीत्यभिविमानः। तं सर्वज्ञं तदुपासकः सर्वत्र भोग्यं भुङ्क्त इत्यर्थः। लोका भूरादयो भूतानि शरी-राण्यात्मानो जीवा इति भेदः। शुभं तेजः कान्तिर्यस्य द्युलोकस्य स सुतेजाः विश्वानि रूपाणि यस्य सूर्यस्य। "एष शुक्ल एष नील" इति श्रुतेः। पृथक् नानाविधं वर्त्म गमनमात्मा स्वभावो यस्य वायोः स नाना-गतित्वगुणकोऽस्य प्राणः बहुलत्वं व्यापित्वं तद्गुण आकाशोऽस्य सन्देहो देहमध्यं रयित्वं धनं तद्गुणा आपो यस्य बस्तिर्मूत्रस्थानं प्रतिष्ठात्वगुणा

सन्देशो वक्त्रो वस्तिरेव रयिः, पृथिव्येव पादावुर एव वेदि-र्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन, आस्यमा हवनीय" इत्यादि। अत्र संशयः। किं वैश्वानरशब्देन जाठ-रोऽग्निरुपदिश्यत, उत भूताग्निरथ तदभिमानिनी देवता, अथ वा शारीर आहोस्वित् परमेश्वर इति। किं पुनरत्र संशयकारणम्। वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधा-रणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयो। तत्र कस्योपा दानं न्याय्य, कस्य वा हानमिति भवति संशय.। किन्तावत् प्राप्त जाठरोऽग्निरिति। कुत'। तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्र-योगो दृश्यते "अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्त पुरुषे, येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते" इत्यादौ। अग्निमात्र वा स्यात्, सामा-न्येनापि प्रयोगदर्शनात् "विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वा-नर केतुमह्नामकृण्वन्" इत्यादौ। अग्निशरीरा वा देवता स्यात् तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम,

पृथिवी तस्य पादौ तस्य क्ष्माधारत्व सम्म दयति॥ उर एवेत्यादिना॥ पूर्वमुपक्रमस्य.दृश्यत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्यसर्वज्ञत्वादिलिङ्गेन ब्रह्मनिश्चयमुक्त, तद्वदत्राप्युपक्रमस्थसाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्थ-क्ष्माधारत्वलिङ्गनजाठरनिष्ठत्व.मति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति॥ किं ताव दित्यादिना॥ पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मोपास्तिः फलम्। यदद्यते तदन्न येन पच्यते सोऽय पुरुषे शारीरेऽन्तरस्तीत्यर्थ। पक्षान्तरमाह॥ अग्निमात्र वेति॥ विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमह्ना केतु चिह्न सूर्य देवा अकृ-ण्वन् कृतवन्त। सूर्योदये दिनव्यवहारादित्यर्थ। स्याद्वैश्वानर इत्यनु षङ्ग। हि यस्मात् कं सुखप्रदो भुवनानां राजा वैश्वानरोऽभिमुखा श्रीरस्तेत्यभिश्रीरीश्वर। तस्मात् तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ वय स्याम तस्या-

राजा हि वः भुवनानामभिश्रीः" इत्येवमाद्यायाः श्रुतेस्तद्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां सम्भवात् । अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् उपक्रमे च "को न आत्मा किं ब्रह्म" इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणेय इत्युच्यते । तथापि शारीर आत्मा स्यात् तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसन्निकर्षात् प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन् उपाधिपरिच्छिन्ने सम्भवात् । तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते । तत इदमुच्यते वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । यद्यप्येतावुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानरशब्दस्तु त्रयाणां साधारणः, आत्मशब्दश्च द्वयोः, तथापि विशेषो दृश्यते येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः" इत्यादि । अत्र हि

सर्वाहितया शुभमतिर्भवत्वित्यर्थः । पक्षान्तरेऽप्यरुचिं वदन् पक्षान्तरमाह ॥ अथेत्यादिना ॥ आत्मा वैश्वानर इति श्रुतेरित्यर्थः । केवलस्य वैश्वानरशब्दस्यान्यत्र । अत्र जाठरो वैश्वानर इति मुख्यः पूर्वपक्षः प्राणाग्निहोत्रहोमाधारत्वलिङ्गात् । तस्य देहव्यापित्वादात्मत्वम् । मूर्धा द्युः इत्यादिकल्पनया ध्यानार्थत्वमिति ध्येयम् । सिद्धान्तयति ॥ तत इदमिति ॥ साधारणश्रुत्योरुपक्रमस्थयोर्विशेषणात् प्रथमश्रुतमुख्यत्वेन कायशरीरलिङ्गात् । सर्वात्मत्वेश्वरपरत्वं युक्तं न चरमश्रुतकल्पितहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरपरत्वमित्यर्थः । ननु निर्विशेषस्य कुतो विशेष इत्यत आह ॥ अत्र हीति ॥ अवस्थान्तरगतः त्रैलोक्यात्मना स्थित इत्यर्थः । जाठरस्यापि ध्यानार्थं विशेषकल्पनेति चेत् । न । अश्रुतकल्पनापत्तेः । ईश्वरस्य तु उपादानत्वाद्विशेषसत्त्वेन ध्यानार्थं श्रुतत्वमत्याह ॥ कारणत्वादिति ॥

परमेश्वर एव द्युमूर्द्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते कारणत्वात्। कारणस्य हि सर्व्वाभिः कार्य्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद् द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते। "स सर्व्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" इति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे सम्भवति। "एवं हास्य सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति च तद्विदः सर्व्वपाप्मप्रदाहश्रवणम्। "को न आत्मा किं ब्रह्म" इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रमः इत्येवमेतानि ब्रह्मलिङ्गानि परमेश्वरमेव गमयन्ति। तस्मात् परमेश्वर एव वैश्वानरः॥

स्मर्य्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात् परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धेतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्य्यते, "यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः। सूर्य्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः" इति तत् स्मर्य्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनानुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः। इतिशब्दो हेत्वर्थो, यस्मादिदं गमकं, तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः। यद्यपि स्तुतिरियं

वैश्वानरत्वमाह ॥ स सर्व्वेष्वित्यादिना ॥ यथाग्नौ विक्षिप्तमिषीकातूलं दह्यते एवं हास्य विदुषः इत्यर्थः। सम्बन्धारोपेणापि स्तुतिसम्भवात् मूलश्रुत्यपेक्षेत्याशङ्क्याह ॥ यद्यपि स्तुतिरिति ॥ तथापीतिपदमर्थतः पठति ॥ स्तुतित्वमपीति ॥ द्युमूर्द्धत्वादिरूपेण स्तुतिः परमात्मन्येव कर्त्तु-

तस्मै लोकात्मने नम इति, स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेद-वाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण सम्भवति।

"द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति
खं वै नाभिं चन्द्रसूर्य्यौ च नेत्रे।
दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिञ्च
सोऽचिन्त्यात्मा सर्व्वभूतप्रणेता"॥

इत्येवं जातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्त्तव्या॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते॥२६॥

अत्राह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति। कुतः। शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात् च। शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे सम्भवति, अर्थान्तरे रूढत्वात्। तथाऽग्निशब्दः "स एषोऽग्निर्वैश्वानरः" इति। आदिशब्दाद् हृदयगार्हपत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनम्। तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयमित्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासङ्कीर्त्तनम्। एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः। तथान्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते "पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद" इति तच्च जाठरे

मयकथा विना स्मृतिमित्यर्थः। सता रूपेण स्तुतिसम्भव इत्यसदारोप इति भावः। शब्दादीनां गतिं वक्तुं सिद्धान्तमाक्षिप्य समाधत्ते॥ शब्दादिभ्य इति॥ स एषोऽग्निर्वैश्वानर इत्यग्निरहस्ये वैश्वानरविद्याया श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे न सम्भवतीत्यर्थः। हृदयादिशब्दार्थमाह॥ आदिशब्दादिति॥ भक्तमन्नं, होमीयं होमसाधनं तेन प्राणाग्निहोत्रं कार्य्यमित्यर्थः। वाजसनेयिनामग्निरहस्ये शतपथ्यां वैश्वानरविद्योक्ता "स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद स सर्व्वत्रा-

सम्भवति। यदप्युक्तं "मूर्द्धैव सुतेजाः" इत्यादेर्विशेषात् कारणात्परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः। कुतो ह्येष निर्णयो यदुभयथापि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो, न जाठरविषय इति। अथ वा भूताग्नेरन्तर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भविष्यति। तस्यापि हि द्युलोकादिसम्बन्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते "यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसीमन्तरीक्षम्" इत्यादौ। अथ वा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद् द्युलोकाद्यवयवत्वं सम्भवति। तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति। अत्रोच्यते। न तथा दृष्ट्युपदेशादिति। न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तम्। कुत । तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात्। परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादिवत्। अथ वा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते "मनोमयः प्राणशरीरो

चमस्मि" इत्युक्तं देहान्तरस्थत्वं जाठरे सम्भवति प्रसिद्धेरित्याह॥ तथेति॥ अत्र सूत्रे आदिपदेनैवान्तःप्रतिष्ठानस्य ग्रहे सम्भवति पृथगुक्तिः। साधारण्यालिङ्गत्वद्योतनार्थात् शब्दादिबलादिदमपि जाठरं गमयतीत्यभ्युच्चय॥ यद्यपि द्युमूर्द्धत्वादिविशेष ईश्वरपक्षपातो होमाधारत्वादिर्जाठरपक्षपातीति प्रतिभानं समं तथापि पारमेश्वरो विशेषो जाठरे न सम्भवतीति बलवानित्यत आह॥ अथ वेति॥ एष द्युमूर्द्धत्वादिनिर्देश इत्यर्थः। इमां पृथिवीं द्यामपि ते एव द्यावापृथिव्यौ रोदसी तयोर्मध्यमन्तरिक्षञ्च यो भूताग्निर्भासा रूपेणाततान व्याप्तवान् स ध्यातव्य इत्यर्थः। जडमात्रस्य न ध्येयत्वमित्यत आह॥ अथ वेति॥ परमेश्वरदृष्ट्योपास्य जाठराग्निप्रतीकबाधकाभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां द्युमूर्द्धत्वादिमानीश्वरो ब्रह्म

भारूप:" इत्यादिवत्। यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत, केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत, ततो मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासम्भव एव स्यात्। यथा तु देवता भूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते, तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः। यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत, पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यात्, न तु पुरुषत्वं, पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुषः, स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुष पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद" इति। परमेश्वरस्य तु सर्व्वात्मत्वात् पुरुषत्व पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वञ्चोभयमुपपद्यते। ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयते इति सूत्रावयवं पठन्ति तेषामेषोऽर्थः। केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्व केवलं स्यात्, न तु पुरुषविधत्वम्। पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः 'पुरुषविध पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित वेद" इति। पुरुषविधत्वञ्च प्रकरणात् यदधिदैवतं द्युमूर्द्धत्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्द्धत्वादिचिबुकप्रतिष्ठितत्वान्तं, तत्परिगृह्यते॥

अत एव न देवता भूतञ्च॥ २७॥

यत् पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णे द्युलोकादिसम्बन्धदर्श-

इत्यग्न्यात्मानमाह॥ अथ वा जाठर इति॥ अस्मिन् पक्षे प्राधान्येनेश्वरोपासना पूर्व्वत्र गुणतेति भेदः। उपाधिवाचिभ्यां पदाभ्यामुपहितो ब्रह्म इत्यर्थः। तत्पदावोऽन्यसम्भव व्याचष्टे॥ यदि चेति॥ पुरुषमपीत्यादिसूत्रमेवं व्याचष्टे॥ यदि च केवल इति॥ ईश्वरप्रतीकत्वोपाधित्वमुख्य इत्ययं विवक्षते तदेति शेष। यच्च पुरुष मूर्द्ध,

नात् मूर्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पना तस्यैव भविष्यतीति तच्छरीराया देवताया वा ऐश्वर्ययोगादिति, तत्परिहर्त्तव्यमतोच्यते। अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः, तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरः। न हि भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासम्भवात्। तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्धत्वादिकल्पना सम्भवति, अकारणत्वात् परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च। आत्मशब्दासम्भवश्च सर्वेष्वेषु पक्षेषु स्थित एव॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन, इदानीं तु विनैव

स एषोऽग्निर्वैश्वानरशब्दितजाठरोपाधिक इति सूत्रार्थः। यो वेद स सर्वत्र भुङ्क्ते इत्यर्थः। पुरुषत्वं पूर्णत्वमचेतनस्य जाठरस्य नेत्युक्त्वा पाठान्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्याह॥ ये त्विति॥ ननु जाठरस्यापि देहव्यापित्वात् तद्विधत्वं स्यादित्यत आह॥ पुरुषविधत्वञ्च प्रकरणादिति॥ न देहव्यापित्वं पुरुषविधत्वं किन्तु विराड्देहाकारत्वमधिदैवं पुरुषविधत्वमध्यात्मञ्चोपासकमूर्धादिचिबुकान्तेष्वङ्गेषु सम्पन्नत्वमीश्वरस्य पुरुषविधत्वमित्यर्थः। ईश्वरस्याङ्गेषु सम्पत्तिर्वक्ष्यते। एवं जाठरं निरस्य पक्षद्वयं निरस्यति॥ अत एवेति॥ सूत्रं व्याचष्टे॥ यत् पुनरित्यादिना॥ द्युमूर्धत्वादि, सर्वलोक, फलभाक्त्व, सर्वपाप्मप्रदाह, इति आत्मब्रह्मशब्दोपक्रमोक्ता हेतवः। तानेव स्मारयति॥ न हि भूताग्नेरित्यादिना॥ यो भानुनेति मन्त्रोऽपीश्वरेच्छया महिमोक्त इति भावः। पूर्वमग्निवैश्वानरशब्दावीश्वरस्य वाचकावित्युक्तम्, अधुना प्रतीकोपाधिपरित्यागेन विराट्पुरुषाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याध्यात्ममूर्धादिचिबुकाङ्गेषु सम्पाद्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि न शब्दादिविरोधः शब्दयोरीश्वरे योगवृत्त्या मुख्यत्वादस्त्य-

प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुध्येरन्निति। अत्रोच्यते। अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते। न हीह पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च। कथं तर्हि, यत्प्रकृतं मूर्द्धादिषु चिबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति, यथा वृक्षे शाखा प्रतिष्ठिता पश्यतीति तद्वत्। अथ वा यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममधिदैवतञ्च, पुरुषविधत्वोपाधेः तस्य यत् केवलं साक्षिरूपं, तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति। निश्चिते च पूर्व्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन

त्वादीनाञ्च तत्र सम्भवादित्याह ॥ साक्षादपीति ॥ स चात्मदत्वार्थमाह ॥ विनैवेति ॥ जाठराग्निसम्बन्धं विनेश्वरस्योपास्यत्वेऽपि शब्दाद्यविरोध जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । इदमन्तस्थत्वमुदरस्थत्वरूपं नोच्यते किन्तु नखादि-शिखान्तावयवसमुदायात्मकपुरुषशरीरे मूर्द्धादिचिबुकान्तानाङ्गानि वृक्षे शाखावत् प्रतिष्ठितानि तानि, तेषु सम्यग्ज्ञो वैश्वानरः पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठित इत्युच्यते। वृक्षे यथा शाखास्थस्य पक्षिणो वृक्षान्तस्थत्वं तथा वैश्वानरस्य पुरुषान्तःस्थत्वमित्याह ॥ न हीह पुरुषविधमित्यादिना ॥ अग्न्यादि-शब्दानामीश्वरवाचित्वाज्जाठराग्नेरसंशब्दितत्वम् । परमेश्वरस्य पुरुषावयवेषु सम्पादनात् पुरुषविधत्वमन्तःस्थत्वञ्चेत्यर्थः ॥ पक्षान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥

वर्णिष्यते, विश्वश्चायं नरश्चेति, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा सर्व्वात्मत्वात्, विश्वानर एव वैश्वानरः, तद्धितोऽनन्यार्थो, राक्षसवायसादिवत्। अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति। गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वञ्च परमात्मनोऽपि सर्व्वात्मत्वादुपपद्यते। कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यते, इति तां व्याख्यातुमारभ्यते॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः॥ २९॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात्। अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते। प्रदेशविशेषेषु हृदयादिषु उपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते। अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्त्युपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्य्यो मन्यते॥

पुरुषविधत्वं पूर्व्ववत्। अत्र स्वत्वं माध्यस्थ्यं साक्षित्वमित्यर्थः। एवमत्र स्वत्वमीश्वरे व्याख्याय शब्दादीनि व्याचष्टे॥ निश्चिते चेति॥ विश्वश्चासौ नरो जीवश्च सर्व्वात्मत्वात्। विश्वेषां विकाराणां वा नरः कर्त्ता। विश्वे सर्व्वे नरा जीवा अस्यात्मत्वेन नियम्यत्वेन वा सन्तीति विश्वानरः, स एव राक्षस इतिवत् स्वार्थे तद्धितप्रत्ययः। नरे संज्ञायामिति पूर्व्वपदस्य दीर्घता। अगिधातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्य रूपमग्निरिति। अङ्गयति नमयत्यन्यं कर्म्मणां फलं प्रापयतीति अग्निरग्रणीरुक्तः। अञ्चितोऽगतीति वा अग्निः, वैश्वानरोपासकस्याविषभोजनात्, पूर्व्वं प्राणाग्निहोत्रं विद्याङ्गत्वेन विहितं, तदर्थमग्नित्रेताहितत्वं प्रधानाविरोधेन नेतव्यमितीत्याह॥ गार्हपत्येति॥ मात्रा परिमाणमतिक्रान्तोऽतिमात्रः तस्य

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठितेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्य्यते तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसम्बन्धाद्व्यज्यते, न चेह परमेश्वरगतं किञ्चित्परिमाणमस्ति, यद्धृदयसम्बन्धाद्व्यज्येत, तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः सम्भवति यथा कथञ्चिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्य्यो मन्यते ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात् प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथा हि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्य-

---

विभोरित्यर्थः । उपासकानां स्थानेऽनुग्रहाय प्रादेशमात्रेऽभिव्यज्यते प्रादेशेषु वा मीयतेऽभिव्यज्यत इति प्रादेशमात्रः । मतान्तरमाह ॥ अनुस्मृतेरिति ॥ प्रादेशेन मनसा मित प्रादेशमात्र इत्यर्थः ॥ यथा कथञ्चिदिति ॥ मनसः प्रादेशमात्रत्वं स्मृतिद्वारा कथ्यमानं कल्पितं श्रुतेरालम्बनमित्यर्थः ॥ सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ प्रादेशेति ॥ इत्थमपि स्वल्पां प्रादेशमात्रश्रुतेर्गतिमाह ॥ सम्पत्तेरिति ॥ ब्राह्मणं पठति ॥ प्रादेशमात्रमिवेति ॥ अपरिच्छिन्नमपीश्वरं प्रादेशमात्रत्वेन सम्पाद्य कल्पितं सम्यग्विदितवन्तो देवा एवैनमीश्वरमभिपन्ना न सम्पन्नाः प्राप्तवन्तो ह वै पूर्वकाले ततो वो युष्मभ्यं तथा द्युप्रभृतीनवयवान् वक्ष्यामि । यथा प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणमनतिक्रम्य मूर्धादिचुबुकान्तेषु वैश्वानरं सम्पादयिष्यामीति प्राचीनशाला-

न्तान् त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्द्ध प्रभृतिषु चिबुकपर्य्यन्तेषु देहावयवेषु सम्पादयत् प्रादेशमात्रसम्पत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति । "प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नाः, तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति स होवाच, मूर्द्धानमुपदिशन्नुवाच, एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः, इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा वैश्वानरः, इति । नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर, इति । मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानरः, इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रयिर्वैश्वानरः, इति । चिबुकमुपदिशन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर" इति । चिबुकमित्यधरमुखफलकमुच्यते । यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाम्नायते, आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः, छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समा-

---

दीन् प्रति राजा प्रतिज्ञाय स्वकीयमूर्द्धानमुपदिशन् करेण दर्शयन्नुवाच । एष वै मे मूर्द्धा भूरादील्लोकानतीत्य उपरि तिष्ठन् त्वतिष्ठाऽसौ द्युलोको वैश्वानर ॥ तस्य मूर्द्धेति यावत् ॥ अध्यात्ममूर्द्धाभेदेनाधिदैवमूर्द्धा सम्पाद्य ध्येय इत्यर्थः । एवञ्चक्षुरादिषूहनीयं ॥ स्वकीये चक्षुषी दर्शयन् एष वै सुतेजाः सूर्य्यो वैश्वानरस्य चक्षुरित्युवाच । नासिकापदेन तन्निष्ठः प्राणो लक्ष्यते तस्मिन्नाध्यात्मिकप्राणेऽधिदैवप्राणस्य वायोर्दृष्टिमाह ॥ नासिके इति ॥ अत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दस्तदङ्गपरः । मुखस्य सुखं तस्मिन्नधिदैव बहुलाकाशदृष्टिः स्वसंज्ञकालालारूपास्वप्सु रयिशब्दितनदीयवत्तिस्तो-दकदृष्टिः, चिबुके प्रतिष्ठा पादरूपा पृथिवी द्रष्टव्या । ननु गुणवैषम्ये न विद्ययोर्भेदादन्यतरस्य श्रुतगुणस्यान्यत्रोपसंहाराभावात् प्रादेशमात्रश्रुतिः कथमाधेयेत्याशङ्क्याह ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ एतावता क्वचिद्वैषम्येन बहुतर-

म्नायते, आदित्यस्य विश्वरूपत्वगुणः, तथापि नैतावता विशेषेण किञ्चिद्धीयते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च। सम्पत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्धचिबुकान्तराले जाबालाः। "य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित" इति, सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति "वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित" इति कतमा वरणा कतमा नासीति। तत्र चेमामेव वरणां नासिकां चेति निरुच्य "सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयति चेति सा नासीति वरणा नासीति" निरुच्य पुन-

तत्त्वभिप्रायेण विद्यैक्यं न हीयते शाखाभेदेऽपि सर्वशाखासु प्रतीयमानवैश्वानरोपासन एकमिति न्यायस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। अतिष्ठात्वगुणस्यान्येष्वपसंहर्त्तव्य। विश्वरूपत्वगुणस्य वाजिभिर्ग्राह्य। तथा च द्युमूर्धत्वादौ गुणसंहारे [illegible]त्वविश्वरूपत्वयोर्व्यवस्था। यद्वा शाखाभेदेन गुणव्यवस्थाऽस्तु [illegible]द्याभेद इति भावः। प्रादेशमात्रस्य सम्पत्तिप्रयुक्तत्वे युक्ततरं सम्पादयति॥ आमनन्तीति॥ य एषोऽनन्तोऽपरिच्छिन्न अतोऽव्यक्तो दुर्विज्ञेयस्तं कथं जानीयामित्यत्रेः प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्। स ईश्वरो अविमुक्ते कामादिभिर्बद्धो जीवो भेदकल्पनया प्रतिष्ठित उपास्य पुनरत्रिप्रश्नः स इत्युत्तरं वरणायामिति। एवं प्रश्नोत्तरे अग्रेऽपि ज्ञेये। तत्र च श्रुतौ इमामेव भ्रुवादिता, नासिका निरुच्येति भाष्ययो-

रथ्यामनन्ति । "कतमच्चास्य स्थानं भवतीति भ्रुवोर्घ्राणस्य च य: सन्धि: । स एष द्युलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति" इति । तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुति: । अभिविमानश्रुति: प्रत्यगात्मताभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वै: प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमान: । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात् । विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानोऽभिविमिमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमान:, तस्मात् परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपाद ॥

जना । सर्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयतीति वरणा भ्रू । सर्वान् दोषान् नाशयतीति नाशा नासिकेति निर्वचनं श्रुत । नासाभ्रुवोर्जीव-द्वारेश्वरस्थानत्वध्यानात् पापवारकत्वमिति मन्तव्य । तयोर्मध्येऽपि वि-शिष्य जीवस्य स्थान पृच्छति कतमदिति भ्रुवोरित्युत्तर । घ्राणस्येति पाठेऽपि घ्राणस्येत्यर्थ । स एष सन्धिर्द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलो-कस्य सन्धित्वेन ध्येय इत्याह ॥ स एष इति ॥ आभिमुख्येनाह ब्रह्मेति विमिमीयते ज्ञायते इत्यभिविमान प्रत्यगात्मा । अभिगतश्चासौ विमान सर्वस्वरूपत्वे सत्यानन्त्यात् मानमत्र परिमाण । अभिविमिमीतेति नि-र्मिमीते । तस्माद्वैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

नमः परमात्मने।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते "यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ, आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः" इति। अत्र यदेतद् द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चिदवगम्यते तत् किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति सन्दिह्यते। तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तम्। कस्मात्। अमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणात्। पारवान् हि लोके सेतुः प्रख्यातः। न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्य-

---

नमः परमात्मने।

द्युद्योतभूमपदमक्षरमीक्षणीयं
श्रीरामचन्द्रहृदि भान्तमधीशितारम्।
इन्द्रादिवेद्यमखिलस्य च धारितारं
ज्योतिर्निभं पदमनिन्द्रमजं भजेऽहम्॥

एवं स्फुटब्रह्मलिङ्गपदबहुलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वितीयपादे दर्शितः। अधुना यौगिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं वक्तुं तृतीयपाद आरभ्यते। अतोऽत्राधिकरणानां श्रुत्यध्यायपादसङ्गतयः स्फुटाः। पूर्वं सुपक्रमस्थसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्थ-द्युमूर्धत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तम्। तद्वदत्राप्युपक्रमस्थसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषस्थसेतुत्वश्रुत्या वस्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादौ व्यवस्थेति दृष्टान्तसङ्गत्याधिकरणसङ्गतिः। पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः। सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलम्॥ सूत्रं व्याख्यातुं वाक्यमुदाहरति॥ इदमिति॥ यस्मिन् द्यौरध्यात्मा विराट् प्राणैः सर्वैः सह मनः सूत्रात्मकं चकाराद्व्याकृतं कारणं ओतं कल्पितं तदपवादेन तमेवाधिष्ठानात्मानं प्रत्यगभिन्नं जानथ

मभ्युपगन्तुमनन्तमपारमिति श्रवणात्। अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं, तस्य हि कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः। श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात् "वायुर्वाव गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः परश्च लोकः सर्व्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति" इति वायोरपि विधारणत्वश्रवणात्। शारीरो वा स्यात्, तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह, द्युभ्वाद्यायतनमिति। द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि। यदेतस्मिन् वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति। कुतः। स्वशब्दादात्मशब्दादित्यर्थः। "आत्मशब्दो हीह भवति तमेवैकं जानथ आत्मानम्" इति। आत्मशब्दश्च

श्रवणादिना अन्या अनात्मवाचो विमुञ्चथ विशेषेण निःशेषं त्यजथ एष वाग्विमोकपूर्व्वकात्मसाक्षात्कारोऽमृतस्य मोक्षस्यासारापारदुर्व्वारसंसार-वारिधेः परपारस्य सेतुरिव सेतुः प्रापक इति मत्वत् श्रुतिर्मुमुक्षूनुपदिशति। तत्रायतनत्वस्य सन्धारणधर्म्मस्य दर्शनात् संशयमाह॥ तत्किमिति॥ अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति षष्ठ्या ब्रह्मणोभिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वाद्भेदशब्दपरामृष्टं द्युभ्वाद्यायतनमब्रह्मैव सेतुरिव सेतुरित्याह॥ अमृतस्येति॥ भेदश्रवणात् सेतुरिति श्रवणाच्चेत्यर्थः। तत्र भेदश्रवणं व्याख्यातं सेतुश्रवणं व्याचष्टे॥ पारवानिति॥ अनन्तं कालतः। अपारं देशतः, जलविधारकमुख्यसेतोर्ग्रहणासम्भवात् गौणसेतुपक्षे कर्त्तव्ये मुख्यसेतुत्वविनाभूतपारवत्त्वगुणवानेव कश्चिद् ग्राह्यः। न तु मुख्यस्यानियतविधारणगुणवान्नीश्वर इति भावः। यथा लोके मणयः सूत्रेण ग्रथिता एवं वै गौतम समष्टिलिङ्गात्मकवायुना सूत्रेण सर्व्वाणि सन्दृब्धानि ग्रथितानि भवन्तीति श्रुत्यर्थः। आत्मशब्दस्तु पक्षद्वयमप्ययुक्त-

परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे। क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा" इति। स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म सङ्कीर्त्यते "पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्" इति, "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण" इति च। तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् "सर्वं ब्रह्म" इति च सामानाधिकरण्यात्। यथाऽनेकात्मको वृक्षः शाखास्कन्धो मूलश्चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का सम्भवति। तां निवर्त्तयितुं सावधारणमाह "तमेवैकं जानथ आत्मानम्" इति। एतदुक्तं भवति न कार्य्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः। किं तर्हि। अविद्याकृतं कार्य्यप्रपञ्चं "विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानीथैक

विरुद्धं चाह॥ प्राणेशो वेति। सद्वितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेश्चेत्यर्थः। नन्वात्मशब्दो जीवे सम्भवतीत्यत आह॥ आत्मशब्दश्चेति॥ उपाधिपरिच्छिन्नस्य जीवस्य सर्व्ववस्तुप्रत्यक्त्वं मुख्यं नास्तीत्यर्थः। उपक्रमस्थसेतुधारणायतनत्वस्य गौणत्वेनाप्यविरोधात् प्रथमश्रुतात्मश्रुत्या ब्रह्मत्वनिश्चय इति भावः। स्वशब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह। क्वचिच्चेति॥ प्रजानामुत्पत्तौ सदेव मूलं स्थितौ चायतनम् लयप्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचिसच्छब्देन छान्दोग्ये ब्रह्मण आयतनत्वमत्रापि तथेत्यर्थः। अर्थान्तरमाह॥ स्वशब्देनैवेति। यस्मिन् द्यौरिति वाक्यात् पूर्व्वोत्तरवाक्ययोः पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मशब्दोक्तेर्मध्यवाक्येऽपि ब्रह्म ग्राह्यमित्यर्थः॥ पुरुष इति पूर्व्ववाक्यं, ब्रह्मैवेत्युत्तरवाक्यं, सर्व्वासु दिक्षु स्थितं सर्व्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः। उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि उदाहृतवाक्यस्य सविशेषब्रह्मपरत्वमाशङ्क्य वाक्यं व्याचष्टे॥ तमेवेत्यादिना॥ सामानाधिकरण्यात् विचित्र आत्मेति सम्बन्धः।

रसम्" इति। यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तः तदानयेत्युक्त आसनमेवानयति न देवदत्तं तद्वदायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो वि-शेषत्वमुपदिश्यते विकारानृताभिसन्धस्य चापवादः श्रूयते "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति। सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसता-प्रतिपादनार्थं "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" इत्येकरसताश्रवणात्। तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म। यत्तूक्तं सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति, अत्रोच्यते। विधारणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्त्वादि। न हि मृद्दारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृद्दारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते। सेतु

यस्मिन् सर्वमोतमेवैकमित्येवकारैकशब्दाभ्यां निर्विशेषं शेषमित्युक्त्वा शेषत्वमाह ॥ विकारानृतेति ॥ विकारे अनृते कल्पिते अभिसन्धोऽभिमानो यस्य तस्यानर्थभाक्त्वेन निन्दाश्रुतेश्च कूटस्थस्य ज्ञेयमित्यर्थः। कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं तत्राह ॥ सर्वं ब्रह्मेति ॥ यथोरः स स्थाणुरितिवदुक्तं सर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानं बाधनायां, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमिति नानारसत्वार्थमित्यर्थः। तत्र निदर्शनमाह ॥ स यथेति ॥ लवणपिण्डोऽन्तर्बहिश्च रसान्तरशून्यः सर्वो लवणैकरसो यथा, एवमरे मैत्रेयि चिदेकरस आत्मेत्यर्थः। यद्यपि पारवत्त्वसावयवत्वादिकं मुख्यसेतुत्वव्यभिचारि तथापि सेतोर्जलादिबन्धनरूपं विधारणं तदेव व्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थैकदेशत्वादनुगतत्वेन ग्राह्यं न तु पदार्थैकदेशभूतं पारवत्त्वादिकमित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ दृष्टान्तग्रहेऽतिप्रसङ्गमाह ॥ न हीति ॥ अत्र श्रुतौ परैरपीति शेषः। विधारणस्य मुख्या-

शब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि विवक्षति षिञो बन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः। अपर आह तमेवैकं जानथ आत्मानमिति। यदेतत् सङ्कीर्तितमात्मज्ञानं यच्चैतदन्या वाचो विमुञ्चथेति वाग्विमोचनं तदत्रामृतत्वसाधनत्वादमृतस्यैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या सङ्कीर्त्यते न तु द्युभ्वाद्यायतनम्। तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमित्येतदयुक्तम्॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्॥ २॥

इतश्च परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनं यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते। मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम्। देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ च द्वेषः, तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातः सन्ततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः, तद्विपर्ययेणाविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति। कथम्।

अंत्यं स्फुटयति॥ षिञ इति॥ सिनोति बध्नातीति सेतुपदार्थैकदेशो विधारणमित्यर्थः। तथा चामृतपदस्य भावप्रधानत्वादमृतत्वस्य सेतुर्विधारकं ब्रह्मात्मैवामृतत्वं नान्यस्येत्यर्थः। यद्वा द्युभ्वाद्याधारो ब्रह्म न सेतुशब्दार्थं किन्त्वन्यविहितं ज्ञानमित्याह॥ अपर इति॥ फलितमाह॥ तत्र यदुक्तमिति॥ स्थाने स्थितौ स्पृहीते सतोत्यर्थः। मुक्तैरुपसृप्यं प्रत्यक्त्वेन प्राप्यं यद्ब्रह्म तस्माद्वीतिरिति सूत्रार्थः। मुक्तिप्रतियोगिनं बन्धं दर्शयति॥ देहादिष्विति॥ तद्विपर्ययेणेति उक्तपञ्चक्लेशात्मकबन्धनिवृत्त्याऽऽत्मना स्थितमित्यर्थः। यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपे विहाय समुद्रात्मना तिष्ठन्ति तथा ब्रह्मविदपि संसारं विहाय परात् कारणादव्य-

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" ॥

इत्युक्त्वा ब्रवीति "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इति ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे ।

'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः, ॥
अथ मर्त्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" ॥

इत्येवमादौ । प्रधानादीनान्तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धमस्ति । अपि च "तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ" इति वाग्विमोकपूर्व्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम् ।

"तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्व्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्" ॥ इति ।

भात् परं पूर्णं स्वयं ज्योतिरानन्दं प्रत्यक्त्वेन प्राप्य तिष्ठतीत्याह ॥ तथा विद्वानिति ॥ इदं प्रधानादेः किं न स्यादित्यत आह ॥ ब्रह्मणश्चेति ॥ अस्य मुक्तो हृदीति पदेनात्मधर्मत्वं कामानां निरस्तं यदा कामनिवृत्तिरथ तदाऽमृतो भवति मरणहेत्वभावात् केवलमनर्थनिवृत्तिः किन्त्वत्र देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्मानन्दमश्नुत इत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ धीरो विवेकी तमेवात्मानं विज्ञाय विद्ध्वा । तत्पदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्य्यात् । ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रतिबन्धककर्माकारकत्वादेवं शब्दमाह ॥ वेति ॥ बहूनित्युक्त्वा अल्पान् वेदान्तशब्दानङ्गीकरोति ।

"अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च" ॥ इति ।

तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह। नानुमानं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम्। कस्मात्। अतच्छब्दात्। तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः। न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्येत। तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादि। अत एव न वायुरपीह द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च सम्भ-

एतानि वागिन्द्रियस्थानत्वाद् वाक्यशब्देनोच्यन्ते तेषां शोषणात्मनात्मशब्दोच्चारणफलं तज्ज्ञानान्मनसो ग्लानिमात्रमित्यर्थः ॥ वैशेषिक इति ॥ असाधारण आत्मशब्दादिरित्यर्थः। अतच्छब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह ॥ तद्विपरीतस्येति ॥ अत एवातच्छब्दादेव प्राणभृच्चेति सूत्रे चकारः पूर्वसूत्रस्थनञोऽनुषङ्गार्थः। सर्वज्ञपदसमानाधिकरण आत्मशब्दो न जीववाचीत्यतच्छब्दत्वादित्यर्थः। ननु नानुमानमप्राणभृतावतच्छब्दादित्येकमेव सूत्रं किमर्थं न कृतम्, उभयनिरासहेतोरैक्यादित्यत आह ॥ पृथगिति ॥ योगः सूत्रं, उत्तरसूत्रस्थहेतूनां जीवमात्रनिरासेनान्वयेऽपि सुबोधार्थं प्राणभृच्चेति पृथक् सूत्रकरणमित्यर्थः। तानेव हेतूनाकाङ्क्षाद्वारा व्याचष्टे ॥ कुतश्चेत्यादिना ॥ यद्यपि विशुद्ध सम्भ-

भवति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसम्भवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः। न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक् सम्भवति। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्। कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः॥

भेदव्यपदेशात्॥ ५॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति "तमेवैकं जानथ आत्मानम्" इति ज्ञेयज्ञातृभावेन। तत्र प्राणभृत् तावत् मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते। कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः॥

प्रकरणात्॥ ६॥

प्रकरणाच्चेदं परमात्मन 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात्। परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्, न केवले प्राणभृति। कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः॥

स्थित्यदनाभ्याञ्च॥ ७॥

द्युभ्वाद्यायतनञ्च प्रकृत्य "द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ'

णात्मैवात्र ध्येय तथापि जीवत्वाकारेण चाद्धर्मैश्चाभेदात्र भेदरूपत्वमित्यर्थः। एतच्च जीवत्वविशिष्टत्वेन जीवस्य द्युभ्वादिवाक्यार्थत्व निरस्तत्वेन शुद्धरूपेणेति मन्तव्यम्। ननु स्थित्यदनाभ्यां जीवस्य द्वा सुपर्णेत्यनौत्मावपि ईश्वर आयतनवाक्येन विषय आह इत्यत आह। यदि

इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते, "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति कर्मफलाशनम्, "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इत्यौदासीन्येनावस्थानं, ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते। यदि चेश्वरो बुद्ध्याद्यायतनत्वेन विवक्षितः स्यात् प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात् पृथग्वचनमवकल्पेत, अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसम्बद्धं स्यात्। ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात् पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत न तस्याविवक्षितत्वात्। क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्युपाधिकसम्बन्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते। ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वात् श्रुत्या तात्पर्येण विवक्षित इति न तस्याकस्मिकवचनं युक्तम्। "गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि" इत्यत्राप्येतद्दर्शितम्। द्वा सुपर्णेत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति। यदाऽपि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदाऽपि न विरोधः कश्चित्। कथं प्राणभृद्धि घटादिच्छिद्र-

चेश्वर इति॥ यत्र चेश्वरः शुद्धचिन्मात्रो ग्राह्यः। न सर्वत्र बुद्ध्यादिविशिष्टः तस्यात्राप्रतिपाद्यत्वात्। तथा चाप्रतिपाद्यार्थस्य कस्यचनकथने वचनासम्बन्धात्। आद्यवाक्येन यत्कृत्य कार्य्यमित्यभिसन्धिः। तमताऽऽशङ्कते॥ ननु तवापीति॥ ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थमनूद्यमानस्यापि लोकप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादमात्र इति परिहरति। नेति॥ ननु द्वासुपर्णेत्यत्र बुद्धिजीवयोरुक्तेः कथमिदं वचनमित्यत आह॥ गुहामिति॥ स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञयोरुक्तादेवैक्यदर्शनम् इत्यर्थः। अन्यत्र जीवेशौ नानुवाद्यौ पैङ्गिव्याख्याविरोधात्तत्राप्यक्ततिपरिहरत आह। यदापीति॥ तदापीति व्याख्यातमनुक्त्वाविरोधाभावार्थं। सदनमात्रेण बुद्धिमत्त्वा

वत् सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो द्युभ्वाद्या-यतनं न भवतीति प्रतिषिध्यते। यस्तु सर्वशरीरेषूपाधिभिर्वि-नोपलक्ष्यते पर एव स भवति। यथा घटादिच्छिद्राणि घटा-दिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति तद्वत्प्राज्ञस्य परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते, तस्मात् सत्त्वाद्यभिमानिन एव द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः तस्मा-त्परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम्। तदेतत् "अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः" इत्यनेनैव सिद्धं, तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितं "यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम्" इति। प्रप-ञ्चार्थन्तु पुनरुपन्यस्तम्।

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति "भूमा त्वेव जिज्ञासितव्य" इति, "भू-मानं भगवो जिज्ञासे" इति, "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृ-णोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृ-

स्थितिवाक्येन सुखादिविलक्षणशुद्धप्रत्यग्ब्रह्मणो ध्येयत्वोक्तेर्द्युभ्वादिवाक्ये तदेव ग्राह्यं न बुद्ध्युपहितो जीव इति सूत्रयोजनामाह। कथमि-त्यादिना। तत्त्वानुपहितो जीव उक्तो न पर ब्रह्मेत्यत आह॥ अपितु॥ पौनरुक्त्यं शङ्कते॥ तदेतदिति॥ द्युभ्वादिवाक्यस्य ब्रह्मपर-त्वनिर्णयं। फल धत्ते॥ प्रपञ्चार्थमिति॥ सेतुशब्दव्याख्यानेन भूतयोने-र्ब्रह्मणः सर्वाधारत्वनिर्णयं। तथात्मशब्दकोपनिषद्, ब्रह्मापि सम-न्वितेति चिन्तम्॥ भूमा॥ छान्दोग्यमुदाहरति॥ इदमिति॥ नाम्नः उपासकं भूमैव सुखं तस्मात्सर्वोत्तमवस्तुमार्गेणा भूमैव विचार्य इति नारदं प्रति सनत्कुमारेणोक्ते सति नारदो ब्रूते॥ भूमान-मिति॥ भूम्नो ब्रह्माद्वितीयत्वमाह॥ यत्रेति॥ भूमलक्षणं परि-

णोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्” इत्यादि । तत्र संशयः, किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित् परमात्मेति । कुतः संशयः । भूमेति तावद् बहुत्वमभिधीयते । 'बहोर्लोपो भू च बहोः'' (पा०६।४।१५८) इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् । किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकाङ्क्षायां "प्राणो वा आशाया भूयान्'' इति सन्निधानात् प्राणो भूमेति प्रतिभाति । तथा श्रुत "श्रुतेव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवित्'' इति, “सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु'' इति प्रकरणोत्थानात्परमात्मा भूमा इत्यपि प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः । किं तावत्प्राप्तं प्राणो भूमेति । कस्मात् । भूयः प्रश्नप्रतिवचन-

---

विषयवाक्यमुदाहरति ॥ यत्रेति ॥ अत्र संशयबीजं प्रश्नपूर्वकमाह ॥ कुत इत्यादिना ॥ बहोर्भाव इति विग्रहे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति इमनिच्प्रत्यये कृते बहोर्लोपो भू च बहोरिति सूत्रेण बहोः परस्येमनिच्प्रत्ययस्यादेरिकारस्य लोपः स्यात् बहोः स्थाने भूरित्यादेशश्च स्यादित्युक्ते भूमन्निति शब्दो निष्पन्नः, तस्य भावार्थकेमनिच्प्रत्ययान्तत्वाद्बहुत्वं वाच्यम् । तत् किं धर्मिकमित्याकाङ्क्षायां सन्निहितप्रकरणस्थः प्राणो धर्मी भाति । वाक्योपक्रमस्थ आत्माऽपि स्वप्रतिपादनापेक्षो धर्मित्वेन भातीति सन्निहितव्यवहितप्रकरणाभ्यां संशय इत्यर्थः । पूर्वमात्मशब्दस्तु इत्याद्यायतनप्रश्नोत्युक्तं, तरति शोकमात्मविदित्यत्र प्रश्नवत्त्वं तदप्यत्वयोगादित्याशङ्क्य पूर्वपक्षयति ॥ प्राणो भूमेति ॥ धर्मधर्मिणोरभेदात् सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम् । पूर्वोत्तरपक्षयोः प्राणोपास्त्योः प्रश्नपूर्वं फलं क्रमेण मन्तव्यम् । नामाद्याचे भूय प्रश्नोत्तरभेदादयभेदो दृश्यते । भूमा तु प्राणात् परं भूयः प्रश्न विनैवोक्तश्चिन्न प्राणाद्भिन्न इत्याह ॥ कस्मादित्यादिना ॥ प्राणाद्भूय इति न प्रश्न इति पूर्वपक्षस्य । नन्वेष तु वा अतिवदतीति तपस्त्वेन प्राणप्रकरण-

परम्परादर्शनात्। यथा हि "अस्ति भगवो नाम्नो भूयः" इति, "वाग्वाव नाम्नो भूयसी" इति, तथा "अस्ति भगवो वाचो भूयः" इति, "मनो वाव वाचो भूयः" इति च नामादिभ्यो आप्राणात् भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः, नैवं प्राणात्परं भूयः प्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते। "अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः" इति, "अदो वाव प्राणाद्भूयः" इति, "प्राणमेव तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं प्राणो वाव आशाया भूयान्" इत्यादिना सप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम् "अतिवाद्यसि" इति, "अतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत" इत्यभ्यनुज्ञाय, "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरम्परया भूमानमवतारयन्, "प्राणमेव भूमानं मन्यते" इति गम्यते। कथं पुनः प्राणे भूमेति व्याख्यायमाने यत्र नान्यत्पश्यतीत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्येयमिति। उच्यते। सुषुप्त्यवस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात् सम्भवति

विच्छेदात् न प्राणो भूमेत्यत आह ॥ प्राणमेवेति ॥ न नामाद्याशान्तानुपासनतोऽत्र प्राण एव वदतीत्यतिवादी प्राणवित् तं प्रति अतिवाद्यसीति केनचित् प्रश्ने कृते अस्मीति ब्रूयात्, नाहमतिवादीत्यपह्नवं न कुर्यादित्युक्तम् प्राणविदम्, एष इति परामृश्य सत्यवचनध्यानमननश्रद्धादिधर्मपरम्परां विधाय भूमोपदेशात् प्रकरणाविच्छेद । तुशब्दो नामाद्युपासकस्यातिवादित्वनिरासार्थ इत्यर्थः । भूम्नो लक्षणवचनं सुखत्वमद्वैतत्वञ्च प्राणे प्रश्नपूर्वकं योजयति ॥ कथं पुनरित्यादिना ॥ प्राणग्रस्तेषु प्राणे लीनेषु न शृणोतीति सुषुप्तपुरुष इति शेषः । "गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनः आहवनीयः प्राणः" इति श्रुतेः, प्राणा

प्राणस्यापि यत्र नान्यत्पश्यतीत्येतल्लक्षणम्। तथा च श्रुतिः "न शृणोति न पश्यति" इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषुप्तावस्थामुक्त्वा "प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति" इति तस्यामेवावस्थायां प्राणस्य जागरणं ब्रुवती प्राणप्रधानां सुषुप्तावस्थां दर्शयति। यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतं "यो वै भूमा तत् सुखम्" इति तदप्यविरुद्धम्, "अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ यदेतस्मिञ्छरीरे सुखं भवति" इति सुषुप्तावस्थायामेव सुखश्रवणात्। यच्च "यो वै भूमा तदमृतम्" इति, तदपि प्राणस्याविरुद्धं, "प्राणो वा अमृतम्" इति श्रुतेः। कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य "तरति शोकमात्मवित्" इत्यात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानम् उपपद्यते, प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति ब्रूमः। तथा हि "प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः" इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति। "यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम्" इति च सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च सम्भवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य। तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तम्। तत इदमुच्यते। परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति, न प्राणः।

अग्नय इह पुरे शरीरे जाग्रति सव्यापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः। देवो जीवः, अथ तदा स्वप्नदर्शनकाले सुखश्रवणात् प्राणस्य सुखत्वमविरुद्धमित्यर्थः। आत्मपदेनोपक्रमविरोधं परिहरति॥ प्राण एवेति॥ प्राणस्यात्मत्वं कथमित्याशङ्क्य श्रुत्यादिनाह॥ तथा हीति॥ सर्वं समर्पितमिति च सर्वाधिष्ठानं प्राणं स्वीकरोति श्रुतिरित्यन्वयः। अत आत्मत्वात् प्राणेऽपि सुखमिति भावः। भूमरूपत्वं योजयति॥ सर्वात्मत्वेति॥

कस्मात्। सम्प्रसादादध्युपदेशात्। सम्प्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात्। बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात्, तस्याञ्च सम्प्रसादावस्थायां प्राणो जागर्त्तीति प्राणोऽत्र सम्प्रसादोऽभिप्रेयते प्राणादूर्द्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः। प्राण एव चेद्भूमा स्यात् स एव तस्मादूर्द्ध्वमुपदिश्येतेत्यश्लिष्टमेतत् स्यात्। न हि नामैव नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्द्ध्वमुपदिष्टम्। किं तर्हि। नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं वागाख्यं वाग्वाव नाम्नो भूयसीति, तथा वागादिभ्योऽप्यामाप्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्रोर्द्ध्वमुपदिष्टं तद्वत् प्राणादूर्द्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति। नन्विह नास्ति प्रश्नः, अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति। नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाद्दाव भूयोऽस्तीति। कथं प्राणादधिभूमोपदिश्यत इत्युच्यते प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं पश्यामः। "एष तु वा अतिवदति यः

सम्प्रसादशब्देन प्राणं कथयितुं सुप्तार्थं दर्शयति॥ सम्प्रसाद इति॥ स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे स्थित्वा पुनराद्रवतीति प्रयोगाच्च। तत् पदं सुषुप्तिवाचकमित्याह॥ बृहदिति॥ वाच्यार्थसम्बन्धात् प्राणो लक्ष्य इत्याह॥ तस्याञ्चेति॥ अत्र सूत्र इत्यर्थः। भूमा प्राणाद्भिन्नः, अत्राध्याये। तस्मादूर्द्ध्वमुपदिष्टत्वान्नामादेरूर्द्ध्वमुपदिष्टवागादिवदित्यर्थः। विपक्षे हेतूच्छेदं बाधकमाह॥ प्राण एव चेदिति॥ स्वस्यैव स्वस्मादूर्द्ध्वमुपदिष्टत्वमयुक्तं नामादिषु अदृष्टत्वेत्यर्थः। हेत्वसिद्धिं शङ्कते॥ नन्विहेति। प्रकृतप्राणवित् परामर्शक एष शब्दो न भवति तस्य यच्छब्दपरतन्त्रत्वेन सत्यादिवादिवाचित्वात्। अतः प्राणप्रकरणं विच्छिन्नमिति हेत्वसिद्धि-

सत्येनातिवदति" इति, तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति। अत्रोच्यते। न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवादाद्य सत्येनातिवदतीति। ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति। कथम्। यथैषोऽग्निहोत्रीयः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं, केन तर्हि, अग्निहोत्रेणैव, सत्यवदनन्त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते, तथैष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादित्वं केन तर्हि, प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव, सत्यवदनन्तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति, नेति ब्रूमः, श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात्, श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति। नात्र प्राणविज्ञानस्य सङ्कीर्त्तनमस्ति। प्रकरणात् तु प्राणविज्ञानं सम्बध्येत। तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात्। प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न सङ्गच्छेत। एष तु वा अतिवदतीति। सत्यन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तर-

रित्याह॥ अत्रोच्यत इति॥ सत्येनातिवादित्वं विशेष तदनुकर्षो य एष इत्युक्ते न पूर्वानुकर्ष इत्यर्थः। य एष प्राणविदतिवदति इत्यनूद्य स सत्यं वदेदिति विधानात् न प्राणप्रकरणविच्छेद इति शङ्कते॥ नन्विति॥ सत्यशब्दोऽबाधिते रूढो ब्रह्मवाचकः। तदन्यस्य मिथ्यात्वात्। सत्यवचने त्वबाधितार्थप्रत्यायकत्वात् लाक्षणिक इति नात्र सत्यवचनविधिरित्याह। नेति ब्रूम इति॥ किन्तु सत्येन ब्रह्मणातिवदतीति तृतीया श्रुत्या ब्रह्म करणकमतिवादित्वं श्रुतं, तस्य प्रकरणाद् बाधो न युक्त इत्याह॥ श्रुत्या ह्यत्रेत्यादिना॥ नात्रेति सत्यवाक्ये इत्यर्थ एव सत्येनेति श्रुत्या प्रकरणं बाध्यमित्युक्ता

विवक्षां सूचयति। तस्माद्यथैकवेदिप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत इत्येकवेदिभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेतद् द्रष्टव्यम्। न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति, प्रकृतसम्बन्धासम्भवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः। तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णीं भूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति। यत्प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तदेष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति। तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति च श्रुत्यन्तरात्। तथा व्युत्पादिताय नारदाय "सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि" इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति। तत्र यत्प्राणादधि-

---

श्रुतलिङ्गेनापि बाधमाह॥ प्रकृतेति॥ विजिज्ञास्यत्वलिङ्गाच्च पूर्वोक्ताद्भिन्नमित्याह॥ सत्यन्त्वेवेति॥ प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमाह॥ तस्मादिति॥ श्रुतिलिङ्गबलादेतत् सत्यं प्रकृतात् प्राणात् प्राधान्येन भिन्नं द्रष्टव्यमित्यर्थः। एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्त्या प्राणलिङ्गं निरस्तम्। यत्तु प्रश्नविनोक्तत्वलिङ्गाद् भूमा प्राण इति तन्न, तस्याप्रयोजकत्वादित्याह॥ न चेति॥ प्रश्नभेदादर्थभेद इति न नियमः, एकस्यात्मनो मैत्रेय्या बहुशः पृष्टत्वात्, प्रश्नविनोक्तचातुर्वेदस्य प्रकृतैकवेदाद्भिन्नत्वदर्शनाच्चेत्यर्थः। तत्र यथा चातुर्वेदत्वस्य प्रकृतासम्बन्धादर्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति॥ तत्रेत्यादिना॥ सत्यपदेन प्राणोक्तिरित्यत आह॥ तत्र सत्यमिति॥ विज्ञानं निदिध्यासनम्, कृत्यादिपदान्मननश्रद्धासाध्यश्रवणमननयुक्तिनिष्ठातत्त्वकर्माणि गृह्यन्ते। इमान्यपि श्रवणादीनि ध्येयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि। एवं श्रुतिलिङ्गैर्वाक्यश्रावान्तरप्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म भूमपदोक्तमखण्डत्वधर्मो-

सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते। तस्मादपि प्राणादधिभूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति। एवमिहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति। प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते। न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मत्वमस्ति। न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुत्यन्तरात्। "तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु" इति चोपक्रम्योपसंहरति "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" इति। तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते। प्राणान्ते चानुशासनेन प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत। आत्मतः प्राण इति च ब्राह्मणम्। प्रकरणान्ते च परमात्मविवक्षा भविष्यति, भूमा तु प्राण एवेति चेन्न। "स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" इत्यादिना भूम्न एवाप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षणात्। वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात् परमात्मनः सुतरामुपपद्यते॥

न्याह॥ तत्र यदीति॥ किञ्च सन्निहितादपि व्यवहितं साकाङ्क्षं बलीय इति न्यायेन सन्निहितं निराकाङ्क्षं प्राणं हित्वा वाक्योपक्रमस्थ आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा ग्राह्य इत्याह॥ एवञ्चेति॥ किञ्च शोकस्य पारमित्युपक्रम्य तमसः पारमित्युपसंहारात् शोकस्य मूलच्छेदं विना तरणायोगाच्च। शोकपदेन मूलतमो लक्ष्यते तन्निवर्त्तकज्ञानगम्यत्वलिङ्गात्, आत्मा भूमेत्याह॥ न चान्यत्रेति॥ आत्मत आत्मा यतनं प्राणस्य वदतीति सम्बन्धः। ननु इदं चरमं ब्राह्मणं ब्रह्मपरमस्तु ततः प्रागुक्तो भूमा प्राण इति शङ्कते॥ प्रकरणान्त इति॥ तच्छब्देन भूमानुकर्षणात् नैवमित्याह॥ नेति॥ भूम्नो ब्रह्मत्वे लिङ्गा-

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते। यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति परमात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदिति श्रुत्यन्तरात्। योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षया उक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकरणात्। यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम्। यत आह एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति। इहापि यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखमिति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति "यो वै भूमा तदमृतमिति"। अमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति, विकाराणाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वात्, अतोऽन्यदार्त्तमिति च श्रुत्यन्तरात्। तथा च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते

परमाह। धर्मेति। सूत्रे यदुक्तं भूम्नो लक्षणं सुखत्वममृतत्वञ्च प्राणेषु योज्यमिति तदनूद्य विघटयति। योऽप्यसावित्यादिना। सति सुषुप्त्युपाधावात्मनो द्रष्टृत्वादिस्तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गत्वज्ञानार्थं प्रश्नोपनिषदि न शृणोति न पश्यतीति परमात्मानं प्रकृत्योक्तम्। तथा तत्रैवात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राणस्य। यत श्रुत्यन्तरं आत्मन एव सुखत्वमाह तस्मादित्यर्थः। आमयो नाशादिदोषः तत्सहितं सामयम्। आर्त्तं

धर्माः श्रूयमाणा परमात्मन्येवोपपद्यन्ते नान्यत्र तस्मात् भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्यादि श्रूयते । तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा पर एवेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वात्, ओंकार एवेदं सर्वमित्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणात् वर्ण एवाक्षरशब्द इति, एवं प्राप्ते उच्यते । पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः, कस्मादम्बरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्याकाश एव तदोतञ्च प्रोतञ्चेत्याकाशे प्रतिष्ठितत्व मुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षर-

---

न्तरम् । स एवाधस्तात् स उपरिष्टादिति सर्वगतत्व, स एवेदं सर्वमिति सर्वात्मत्वञ्च श्रुत, तस्माद्भूमाध्यायो निर्गुणे समन्वित इति सिद्धम् ॥

अक्षरम् । बृहदारण्यके पठति कस्मिन्निति । यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतमिति गार्ग्या पृष्टेन मुनिना याज्ञवल्क्येनाव्याकृताकाशं कार्य्यमात्राश्रय उक्ते? आकाशः कस्मिन्नोत इति द्वितीयप्रश्ने स मुनिरुवाच । तत् अव्याकृतस्याधिकरणमेतदक्षरम् अस्थूलादिरूपमित्यर्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगात् संशयः । यथा सत्यशब्दो ब्रह्मणि रूढ इति ब्रह्म भूमेत्युक्तं तथाक्षरशब्दो वर्णे रूढ इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्ष, तत्रोङ्कारोपास्ति फलम् । सिद्धान्ते निर्गुणब्रह्मधीरिति विवेकः । ननु न क्षरतीत्यक्षरत्वानाशित्वयोगात् ब्रह्मण्यक्षरशब्दो

मवतारितं, तथा चोपसंहृतमेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति। न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति। यदप्योङ्कार एवेदं सर्व्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात् स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम्। तस्मान्न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म। स्यादेतत् कार्य्यस्य चेत् कारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते कथं अम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति॥

सा च प्रशासनात्॥ ११॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म्म, कस्मात् प्रशासनात्। प्रशासनं हीह श्रूयते एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादि। प्रशासनञ्च पारमेश्वरं कर्म्म नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति। न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति॥

मुख्य इत्यत आह। प्रसिद्धिव्यतिक्रमश्चेति। रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादित्यर्थः। वर्णस्योङ्कारस्य सर्व्वात्मत्वं कथमित्याशङ्क्य ध्यानार्थमिदं यथा श्रुत्यन्तरे सर्व्वात्मत्वमित्याह। ओँकार इति। प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् आकाशान्तजगदाधारत्वे तात्पर्य्यनिश्चयाच्च ध्यानार्थता, अतः ऽक्षरशब्दरूढिं बाधित्वा योगवृत्तिर्ग्राह्येति सिद्धान्तयति एवमित्यादिना। आकाशभूतं कृत्वा ब्रूते। स्यादेतदिति। चेतनकर्त्तृकमिव धृत्या [illegible] अत्र श्रुतेर्मैवमित्याह॥

सा चेति॥ सूत्रं व्याचष्टे। सा चेति॥ अक्षरस्य [illegible] भूतत्वनिरासार्थं। भूताकाशस्य कार्य्यान्तःपातित्वे श्रुतसर्व्वकार्य्याश्रयत्वायोगात् अव्याकृतमेवाकाशं प्रधानमस्त्विति तदाशङ्कानिरासार्थं न प्रधानमित्यर्थः। विधृतौ विधृतत्वेन स्थितौ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यं, तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभाव व्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते तद्भावादिदमम्बरान्तविधरणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः, "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञातृ" इति । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि सम्भवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भवत्यचेतनत्वात्, तथा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रित्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम्, अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन इत्युपाधिमत्त्वप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति । तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् ॥ १३ ॥

एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वा-

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति । किमिदमिति । घटत्वात् व्यावृत्तिरिति भ्रान्तिं निरस्यति । एतदिति । अम्बरान्तस्याधारमक्षरं श्रुतिरचेतनत्वाद्व्यावर्तयतीत्यर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति । तथेति । अन्यभावो भेदः तन्निषेधादिति सूत्रार्थः । तर्हि बोधितो जीव एवाक्षरं न पर इत्यत आह । नहीति । बोधिते जीवत्वं नास्तीत्यर्थः । तस्मात् शार्गं ब्रह्म निर्गुणाक्षरे समन्वितमिति सिद्धम् ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः । प्रश्नोपनिषद्वाक्यमुदाहरति । एतदिति ।

नैतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति प्रकृत्य श्रूयते। यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति। किमस्मिन् वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते आहोस्विदपरमित्येतेनैवायतनेन परमपरञ्चैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात् संशयः। तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तं, कस्मात् स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः, स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात्। न हि परब्रह्मविद्देशपरिच्छिन्नफलमश्नुवीतेति युक्तं, सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः। नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते, नैष दोषः, पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते, कस्मात् ईक्षतिकर्मव्यप-

---

पिप्पलादो गुरुः सत्यकामेन पृष्टो ब्रूते, हे सत्यकाम। परं निर्गुणमपरं सगुणं ब्रह्मैतदेव योऽयमोङ्कारः, स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकत्वात् प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनैवोङ्कारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परमपरं चान्वेति प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये एकमात्रद्विमात्रोङ्कारयोर्ध्यानमुक्त्वा ब्रवीति। य पुनरिति। इत्यनुवादकृतीया ब्रह्मोङ्कारयोरभेदोपक्रमात्। यो ह्यकारादिमात्रात्मके एकस्या मात्राया अकारस्य ऋगादिकं जाग्रदादिविभूतिञ्च जानाति तेन सम्यक् ज्ञाता एकमात्रा स ओङ्कारस्य स एकमात्रः। एवं मात्राद्वयस्य सर्व्वविभूतिज्ञाने द्विमात्रस्तथा त्रिमात्रः। तमोङ्कारं पुरुषं योऽभिध्यायीत स ओङ्कारविभूतिमेव ध्याते सामभिः सूर्य्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परकाष्ठाम पुरुषम् ईक्षते इत्यर्थः। संशयं तद्बोजमाह। किमित्यादिना। अस्मिन् त्रिमात्रवाक्ये इत्यर्थः। पूर्व्वत्र पूर्व्वपक्षेणोक्ते ओङ्कारे बुद्धिस्थ ध्यातव्ये निर्णीयत इति सङ्गतिः। यद्वा पूर्व्वत्र वर्ण्णो कृतस्याक्षरमध्यस्य लिङ्गात् ब्रह्मापि इतिवत्क्वा तद्वदत्रापि ब्रह्मलोकप्राप्तिलिङ्गात्

देशात्। ईक्षतिर्दर्शनं दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म, ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति, स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरुषं पुरिशयम् ईक्षत इति। अत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति मनोरथकल्पितस्यापि अभिध्यायतिकर्मत्वात्। ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते। स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते। नन्वभिध्याने परपुरुष उक्तः ईक्षणे तु परात्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इति, अत्रोच्यते। परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ। न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परपुरुषः परामृश्यते येन तस्मात् परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात्। कस्तर्हि जीवघन इत्युच्यते घना मूर्त्तिर्जीवलक्षणो घनो जीवघन

परब्रह्मणः हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति। तत्रापरमिति। कार्यपरब्रह्मणोरुपास्त्योरुभयत्र फलम्। स उपासकः। सूर्ये सम्पन्नः प्रविष्टः। ननु यद्वदान ईश्वर इति ध्यानात् विन्दते वशित्वमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह। न क्षीणेति॥ अन्यत्र तथात्वेऽपि अत्र परवित् परमपरं विद्परमर्थतोऽस्य परविदोऽपरप्राप्तिरयुक्ता उपक्रमविरोधात् न चात्र परप्राप्तिरेवोक्तेति वाच्यं, परस्य सर्वगतत्वात्। अतएव प्राप्तिसम्बन्धेन सूर्यद्वारा गतिवैयर्थ्यात् उपक्रमानुरुद्धीतादपरप्राप्तिरूपाल्लिङ्गात्परं पुरुषमिति परश्रुतिर्बोध्यार्थं। परश्रुतेर्गतिं पृच्छति। नन्विति। पिण्डः स्थूलो विराट् तदपेक्षया सूक्ष्मस्य परत्वमिति समाधत्ते सूत्रे सपद ईश्वरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन न व्याघातः। परमेवेति। स उपासक एतस्माद्धिरण्यगर्भात्परं पुरुष

सैन्धवखिल्यवत् यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति। अपर आह स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति, अतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते। जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि सङ्घातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः, तस्मात् परो यः परमात्मेक्षणकर्मभूतः स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते। परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पते। परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात्परं किञ्चिदन्यन्नास्ति, पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति च श्रुत्यन्तरात्। परश्चापरश्च ब्रह्म

ब्रह्माहमितीक्षत इत्यर्थः ॥ नन्वीक्षणविषयोऽप्यपरोऽस्तु तत्राह। तमभिध्यायतेरिति। नन्वीक्षणं प्रमात्वाद्विषयसत्यतामपेक्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः ध्येयस्तु तत्त्वतोऽपरः किं न स्यादित्यत आह। स एवेति। श्रुतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः। अत्रैव सूत्रयोजना, ओँकारेण यो ध्येयः स पर एवात्मा वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तेः, अत्र च श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति। ननु शब्दभेदात् न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते। नन्विति। परात्पर इति शब्दभेदम् अङ्गीकृत्य श्रुतिभ्यां तत्प्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह। अत्रेति। न चैतस्माज्जीवघनात् परादित्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यातव्यपरामर्शादीक्षणीयः परात्मा ध्येयादन्य इत्यत आह। न चात्रेति। ध्यानस्य तत्फलेक्षणस्य च लोके समानविषयत्वाद्ध्येय एवेक्षणीयः। एवञ्चोपक्रमोपसंहारयोरैकवाक्यता भवतीति भावः। स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनादित्येतत्पदेन सन्निहिततरो ब्रह्मलोकस्वामी परा

यदोङ्कार इति च विभज्यानन्तरमोङ्कारेण परं पुरुषमभि-
ध्यातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति । यथा पादो-
दरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्त इति
पाप्मविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूच-
यति । अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नं
फलं युज्यत इति, अत्रोच्यते । त्रिमात्रेणोङ्कारेणालम्बनेन
परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्-
दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः ॥

उच्यत इति प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे । कस्तर्हीत्यादिना । मूर्त्तो घन इति
स्थूलत्वादिति भावः । सैन्धवखिल्यो लवणपिण्डः खिल्यवदल्पो भावः
परिच्छेदो यस्य स खिल्यभावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परा-
मृश्यत इत्याह । अपर इति । जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणां दर्श-
यति । जीवात्मा हीति । व्यष्टिकरणाभिमानिना जीवात्मा घनः
सङ्घातो यस्मिन् सर्वकरणाभिमानिनि स जीवघनः तत्स्वामिकत्वात् पर-
म्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात्परः सर्वलोकातीतः शुद्ध
इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वात्स एव ध्येय इत्याह ।
परमिति । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् स एव मुख्यः परः न तु
पिण्डात्परः सूत्रात्मेत्यर्थः । किञ्च परशब्देनोपक्रमे निश्चितं परं ब्रह्मै-
वात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमित्याह । परञ्चापरञ्चेति । पापनिवृत्तिलिङ्गा-
च्चेत्याह ॥ यथेति । पादोदरः सर्पः । ओँकारे परब्रह्मोपासनया सूर्य-
द्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मेक्षित्वा तदेवात्मत्वेन प्राप्नोतीत्यविरोध-
माह । अत्रोच्यत इति ॥ एवमेकवाक्यतासमर्थप्रकरणानुगृहीतपरपुरुष-
श्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्मलोकप्राप्तिलिङ्गं बाधित्वा वाक्यं प्रणव-
ध्येये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं, तद्वाव विजिज्ञासितव्यम् इत्यादि वाक्यं समाम्नायते। तत्र योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किम्भूताकाशोऽथ विज्ञानात्माथवा परमात्मेति संशय्यते। कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम्। आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिंश्च ब्रह्मणि प्रयुज्यमानो दृश्यते। तत्र किम्भूताकाश एव दहरः स्यात् किं वा पर इति संशयः। तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथ वा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति। तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः। तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहर इति प्राप्तं, तस्य च दहरायतनापेक्षया

दहर उत्तरेभ्यः। छान्दोग्यमुदाहरति। अथेति। भूमविद्यानन्तरं दहरविद्यारम्भार्थोऽथशब्दः। ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् ब्रह्मपुरं शरीरम् अस्मिन् यदर्पितं दहरमल्पं हृत्पद्मं तस्मिन् हृदये यदन्तराकाशवच्छिन्नं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं विचार्य ज्ञेयमित्यर्थः। अत्राकाशो जिज्ञास्यस्तदन्तःस्थं वेति प्रथमः संशयः कल्प्यः। तत्र यद्याकाशस्तदा संशयद्वयम्। तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपरशब्दात् संशयान्तरमाह। तथा ब्रह्मपुरमितीति। अत्र शब्दे जीवस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति संशयः। तत्र तस्मिन् संशये सतीति योजना। परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि रूढत्वात् ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम्। तदेतदाकाशपदस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति। तत्राकाशेत्यादिना। दहरवाक्यस्यानन्तरप्राजापत्यवाक्यस्य च संगुणे

दहरत्वं, यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावो द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तःसमाहितमवकाशात्मनाकाशस्यैकत्वात् । अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपुरशब्दात्, जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात् । भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । न हि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सम्बन्धोऽस्ति । तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः, मनउपाधिकश्च जीवो मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैवाराग्रोपमितत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति । न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते, तस्मिन् यदन्तरिति परविशेषणत्वेनोपादानादिति, अत

निर्गुणे च समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशाद्युपास्तिः सिद्धान्ते सगुणब्रह्मोपास्त्या निर्गुणधीरिति फलभेदः । न चाकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेन पुनरुक्तता शङ्कनीया । अत्र तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्याकाशान्तःस्थस्यान्वेष्टव्यत्वादिलिङ्गान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे सन्देहाभावात् । ननु भूताकाशस्यात्मत्वाच्च कथमेकस्योपमानत्वम् उपमेयत्वञ्च कथम् उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्चेत्यादिना श्रुतसर्वाश्रयत्वञ्च कथमित्याशङ्क्य क्रमेण परिहरति । तस्मिन्नित्यादिना । हृदयापेक्षया बाह्यस्य भूताकाशस्य कल्पितभेदात् साम्यं, स्वत एकत्वात् सर्वाश्रयत्वमित्यर्थः । नन्वेष आत्मेत्यात्मशब्दो भूते न युक्त इत्यरुचेराह । अथ वेति । भक्त्येति । गौणवृत्त्या लक्षणयोगेनेत्यर्थः । मुख्यं ब्रह्म दहरत्वमित्यत आह । न हीति । अस्तु पुरस्वामी जीवो

उत्तरं ब्रूमः । परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा । कस्मादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः । तथा हि दृष्टव्यतया विहितस्य दहराकाशस्य तञ्चेद्ब्रूयुरित्युपक्रम्य किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्यम् इत्येवमाक्षेपपूर्व्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति स ब्रूयाद्यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादि । तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहरत्वं निवर्त्तयन् भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्त्तयतीति गम्यते । यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निवर्त्तिता भवति । नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोप-

हृदयस्याकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह । तत्रेति । पुरुषाश्रिम एव तदन्त-स्थत्वसम्भवात् नान्यापेक्षेत्यर्थः । व्यापिनोऽन्तःस्थत्वं कथमित्यत आह । मन इति । आकाशपदेन दहरमनुलक्ष्योक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यतीत्याह । आकाशेति । ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य तर्हि भूताकाश एव दहरोऽस्तु तस्मिन्नन्तःस्थं किञ्चिद्वेद्यमिति मतान्तरमाह । न चाकेति । परमन्तःस्थं वस्तु, तद्विशेषणत्वेनाधारत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपादानादित्यर्थः । यद्वा अन्वेष्टव्यादिविधानात् दहरस्य निश्चयादाकाशकल्पितादित्यनेन गतार्थत्वमिति शङ्कायां निरवकीर्णा अन्वेष्टव्यादेः परविशेषणत्वेन पञ्चम्यात् दहरस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गमालीत्यर्थः । अत्र ह्युभयाद्युपक्रमादिलिङ्गोपेतावाक्यमुक्त्वा शेषवाक्यस्तुतिवर्णनेति विज्ञानवदिति । परमेश्वर इत्यादिना । आकाशस्याक्षेपपूर्व्वकमिति सम्बन्धः । तमाचार्यं प्रति यदि ब्रूयुः हृदयमेव तावदल्पं तत्स्थाकाशोऽ-

मेयभावः सम्भवतीत्युक्तम्। नैवं सम्भवति। अगतिका हीयं गतिर्यत् काल्पनिकभेदाश्रयणम्। अपि च कल्पयित्वा भेद-मुपमानोपमेयभाव वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न वाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते। ननु परमेश्वरस्यापि ज्याया-नाकाशादिति श्रुत्यन्तरान्नैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते, नैष दोषः, पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न ता-वत्त्वप्रतिपादनपरत्वम्। उभयप्रतिपादनेऽपि वाक्यं भिद्येत। न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे द्यावापृथि-व्यादीनामन्तःसमाधानमुपपद्यते। एष आत्मापहतपाप्मा वि-जरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यस-ङ्कल्प इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति। यद्यप्यात्मशब्दो जीवे सम्भवति तथापीतरेभ्यः कार-

---

त्वतः किं तदत्मत्वे विद्यते यद्विचार्यं ज्ञेयमिति, तदा स आचार्यो भ्याद्राकाशस्याल्पतानिवृत्तिमित्यर्थं। वाक्यस्य तात्पर्यमाह। तत्रेति। निवर्तयति आचार्य इति शेषः। नन्वाकाशशब्देन रूढ्या भूताकाशस्य भानात् कथं तन्निवृत्तिरित्याशङ्क्याह। यद्यपीति। ननु रामरावणयो-र्युद्धं रामरावणयोरिवेत्यभेदेऽप्युपमा दृष्टेति चेत् न, अभेदे वाक्यस्या-नन्वयेन युद्धस्य निरुपमत्वे तात्पर्यात् अनन्वयालङ्कार इति काव्यविदः। मूर्खोक्तमनूद्य निरस्यति। नन्वित्यादिना। सीतासिद्ध इवाभाति कौ-दण्डप्रभया युत इत्यादौ प्रभायोगसीत.... पदपविशेषणभेदाभेदाश्रयण-मेकस्यैव श्रीरामस्योपमानोपमेयभावविधानं कृतम्। अतविषमदाहरणम् दृष्टत्व नैवमत्राश्रयणं युक्तम् वाक्यस्याल्पत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसद्भावात्। किञ्च हार्दाकाशस्य.....परत्वत्यागे अल्पत्वेन आपन्नवाह्याकाशसाम्यम् न युक्तमित्याह। अपि चेति। आन्तरत्वत्यागे तु अत्यन्ताभेदात् वाह्य

बोध्यो जीवाशङ्कापि निवर्त्तिता भवति । न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराग्रोपमितस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्त्तयितुं ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यत इति चेत् यदात्मतया जीवस्य सर्व्वगतत्वादि विवक्ष्यते तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात् सर्व्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम् । यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्राज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्त्तित्वमस्तीत्यत्र ब्रूमः । परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन् मुख्यत्वात् । तस्याप्यस्ति पुरेणानेन सम्बन्ध उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते, स वा अयं पुरुषः सर्व्वासु पूर्षु पुरिशय इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथ वा जीवपुरे एवास्मिन् ब्रह्म सन्निहितमुपलभ्यते । यथा सालग्रामे

मिति भावः । ननु हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ तावच्चे च तात्पर्यं किं न स्यादित्यत आह । उभयेति । अतोऽल्पत्वनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भावः ॥

एवमाकाशोपमितत्वाद्दहराकाशो न भूतमित्युक्तम् सर्व्वाश्रयत्वादिलिङ्गेभ्यश्च तथेत्याह । न चेत्यादिना । विगता जिघत्सा जग्धुमिच्छा यस्य सोऽयं विजिघत्सः बुभुक्षाशून्य इत्यर्थः । प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन तत्सापेक्षचरमश्रुतषष्ठीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नेयः न तु ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठ्यर्थः स्वस्वामिभावो ग्राह्यः । निरपेक्षेण तत्सापेक्षं बाध्यमिति न्यायादित्याह । अत ब्रूम इति । शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलब्धिस्थानत्वरूपे सम्बन्धे मानमाह । स इति । पूर्षु शरीरेषु, पुरि हृदये शय इति पुरुष इत्यन्वयः । ननु ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽप्यक्षरादिना शरीरब्रह्मेतौ तुल्यत्वात् षष्ठ्यर्थः कथञ्चिन्नेय इत्यत आह । अथ वेति । बृंहयति देहमिति ब्रह्म जीवः तत्स्वामिके पुरे, हृदये ब्रह्मणोऽस्य भवतु राजपुरे मैत्रसद्मवदित्यर्थः ।

विष्णुः सन्निहित इति तद्वत्। तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति च कर्मणामन्तवत्फलत्वमुक्त्वाथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन् परमात्मत्वमस्य सूचयति। यदप्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वञ्च श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत्र ब्रूमः। यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत। नन्वेतदप्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव प्रदर्श्यते तञ्चेद् ब्रूयुः, यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् नैतदेवम्। एवं हि

अनन्तफलविज्ञानादपि दहरः परमात्मेत्याह। तद्यथेति। अथ कर्मफलाद्वैराग्यानन्तरमिह जीवदवस्थायामात्मानं दहरं तदाश्रितांश्च सत्यकामादिगुणान् आचार्योपदेशमनुविद्य ध्यानेनानुभूय परलोकं गच्छन्ति तेषां सर्वलोकेष्वनन्तमैश्वर्यं स्वेच्छया सञ्चरणादिकं भवतीत्यर्थः। दहरे उक्तलिङ्गान्यन्यथासिद्धानि तेषां मतेन स्वगुणत्वादियुक्तं धारयित्वा दूषयति। यदपीत्यादिना। उक्तमनाकाशस्वरूपप्रतिपादनमन्यथानुपपत्त्या पूर्वं सतोऽन्वेष्यत्वादिकमित्यत्रान्यथोपपत्तिं शङ्कते। नन्विति। एतदाकाशस्वरूपं आक्षेपबीजमाकाशस्याल्पत्वशङ्कां निरस्यान्तःस्थवस्तुसद्भावस्यैव ध्येयत्वार्थम्। तर्हि जगदेव ध्येयं स्यादित्याह। नैतदेवमिति। प्रकृतौ दोषमाह। तत्रेति। सर्वाश्रयत्वं दहराकाशगुणत्वाद्भा-

सति यदन्तःसमाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यञ्चोक्तं स्यात्। तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत। अस्मिन् कामाः समाहिताः एष आत्मापहतपाप्मा इति हि प्रकृतं तत् द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्याथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामानिति समुच्चयार्थेन चशब्देनात्मानञ्च कामाधारमाश्रितांश्च कामान् विज्ञेयान् वाक्यशेषो दर्शयति। यस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैः कामैः विज्ञेय उक्त इति गम्यते। स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम्। त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्च्यन्ते। इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्मात् दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ

त्वादिगुणात्मना गुणी सह तत्रैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते, तद्विरोध इत्यर्थः। तस्मिन् यदन्तरिति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया ग्राह्यमित्याह। तस्मादिति। यद्वा आकाशतस्मिन् यदन्तस्तदुभयमन्वेष्टव्यमिति योजनां सूचयति। सहान्तःस्थैरिति॥

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह। गतीति। प्रजा जीवा एतं हृदयस्थं दहरं ब्रह्मरूपं लोकमहरहः स्वापे गच्छन्त्यस्तदात्मना स्थिता अनृतेनाज्ञानेनापिहितास्तं न जानन्ति अतः शुद्धब्रह्मत्वमित्यर्थः। ननु तूष्णीपदपरामृष्टदहरस्य स्वापे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायात-

भवतः । इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति, तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानाम् अभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति। तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीत्येवमादौ। लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति। तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्त्तयन् ब्रह्मतामस्य गमयति। ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत्, गमयेद्यदीदं ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत। सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति। एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोक-

लिङ्गाशङ्क्य तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे। तथा हीति। लोकेऽपि दृष्टमित्यर्थान्तरमाह। लोकेऽपीति। गतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे। तथेति। जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धेरिति भावः। ब्रह्मण्यपि तस्याप्रसिद्धिं शङ्कते। नन्विति। निषादस्थपतिन्यायेन समाधत्ते गमयेदिति। षष्ठे चिन्तितं स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात्। रौद्रीमिष्टिं विधाय एतया निषादस्थपतिं याजयेदित्याम्नायते। तत्र निषादानां स्थपतिः स्वामीति षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको याज्यः, अग्निविद्यादिसामर्थ्यात् न तु निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निषादो याज्योऽसामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः। निषाद एव स्थपतिः स्यात् निषादशब्दस्य निषादे श्रुतत्वात्, तस्याश्रुतवर्णत्रयसम्बन्धलक्षणायोगात् षष्ठीद्वितीयाविभक्त्योः पूर्वपदस्यान्यत्र लक्षणायां बाधकात् अतो निषादस्यैव विद्यासामर्थ्यं कल्प्यमिति तद्वद् ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारय इत्यर्थः।

गमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम्। न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम्॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति हि प्रकृत्याकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन् सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगञ्चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशत्यथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदायेति। तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, क्तिचः कर्तरि स्मरणात्। यथोदकसन्तानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसम्पदामसम्भेदायैवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकाना

कर्मधारये लिङ्गमस्तीति व्याचष्टे। एतदेवेति। सूत्रे चकार उक्तन्यायसमुच्चयार्थः।

सर्वजगद्धारणलिङ्गाद्दहर पर इत्याह। धृतेरिति। नन्वथशब्दाद्दहरप्रकरणं विच्छिद्य स्मृता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते। कथमिति। य आत्मेति प्रकृतापकर्षात् अथशब्दो दहरस्य धृतिगुणविधिप्रारम्भार्थ-माह दहरोऽस्मिन्नित्यादिना। श्रुतौ विधृतिशब्दः कर्तृवाचित्वात् क्तिजन्तः स्मृतः। सूत्रे तु महिमशब्दसामानाधिकरण्यात् धृतिशब्दः क्तिन्नन्तो विधारणे भूते, स्त्रियां क्तिन्निति भावे क्तिन्नो विधानादिति विभागः। सेतुरुपकरणेन, विधृतिस्तु स्थितिहेतुरित्यपौनरुक्त्यमाह। यथोदकेति।

वर्णाश्रमादीनाञ्च विधारयिता सेतुरसम्भेदायासङ्करायेति । एवमिह प्रकृते दहरे विधरणलक्षणं महिमानं दर्शयति, अयञ्च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादेः । तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानाम सम्भेदायेति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्युच्यते । यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसम्भवान्न ग्रहीतव्य इत्युक्तम् ॥

सूत्रं योजयति । एवमिहेति । धृतेश्च दहरः परः अस्य धृतिरूपस्य नियमनस्य च महिम्नोऽस्मिन् परमात्मन्येव श्रुत्यन्तरे उपलब्धेरिति सूत्रार्थः । धृतेश्चेति चकारात् सेतुपदोक्तविधारकत्वलिङ्गं ग्राह्यम् तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपलब्धिमाह । एतस्येति । धृतौ तामाह । तथेति । आसमन्तात् काशते दीप्यते इति स्वयं ज्योतिषि ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य विभुत्वगुणतो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यम् ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥१८॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः। अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाचेति। अत्र हि सम्प्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वात्तदवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम्। तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात् समुत्थानं सम्भवति। यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात् समुत्थानं तद्वत्। यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारादाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति। तस्मादितरपरामर्शात् दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत्,

यदि एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परस्तर्हि जीवोऽपीत्याशङ्क्य निषेधति। इतरेति। जीवस्य वाक्यशेषमाह। अथेति। दहरोऽस्मिन्नन्तर इत्युपक्रम्य शृणु मयोच्यते, स एष सम्प्रसादो जीवोऽस्मात् कार्यकारणसङ्घात् सम्यगुत्थाय आत्मानं तस्माद्विविच्य विविक्तमात्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साक्षात्कृत्य तदेव सत्यं परं ज्योतिरुपसम्पद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयम्। यथा सुखं आदाय स्वपितीति वाक्यं सुप्त्वा सुखं आदत्ते इति व्याख्यायते तद्वत्। ज्योतिषोऽनात्मत्वं निरस्यति। एष इति। सम्प्रसादादेव आवर्तितेति श्रुत्यन्तरम्। अवस्थावदुत्थानमपि जीवस्य लिङ्गमित्याह। तथेति। तदाश्रितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः। यथेति। ननु क्वाप्याकाशशब्दो जीवे न दृष्ट इत्याशङ्क्याकाशस्योत्थानलिङ्गबलात् कल्प्य इत्याह। यथा चेति। नियामकाभावाज्जीवो दहरः किं

नैतदेव स्यात्, कस्मादसम्भवात्। न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानी सन्नाकाशेनोपमीयते। न चोपाधिधर्माननभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः सम्भवन्ति। प्रपञ्चितश्चैतत् प्रथमे सूत्रे, अतिरेकाशङ्कापरिहाराय तु पुनरुपन्यस्तम्। पठिष्यति चोपरिष्टादन्यार्थश्च परामर्श इति [सू०१।३।२०]॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा असम्भवात् निराकृता। अथेदानीं मृतस्यैवामृतसेकात् पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते उत्तरस्मात् प्राजापत्याद्वाक्यात्। तत्र हि 'य आत्मापहतपाप्मे'त्यपहतपाप्मत्वादिगुणकम् आत्मानमन्वेष्टव्यं

न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह। नैतदित्यादिना। दहरे श्रुतधर्माणामसम्भवात् न जीवो दहर इत्यर्थः तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह। अतिरेकेति। उत्तराच्चेदित्यधिकाशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः। का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिस्तत्राह। पठिष्यतीति। जीवस्य स्वापस्थानभूतब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परामर्श इति वक्ष्यते॥

असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति। उत्तराच्चेदिति सूत्रम्। निराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजापतिवाक्यबलात् पुनः समुत्थानं क्रियते जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिरूपेणाविर्भावाभिधेरित्यर्थः, कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राह। तत्रेत्यादिना। यद्यप्युपक्रमे जीवशब्दो नास्ति तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य जाग्रदा-

विजिज्ञासितव्यश्च प्रतिज्ञाय य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य, य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति। तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे। तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्येतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति। नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानीति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि इति नो एवा-

चतुरवस्थात्मद्योपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीवनिश्चयात्तस्यैव ते गुणाः सम्भवन्तीति समुदायार्थः। इन्द्रं प्रजापतिर्ब्रूते। य एष इति। प्राधान्यादक्षिपदेन सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापन्नमित्याह। द्रष्टारमिति। महीयमानो वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्नपर्याये, तद्यत्रेति, सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्व्याचष्टे इत्यन्वयः। यत्र काले तदेतत् स्वप्नं यथा स्यात् तथा सुप्तः सम्यक् अस्तो निरस्तः करणग्रामो यस्य स समस्तः, अत एवोपहृतकरणत्वात्तत्कृतकालुष्यहीनः सम्प्रसन्नः, स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति अतोऽज्ञानरूपत्वात् सुप्ताद्भिन्नस्वरूपमात्र एष सर्वचैतन्येन करणशरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्तास्फूर्तिप्रदत्वादात्मेत्यर्थः। चतुर्थपर्याये प्रश्नोक्तेः तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणा इत्याशङ्क्य तत्रापि पर्यायेऽस्य जीवत्वमाह। नाहेति। अहेति निपातः खेदार्थे। खिद्यमानो हीन्द्र उवाच खलु सुप्तः पुमानयं सम्प्रति सुषुप्त्यवस्थायामयं देवदत्तोऽयमस्मीत्येवमात्मानं न जानाति। नो एव नैवेमानि भूतानि जानाति किन्तु विनाश एव प्राप्तो भवति। नाहमत्र भोग्यं पश्यामि इति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससार। तं दोषं श्रुत्वा प्रजा-

न्यत्वैतंदस्यादिति चोपक्रम्य शरीरसम्बन्धनिन्दापूर्वकमेष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव शरीरात् समुत्थितम् उत्तम पुरुषं दर्शयति। तस्माद्स्ति सम्भवति जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम्, अतो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति जीव एवोक्त इति चेत् कश्चिद्ब्रूयात् तं प्रतिब्रूयादाविर्भूतस्वरूपस्त्विति। तुशब्दः पूर्व्वपक्षव्यावृत्त्यर्थो नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशङ्का सम्भवतीत्यर्थः। कस्माद्यतस्तत्रापि आविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते। आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः, भूतपूर्वगत्या जीववचनम्। एतदुक्तं भवति। य एषोऽक्षिणीत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनैनं शरीरात्मताया व्युत्थाप्यैतं त्वेव त इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण परं ज्योति-

पतिराह। एतमिति। एतस्मात् प्रकृतादात्मनोऽन्यत्वाभ्य न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीर इति निन्दापूर्वकं जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः। तस्मात् प्रजापतिवाक्यात्। अत सम्भवाविद्धे। सिद्धान्तयति। त प्रतीति। अवस्थात्रयाक्षोधनेनाविर्भूत शोधितत्वमर्थस्य वाक्यात्यस्यभिव्यक्तमित्यर्थः। तर्हि सूत्रे पुंलिङ्गेन जीवोक्तिः कथं ज्ञानेन जीवत्वस्य निवृत्तत्वादित्यत आह। भूतपूर्वेति। ज्ञानात् पूर्वमविद्या तत्कार्यप्रतिबिम्बितत्वरूप जीवत्वमभूदिति कृत्वा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपोऽपि जीवनाम्नोच्यत इत्यर्थः। विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयपर्य्यायचतुष्टयात्मकप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह। एतदिति। जलमनाथवचनात् प्रतिबिम्बवदुदविम्बदेहो नात्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनौ प्रत्युवाचोदशरावे आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे ब्रूत-

उपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूप परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीव व्याचष्टे न जैवेन रूपेण यत्तत्परं ज्योतिरुपसम्पत्तव्यं श्रुत तत्परं ब्रह्म तच्चापहतपाप्म-त्वादिधर्मकं तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं तत्त्वमसी-त्यादिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितम्। यावदेव हि स्थाणावि-व पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्या न निवर्त्तयन् कूटस्थनित्यदृक्-स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीव-त्वम्। यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातादुत्थाप्य श्रुत्या प्रति-बोध्यते, नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातो नासि त्वं संसारी किं तर्हि तद्यत्तत् सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वम-सीति। तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरी-

मित्यादि ब्रह्मणो नेत्याह। उदशरावेति। उदकपूर्णे शरावे प्रतिबि-म्बात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्यात्मानं यत्तद्ब्रह्म वाच्यमित्युक्तमित्यर्थः। व्युत्थाप्य विद्ययाभिनिष्पद्यते इत्यंशे तदुक्तं भवतीति सम्बन्धः। किमुक्तमित्यत आह। यदस्येति। जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे लोकसिद्धत्वात् किन्तु तमनूद्य परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मस्वरूपं बोध-यति अतो यद्ब्रह्म तदेवापहतपाप्मत्वादिधर्मकं न जीव इत्युक्तं भवति, शोधितस्य ब्रह्माभेदेन तद्धर्मोक्तेरित्यर्थः। एवमवस्थोपन्यासस्य विवेकार्थ-त्वाच्च जीवलिङ्गत्वं एतदमृतमेव तद्ब्रह्मेति लिङ्गोपेतश्रुतिविरोधादिति मन्तव्यम्। ननु जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मवतो, कथमभेदस्तत्राह। तदे-वेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वादविरोध इति मत्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह। यावदिति। व्यतिरेकमाह। यदेति। अवि-द्यायां सत्यां जीवत्वं वाक्योत्थप्रबोधात्तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिरित्याविद्यक-वदित्यर्थः। संसारित्वस्य कल्पितत्वे सिद्धिं निगमयति। तदेव चास्येति।

राद्यभिमानात् समुत्तिष्ठन् स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति, स यो ह वै तत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः। तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं, येन शरीरात् समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। कथं पुनः स्वञ्च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यत इति सम्भवति कूटस्थनित्यस्य। सुवर्णादीनान्तु द्रव्यान्तरसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणामभिव्यक्तासाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। न तु तथा चैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः सम्भवत्यसंसर्गित्वात् व्योम्न इव दृष्टविरोधाच्च। दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपं, तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा

समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिं व्याख्यातुम् आक्षिपति। कथं पुनरित्यादिना। कूटस्थनित्यस्य स्वरूपमित्यन्वयः। मलसङ्गिनो हि क्रियया मलनाशादभिव्यक्तिर्न तु कूटस्थस्यासङ्गिन इत्याह। सुवर्णेति। द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः। अभिभूतेत्यस्य व्याख्यानमभिव्यक्तेति। असाधारणभास्वरत्वादिः। अभिभावकः सौरालोकः। जीवस्वरूपस्याभिभवबाधकमाह। दृष्टेति। विज्ञानघन एवेति श्रुत्या चिन्मात्रस्यावधारणात् तच्चैतन्यं चक्षुरादिजन्यवृत्तिव्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत् व्यवहाराङ्गं जीवरूपं भवतीति तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत चैतन्याभावाद्व्यवहारो न स्यादित्यर्थः। अज्ञस्यापि स्वरूपं दृष्टिषु व्यक्तमित्यङ्गीकार्यं व्यवहारदर्शनादित्याह। तच्चेति। अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति। तच्चेदिति। स्वरूपं चेत् ज्ञानिन एव व्यज्येत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः। अत।

निष्पन्नमेव दृश्यते। सर्वो हि जीवः पश्यन् शृण्वन्मन्वानो विजानन् व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः। तच्चेच्छरीरात् समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक्समुत्थानात् दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत। अतः किमात्मकमिदं शरीरात् समुत्थानं किमात्मिका वा स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति, अत्रोच्यते, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति। यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यञ्च स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति प्रमाणजनितविवेकग्रहणात्तु उत्तरकालवर्त्ती पराचीनस्फटिकः स्वाच्छ्येन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव स्यात्तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकज्ञानं शरीरात् समु

सदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः। सदाहसिषु व्यक्तस्य वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मन आविद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्थानादिश्रुतिरित्युत्तरमाह। अत्रेति। वेदना हर्षशोकादि। अविविक्तमिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तम्। अत्र कल्पितसङ्गे दृष्टान्तो यथेति। श्रुतिकृतमिति। त्वंपदार्थश्रुत्या योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्याद्यया सिद्धमित्यर्थः। प्राणादिभिन्नशुद्धत्वंपदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारः फलमित्याह। केवलेति। अशरीरत्वस्य सत्यत्वात् समुत्थानमुत्क्रान्तिरिति व्याख्येयं न विवेक इत्याशङ्क्याह। तथा विवेकेति। उक्तश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः। शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुतेः अविवेकमात्रकल्पितं सशरीरत्वं अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः। ननु स्वकर्मार्जिते शरीरे भोगस्यापरिहार्यत्वात् कथं जीवत एव स्वरूपाविर्भाव इत्यत

स्थानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः। तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वञ्च मन्त्रवर्णात्, अशरीरं शरीरेष्विति, शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात्। तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन् विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते, न त्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य सम्भवतः स्वरूपत्वादेव। एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः व्योमवदसङ्गत्वाविशेषात्। कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। यतो य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्युपदिश्यैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेत्युपदिशति। योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत् स्यात् ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात्। नापि प्रतिच्छायात्माऽयमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसङ्गात्। तथा द्वितीयेऽपि पर्य्याये य एष स्वप्ने महीयमानश्चरतीति न प्रथमपर्य्यायनि-

आह। शरीरस्थोऽपीति। अशरीरवत् शरीरस्थस्यापि बन्धाभावस्मृतेर्जीवतो मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः। अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सूत्रयोगो युक्त इत्याह। तस्मादिति। अन्यादृशौ सत्यावित्यर्थः। ज्ञानाज्ञानकृताविर्भावतिरोभावाविति स्थिते भेदोऽप्यज्ञानादिकृतो निरस्त इत्याह। एवमिति। अशनादिशून्यत्वमसङ्गत्वम्। आत्मा द्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यः विभुत्वात् व्योमवदित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः। प्रजापतिवाक्याच्च भेदो मिथ्येत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह। कुतश्चेत्यादिना। एतद्भेदस्य सत्यत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्वयः। छायात्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं नाभेदपरमित्यत आह। नापीति। यस्य ज्ञानात् कृतकृत्यता सर्वकामप्राप्तिश्च तमात्मानमन्विष्य च

दिष्टादक्षिपुरुषात् द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः एतन्त्वेव ते भूयोऽनु-
व्याख्यास्यामीत्युपक्रमात्। किञ्चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं
नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे, द्रष्टारन्तु
तमेव प्रत्यभिजानाति य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जाग-
रितं पश्यामीति। तथा तृतीयेऽपि पर्य्याये नाह खल्वयमेवं
सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानीति
सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं
प्रतिषेधति। यत्तु तत्र विनाशमेवापीतो भवतीति तदपि
विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम्।
नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादिति
श्रुत्यन्तरात्। तथा चतुर्थेऽपि पर्य्याये एतन्त्वेव ते भूयोऽनु-
व्याख्यास्यामि नो एवान्यत्र तस्मादित्युपक्रम्य मघवन्मर्त्यं वा
इदं शरीरमित्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्या-
नेन सम्प्रसादशब्दोदितं जीवं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति

इति प्रश्नयोरिन्द्रविरोचनयोर्यद्यन्तच्छायां प्रजापतिर्ब्रूयात् तदा
वैषम्यवादी स्यादित्यर्थः। प्रथमवत् द्वितीयादिपर्य्याये व्याप्तावस्थासु
अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह। तथेति। अवस्थाभेदेऽप्यनुस्यूत।
युक्तिमाह। किञ्चेति। सुषुप्तौ ज्ञातृव्याप्तिमाशङ्क्याह। तथा तृतीय
इति। सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्मा न लुप्यत इति बृहदारण्यकश्रुतिमाह।
न हीति। बुद्धेः साक्षिणो बाधो नास्ति बाधकाभावादित्यर्थः। एवमव-
स्थाभिरसङ्कलेनोक्त आत्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह। तथेति।
श्रुतेरेकदेशिव्याख्यां दूषयति। केचिन्त्विति। जीवपरयोर्भेदादिति भावः।
श्रुतिबाधान्नैवमित्याह। तेषामिति। सन्निहितो जीव एव सर्वनामार्थः

ब्रह्म स्वरूपापन्नं दर्शयन् न परस्मात् ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्य जीव दर्शयति । केचित्तु परमात्मविवक्षायाम् एतन्त्वेव ते इति जीवाकर्षणमन्याय्य मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितम् अपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मान ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति कल्पयन्ति, तेषामेतमिति सन्निहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत, भूयःश्रुतिश्चोपरुध्येत, पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेणानभिधीयमानत्वात्, एतन्त्वेव ते इति च प्रतिज्ञाय प्राक् चतुर्थात् पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्व प्रसज्येत, तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिक जैवं रूपं कर्त्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वर स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते । सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन् । अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैव रूपमिति मन्यन्ते । अस्मदीयाश्च केचित् तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्ष

इत्यर्थः । उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते । भवतूपक्रान्तपरमात्मनस्त्वर्थ एवोक्तस्तद्बाध इत्याह । भूय इति । लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्व बोध्यत इति स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । आत्मज्ञानानन्तरमभावादित्यर्थः । विलयनं बाधनं विद्यया महावाक्येनेति यावत् । ये तु भास्कर सत्यमिच्छन्ति तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमित्याह । अपरे त्वित्यादिना । शारीरकस्यार्थं संक्षेपेणोपदिशति । एक एवेति । अविद्यामाययोर्भेदं निरस्यितुं सामानाधिकरण्यं आवरणविक्षेपशक्तिद्वयरूपप्रवृत्तिनिमित्त-भेदात् शब्दप्रयोगः ब्रह्मैवाविद्यया संसरति न ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थ इत्यर्थः । तर्हि सूत्रकारः किमिति भेदं ब्रूते तत्राह । यावत्त्व-

भूतानां प्रतिषेधायेदं शारीरकमारब्धमेक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः नासम्भवादित्यादिना (१।३।८) तत्रायमभिप्रायः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावे कूटस्थनित्य एकस्मिन्नसङ्गे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति, जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति किन्त्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम् । एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति मन्यते, प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदित्यादिना वर्णितश्चास्माभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥

ति । परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्ध्यर्थं जीवाद्भेदं द्रढयति । तस्यासंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदोक्तावपि जीवस्य संसारित्वानपायादित्यर्थः । अधिष्ठानस्य कल्पिताद्भेदेऽपि कल्पितस्याधिष्ठानान्न पृथक्त्वमित्याह । जीवस्य त्विति । कल्पितभेदानुवादस्य फलमाह । एवं हीति । सूत्रे त्वभेदो नोक्त इति भ्रान्तिं निरस्यति । प्रतिपाद्यमिति । आत्मेति । तूपगच्छन्तीत्यादिसूत्राणि आदिपदार्थः । नन्वद्वैतस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षविधिविरोधस्तत्राह । वर्णितश्चेति । अद्वैतमजानतः कल्पितद्वैताश्रया विधयो न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः अथ य एष सम्प्रसाद इत्यादि स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह, अन्यार्थः। अयं जीवपरामर्शः न जीवस्वरूपपर्यवसायी किन्तु हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी, कथं सम्प्रसादशब्दोदितो जीवो जागरिते व्यवहारे देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात् समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यदस्योपसम्पत्तव्यं परं ज्योतिः, येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्व-

एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वाद्युक्तौ जीवे तदसम्भव स जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य का गतिरित्यत आह। अन्यार्थश्चेति। सूत्रं व्याचष्टे। अथेत्यादिना। प्रकृते दहरे विशेषो गुणस्तदुपदेशोऽपि नेत्यर्थः। तत्र दहरवाक्यशेषस्थं सम्प्रसादवाक्यमाशङ्कापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्याचष्टे। कथमित्यादिना ॥

मवकल्पत इति तस्य परिहारो वक्तव्य । उक्तो ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्यर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्यत्र स एव परिहारोऽनुसन्धातव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम्, कुतः तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् । तेजःस्वभावकं हि

रूपासत्त्वादल्पत्वमुक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निरस्तमित्यर्थान्तरमाह । श्रुत्यैव चेदमिति । एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यञ्च सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति सिद्धम् ॥

अनुकृतेस्तस्य च । मुण्डकवाक्यमुदाहरति । न तत्रेति । तस्मिन् ब्रह्मणि विषये न भाति न भासयतीति यावत् । यदा चक्षुर्भास्करादि-र्न भासयति तदा अल्पशोऽग्नेरग्नेः का कथेत्याह । कुत इति । किञ्च सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भास्यत्वान्न तद्भासकत्वमित्याह । तमेवेति । अनुगमनवदनुभानं स्वगतमिति शङ्कां निरस्यति । तस्येति । तत्रेति सप्तम्या सति विषये च साधारण्यात् संशयमाह । तत्रेति । पूर्वत्राकाशश्रुत्यादिबलादाकाशशब्दस्य

चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव सूर्य्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धं, तथा सह सूर्य्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते। अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात्, गच्छन्तमनुगच्छतीति वत्, तस्मात् तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति। कस्मात् अनुकृतेः, अनुकरणमनुकृतिः यदेतत्तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वमित्यनुमान तत् प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते। भारूपः सत्यसङ्कल्प इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति, न तु तेजोधातुं कश्चित् सूर्य्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम्। समत्वाच्च तेजोधातुना सूर्य्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं भान्तमनुभायुः। न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति। यदप्युक्तं समानस्वभाव-

हृदित्यागादीश्वरे श्रुतिराश्रिता तथेहापि सति सप्तमीबलात् वर्त्तमानार्थत्यागेन यस्मिन् सति सूर्य्यादयो न भान्ति न तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्थे श्रुतिराश्रयणीया न अधुना भासमाने सूर्य्यादौ न भातीति विरोधात् इति दृष्टान्तेन पूर्व्वपक्षयति। तेजोधातुरिति। तेजोधातु निर्गुणस्वरूपे श्रुतिसमन्वयासिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलम्। तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह। तेजोधातूनामिति। यत्तेजसोऽभिभावकं तत्तेज इति व्याप्तिमाह। तेज-स्वभावकमिति। यस्मिन् सति यन्न भाति तदनु तद्भातीति विरुद्धमित्यत आह। अनुभानमिति। ततो निकृष्टभानं विवक्षितमिति भावः मुख्यसम्भवे विवक्षानुपपत्तेः मुख्यानुभानलिङ्गात् सर्वभासकः परमात्मा स्वभावकोऽत्र ग्राह्य इति सिद्धान्तमाह। प्राज्ञ इति। प्राज्ञत्वं स्वप्रकाशकस्य भासकत्वार्थमुक्तम्, तत्र श्रुतिमाह। भारूप इति। भानाभावाच्च तेजो-

केष्वनुकारो दृश्यत इति नायमेकान्तो नियमोऽस्ति भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते, यथा सुतप्तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति । अनुकृतेरित्यनुभानमसुसूचत् । तस्य चेति चतुर्थपादमस्य श्लोकस्य सूचयति । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति च तद्धेतुकं भानं सूर्य्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोऽन्तरेण तु सूर्य्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धञ्च, तेजोऽन्तरेण तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात् । अथ वा न सूर्य्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते, किं तर्हि सर्वमिदमित्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता । यथा सूर्य्यज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । न तत्र सूर्य्यो भातीति च तत्र शब्द-

धातुर्न ग्राह्य इत्याह । न त्विति । किञ्च सूर्य्यादयस्तेजोऽन्तरभानमनु न भान्ति तेजस्त्वात् प्रदीपवदित्याह । समत्वाच्चेति । योऽयमनुकरोति स तज्जातीय इति नियमो नास्तीत्याह । नायमेकान्त इति । पौनरुक्त्यमाशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याचष्टे । अनुकृतेरिति । तमेव भान्तमित्येवकारोक्ता तद्भानं विना सर्वस्य पृथग्भानाभावरूपा अनुभानमनुकृतेरित्यनेनोक्ता । तस्य चेति । सर्वभासकत्वमुक्तम् इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । आत्मनः सूर्य्यादिभासकत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमविरुद्धञ्चेत्याह । तद्देवा इति । सर्वशब्दं प्रकृतसूर्य्यादिवाचकत्वेन व्याख्याय । सम्प्रति

माहरन् प्रकृतग्रहणं दर्शयति प्रकृतस्य ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमित्यादिना । अनन्तरञ्च, हिरण्मये परे कोषे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति। कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं न तत्र सूर्य्यो भातीति । यदप्युक्तं सूर्य्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्य्य इवेतरेषां ज्योतिषाम् इति, तत्रानुभानं स एव तेजोधातुरन्यो न सम्भवतीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषा भानप्रतिषेधोऽवकल्पते, यतो यदुपलभ्यते तत् सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते, स्वयं ज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन

तस्याप्रकृतवद्वृत्तिता मत्वाऽर्थान्तरमाह। अथ वेति। तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह। न तत्र सूर्य्य इति। किञ्च स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकाङ्क्षापूरकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह। अनन्तरञ्चेति। हिरण्मये ज्योतिर्मये अन्नमयाद्यपेक्षया परे कोषे आनन्दमयाख्ये पुच्छशब्दितं ब्रह्म विरजं आगन्तुकमलशून्यं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकमलशून्यं सूर्य्यादिप्रकाशकं ब्रह्मविदां प्रसिद्धमित्यर्थः । सति सप्तमीपक्षमनुवदति। यदपीति। सूर्य्याद्यभिभावकतेजोधातौ प्रामाणिके तस्यैव पक्षः स्यात् न तत्र प्रमाणमस्तीत्याह। तत्रेति। सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थं कथमित्याशङ्क्याह। ब्रह्मण्यपीति। सति सप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतवर्त्तमानत्वं त्यक्त्वा तस्मिन् सति न भास्यन्तीत्यश्रुतभविष्यत्त्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षविरोधनिरासाय, विषयसप्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतणिजध्याहारमात्रमवकल्प्यं न श्रुतत्याग इति लाघवं, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्य्यादे-

सूर्य्यादयस्तस्मिन् भान्ति। ब्रह्म त्वन्यद् व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते, आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते अग्राह्यो नहि गृह्यते इत्यादिश्रुतिभ्यः॥

अपि च स्मर्य्यते॥ २३॥

अपि चेदृशमेव प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्य्यते भगवद्गीतासु।

"न तद्भासयते सूर्य्यो न शशाङ्को न पावकः।
यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम"॥ इति।
'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्"॥ इति च।

शब्दादेव प्रमितः॥ २४॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति इति श्रूयते, तथा अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक ईशानो भूतभ-

---

भासकत्वनिषेधेन अग्राह्यत्वमुच्यत इत्यर्थः। येनान्यभासत्वेन हेतुना सूर्य्यादयस्तस्मिन् ब्रह्मणि विषये भासका स्युः तथा तु ब्रह्मान्येन नोपलभ्यते स्वप्रकाशत्वादिति योजना। उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रढयति। अग्राह्येति। स्वप्रकाशत्वेऽन्यभासत्वे च श्रुतिद्वयं पदद्वयायोग्यत्वादग्राह्य इत्यर्थः॥

ग्रिजध्याहारपक्षे स्मृतिबलमप्यस्तीत्याह। अपि चेति। सूत्रं व्याचष्टे। अपि चेति। अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकद्वयं द्रष्टव्यं तस्मादनुमानगम्यो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धम्॥

शब्दादेव प्रमित। कठकवाक्यं पठति। अङ्गुष्ठेति। पुरुषः पूर्णोऽस्यात्मनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठमात्र इत्युच्यते तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह। तथेति। अधूमकमिति पठनीयम्। योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निर्धूमज्योतिर्वन्निर्मलप्रकाशरूप इति तस्य सर्वोध्य तस्य ब्रह्मत्वमाह। ईशान इति। तस्याद्वितीयत्वमाह।

व्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत् इति च । तत्र योऽयमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते, स किं विज्ञानात्मा किं वा परमात्मेति संशयः । तत्र परिमाणोपदेशाद्विज्ञानात्मेति तावत्प्राप्तम् । न ह्यनन्तायामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाणमुपदिश्येत । विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात् सम्भवति कयाचित्कल्पनयाङ्गुष्ठमात्रत्वं, स्मृतेश्च,

अथ सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशङ्गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ इति ।

नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यः, तेन तत्र संसार्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात् शब्दात् ईशानो भूतभव्यस्येति । न ह्यन्यः परमेश्वराद् भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता । एतद्वै तदिति च । प्रकृतं पृष्टमिहा-

स एवेति । कालत्रयेऽपि स एवास्ति नान्यत् नचिकेतसा पृष्टं ब्रह्म तदेतदित्यर्थः । परिमाणेशानशब्दाभ्यां संशयमाह । तत्रेति । यथानुमानादिलिङ्गात् शिरोऽध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो मध्वित्युक्तं तथा प्रथममङ्गुष्ठपरिमाणलिङ्गात् जीवप्रतीतावधीशानोऽस्मीति ध्यायेदिति विध्यध्याहारेण ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति । तत्र परिमाणेति । पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानं फलमिति मन्तव्यम् । आयामो दैर्घ्यं विस्तारो महत्त्वमिति भेदः । कयाचिदिति । अङ्गुष्ठमात्रहृदयस्थ विज्ञानशब्दितबुद्ध्यभेदाध्यासकल्पनयेत्यर्थः । स्मृतिबलादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इत्याह । स्मृतेश्चेति । अथ मरणानन्तरं यमपाशैर्बद्धं कर्मवशं प्राप्तमित्यर्थः । तत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह । न हीति । प्रभवति संयमने ममापि विष्णुरिति यमस्येश्वरनियम्यत्वश्रवणादिति

नुसन्दधाति, एतद्वै तत् यत्पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः। पृष्टञ्चेह ब्रह्म। "अन्यत्र धर्म्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" इति। शब्दादेवेति अभिधानश्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः। कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः॥

हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्॥ २५॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते, आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम्। न ह्यञ्जसातिमात्रस्यैव परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते। न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हति ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम्। ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं

भाव। भूतभव्यस्येत्युपपदादुपबाधकाभावाच्च ईशान इतीशत्वशब्दान्निरङ्कुश-मीशिता भातीति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तयति। परमात्मैवेति। प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह। एतदिति। शब्दो वाक्याल्लिङ्गात् दुर्बलमित्याशङ्क्याह। शब्दादिति॥

कर एकनिष्ठ चरित। मुख्याङ्गुष्ठमात्रो जीवो गृह्यतां किं गौण-ग्रहणेनेत्यत आह। न चान्य इति। सति सम्भवे मुख्यग्रहो न्याय्यः अत्र तु श्रुतिविरोधादसम्भव इति गौणग्रह इत्यर्थः। मनुष्यानेवेति त्रैवर्णि-कानेवेत्यर्थः। शक्तत्वादित्यनेन पश्वादीनां देवानामृषीणाञ्चाधिकारो बाधितः। तत्र पश्वादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसामग्र्यभावात् कर्मण्यशक्तिः, इन्द्रादेः स्वदेवताके कर्मणि स्वोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादशक्तिः, ऋषीणा-मार्षेयवरणे ऋष्यन्तराभावादशक्तिः। अर्थित्वादित्यनेन निष्कामानां

नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते, मनुष्याधिकारत्वादिति। शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति। वर्णितमेतदधिकारलक्षणे, मनुष्याणाञ्च नियतपरिमाणः कायः, औचित्येन नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम्। अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः। यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात् स्मृतेश्च संसार्य्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति तत् प्रत्युच्यते स आत्मा, तत्त्वमसी-

मुमुक्षूणां स्थावराणाञ्चाधिकारो वारितस्तत्र मुमुक्षूणां शुद्ध्यर्थित्वे नित्यादिष्वधिकारो न काम्येषु शुद्धचित्तानां मोक्षार्थित्वे श्रवणादिषु व्यस्तकेष्वधिकारो न कर्मस्विति मन्तव्यम्। शूद्रस्याधिकारं निरस्यति। अपर्युदस्तत्वादिति। शूद्रो यज्ञे नावक्लृप्त इति पर्युदासात्, उपनयीत तमध्यापयीतेति शास्त्राच्च न शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः। तस्यैकजातित्वश्रुतेरुपनयनप्रयुक्तद्विजत्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात्। अत्रापेक्षितो न्यायः षष्ठाध्याये वर्णित इत्याह। वर्णितमिति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रस्याविशेषेण सर्व्वान् फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राणिमात्रस्य सुखार्थित्वाच्च फलार्थे कर्मणि पश्वादीनामधिकार इत्याशङ्क्योक्तरीत्या तेषां शक्तत्वाभावात् स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया सङ्कोच्य मनुष्याधिकारत्वेऽपि चातुर्वर्ण्याधिकारमाशङ्क्य वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति त्रयाणामेवाग्निसम्बन्धश्रवणात् तेषामेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः। प्रस्तुते किमायातं तत्राह। मनुष्याणाञ्चेति। प्रायेण समवितस्तिपरिमितो मनुष्यदेह इत्यर्थः। एवमङ्गुष्ठशब्दस्य हृत्परिमाणवाचकं तत्रस्थं ब्रह्म लक्षयतीत्युक्तं सम्प्रति तच्छब्देनाङ्गुष्ठमात्रजीवमनूद्यायमीशान इति ब्रह्माभेदो बोध्य इति वक्तुं उक्तमनुवदति। यदपीति। प्रतिपाद्याभेदविरोधात् अनुवाद्याङ्गुष्ठमात्रत्वं बाध्य तात्प-

त्यादिवत् संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति। द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, क्वचित् परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा। तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित्। एतमेवार्थं परेण स्फुटीकरिष्यति। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः। तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन् मुञ्जादिवेषीकां धैर्य्येण तं विद्याच्छुक्रममृतमिति॥

र्थोऽर्थस्य वक्तव्यत्वादित्याह। तदिति। क्वचिदस्थूलमित्यादौ, क्वचित्तत्त्वमसीत्यादौ। ननु परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणत्वं न सम्भवतीति सूत्रकारेण हृदयापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्तम् द्विविधेत्यादिभाष्यात्तु जीवमुद्दिश्य ब्रह्मत्वबोधनमिति प्रतीयते इति सूत्रार्थास्पर्शित्वाद्भाष्यमनुपपन्नमिति चेत् न भाष्यतात्पर्य्यानभिज्ञानात्। कठवल्लीवाक्यस्यावान्तरतात्पर्य्यमेकं महातात्पर्य्यञ्चैकं तत्रावान्तरतात्पर्य्यमुपास्ये ब्रह्मणि महातात्पर्य्यञ्च ज्ञेये ब्रह्मणि अत एव भाष्यकारैर्वाक्यद्वयोपन्यासः कृतः। अत एवोपासनाफलं कठवल्ल्यामेव शतं चैका च हृदयस्य नाड्य इत्यादिना बोधितम्। अत एव चतुर्थाध्याये द्वितीयचरणे तदोक इति सूत्रेऽर्द्धविद्याप्रकरणस्य समामनन्ति इति भाष्यकारैः प्रथमवाक्यस्य उपास्ये ब्रह्मणि तात्पर्य्यमिति प्रकटीकृतः। इत्थं चात्रत्यभाष्यं महातात्पर्य्याभिप्रायकमिति द्रष्टव्यं। रामानुजभाष्यकृता तु पूर्व्वपक्षोऽभाष्यतात्पर्य्यज्ञानेनैव कृत इत्यवधेयम्॥ एकत्वार्थे वाक्यशेषमनुकूलयति। एतमिति। श्रुतिर्यमो वा कर्त्ता द्रष्टव्यं जीवं प्रवृहेत् पृथक् कुर्य्यात् धैर्य्येण वक्ष्यमाणेन्द्रियनिग्रहादिना तं विविक्तमात्मानं शुक्रं स्वप्रकाशममृतं कूटस्थं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः। तस्मात् कठवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धम्॥

तदुपर्य्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेनेदमुच्यते । बाढं, मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति, तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्य्यो मन्यते, कस्मात् सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहास

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह । तदुपर्य्यपि सम्भवात् । ननु समन्वयाध्याये ऽधिकारचिन्ता न सङ्गतेत्यत आह । अङ्गुष्ठेति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः । अत्र मनुष्याधिकारशास्त्रोक्त्या श्रुतानां देवादीनां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे भोगासक्तानां वैराग्यासम्भवान्नेति प्राप्ते सिद्धान्तभाष्यं बाढमिति । एवमधिकारविचारात्मकाधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां ज्ञानाधिकाराद्देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलकोपासनासु [illegible] मनुष्याणामप्रवृत्तिः फलं सिद्धान्ते प्रवृत्तिः । उपासनाभिर्देवभावं प्राप्तानां श्रवणादिना ज्ञानात् क्रममुक्तिसम्भवादिति सफलोऽयं विचारः । ननु भोगसक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावान्नाधिकार इत्यत आह । अर्थित्वं तावदिति । विकारस्य नाशवत्त्वविषय[illegible]स्य क्षयोदयादिदोषवत्त्वात् [illegible] अर्थित्वं [illegible] देवानां सम्भवतीत्यर्थः । ननु [illegible] इत्यादौ [illegible] व्यतिरिक्ता विग्रहवती देवता नास्ति यस्य सामर्थ्यादधिकार इत्यत आह । तथेति । अर्थित्ववदित्यर्थः । [illegible] माह । न च तेषामिति । [illegible] देवादीनां विद्याधिकारप्रतिबन्धो नास्तीत्यर्थः ।

पुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात्। न च तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति। न चोपनयनादिशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्तितः। उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात्, तेषाञ्च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात्। अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्य्यादि दर्शयति एकशतं ह वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास, भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यादि। यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतान्तराभावात् न ऋषीणामार्षेयान्तराभावादिति, न तद्विद्यास्वस्ति। न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति, न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया, तस्माद्देवा-

ननु विग्रहवत्त्वेन तेषु मर्त्यवत्त्वमुपनयनाभावात् शास्त्रीयधर्मा-नाप्तिरित्यत आह। न चेति। जन्मान्तराध्ययनबलात् स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृता वेदा येषां ते तथा तद्भावादित्यर्थः। मार्जारादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां प्रदेशोपदर्शनात्। देवयोनीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदत्वा-त्मानमर्थविचारो युक्त इत्यर्थः॥ देवानाम् ऋषीणाञ्च विद्याधिकारे कार-णमर्थित्वादिकमुक्त्वा श्रौतं गुरुकुलवासादिलिङ्गमाह॥ अपि चेति॥ ननु ब्रह्मविद्या देवादीनाधिकरोति वेदार्थत्वात् अग्निहोत्रवदित्यत आह॥ यदपीति॥ देवानां कर्मसु नाधिकारः देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावा-दिति प्रथमसूत्रार्थः, ऋषीणामनधिकार आर्षेयान्तराभावात् ऋषियुक्ते क-र्मण्यसमर्थेरिति द्वितीयसूत्रार्थः। असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति। न तद्विति। असामर्थ्यं कर्मकारणं इत्यर्थः, न त्वस्ति येनाधानसामर्थ्यं स्या

दीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते। देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्॥२७॥

स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वात् ऋत्विगादिवत् इन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च विरोधः कर्मणि स्यात्, न हीन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते, न च सम्भवति। बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेत्, नायमस्ति विरोधः, कस्मादनेक-

[illegible]

दिति शेषः, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्, तथर्षीणामिति च व्यवधानेऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यं। ननु देवादीनां प्रत्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथं तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यास्मदङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात्। अतः श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह। देवाद्यधिकारेऽपीति॥

ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा देवादीनामधिकार उक्तः स चायुक्तः अन्यपराणां तेषां प्रत्यक्षादिविरोधेन स्वार्थे तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रचतुष्टयेन परिहरति। विरोध कर्मणीत्यादिना। वर्ण्येत, तर्हीति शेषः। स्वरूपं विग्रहः, अभ्युपगमे प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत न च दृश्यते अतो योग्यानुपलब्ध्या देवताया विग्रहवत्त्वाभावात् सम्प्रदानकारकाभावेन कर्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह। तदा चेति। विग्रहस्याङ्गस्य अनुपलब्धिबाधितं युक्त्या च न सम्भवतीत्याह। न चेति। तस्मादर्थोपहितशब्द एव देवता तस्या अचेतनत्वान्न विद्याधिकार इति शङ्कार्थं परिहरति। नायमिति। एतस्यापि देवस्य योगबलादनेकदेहप्राप्तिः श्रुतिस्मृतिदर्शनात् सम्भवति। अतो न कर्मणि विरोध इति व्याचष्टे। कस्मादित्यादिना। वैश्वदेवयागे यज्यमानदेवा

प्रतिपत्तेः। एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति। कथमेतदवगम्यते, दर्शनात्। तथा हि कति देवा इत्युपक्रम्य त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति निरुच्य कतमे त इत्यस्यां पृच्छायां महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण कतम एको देव इति प्राण इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा स्मृतिरपि

'आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ।
कुर्याद्योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत्॥
प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्।
संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव"॥

कतीति शाकल्येन पृष्टो याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयश्चेत्यादिरूपया उत्तरं ददौ। निविन्नाम शस्यमानदेवसङ्ख्यावाचकः शब्दः॥ षडधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति सङ्ख्योक्तौ सङ्ख्येयस्वरूपप्रश्ने महिमानो विभूतयः सर्वे देवाः, एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवास्तेऽपि षण्णां अग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानस्तेऽपि षट्सु देवेषु अन्तर्भवन्ति॥ षट् देवास्त्रिषु लोकेषु त्रयश्च द्वयोरन्नप्राणयोर्द्वौ च एकस्मिन् प्राणे हिरण्यगर्भे अन्तर्भवत इति दर्शितमित्यर्थः॥ त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति सम्बन्धः॥ दर्शनं श्रौतं व्याख्याय स्मार्तं व्याचष्टे॥ तथा स्मृतिरपीति॥ बलं योगसिद्धिः॥

इत्येवं जातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्य्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु योगेषु युगपदङ्गभावं गच्छति परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् इत्यस्यापरा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क्वचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति । यथा च बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकान्देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित्कर्मणि विरुध्यते ॥

अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरीशिता ॥
प्राकाम्यञ्च वशित्वञ्च यत्र कामावसायिता ॥

इत्यष्टैश्वर्य्याणि ॥ अणोरणुर्महान् लघुर्गुरुश्च भवति योगी । अङ्गुल्या चन्द्रस्पर्शः प्राप्तिः ॥ ईशिता सृष्टिशक्तिः । प्राकाम्यं इच्छानभिघातः ॥ वशित्वं नियमनशक्तिः । सङ्कल्पमात्रादिष्टलाभो यत्रकामावसायितेति भेदः ॥ आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थः । फलितमाह । अनेकेति ॥ अनेकेषु कर्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः । तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह ॥ क्वचिदेक इति । प्रकृतोपयुक्तमन्वयदृष्टान्तमाह । क्वचिच्चेति ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥२८॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रासञ्जि शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथं औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम्। इदानीन्तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्य्ययोगाद्युगपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रलीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरोधः कस्मात् अतः प्रभवात्। अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत् प्रभवति। ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते। अपि च यदि

कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति। शब्द इति चेदिति। मा प्रासञ्जि प्रसक्तो माभून्नामेत्यर्थः। औत्पत्तिकसूत्रे शब्दार्थयोरनादौ सम्बन्धेऽसत्यनादित्वाद्वेदस्य मानान्तरानपेक्षत्वेन प्रामाण्यमुक्तं, इदानीं अनित्यविग्रहव्यक्त्यभ्युपगमे तत्सम्बन्धस्याप्यनित्यत्वात् मानान्तरेण व्यक्तिं ज्ञात्वा शब्दस्य सङ्केतः पुंसा कर्त्तव्य इति मानान्तरापेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह। कथमित्यादिना। किं शब्दानामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्य्यत्वमापद्यते उतार्थानामनित्यतया, नाद्य इत्याह। नायमपीति। कर्म्मण्यविरोधवदित्यपेरर्थः। देवादिव्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात् नानित्यत्वमिति भावः। अत्र पूर्व्वापरविरोधं शङ्कते। नन्विति। शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मण उपादानत्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं कल्पमुत्थापयति। अपि चेति। अनित्यत्वं

नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते। प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति। तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्। नहि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्, द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः। व्यक्तीनामानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्वि

वादित्य व्यक्तिरूपार्थानामनित्यतया शब्दानां सम्बन्धस्यानित्यत्वं दुर्वारं, तस्मात् पौरुषेयसम्बन्धसापेक्षत्वात् प्रामाण्यविरोध इत्यर्थः। न च व्यक्तीनामनित्यत्वे घटत्वादिजातिसमवायवत् शब्दसम्बन्धोऽपि नित्यः स्यादिति वाच्यं, उभयाश्रितसम्बन्धस्यान्यतराभावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्तासिद्धेरिति भावः। यथा गोत्वादयो गवादिशब्दवाच्याः तथा वसुत्वाद्याकृतयो वस्वादिशब्दार्था न व्यक्तय इति परिहरति। नेत्यादिना। शब्दानां तदर्थानां जातीनाञ्च नित्यत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति। न हीत्यादिना। व्यक्तीनामानन्त्यादिति। न च गोत्वावच्छेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुग्रहेति वाच्यम्, सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेन सर्वव्यक्त्युपस्थित्यसम्भवात् गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति पक्षापेक्षया गोत्वं शक्यमिति लाघवात् निरूढल-क्षणया व्यक्तेरभिधानान्यथात्वाभावाच्चेति भावः। यद्वा केवलव्यक्तिषु शक्तिरत्र निरस्यतेऽनुपपत्तिमानं विनैव व्यक्तेः शब्दवाच्यापन्नजातिमान-

रोधो दृश्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः । स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो यस्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति । न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथं तर्हि स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते । कथं पुनरवगम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं हि श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रतिसापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः ।

विषयत्वेन उभयसङ्करावश्यकत्वात् । तथा च नित्यजातितादात्म्येन व्यक्तेरनादित्वात्सम्बन्धस्यानादित्वं सत्कार्यवादात् अतएव वाक्यवृत्तौ तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणोक्ता युज्यते केवलसामान्यस्य वाच्यत्वे लक्षणाश्रयस्य वाच्यैकदेशत्वाभावात् । अत प्रभवादिति सूत्रस्वारस्यात्र केवलव्यक्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचना खलु डित्थादिशब्दा अर्थानन्तरभाविनः साङ्केतिकाः गवादिशब्दास्तु व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीति न व्यक्तिमात्रवचनाः साङ्केतिकाः, किन्तु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्त्यविनाभूतसामान्यवचना इति मन्तव्यम् । न चेन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दवत् इन्द्रचन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना इति साम्प्रतम् अतीतानागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन, दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्तिकमाह । व्यक्तिष्वित्यादिना । आकृतिर्जातिः । ननु का सा व्यक्तिः यदनुगतेन्द्रत्वादिजातिः शब्दार्थः स्यादित्यत आह । आकृतिवि-

एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानासव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतिः। तथान्यत्रापि स मनसा वाचं मिथुनं समभवदित्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते। स्मृतिरपि।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥ इति।

उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्त्तनात्मको द्रष्टव्यः अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासम्भवात्। तथा।

नामरूपे च भूतानां कर्म्मणाञ्च प्रवर्त्तनम्।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः॥ इति॥

शब्दस्त्विति। वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिभ्य इत्यर्थः। इन्द्रादिशब्दानां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्ता उपाधिर्निमित्तत्वमाह। स्थानेनेति। व्यक्तिप्रलयेऽपि स्थानस्य स्थायित्वात् शब्दार्थसम्बन्धनित्यता इत्यत आह॥ ततश्चेति॥ उक्तं पूर्वापरविरोधं परिहरति॥ न चेति॥ शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा सूत्रशेषमवतारयति। कथं पुनरिति। स्मृत्या स्वप्रामाण्याय मूलश्रुतिरनुमीयत इत्यनुमानं स्मृतिः। एते असृग्रमिन्दवस्तिरःपवित्रमासवः विश्वान्यभिसौभगेत्येतन्मन्त्रस्थे पदे स्मृत्वा ब्रह्मा देवादीनसृजत। तत्रैत इति पदं सर्वनामत्वात् देवानां स्मारकं, असृग्रुधिरं तत्प्रधाने देहे रमन्त इति असृग्रा मनुष्याः। चन्द्रस्थानां पितॄणां इन्दुशब्दः स्मारकः। पवित्रं सोमस्यान्तः तिरस्कुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः। ऋचो स्तुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणामासुशब्दः। अच्यध्यूढं सामेति श्रुतेः। स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विशतां शस्त्राणां विश्वशब्दः। सर्वत्र सौभाग्ययुक्तानामभिसौभगशब्दः स्मारक इति छन्दो-

सर्व्वेषाञ्च स नामानि कर्म्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे॥ इति च॥

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्व्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत्। तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः पश्चात्तदनुगतानर्थान् ससर्जेति गम्यते। तथा च श्रुतिः स भूरिति व्याहरन् स भूमिमसृजतेत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् प्रादुर्भूतान् सृष्टान् दर्शयति। किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते। स्फोटमित्याह। वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात्। उत्पन्नप्रध्वंसिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमान-

तद्ब्राह्मणवाक्यार्थः। स प्रजापतिः मनसा वाचं त्रयीमिथुनं समभवत्। मनो वाग्रूपं मिथुनं सम्भावितवान् मनसा त्रयीप्रकाशितां सृष्टिमालोचितवानित्यर्थः। स भूरित्येवादित्यमसृजतेत्यादि श्रुतिरादिशब्दार्थः। सम्प्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनं। संस्था अवस्था॥ प्रजापतिसृष्टिः शब्दपूर्विका सृष्टित्वात् प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यस्यार्थान्तरमाह। अपि चेति। अतः प्रभवत्वप्रसङ्गात् शब्दस्वरूपं वक्तुमुक्तमाक्षिपति। किमात्मकमिति। वर्णरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूपं चेति किंशब्दार्थः। तत्र वर्णानामनित्यत्वात् स्फोटस्य चासत्त्वात् न जगद्धेतुत्वमित्याक्षेपे द्वितीयपक्षं वैयाकरणो गृह्णाति। स्फोटमिति। स्फुट्यते वर्णैर्व्यज्यत इति स्फोटो वर्णव्यङ्ग्योऽर्थस्य व्यञ्जको गवादिशब्दो नित्यस्त

त्वात्। तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्य्यते देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इति। नचायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं बाधकप्रत्ययाभावात्। न च वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता, न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत् व्यभिचारात्। न च वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति क्रमवत्त्वाद्वर्णानाम्। पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत, तन्न, सम्बन्धग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमादिवत्, न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्त्यप्रत्यक्षत्वात् संस्काराणाम्। कार्य्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न संस्कारकार्य्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्त्तित्वात्, तस्मात् स्फोट एव शब्दः, स

अभिप्रेत्येति पूर्वेणान्वयः, स एवाद्यपक्षं दूषयति। वर्णेति। सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह। उत्पन्नेति। तारत्वमन्दत्वादिविरुद्धधर्म्मवत्त्वेन तारो गकारो मन्दो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमानात् प्रत्यभिज्ञा गत्वजातिविषयेत्यर्थः। ननु विरुद्धधर्म्मज्ञानं ध्वन्युपाधिकं भ्रम इत्यत आह। न चेति। तथा च वर्णानामनित्यत्वात् न जगद्धेतुत्वमिति भावः। किञ्च तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य्य इत्याह। न च वर्णेभ्य इत्यादिना। व्यभिचारात् एकस्माद्वर्णादर्थप्रतीत्यदर्शनात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः। तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक इत्यत आशङ्क्य क्षणिकानां स नास्तीत्याह॥ न चेति। वर्णानां स्वतः साहित्याभावेऽपि संस्कारलक्षणापूर्व्वद्वारा साहित्यमाग्नेयादियागानामिवेति शङ्कते। पूर्व्वेति॥ किमयं संस्कारो वर्णैर्जनितो

चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभासते। न चायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः, वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः। तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वं, भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात्। तस्मान्नित्याच्छब्दात् स्फोटरूपात् अभिधायकात् क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति। वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः। ननूत्पन्नप्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं, तन्न, त एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः। प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चेत् न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात्। यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादि

ऽपूर्वाख्यः कश्चित् उत वर्णानुभवजनितो भावनाख्यः। नाद्यो मानाभावात्। किं ज्ञायमानस्तौ ज्ञातो वाऽर्थधीहेतुः नाद्य इत्याह। तन्नेति। संस्कारसहितः शब्दो ज्ञातः पदार्थधीहेतुः सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वात् धूमादिवदित्यर्थः। द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन नाद्य इत्याह। न चेति। द्वितीयं शङ्कते॥ कार्येति॥ कार्यमर्थधीस्तस्याः ज्ञातो यः संस्कारप्रत्ययः तस्मिन् ज्ञाते सति परस्पराश्रयेण दूषयति। नेति॥ पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तेन संस्कारसहितान्त्यवर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्यक्षरार्थः। अपिशब्दः परस्पराश्रयद्योतनार्थः। एतेन भावनसंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः॥ तस्य वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात्॥ न चान्त्यवर्णसाहित्यादर्थधीहेतुत्वं केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिहेतुत्वमिति वाच्यम् अर्थधीपूर्वकाले भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात्॥ न च वर्णस्मरणेनानुमिता सा अन्त्यवर्णसहिता अर्थधीहेतुरिति वाच्यम्, तत्कार्यस्य क्रमिकस्य वर्णस्मरणस्या-

व्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात्। नत्वेतदस्ति। वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते। द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिः न तु द्वौ गोशब्दाविति। ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तम्। अत्राभिधीयते। सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः। अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः। तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्य

अन्त्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनानुमितभावनानामन्त्यवर्णसाहित्याभावादिति भावः॥ वर्णानामर्थबोधकत्वासम्भवे फलमाह॥ तस्मादिति॥ स्फोटेऽपि किं मानमित्याशङ्क्योक्तं पदमिति प्रत्यक्षप्रमाणमित्याह॥ प चेति॥ यथा रत्नतत्त्वं बहुभिश्चाक्षुषप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवादिपदस्फोटो गकाराद्येकैकवर्णकृतप्रत्ययैः स्फोटविषयैराहिताः संस्कारा बीजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन्नन्त्यवर्णकृतप्रत्ययेन जनितपरिपाकोऽन्त्यसंस्कारो यस्मिन् तस्मिन् प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरिति पदमिति प्रत्ययप्रत्ययस्तद्विषयतया स्पष्टमवभासत इत्यर्थः॥ अनेन वर्णान्वयव्यतिरेकयोः स्फोटज्ञानेऽन्यथासिद्धिः॥ न चैकस्माद्वर्णात् सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिर्येन वर्णान्तरवैयर्थ्यं किन्तु रत्नवद्बहुप्रत्ययसंस्कृते चित्ते सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिरित्युक्तं भवति॥ नन्वेकं पदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फोटयोर्न प्रमाणं तस्य वर्णसमूहालम्बनकृतित्वादित्याशङ्क्य निषेधति॥ न चेति॥ स्फोटस्य जगद्धेतुत्वार्थं नित्यत्वमाह॥ तस्य चेति॥ ननु तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रम उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह। भेदेति॥ आचार्य-

भ्युपगन्तव्य तद्वर वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्यय, स्वरूपनिमित्तश्च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पना लाघवम्। एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानम्। कथं ह्येकस्मिन् काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सन् गकारो युगपदनेकरूप स्यात् उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्च इति। अथवा ध्वनिकृतोऽय प्रत्यय भेदो न वर्णकृत इत्यदोष। क पुनरिद ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति प्रत्यासीदतश्च मन्दत्वपटुत्वादिभेद वर्णेष्वासञ्जयति तन्निबन्धनाश्चोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धना.। वर्णाना

सम्प्रदायोक्तिपूर्व्वक सिद्धान्तयति॥ वर्णा एवेति॥ वर्णातिरिक्तस्फोटात्मकशब्दस्यानुभवानारोहादित्यर्थ॥ साहस्य गोषादिय भ्रा न्तरिति श ङ्कते। स इत्यादिति॥ वृपनानन्तर त एवेमे कोशा इति धीर्भ्रा न्तिरि न यक्त भेदधीविरोधत, स एवाय व इति धीस्तु प्रमैव बाधकाभावादि- त्याह॥ नेति। गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावहू वर्णेषु प्रत्यभिज्ञा गत्वादिविषयेति शङ्कते। प्रत्यभिज्ञानमिति। व्यक्तिभेदे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्व स्यात्, यत् त्वया पीत जल तदेव मया पीतमित्यादौ न तथेह व्यक्तिभेद सिद्ध इति परिहरति। न व्यक्तीति॥ न त्वेतदिति॥ व्यक्त्यन्यत्वज्ञान- मित्यर्थ॥ उदात्तत्वादिविरुद्धधर्म्मत्वात् व्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुव- दति॥ नन्विति॥ भेदप्रत्ययस्य कुम्भकूपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेद- विषयत्वादन्यथासिद्धे॥ अनन्यथासिद्धव्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञया निरपेक्षस्व- रूपालम्बनया बाध इत्युत्तरमाह॥ एषेति॥ ताल्वादिदेशै कोष्ठस्य- वायुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां व्यङ्ग्यत्वात् वर्णेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थ;

प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। एवञ्च सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभागकृता उदात्तादिभेदाः कल्प्येरन्। संयोगविभागानाञ्चाप्रत्यक्षत्वात् न तदाश्रया विशेषाः वर्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः। अपि च नैवैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति। न ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति। नहि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते। वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पनानर्थिका। न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि। एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झ

कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो भेदो नास्तीत्याह। अपि चेति। अनन्ता गकारादिव्यक्तयस्तासु प्रत्यभिज्ञानाच्च गत्वादिजातयस्तासु चोदात्तत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनान्तरं वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्यानन्त्यस्य जातीनाञ्च कल्पनमयुक्तमित्यर्थः। ननु भेदस्य बाधकाभावात् नौपाधिकत्वमित्यत आह। एष इति। अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्याय भेदाभेदयोः सत्यत्वं तत्राह। कथं तर्हीति। उभयोरैकत्र विरोधात् भेद औपाधिक एवेत्यर्थः। ननु वायुसंयोगादेरतीन्द्रियत्वात् न तद्गतवैचित्र्यस्योदात्तत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यरुचिं वदिष्यन् मतमाह। अथ वेति। ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासाद्वर्णेषु भान्तीत्यर्थः। प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह। क इति। अवतरति, स ध्वनिरिति शेषः। वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः। समीपं गतस्य तु तारत्वमन्दत्वादिधर्मान् स्वगतान् वर्णेषु स एष एवारोपयतीत्याह।

टिति प्रत्यवभासनादिति चेत्, न, अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषय स्यात्, एकैकवर्णग्रहणोत्तरकालीना हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया। कथमेतदवगम्यते, यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्त्तन्ते न तु दकारादयः। यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात् ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्त्तेरन्, न तु तथास्ति, तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः। नन्वनेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं तां प्रति ब्रूमः। सम्भवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वम्। पङ्क्तिर्वनं सेना दशशतं सहस्रमित्यादिदर्शनात्। या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः सा बहुष्वेव वर्णेषु एकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव। अत्राह, यदि वर्णा एव सामस्त्येनैक

प्रत्यासीदतश्चेति। आदिपदं ग्रहणेति। तदिति। नन्वव्यक्तवर्णा एव ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह। वर्णानामिति। प्रत्युच्चारणं वर्णा अनुवर्त्तन्ते ध्वनिर्व्यावर्त्तत इति भेद इत्यर्थः। अन्यथा वाचिकेषु जप्यत्वेषु अव्यक्तेषु ध्वनिबुद्धिः स्यात् दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमात्रेण ग्रहणं न तु अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यम्। एवं ध्वन्युपाधिकत्वे स्वमते गुणं वदन् वायूपाधिकत्वे पूर्वोक्तामरुचिं दर्शयति। एवं चेत्यादिना। अस्तु को दोषस्तत्राह। संयोगेति। वायुसंयोगादेरश्रावणत्वादित्यर्थः। तस्मात् श्रावणध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोपोपाधिरितिभावः। एवं विरुद्धधर्मकध्वनीनां भेदेऽपि न तेष्वनुगता वर्णा भिद्यन्त इत्युक्तं, तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति। अपि चेति। यथा खण्डमुण्डादिविरुद्धानेकव्यक्तिष्वभिन्नं गोत्वं तथा ध्वनिषु वर्णा अभिन्ना एवेत्यर्थः। उदात्तादिध्वनिभेदेन हेतुना वर्णानामपीति योजना प्रत्यभिज्ञाविं

बुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युः ततो जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्, त एव हि वर्णा इतरत्र चेतरत्र च प्रत्यवभासन्त इति। अत्र वदामः। सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्त्येवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति, तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते। वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव

रोधादित्यक्षरार्थः। यद्वा उदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् वर्णानां भेद इत्याशङ्का दृष्टान्तेन निरस्यति। अपि चेति। वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटं विघटयति। वर्णेभ्यश्चेति। कल्पनामसहमान आशङ्कते। नेति। चक्षुषा दर्शनयुक्तायां बुद्धौ शुक्लवत् श्रोत्रेण श्रवणयुक्तायां बुद्धौ विनैव हेत्वन्तरं स्फोटं प्रत्यक्ष इत्याह। झटितीति। यस्यां संविदि योऽर्थो भासते सा तत्र प्रमाणम्, एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फुरन्ति नातिरिक्तस्फोटे प्रमाणमित्याह। नास्या अपीत्यादिना। न तु गोपदबुद्धेः स्फोटो विषयो गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरित्यत आह। यदि हीति। व्यङ्ग्यवह्निबुद्धौ व्यञ्जकधूमानुवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः॥ वर्णसमूहालम्बनत्वोपपत्तेर्न स्फोटः कल्पनीयः पदार्थान्तरकल्पनागौरवादित्याह। तस्मादिति। अनेकस्याप्यौपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह। सम्भवतीति। ननु तत्रैकदेशादिरुपाधिरस्ति प्रकृते क उपाधिरित्यत आह। या त्विति। एकार्थे शक्तमेकं पदं प्रधानार्थे एकस्मिन् तात्पर्यवदेकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार इत्यर्थः। न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानम्, अस्मिन् ज्ञाते तदित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्। उत्तमवृद्धोक्तानां क्रमेणान्त्यवर्णश्रव-

प्रत्यवभासमानास्तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना। स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च। वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति, स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात्। अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये च वर्णाः स्युस्तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु सञ्चारयितव्या, ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम्॥

अत एव च नित्यत्वम्॥ २९॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुः स्मरणादेव हि स्थितं वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य, अतः प्रभ-

णानन्तरं बालस्यैकस्मृत्यारूढानां मध्यमवृद्धस्तुतिप्रवृत्त्यादिलिङ्गानुमितैकार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यत्वनिश्चयात्। वर्णसाम्येऽपि पदभेददृष्टेर्वर्णातिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमङ्गीकार्यमिति शङ्कते। अत्राहेति। क्रमभेदाद्वर्णेष्वेव पदभेददृष्टिरिति परिहरति। अत्रेति। ननु नित्यविभूनां वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पदत्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं तत्राह। वृद्धेति। व्युत्पत्तिदशायामुच्चारणक्रमेण उपलब्धिक्रममुपलभ्यमानवर्णेष्वारोप्यैते वर्णा एतत्क्रमैतत्सङ्ख्यावन्त एतदर्थशक्ता इति गृहीताः सन्तः श्रोतुः प्रवृत्तिकाले तथैव स्मृत्यारूढाः स्वस्वार्थं बोधयन्तीत्यर्थः। स्थायि त्वाद्दूषणमुपसंहरति। दृष्टं वर्णानामर्थबोधकत्वम्, अदृष्टः स्फोटः। सम्प्रति वर्णानामस्थिरत्वमङ्गीकृत्य प्रौढिवादेन स्फोटं घटयति। अथापीति। स्थिराणि गत्वादिसामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृहीतसङ्गति-

वादिति परिहृत्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रढयति. अत एव च नित्यत्वमिति। अत एव च नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम्। तथा च मन्त्रवर्णः, यज्ञेन वाच. पदवीयमायस्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टामिति स्थितामेव वाचमनुविन्नां दर्शयति। वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति,

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा॥ इति।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च॥ ३०॥

अथापि स्यात् यदि पश्वादिव्यक्तिवत् देवादिव्यक्तयोऽपि सन्तत्यैवोत्पद्येरन् निरुध्येरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत। यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा

कान्यर्थबोधकानीति सूत्रेषु स शब्देषु प्रक्रिया सञ्चारयितव्या न त्वत्र स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः। वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह। अतश्चेति।

पूर्वतन्त्रवृत्तानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे। कर्तुरित्यादिना। पूर्वं तन्त्रसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिसृष्टौ तद्वाचकशब्दस्यापि सृष्टेरसिद्धमित्याशङ्क्य नित्याकृतिवाचकाच्छब्दात् व्यक्तिजन्मोक्त्या साङ्केतिकत्वं निरस्य वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायां जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन द्रढयतीत्यर्थः। यज्ञेन पूर्वसुकृतेन, वाचो वेदस्य, लाभयोग्यतां प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकास्तामृषिषु स्थितां लब्धवन्त इति मन्त्रार्थः। अनुविन्नामुपलब्धाम्। पूर्वमवान्तरकल्पादौ॥

कथमविरोध इति । तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादिति । तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाचार्य्यः संसारस्यानादित्वमुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति । अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः । एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यं । स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते । “यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः” (कौ० ब्रा० उ० अ०३ । ख०३) इति । स्यादेतत् स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात् स्वयञ्च सुषुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसन्धानसम्भवादविरुद्धम् । महाप्रलये तु

ननु महाप्रलये जातेरप्युच्छित्त्यान् शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वम् इत्याशङ्क्याह । समानेति । मूले निरस्यशङ्कामाह । अथापीति । व्यक्तिसन्तत्या जातीनाम् अवान्तरप्रलये सत्त्वात् सम्बन्धस्थितिर्व्यवहाराविच्छेदात्, ज्ञायेत चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्येन कश्चिद्विरोधः स्यात् । निर्लेपप्रलये तु सम्बन्धनाशात् पुनः सृष्टौ केनचित् पुंसा सङ्केतः कर्त्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यम् अध्यापकस्याश्रयस्य नाशादाश्रितस्यानित्यत्वञ्च प्राप्तमित्यर्थः । महाप्रलयेऽपि निर्लेपप्रलयोऽसिद्धः सत्कार्य्यवादात् । तथा च संस्कारात्मना शब्दार्थतत्सम्बन्धानां सतामेव

सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसन्धातुमशक्यत्वात् वैषम्यं इति। नैष दोषः, सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तेः। यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसन्दधाना दृश्यन्त इति, न तत् प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम्। यथा हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्बपर्य्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्य्यादिप्रतिबन्धः परेण परेण भूयान् भवन् दृश्यते, तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्य्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्य्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्येतत् श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदेवानुकल्पादौ प्रादुर्भवतां पारमैश्वर्य्यं श्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुं।

पुनः सृष्टावभिव्यक्तेर्नानित्यत्वम्। अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीयनामरूपसमानत्वात् न सङ्केतः केनचित् कार्य्यः, विषमसृष्टौ हि सङ्केतापेक्षा न तुल्यसृष्टाविति परिहरति। तदेदमित्यादिना। नन्वाद्यसृष्टौ सङ्केतः स्यात् इत्यत आह। तदापीति। महासर्गप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः। नन्वस्त्वनादिः संसारः सम्बन्धश्चानादिः तथापि महाप्रलयव्यवधानात् स्मरणं कथं वेदार्थव्यवहारस्तत्राह। अनादौ चेति। न कश्चिद्विरोधः, शब्दार्थसम्बन्धस्मरणादेरिति शेषः। स्वापप्रबोधयोर्लयसर्गौ सिद्धिमाशङ्क्य श्रुतिमाह। स्वापेति। अथ तदा सुषुप्तौ प्राणे परमात्मनि जीव एकीभवति एनं प्राणं स जीवस्तदैतीति शेषः। एतस्मात् प्रत्यात्मन आयतनं गोलकम्। आनन्तर्य्ये पञ्चमी प्राणेभ्य इत्यादौ द्रष्टव्या। स्वप्नवत् कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात् दर्शनं सृष्टिः अदर्शनं लयः इति दृष्टिसृष्टिपक्षः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः। दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्य परिहरति।

ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्म्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्त्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः। तथा च श्रुतिः। "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति। स्मरन्ति च शौनकादयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति। प्रतिवेदञ्चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्य्यन्ते। श्रुतिरप्यृषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति "यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा प्रपद्यते" इत्यु-

स्यादित्यादिना। अविरुद्धमनुसन्धानादिकमिति शेषः। हिरण्यगर्भादयः पूर्वकल्पानुसन्धानशून्याः संसारित्वादस्मदादिवदित्याशङ्क्याह। यद्यपीति। इति यद्यपि तथापि न प्राकृतवदिति योजना। ज्ञानादेर्निकर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्य्यः बाधाभावादिति न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानुमानं बाध्यमित्याह। यथा हीत्यादिना। ननु तथापि पूर्वकल्पेश्वराणां मुक्तत्वादस्मिन् कल्पे कोऽनुसन्धातेत्यत आह। ततश्चेति। ज्ञानाद्युत्कर्षादित्यर्थः। मुक्तेभ्योऽन्येऽनुसन्धातारः परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानातिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह। तथा चेति। पूर्वं कल्पादौ सृजति तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति यस्तं देवं स्वात्माकारं मद्भावकोऽत्मबुद्धौ प्रकाशमानं शरणं परममभयस्थानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्ये इत्यर्थः। न केवलमेकस्यैव ज्ञानातिशयः किन्तु बहूनां शाखादृष्टॄणामिति विश्वासार्थमाह। स्मरन्तीति। ऋग्वेदो दशमण्डलावयवान् तत्र भवा ऋचो दाशतय्यः। वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां द्रष्टारो बोधायनादिभिः स्मृता इत्याह। प्रतीति। किञ्च मन्त्राणाम् ऋष्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञापिका श्रुतिर्मन्त्रद्रष्टॄणां ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह। श्रुतिरपीति। आर्षेयं ऋषि-

पकस्य तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति। प्राणिनाञ्च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषिध्यते। दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्यतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते। स्मृतिश्च भवति,

"तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे।
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते॥ इति॥

योगः, छन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनियोगः, एतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः। स्थाणुः स्थावरः, गर्त्तं नरकः, तथा च ज्ञानाधिक्ये कल्पान्तरितवेदस्मृत्या व्यवहारस्य प्रवर्त्तितत्वात् वेदस्यानादित्वमनपेक्षत्वञ्चाविरुद्धमिति भावः। अधुना समाननामरूपत्वं प्रपञ्चयति। प्राणिनां चेति। ततः किं तत्राह। दृष्टेति। ऐहिकामुष्मिकविषयसुखरागकृतधर्मस्य फलं पश्वादिकं दृष्टपश्वादिसदृशमिति युक्तं विसदृशे कामाभावेन हेत्वभावात्। तथा दृष्टदुःखद्वेषकृताधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखं कृतहान्यादिदोषापत्तेरित्यर्थः। तर्किते़ऽर्थे मानमाह। स्मृतिश्चेति। उत्तरसृष्टिः पूर्वसृष्टिसजातीयका कर्मफलत्वात् पूर्वसृष्टिवदनुमानञ्च शब्दार्थः। तेषां प्राणिनां मध्ये तान्येव तज्जातीयान्येव। तानि दर्शयन् तत्प्राप्तौ हेतुमाह। हिंस्रेति। कर्माणि विहितनिषिद्धत्वाकारेण पूर्वं क्रियात्वेन संस्कारञ्च जनयन्ति। तत्प्राप्त्यात् फलं भुङ्क्ते संस्कारभावितत्वात् पुनस्तज्जातीयानि करोतीत्यर्थः। संस्कारे लिङ्गमाह। तस्मादिति। संस्कारवशादेव पुण्यं पापं वा रोचते। अतोऽनादिरुचिलिङ्गात् पुण्यापुण्यसंस्कारोऽनुमेयः स एव

प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते शक्तिमूलमेव च प्रभवतीतरथा आकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। न चानेकाकारा शक्तयः शक्याः कल्पयितुम्। ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्य्यङ्मनुष्यलक्षणानाञ्च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्म्मफलव्यवस्थानाञ्चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत् प्रत्येतव्यं। न हीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रति सर्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितु। अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चेश्वराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति

स्वभाव प्रकृतिर्वासनेति च गीयते। एवं कर्म्मणा सृष्टिमा[?]स्यमुक्त्वा स्वोपादाने लीनकार्य्यसंस्काररूपशक्तावेव इति साहश्यमाह। प्रलीयमानमिति। इतरथा संस्कारमलये जगद्वैचित्र्यस्याकस्मिकत्वस्यादित्यर्थः। ननु जगद्वैचित्र्यकारिण्योऽन्याः शक्तयः कल्प्यन्तां तत्राह। न चेति। अविद्याया लीनकार्य्यात्मकसंस्कारादन्याः शक्तयो न कल्प्याः मानाभावाद्गौरवाच्च, स्वोपादाने लीनकार्य्यरूपा शक्तिस्तु महान् न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति श्रुतिसिद्धा, अतोऽविद्यातत्कार्य्यादन्याः शक्तयो न सन्ति आत्माविद्यैव तच्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः। निमित्तेष्वप्युपादानस्थकार्य्यमेवाविद्याघटनया शक्तिरन्या वेत्यनाग्रहः। उपादाने कार्य्यसंस्कारसिद्धे फलमाह। ततश्चेति। यथा सुप्तोत्थितस्य पूर्व्वचक्षुर्जातीयमेव चक्षुर्जायते तच्च रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिकं, भूर्लोका भोगाश्रया प्राणिनिकायाः भोगहेतुकर्म्माणि संस्कारवशात् पूर्व्वलोकादितुल्या-न्येवेति नियम इत्यर्थः। निकायाः समूहाः। दृष्टान्तांशविवृणोत्याह। न हीति। यथा षष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषये नास्ति सुखादे

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः । समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः ।

"सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।
दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरीक्षमथो स्वः" ॥ इति ॥

यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सूर्य्याचन्द्रमःप्रभृति जगत् क्लृप्तं तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति, स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपदिति, नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपत् यस्मै वाग्नये निरवपत् तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवंजातीयका श्रुतिरिहोदाहर्त्तव्या । स्मृतिरपि,

'ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।
शर्वर्य्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

साक्षिवेद्यत्वात्, तथा व्यवहारान्यथात्वमसदित्यर्थः । षष्ठमिन्द्रियं तद्द्वयस्य सन्निति वार्थः । उक्तार्थं संक्षिपति । अतश्चेति । व्यवहारकाव्यात् सम्भवाच्च व्यवह्रियमाणा व्यक्तयः समाना एवेत्यर्थः । सूत्रं योजयति । समानेत्यादिना । भाविसृष्ट्यां यजमानोऽग्निः, अन्नादोऽग्निरहं स्यामिति कामयित्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायाग्नये अष्टसु कपालेषु पचनीयं हविर्निरूप्तवानित्यर्थः । नक्षत्रव्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनम् । ननु यजमानोऽग्निर्भावी उद्देश्याग्निना समाननामरूपः कल्पान्तरे भवतीत्येवं रुद्रो वा अकामयत विष्णुर्वा अकामयतेत्यत्रापि तथा वक्तव्यं, तदयुक्तम् । न ह्यग्नेरिव विष्णुरुद्रयोरधिकारिपुरुषत्वं तयोर्जगत्कारणत्वश्रवणात् एक एव रुद्रो नेति एको विष्णुरित्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति ।

यथर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु॥
यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह।
देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च"॥

इत्येव जातीयका द्रष्टव्या॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः॥३१॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्य्यावर्त्यते. देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्य्यो मन्यते। कस्मात् मध्वादिष्वसम्भवात्। ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽभ्युपगम्येत। न चैव सम्भवति, कथमसौ वा आदित्यो देव मध्वित्यत्र मनुष्या आदित्य मध्वध्यासेनोपासीरन्, देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेषु आदित्य कथमन्यमादित्यमुपा-

स्मृतौ, वेदेष्विति विषयसप्तमी, पर्य्यन्ते प्रलयान्ते। ऋतूना वसन्तादीना, लिङ्गानि नवपल्लवादीनि। पर्य्यये घटीयन्त्रवदावृत्तौ, भावा पदार्था, तुल्या इति शेष॥

तस्माज्जन्मनाशरहितप्रवाहाङ्गीकारेऽपि कर्म्मणि शब्दे च विरोधाभावात देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितमाक्षिपति। मध्वादिष्विति। ब्रह्मविद्या देवादीन् नाधिकरोति विद्यात्वात मध्वादिविद्यावदित्यर्थ। दृष्टान्त विवृणोति। कथमित्यादिना। द्युलोकाख्यवंशदण्डे अन्तरिक्षरूपे मधुपूपे स्थित आदित्यो देवाना मोदनान्मध्वित्यारोप्य ध्या-

मीत। पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्यनुपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यतीत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति। वस्वादयस्तु कानन्यान् वस्वादीन् अमृतोपजीविनो विजानीयुः, कं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः। तथाग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादो वायुर्वाव संवर्गः आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः सम्भवति। तथेमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इत्यादिष्वृषिसम्ब-

कार्य्यम्। तत्रादित्यस्याधिकारो न यत्र ध्यातृध्येयभेदाभावात् इत्यत आह। देवादिष्विति। अस्तु वस्वादीनां तत्राधिकार इति आशङ्क्य तेषामपि च ध्येयत्वात् प्राप्यत्वाच्च न ध्यातृत्वमित्याह। पुनश्चेति चतुर्वेदोक्तकर्म्माणि प्रसवस्थेति पञ्च कुसुमानि तेभ्यः सोमाद्यादिद्रव्याणि हुतानि लोहितशुक्लकृष्णपरकृष्णगोप्यरूपाणि पञ्चामृतानि तत्तन्मन्त्रभागे प्रगा द्यूर्ध्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मिनाडीभिर्मध्यपूर्वपश्चाद्दुद्धृताभिरानीतान्यमृतलक्षणानीतानि यशस्तेज इन्द्रियवीर्य्यान्नात्मना परिणतानि पश्चादितु स्थितैर्वस्वादिभिरुपजीव्यानीति ध्यायतां वस्वादिप्राप्तिरुक्तेत्यर्थः। स्वत्वस्य द्विपदार्थमाह। तथाग्निरिति। आकाशब्रह्मणश्चत्वारः पादाः द्वौ कर्णौ द्वे नेत्रे द्वे नासिके एका वागिति सप्तस्विन्द्रियेषु शिरस्थमतोयम्येषु सप्तर्षिध्यानं कार्य्यमित्याह। तथेमावेवेति। अथ दक्षिणकर्णः गोतमो वामो भारद्वाज एव दक्षिणनेत्रनासिके विश्वामित्रवसिष्ठौ वामे जमदग्निकश्यपौ वागत्रिरित्यर्थः॥

स्वेषु उपासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः सम्भवति। कुत-
श्च न देवादीनामनधिकारः॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बम्भ्रमज्जगद-
वभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते
लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृद-
यादिना विग्रहेण चेतनतयार्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं
शक्यते, मृदादिवदचेतनत्वावगमात्। एतेनाग्न्यादयो व्याख्या-
ताः। स्यादेतत्, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादी-
नां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति चेत् नेत्युच्यते न ताव-
ल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, प्रत्यक्षादिभ्य एव
ह्यविचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात् प्र-

अत्र सर्वेषां ध्येयत्वान्नाधिकारः। किञ्च विग्रहाभावात् देवादीना-
न क्वाप्यधिकार इत्याह। ज्योतिषि भावाच्चेति। आदित्य सूर्यचन्द्र-
शुक्राङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिः पिण्डेषु प्रयोगस्य भावात् कश्चन
विग्रहवान् देवः कश्चिदस्तीत्यर्थः। आदित्यः परस्ताद्देवता पश्चादस्त-
मेतेति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्रसिद्धः। तर्हि ज्योति-
र्मण्डलानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह। न चेति। अस्त्वग्नीनामधिकार
आशङ्क्याह। एतेनेति। अग्निवायुभूमि इत्यादिशब्दानाम् अचेतन-
वाचित्वेनेत्यर्थः। सिद्धान्ती शङ्कते। स्यादेतदित्यादिना। वज्रहस्तः
पुरन्दर इत्यादयो मन्त्राः। सोऽरोदीदित्यादयोऽर्थवादाः।

"इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
तं तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः"॥

सिद्ध इत्युच्यते, न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति। इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाकाङ्क्षति। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते। तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य॥

भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि॥ ३३॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति। बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धा

इत्यादीतिहासपुराणानि। लोकेऽपि यमं दण्डहस्तं लिखन्ति, इन्द्रं वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकस्याभावात् अनधिकारदोषो न स्तोत्यर्थः।

"विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यञ्च प्रसन्नता।
फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकम्"॥

मानाभावादेतत्नास्तीति दूषयति। नेत्यादिना। न चात्रेति, विग्रहादावित्यर्थः। अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्याशङ्क्याह। अर्थवादा इत्यादिना। व्रीह्यादिवत् प्रयोगविधिगृहीता मन्त्राः प्रयोगसम्बन्ध्यर्थाभिधानार्था नाज्ञातविग्रहादिपरा इति मीमांसका आचक्षत इत्यर्थः। तस्माद्विग्रहाभावादित्यर्थः॥

सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति। तुशब्द इत्यादिना। ब्रह्मविद्या देवादीनाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावत् इति। उक्तहेतुरप्रयोजक इत्याह। यद्यपीति। दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकरोति कर्मत्वात् राजसूयादिवदिति आभाससाम्यं विद्यात्वहेतोराह। न

या ब्रह्मविद्याया सम्भवोऽर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य। न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत, मनुष्याणामपि न सर्वेषा ब्राह्मणादीना सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकार. सम्भवति, तत्र योऽन्याय' सोऽत्रापि भविष्यति। ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शन श्रौत देवाद्यधिकारस्य सूचक, तद्यो यो देवाना प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणा तथा मनुष्याणामिति, ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति, इन्द्रो ह वै देवानामभि प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणामित्यादि च। स्मार्त्तमपि च गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि। यदप्युक्त ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूम, ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचना: शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेत त तं देव तात्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादेषु

चेति। यत्र यस्याधिकार सम्भवति स तत्राधिकारीति न्यायस्तुल्य इत्यर्थ। यत्र सर्वेषा सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापोद्येतेत्यन्वय। तत् ब्रह्म यो यो देवादीना मध्ये प्रत्यक्त्वेनाबुध्यत स तत् ब्रह्माभवदित्यर्थ। ते ह देवा असुरास्चोऽन्य, तत इन्द्रविरोचनौ सुरासुरराजौ प्रजापति ब्रह्मविद्यार्थ जग्मतुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थ। किमेतत् ब्रह्माऽमृतमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्षधर्मेषु श्रुत देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह। स्मार्त्तमिति। यथा बालाना गलकेषु चक्षुरादिपदप्रयोगेऽपि शास्त्रज्ञैर्गोलकातिरिक्तेन्द्रियाणि स्वीक्रियन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूर्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रहवद्देवता स्वी-

तथा व्यवहारात्। अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम्। तथा हि श्रूयते। सुब्रह्मण्यार्थवादे मेधातिथेर्मेषेति, मेधातिथिं ह काण्वायन इन्द्रो मेषो भूत्वा जहारेति। स्मर्यते च, आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगामेति। मृदादिष्वपि चेतनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिदर्शनात्। ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते, चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिषु व्यवहारादित्युक्तम्। यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूमः। प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा। तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णादि

कार्या इत्याह। ज्योतिरादीति। तथा चेतनत्वेन व्यवहारादित्यर्थः। एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कथं तत्राह। अस्ति हीति। तथा हि विग्रहवत्तया देवव्यवहारः श्रूयते। सुब्रह्मण्य उद्गातृगणस्य ऋत्विक् तत्सम्बन्धी योऽर्थवाद इन्द्रागच्छेत्यादि तत्र मेधातिथेर्मेषेतीन्द्रसम्बोधनं श्रुतं तद्व्याचष्टे। मेषेति। मुनिं मेषो भूत्वा जहारेति ज्ञापनार्थं मेषेतीन्द्रसम्बोधनमित्यर्थः। यदुक्तमादित्यादयो मृदादिवदचेतना एवेति तत्र सर्वत्र जडाजडांशद्वयरूपत्वादित्याह। मृदिति। आदित्यादौ को जडभागः कश्चेतनांश इति तत्राह। ज्योतिरादेस्त्विति। मन्त्रादिकं पदशक्त्या भासमानविग्रहादौ स्वार्थे न प्रमाणमन्यपरत्वात्, विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यवत् इत्याह। यदपीति। अन्यपरादपि वाक्याद्बाधाभावे स्वार्थो ग्राह्य इत्याह। अत्र ब्रूम इति। तात्पर्यशून्येऽप्यर्थे प्रत्ययमात्रेणास्तित्वमुदाहरति। तथा हीति। तृणादौ प्रत्ययोऽस्ति विष

अस्तीत्येव प्रतिपद्यते। अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि रूपा-
द्यादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते।
अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थगर्थ्येन
वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसाययितुं। न हि महावाक्ये
प्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति, यथा न सुरां
पिबेदिति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापानप्रतिषेध
एवैकोऽर्थो गम्यते न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात्
सुरापानविधिरपीति। अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः, युक्तं
यत् सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्र-
हणम्, विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं
वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन विधिस्तावकत्वम्
प्रतिपद्यन्ते। यथा हि 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः'
इत्यत्र विध्युद्देशवर्त्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना सम्बन्धः,

स्यादौ स नास्तीति वैषम्यं शङ्कते। अत्राहेति। विध्युद्देशो वाक्यं
तदेकवाक्यतया प्रशस्तो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः। वृत्तान्तो भूतार्थः,
विग्रहादि तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः। नन्ववान्तरवाक्येन विग्र-
हादिप्रत्ययोऽस्त्वित्यत आह। न हीति। सुरापानप्रत्ययोऽपि स्यादिति
भावः। पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैषम्यान्मैवमित्याह। अत्रोच्यत
इति। नञ्पदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्यामन्वेति तदा पदैक-
वाक्यम् एकमेवार्थानुभवं करोति न तु पदद्वयं पृथक् सुरापानं बोध-
यति तस्य विधौ निषेधानुपपत्तेः वाक्यार्थानुभवं प्रत्यद्वारत्वात्, अर्थवादस्तु
भूतार्थसमर्गस्तुतिद्वारं बोधयन् विधिना वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति
विग्रहाद्यनुभव इत्यर्थः। नन्वर्थवादस्थपदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विना

नैव वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति इत्येषामर्थवादगतानां पदानां न हि भवति वायुर्वा आलभेत क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि वायुस्वभावसङ्कीर्त्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एव विशिष्ट-दैवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति। तथात्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते। यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन। यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वित् प्रमाणा-न्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थ-वाद आश्रयणीयो न गुणानुवादः। एतेन मन्त्रो व्याख्यातः। अपि च, विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपे-क्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपं, न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेत-

साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु तत्राह। यथा होतीति। साक्षादन्वयायोगं दर्शयति। न हीति। अर्थवादात् सर्वत्र यद्यपमाणत्वार्थवादान् विभजते। तदृयत्रेति। तत्रार्थवादेषु यत्राग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादाविव त्यथ। आदित्यो यूप इत्यभेदो बाधित इति तेजस्वित्वगुणवादः, यत्र वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादौ मानान्तरसंवादविसंवादौ न स्तः तत्र भूतार्थ-वाद इत्यर्थः, इति विभज्येत्यध्याहारः। विग्रहार्थवादः स्वार्थेऽपि तात्पर्यवान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञानाबाधितार्थकशब्दत्वात् प्रयाजादिवाक्य-वत् इति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिशति। एतेनेति। वेदान्तानुवादगुण-वादानां निरासाय हेतौ पदानि न चोभयपरत्वे व क्यभेदोऽवान्तरार्थस्य महावाक्यार्थत्वादिति भावः। विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवद्देवताविग्रहो-ऽङ्गीकार्य्य इत्याह। अपि चेति। ननु क्षेप तके कर्म्मणि विधि,फल

स्यारोपयितु शक्यन्ते। न च चेतस्यनारूढायै तस्यै तस्यै देव तायै हवि प्रदातु शक्यते। श्रावयति च, यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्ता ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति। न च शब्दमात्र-मर्थस्वरूप सम्भवति शब्दार्थयोर्भेदात् तत्र यादृशं मन्त्रार्थवा दयोरिन्द्रादीना स्वरूपमवगत न तत्तादृश शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातु युक्त। इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवनमन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्च-यितु। प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति। भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्ष-मपि चिरन्तनानां प्रत्यक्ष। तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्ष व्यवहरन्तीति स्मर्यते। यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनाना मिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिः व्यवहर्तु सामर्थ्यमिति स

विना अनुपपन्न इति भवतु यत्र दु खेन असम्भिन्नमित्यर्थवादसिद्ध स्वर्गो विधिप्रमाणक विग्रह विना विधे कानुपपत्तिस्तामाह। न हीति। उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्य्य इत्यत्र श्रुतिमप्याह। यस्या इति। अतस्तेतस्यारोहार्थ विग्रहो द्रष्टव्य। किञ्च कर्मप्रकरण-पाठात् विग्रहमिति प्रयाजवत् कर्माङ्गत्वेनाङ्गीकार्य्यता, विना कर्मा-पूर्व्वासिद्धे। किञ्च सुमसत्तविग्रहवद्देवता त्यक्ता शब्दमात्र देवतेति भक्तिरयुक्तेत्याह। न च शब्देति। न चाकृतिमात्र शब्दशक्यमस्तु कि विग्रहेणेति वाच्य, निर्व्विशेषाकृत्ययोगात्, अत शब्दस्यार्थाकाङ्क्षाया मन्त्रादिप्रमितविग्रहोऽङ्गीकार्य्य इत्याह। तत्रेति। एव मन्त्रार्थवाद मूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मानमित्याह। इतिहासेति। प्रमाण-मेन सम्भवदित्यर्थ। व्यासादीना योगिना देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहा सादेर्मूलमित्याह। प्रत्यक्षेति। व्यासादयो वेदादिप्रत्यक्षभून्या प्राणि त्वादस्मदादिवदित्यनुमानमतिप्रसङ्गेन दूषयति। यस्त्वित्यादिना। सर्व्व घटा-

जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत्। इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात्। इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं कुर्य्यात्। तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते। अपि च स्मरन्ति स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोग इत्यादि। योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्य्यप्राप्तिफलकः स्मर्य्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुं। श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति॥

"पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते
पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्यु
प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं" इति॥

ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन

भिन्नं वस्तुत्वात् घटवदिति जगद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात्। तथा क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थाञ्च ब्रूयात् निरङ्कुशबुद्धित्वात्। तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः। योगसूत्रार्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह। अपि चेति। मन्त्रजपात् देवसान्निध्यं तत्सम्भाषणं चेति सूत्रार्थः। योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह। योग इति। पादतलादाजानोराजानोरानाभेर्नाभेराग्रीवं ग्रीवायाश्चाकेशपरोक्ष मतश्चाब्रह्मरन्ध्रं पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणाजाते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते योगाभिव्यक्ततेजोमयशरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्श इत्यर्थः। चित्रकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह। लोकेति। अधिकरणार्थमुपसंहरति। तस्मादिति। चिन्तायाः फलमाह।

सामर्थ्येनोपमातु युक्तम्, तस्मात् समूलमितिहासपुराणम्। लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता, तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः। ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः। क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि॥ ३४॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोह्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते। तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तं, अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्, तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति-

क्रमेति। एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिद्वारा मुक्तिफलान्युपासनानि युज्यन्ते देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात् क्रममुक्त्यर्थिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकारनिर्णयात् प्रवृत्तिसिद्धिरिति भावः॥

शुगस्य सूच्यते हि। पूर्वेणास्य दृष्टान्तसङ्गतिमाह। यथेति। पूर्वत्र देवादीनाम् अधिकारसिद्ध्यर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विग्रहादौ समन्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढीकृतः, अत्रापि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्त्या स दृढीकृत इत्यधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकस्यास्मिन् समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्तव्यम्। पूर्वपक्षे शूद्रस्यापि द्विजवद्वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तदभाव इति फलम्, अत्र वेदान्तविचारो विषयः, स किं शूद्रमधिकरोति न वेति सम्भवासम्भवाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह। तत्र शूद्रस्यापीत्यादिना। तस्मादनग्नित्वादनवक्लृप्तोऽसमर्थः। विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्रयोगाल्लिङ्गादपि

वत् शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति निषेधाश्रवणात्। यच्च कर्म स्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं। न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते। भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं, संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति 'अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' इति। विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्यन्ते, तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात्। अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेद

शूद्रस्याधिकार इत्याह। भवति चेति। जानश्रुतिं किल षट् शतानि गवां रथञ्च रैक्काय गुरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्युवाच, ततो रैक्को विधुरः कल्यार्थी सन् इदमुवाच। अहेति निपातः खेदार्थः। हारेण निष्केन युक्ता इत्वा गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभिः सह हे शूद्र। तवैवास्तु क्रमत्वेनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः। अर्थित्वादिसत्त्वे श्रेयःसाधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्यायोपेताल्लिङ्गादित्याह। तस्मादिति। सूत्रावयवैरेव सिद्धान्तयति। न शूद्रस्याधिकार इत्यादिना। आपाततो विदितो वेदार्थो येन तस्येत्यर्थः। अध्ययनविधिनासंस्कृतो वेदस्तदुत्थमापातज्ञानञ्च वेदार्थविचारेषु शास्त्रीयं सामर्थ्यं तदभावात् शूद्रस्यार्थित्वादिसम्भवेऽप्यत्र सिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः। यद्वाध्ययनसंस्कृतेन वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विधिष्वधिकारो नान्यस्य अनधीतवेदस्यापि, वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनविधिवैयर्थ्यापातात्। अत फलपर्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु श्रवणादिविधिषु शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः। अधीतवेदार्थज्ञानवत्त्वरूपस्याध्ययनविधिलभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यच्चपद

र्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात्। यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति। सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति। शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात्। शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात्। यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति न्यायस्य साधारणत्वात्। यत् पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गम्, न्यायाभावात्। न्यायोक्ते हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति। कामञ्चायं

वेदार्थोपलक्षणार्थमाह। न्यायस्य साधारणत्वादिति। तस्मात् शूद्र इत्येतच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः। पूर्वोक्तं लिङ्गं दूषयति। यदिति। असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसम्भवन्यायस्य निरस्तत्वादित्यर्थः। ननु निषाद स्थपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभावेऽपि निषादशब्दात् निषादस्येष्टाविव शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति। काममिति। तादध्यत्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः। वस्तुतस्तु विधिवाक्यस्थत्वान्निषादशब्दोऽधिकारिसमर्पकः, शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिपरार्थवादस्थो नाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वासम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं त्यजति। अर्थवादेति। तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सूत्रेणार्थमाह। शक्यते चेत्यादिना। जानश्रुतिर्नाम राजा निदाघसमये रात्रौ प्रासादतले सुष्वाप, तदा तदीयान्नदानादिगुणगणतोषिता ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूत्वा मनोरूपेण तस्योपरि आजग्मुः, तेषु पाश्चात्यो हंसोऽग्रेसरं हंसम् उवाच, भो भो भद्राक्ष। किं न पश्यसि जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं तत् त्वा

शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्थत्वात् न तु क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुं । कथमित्युच्यते । कं वर एनमेतत् सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्थेत्यस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तामृषी रैक्वः शूद्रशब्देनानेन सूचयाम्बभूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य ख्यापनायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति, उच्यते, तदाद्रवणात्‌ शुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्वमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थसम्भवात् रूढार्थस्य चासम्भवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥

धर्च्छति न गच्छति, तमप्येषर उवाच, कमप्येनं वराक विद्याहीनं सन्तम् अरे सयुग्वानं युग्वा गन्त्री शकटी तया सह स्थितं रैक्वमिव तद्वचनमात्थ। रैक्वस्य हि ब्राह्मणस्य तेजो दुरतिक्रमं नास्यानात्मज्ञस्येत्यर्थः । अस्माद्वचनात् खलो राजा शकटलिङ्गेन रैक्वं ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्यतीति हंसानामभिप्रायः । क उ अरे इति पदच्छेदः । उशब्दोऽप्यर्थः । तदा हंसानामनादरवाक्यश्रवणात् अस्य राज्ञः शुगुत्पन्ना, सा शूद्रशब्देन रैक्वेन सूच्यते, हीति सूत्रान्वयः । श्रुतयौगिकार्थलाभे सति अनन्वितरूढ्यर्थस्याग्रह इति न्यायद्योतनार्थो हिशब्दः । तदाद्रवणात्त्रयाणां आद्रवणात् । शूद्रः शोकं प्राप्तवान् । शुचा वा कर्त्र्या राजा अभिद्रुतः प्राप्तः । शुचा वा करणेन रैक्वं गतवानित्यर्थः ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः, यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहारात् लिङ्गात् गम्यते। उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सङ्कीर्त्यते। अथ ह शौनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणञ्च काक्षसेनिं सूदेन परिविश्यमानौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे इति। चैत्ररथित्वञ्चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यम्, कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः। एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्निति। समानान्वययाजिनाञ्च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति। तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत इति च क्षत्रजातित्वावगमात् क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यम्। तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समा-

शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे लिङ्गमाह। क्षत्रियत्वेति। संवर्गविद्याविध्यनन्तरमयमर्थवाद आरभ्यते। शुनकस्यापत्यं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिनामकं राजानं च कक्षसेनस्यापत्यं सूदेन परिविश्यमानौ तौ भोक्तुमुपविष्टौ बटुर्भिक्षितवानित्यर्थः। नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुतमित्यत आह। चैत्ररथित्वञ्चेति। एतेन द्विरात्रेणेति छान्दोग्यश्रुत्यैव पूर्वं चित्ररथस्य कापेययोग उक्तः। अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात् चित्ररथवंश्यत्वं निश्चीयते। राजवंश्यानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्या याजका भवन्तीत्यर्थः। नन्वस्त्वभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वं तावता कथं क्षत्रियत्वं त-

नाया विद्याया सङ्कीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः । अतो न शूद्रस्याधिकारः ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते, तं होपनिन्ये अधीहि भगव इति होपससाद ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुप-

त्वाह । तस्मादिति । चित्ररथादित्यर्थः । क्षत्ता सूतः तस्य रैक्वान्वेषणाय प्रेषणम्, अन्नगोदानादिकञ्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वे लिङ्गम् । अतः शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थितम् ॥

तत्र लिङ्गान्तरमाह । संस्कारेति । उपनयनं वेदग्रहणाङ्गं शूद्रस्य नास्तीति पूर्वमुक्तम् इह विद्याग्रहणाङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परामर्शात् शूद्रस्य तदभावान्न विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये आदिपदेनाध्ययनगुरुशुश्रूषादयो गृह्यन्ते । तं शिष्यमाचार्य उपनीतवानित्यर्थः । नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन् सनत्कुमारमुपगत इत्याह । अधीहीति । उपदिशेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपारगाः, सगुणब्रह्मनिष्ठाः परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः, एष पिप्पलादः तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य ते भरद्वाजादयः षट् ऋषयः तमुपगता इत्यर्थः । ननु वैश्वानरविद्यायाम् ऋषीन् राजा अनुपनीयैव विद्यामुवाचेति श्रुतेरनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह । तानाहेति । ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनयनार्थमा

स्त्वा इति च ताम् ह्यनुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति। शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिलप्यते, शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरित्येकजातित्वस्मरणेन, न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्द्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुञ्च प्रवर्त्तते, नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति श्रुतिलिङ्गात् ॥

मता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निषिध्यते। हीनवर्णेनोत्तमवर्णा अनुपनीयैवोपदेष्टव्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः। एकजाति अनुपनीत। पातकम् अभक्ष्यभक्षणजनितम्। सत्यकाम किल मृतपितृको जाबाला मातरमपृच्छत् किंगोत्रोऽहमिति, त मातोवाच भर्तृसेवाव्यग्रतयाहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि जाबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति एतावज्जानामीति, तत स जाबालो गौतममागत्य तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ट उवाच नाहं गोत्रं वेद्मि न माता वेत्ति परन्तु मे मात्रा कथितम् उपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्यकामो जाबालोऽस्मीति ब्रूहीति। अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभावो निर्धारित। अब्राह्मण एतत्सत्यं विविच्य वक्तुं नार्हतीति निर्धार्य, हे सौम्य। सत्यात् त्वमागा सत्यं न त्यक्तवानसि, अतस्त्वामुपनेष्ये तदर्थं समिधमाहरेति ॥

गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह। तदभावेति ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते। श्रवणप्रतिषेधस्तावदथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमिति, पद्यु ह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्तस्मात् शूद्रसमीपे नाध्येतव्यमिति च। अत एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति स कथं श्रुतिमधीयीत। भवति चोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति। अत एव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति। न शूद्राय मतिं दद्यादिति द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति च। येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धुं, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात्। श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाधिगमे

स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह। श्रवणेति। अस्य शूद्रस्य द्विजैः पठ्यमानं वेदं प्रमादाच्छृण्वतः सीसलाक्षाभ्यां तप्ताभ्यां श्रोत्रद्वयपूरणं प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः। पद्यु पादयुक्तं सञ्चरिष्णु श्मशानमिति यावत्। भवति च स्मृतिरिति शेषः। मतिं वेदार्थज्ञानम्। दानं नित्यं निषिध्यते शूद्रस्य नैमित्तिकन्तु दानमस्त्येव। यदुक्तं विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृष्टमिति तत्राह। येषामिति। सिद्धाया सिद्धे-

चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणात्। वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितं ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रकृतामेव इदानीं वाक्यार्थविचारणां वर्तयिष्यामः। यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति। एतद्वाक्यं एजृ कम्पन इति धात्वर्थानुगमात् लक्षितं। अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जगत् प्राणाश्रयं स्पन्दते। महच्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दितं उद्यतं, तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते। तत्र कोऽसौ प्राणः किञ्च तद्भयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तौ विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत् प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति, प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्याद्वायोश्चेदं माहात्म्यं सङ्कीर्त्यते। कथं सर्वमिदं जगत् पञ्चवृत्तौ वायौ

इतरपद्बन्धत्वेऽपि साधके ... कथं ज्ञानं लभ्यमित्यत आह। आ-श्रयेदिति ॥

कम्पनात्। अत्रापि प्रासङ्गिकत्वमाशङ्क्याह। अवसित इति। समाप्त इत्यर्थः। काठकं पठति। यदिदमिति। सर्वं जगत् प्राणात् निःसृतं उत्पन्नं प्राणे चिदात्मनि प्रेरके सति एजति चेष्टते, तच्च प्राणाख्यं कारणं महद्ब्रह्म बिभेत्यस्मादिति भयम्। तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टान्तमाह। वज्रमिति। यथोद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः। यत् तत्प्राणाख्यं ब्रह्म निर्विशेषं विदुस्ते मुक्ता भवन्तीत्याह॥ य इति। नन्वस्मिन् सूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह। एतदिति। एजत्यर्थस्य लक्षितत्वात् एजतिपदयुक्तं वाक्यमुदाहृतमित्यर्थः। प्रासङ्गिकाधिकारचिन्तयास्य सङ्गतिनापेक्षितेति प्रकृतादेरप्रमित इत्यनेनोच्यते। तत्राङ्गुष्ठवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थ इत्युक्तं, न तथेह प्राणा-

प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति वायुनिमित्तमेव च भयानकं वज्रमुत्पद्यते। वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्त्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्त्तन्त इत्याचक्षते। वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वम्। तथा हि श्रुत्यन्तरम् वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेदेति, तस्माद्वायुरयमिह प्रतिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यम्, कुतः पूर्वोत्तरालोचनात्। पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे, इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि। पूर्वत्र तावत्

"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन"॥ इति।

ब्रह्मनिर्दिष्टं तदेवेहापि सन्निधानात् जगत् सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। प्राणशब्दोऽप्यत्र परमात्मन्येव प्रयुक्तः, प्राणस्य प्राणमिति दर्शनात्,

नुवादः ऐक्यज्ञानार्थं सम्भवति, प्राणस्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात्, अतः प्राणोपास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति। प्रसिद्धेः प्रवृत्तेरिति। नन्वत एव प्राण इत्यत्रैव ब्रह्मलिङ्गात् प्राणश्रुतिर्नीता, अत्रापि सर्वचेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वपक्षावसरो गतार्थत्वादित्यत आह। वायोश्चेति। प्रतिष्ठाय स्थित्वा प्राणे वायौ निमित्ते जगच्चलतीति प्रसिद्धम्, अतः स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं नास्तीति भावः। वज्रलिङ्गाच्च वायुरित्याह। वायाविति। व्यष्टिर्विशेषः समष्टिः सामान्यम्। सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते। ब्रह्मैवेति। पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वाश्रयत्वं लिङ्गं वाक्यभेदकप्राण-

एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य, तथा-चोक्तम्,

"न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन।
इतरे न तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" ॥ इति।

उत्तरत्रापि,

"भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्य्यः।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" ॥ इति।

ब्रह्मैव निर्द्देक्ष्यते न वायुः, सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वाभिधानात् तदेवेहापि सन्निधानात् महद्भयं वज्रमुद्यतमिति च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्द्दिष्टमिति गम्यते। वज्रशब्दोऽप्ययम्भयहेतुत्वसामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेत् यद्यहमस्य शासनं न कुर्य्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजशासने प्रवर्तते। एवमिदमग्निवायुसूर्य्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म। तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्,

"भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" ॥

श्रुतेर्बाधकमित्याह। पूर्वत्रेत्यादिना। शुक्रं स्वप्रकाशम्। तदु नात्येति ब्रह्मानाश्रितः कोऽपि लोको नास्त्येवेत्युकारार्थः। सौत्रलिङ्गं व्याचष्टे। एजयितृत्वमिति। सवायुकस्य सर्वस्य कम्पनश्रवणादपि प्राणः परात्मैवेत्यर्थः। ब्रह्मणि वज्रशब्दः कथमित्याशङ्क्य गौणमित्याह। वज्रशब्द इति। बृहदारण्यके वायुरेव व्यष्टिरित्यत्रापपुनर्मृत्युमिति अपमृत्यु-जयरूपमापेक्षिकममृतत्वमुच्यते न मुख्यामृतत्वम्। तत्रैव वायूपास्ति

इत्यमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते। ब्रह्मज्ञानाद्ध्यमृतत्वप्राप्तिः, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति मन्त्रवर्णात्। यत्तु वायुविज्ञानात् क्वचिदमृतत्वमभिहितम् तदापेक्षिकम् तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय अतोऽन्यदार्तमिति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात्। प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः।

"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्।
अन्यत्र भूताद् भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद" ॥

इति परमात्मनः पृष्टत्वात्॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते, तत्र संशय्यते किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयं तमोऽपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति,

---

प्रकरणं समाप्याथ हैनमुषस्तः पप्रच्छेत्यात्मानमुक्त्वा वाय्वादेरार्तत्वोक्तेरित्याह। यत्त्वित्यादिना। तस्मात् काठकवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥

ज्योतिर्दर्शनात्। छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह। एष इति। परं ज्योतिःश्रुतिभ्यां संशयमाह। तत्रेति। घटादिविषयावरकतमोनाशकं सौरमित्यर्थः। पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुग्राहकं सर्वशब्दसङ्कोचाद्ययोगोऽस्तीति। प्राणश्रुतिश्च ब्रह्मणि नीता, न तथात्र य आत्माऽपहतपाप्मेति प्रकरणस्यानुग्राहकं पश्याम इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह। यदिदमेवेत्यादिना। पूर्वपक्षे सूर्योपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलम्। ननु ज्योतिरधिकरणे ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि दृष्टे रूढत्वात् कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह। ज्योतिरिति। तत्र गायत्रो-

किं तावत् प्राप्तम्, प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कुतः तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात्। ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्र हि प्रकरणात् ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते। न चेह तद्वत् किञ्चित् स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते। तथा च नाडीखण्डे, अथ यत्रैतदस्मात् शरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता, तस्मात् प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम्, कस्माद्दर्शनात्। तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते। य आत्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञा-

वाक्ये प्रकृतब्रह्मपरामर्शकयच्छब्दसामानाधिकरण्यात् स्वार्थत्यागः कृतस्तत्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात् पूर्वपक्ष इत्यर्थः। ज्योतिःश्रुतेरनुग्राहकत्वेनार्चिरादिमार्गस्थलिङ्गमाह। तथा चेति। ता वा एता हृदयस्य नाड्यः कण्ठकपालादीनां रश्मिनाड्याः मिथः संश्लेषसक्ताः अथ कृत्स्नालापानन्तरं यत्र काले एतन्मरणं यथा स्यात्तथोत्क्रामति अथ तदा एतैर्नाडीसंश्लिष्टरश्मिभिरूर्ध्वं सन् परि गच्छति, गत्वादित्यं ब्रह्मलोकद्वारभूतं गच्छतीत्यभिहितं, तद्वदत्रापि शरीरात् समुत्थाय स्वात्मापरं ज्योतिरादित्याख्यमुपसम्पद्य तद्द्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति वक्तव्यम्। समुत्थायोपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वभानादित्यर्थः। अतो मार्गस्य सूर्योपास्त्या क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति। एवमिति। व्याख्येयत्वेनोपक्रान्त आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यता प्रयोजकप्रकरणानुगृहीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदैक-

सितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानादेतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति चानुसन्धानात्, अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति च अशरीरतायै ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात्, ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः, परं ज्योतिः स उत्तमः पुरुष इति च विशेषणात्। यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात्। न ह्यात्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्॥ ४१॥

'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूयते। तत् किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः,

ज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः। अशरीरत्वफललिङ्गात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह। अशरीरमिति। न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वस्यादिति वाच्यं, परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह। परमिति। पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति। यत्त्विति। नाडीखण्डे दहरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता सा नामाक्षर इति युक्ता सूर्योक्तिः अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्याया- मर्चिरादिगतिस्थसूर्यस्यानन्वयादनर्थकत्वात् श्रुतिव्यत्यासेन स्वरूपसाक्षात्कृत्य परं ज्योतिः स्वेनोपसम्पद्यत इति व्याख्येयमिति भावः॥

आकाशो...पदेशात्। छान्दोग्यमुदाहरति। आकाश इति। यथोपक्रमबलात् ज्योतिःश्रुतिबाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्दबाध इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति। भूतेति। भूतैर्गुणैराकाशोपास्तिर्निर्गुण-

आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन् योजयितुं शक्यत्वात्। स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्त इदमभिधीयते। परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात्, अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्, ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति। न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात्। नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात्। ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोढृत्वमस्ति। बाढमस्ति अभेदस्त्विह विवक्षितः। नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभि-

ब्रह्मज्ञानं चेत्युभयत्र फलम्। आकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य तद्वदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति। स्रष्टृत्वादेश्चेति। एवं नामेति प्रसिद्धिलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः। यत्र ब्रह्मप्रमाणसंवादस्तत्र वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयादिति सिद्धान्तयति। परमेवेत्यादिना। नामरूपे शब्दार्थौ, तदन्तःपातिनस्तद्भिन्नत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः। नामादिकर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्गं जीवस्यत्वादिति शङ्कते। नन्विति। अनेन जीवेनेत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन कर्तृत्वमुच्यते साक्षादयोगादिति परिहरति बाढमिति। अत्रोक्तं स्रष्टृ लिङ्गं नास्तीति तत्राह। नामेति। लिङ्ग पुनरुक्तिमत्त्वाह। आकाशेति। तस्यैव साधकोऽयं विकारः। कला-

हितं भवति । तद् ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । आकाशस्तल्लिङ्गादित्यस्यायं प्रपञ्चः ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते, बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत् किं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति विशयः, किं तावत् प्राप्तं संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति । कुतः, उपक्रमोपसंहाराभ्याम् । उपक्रमे योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति शारीरलिङ्गात्, उपसंहारे च स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरित्यागान्मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरं,

आकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्धवत्कृत्य तत्र स्रष्टृत्वादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न पौनरुक्त्यमिति भावः ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । षष्ठाध्याये कतम आत्मेति जनकप्रश्ने याज्ञवल्क्य आह । योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः, सप्तमी व्यतिरेकार्था प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः । हृदि अन्तः ... भेदः ... । पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उभयलिङ्गानां दर्शनात् संशयमाह । तत् किमिति । पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो ब्रह्मेति युक्तं तदयुक्तं, प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति अभेदेऽपि जीवात्मन भेदोक्तिवदौपचारिकभेदोक्तिसंभवादित्याक्षेपसंगतिः । पूर्व-

कस्मात्, सुषुप्त्युत्क्रान्त्योश्च शारीरात् भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात्। सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति। तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात्। प्राज्ञः परमेश्वरः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् तथोत्क्रान्तावप्ययं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्ज्जन् यातीति जीवाद्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वरं व्यपदिशति, तत्रापि शारीरो जीवः स्यात् शरीरस्वामित्वात्। प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः, तस्मात् सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते। यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात् तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति, अत्र ब्रूमः। उपक्रमे तावत् योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं विवक्षितम्,

पत्नो कर्म्मकर्तृ जीवस्तुति सिद्धान्ते जीवानुवादेन तत्र कल्पितभेदमिथ्यत्व प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रमितिरिति फलं, वुद्धान्तो जाग्रदवस्था। आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेर्जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति। परमेश्वरेत्यादिना। वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याम्नातस्योक्तिरसङ्गता स्यात्, अतो भात ज्ञातसन्निधान ज्ञातानुवादेनाज्ञात प्रतिपादनीय अपूर्वे वाक्यतात्पर्य्यमिति न्यायादिति सिद्धान्ततात्पर्य्यम्। पुरुष शरीर प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वारयति। तत्र पुरुष इत्यादिना। देहस्य वेदनाप्रसक्तिनिषेधायोगात् पुरुषो जीव एव प्राज्ञस्तु हृदयः पर एवेत्यर्थः। अन्वारूढोऽधिष्ठितः उत्सर्ज्जन् घोरान्

किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति, यतो ध्यायतीव लेलायतीवेत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते। तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति। स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति। योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः। यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात् संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत, यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वम् संसारित्वं वा विवक्षितं, किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वञ्च विवक्षति। कथमेतदवगम्यते। यदत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति पदे पदे पृच्छति, यच्चानन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष इति पदे पदे प्रतिवक्ति। अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भव-

शब्दान् मुञ्चन्, बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीव। वस्तुतः सर्वविक्रियाशून्य इत्युक्तेर्न संसारित्वे तात्पर्यमित्याह। यत इति। उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽप्यैक्यं विवक्षितमित्याह तथेति। व्याचष्टे। योऽयमिति। अवस्थोपन्यासस्य त्वमर्थशुद्धिद्वारैक्यपरत्वात् न जीवसिद्धत्वमित्याह; यतो न बुद्धान्तेतिप्रश्नोत्तराभ्यामसंसारित्वं गम्यत इत्याह। यदत ऊर्ध्वमिति। कामादिविवेकानन्तरमित्यर्थः। भवतीति। चेति, यद्यस्मादस्ति तस्माद्वगम्यत इति योजना। तेनावस्थाधर्मेणानन्वागतोऽस्पृष्टो भवति असङ्गत्वात्। सुषुप्तावस्थास्तत्त्व

तीति च, तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यं। यदस्मिन् वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनाः संसारिस्वरूपप्रतिषेधनाश्च भवन्ति। स सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनपराः। स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनपरास्तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त इति गम्यते ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पुण्यपापाभ्यामस्पृष्टो भवति। किं यस्मात् आत्मा सुषुप्तौ सर्वशोकातीतस्तस्मात् हृदयस्यैव सर्वशोका इति सूत्रार्थः ॥

वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह। पत्यादीति। सूत्रं व्याचष्टे। इतश्चेति। वशी स्वतन्त्रोऽपराधीन इति यावत्। ईशानो नियमनशक्तिमान्। शक्ते कार्य्यमाधिपत्यमिति भेदः। तस्माज्ज्योतिरुक्तमस्तैक्ये षष्ठाध्यायसमन्वय इति सिद्धम्।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्याये तृतीयः पादः समाप्तः ॥

ॐ नमः परमात्मने

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीर-रूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं "जन्माद्यस्य यतः" इति, तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतमीक्षतेर्नाशब्दमिति, गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन। इदमिदानीमवशिष्टमाशङ्क्यते। यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धम्, कासुचिच्छाखासु प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात्। अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिल-

ॐ ब्रह्मणे नमः।

अव्यक्तमेयमजं पञ्चजनाधारं च कारणम्।
वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम्॥ १॥

अस्मिन् पादेऽधिकरणत्रयस्याद्याधिकरणेन सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति। ब्रह्मेति। तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः। ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वं च प्रतिज्ञातं, तत्र ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितं, अधुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य निरूप्यत इत्याहेदमिति। तैराशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवतीत्यध्यायसङ्गतिरप्यधिकरणत्रयस्य ज्ञेया। अव्यक्तपदं विषयः। तत् किं प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति श्रुति-प्रकरणाभ्यां संशये पदमप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं यथा महदध्यायस्य दर्शितं

प्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते। तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्, अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते। आनुमानिकमपि अनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते। काठके हि पठ्यते, "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः" इति। तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते, तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते, अतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नं, तदेव च जगतः कारणं, श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत्, नैतदेवं। न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्र

तद्वदव्यक्तपदमपि किं प्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति। आनुमानिकमिति। अपिशब्देन ब्रह्मातिरिक्तकारणस्याशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति। तत्र च पूर्वपक्षे प्रधानस्याविकल्पेन कारणत्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः। पदविचारत्वा-दधिकरणानामनन्तरादसङ्गतिर्बोध्या, स्मार्तक्रमरूढिभ्याम् अव्यक्तशब्दः प्रधानपरः। शब्दस्पर्शादिशून्यत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह। शब्दादीति। प्रधानस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वे का क्षतिरित्यत आह। तदेवेति। अजामेकामित्याद्या श्रुतिः, हेतुः प्रकृतिरुच्यते इत्याद्या स्मृतिः [illegible] तज्जडप्रकृतिकमिति न्यायः, ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरिति भावः। सूत्रे नञर्थं वदन् सिद्धान्तयति। नैतदिति। प्रधानं वादि[illegible]

त्यभिज्ञायते, स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः। या तु प्रधानवादिनां रूढिः, सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। न च क्रममात्रसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने। न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः। शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते। कुतः, प्रकरणात् परिशेषाच्च। तथा

नात्प्रत्यभिज्ञाभावे हेतुमाह। न हीति। ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकत्वमित्यत आह। न ह्यत्रेति। ननु शब्दप्रत्यभिज्ञासामर्थ्याऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषधीरित्याह। स चेति। रूढ्या तद्धीरित्याशङ्क्य रूढिः किं लौकिकी स्मार्ता वा, नाद्य इत्याह। न चेति। द्वितीयं प्रत्याह। या त्विति। पुरुषसङ्केतो नानादिवेदार्थनिर्णयहेतुः, पुमतेर्विचित्रत्वादित्यर्थः। यत्तु स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञया क्रमिकार्थं स्मार्त एवेति तत्राह। न च क्रमेति। स्थानात्तद्रूपप्रत्यभिज्ञानशङ्कायामसतीत्यनन्वयात्तज्ज्ञो व्यत्यासेनातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः। पूर्वपक्षरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति तस्य धीर्नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह। न हीति। प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानम् इत्याशङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह। प्रकरणेति। शरीरमेव रूपकेण रथसादृश्येन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाक्ये आत्मबुद्धीन्द्रियस्थानगतितस्यात्रापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन ग्रहणान्न प्रधानस्य वैदिकत्वमिति सूत्रार्थः। स्मार्तक्रमः किमिति त्यक्तव्य इत्याशङ्क्य श्रौत-

ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकक्लृप्तिं दर्शयति,

"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः"॥ इति।

तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति। संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं तं विष्णोः परमं पदं दर्शयति।

"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः"॥ इति।

क्रमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवत्त्वादित्याह। कुत इत्यादिना। तदुभयं विवृणोति। तथा हीति। रूपकक्लृप्तिः सादृश्यकल्पना। प्रग्रहोऽश्वरशना। यदा बुद्धिसारथिर्विवेकी इति तदा मनसेन्द्रियहयान् विषम-विषयमार्गादाकर्षति। यद्यविवेकी तदा मनोरशनाबद्धांस्तान् प्रवर्त्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तम्। तेषु हयेषु, गोचरान् मार्गान्। ननु स्वतश्चिदात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनेत्यत आह। आत्मेति। आत्मा देह, देहादिसङ्गकल्पनया भोक्तृत्वं न स्वतोऽसङ्गत्वादित्यर्थः। कथन

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय। तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं, इन्द्रियाणां च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः, विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति, बुद्धेरात्मा महान् परः य स आत्मानं रथिनं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्तः, कुतः, आत्मशब्दात् भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः। महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नम्। अथ वा,

"मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः।
प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते" ॥ इति स्मृतेः।

रथादिभिर्गन्तव्यं वदन् आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमादत्ते। तैस्त्वित्यादिना। शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अव्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यतामित्यत आह। तत्र य एवेति। एवं प्रकरणं शोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति। तत्रेन्द्रियेत्यादिना। अथाना पूर्व्यमनुक्तिशङ्कां वारयन् परत्वमुपपादयति। अर्था इति। गृह्णन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि। तेषां ग्रहत्वं विषयाधीनम्। असति विषये तेषामकिञ्चित्करत्वात्, ततो ग्रहेभ्यः श्रेष्ठा अतिग्रहा विषया इति बृहदारण्यके श्रवणात्। परत्वं श्रेष्ठ्याभिप्रायं, न त्वान्तरत्वेनेति भावः। सविकल्पकं ज्ञानं मनः, निर्विकल्पकं निश्चयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः, प्रत्यभिज्ञायत इति शेषः। हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टिबुद्धिर्महानित्याह। अथ वेति। मननशक्तिव्यापिनो भाविनिश्चय ब्रह्म-

"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै"। इति च श्रुतेः।

या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते। सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हिरुगिहोपदिश्यते, तस्या अपि अस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः। एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम् परमार्थतस्तु परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात्। तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते, तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपदं दिदर्शयिषया समनुक्रामन् परिशिष्यमाणेनैकेनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते। शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता। तथा च,

"एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः"॥ इति।

आत्मा भोग्यवर्गाश्रय तात्कालिकनिश्चय कीर्त्तिशक्ति नियमनशक्ति त्रैकालनिश्चय सर्वविदभिव्यञ्जिका चिदध्यस्तातीतसर्व्वार्थग्राहिणी समष्टि बुद्धिरित्यर्थः। हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह। य इति। सम्प्रकृता सा कथमुच्यते तदुक्तौ च प्रधानेन किमपराद्धमित्यत आह। सा चेति। हिरुक् पृथक्। पूर्वं व्यष्टिबुद्ध्यभेदेनोक्तात्ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः। तर्हि रथरथिनौ द्वौ परिशिष्टौ स्यातां नेत्याह।

वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति ।

"यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" ॥ इति ।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेत् । वागादिवाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धावध्यवसायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तर्यग्र्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् महान्तं त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन् पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥ (१ ॥)

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधा,

एतस्मिन्निति । अतो रथ एव परिशिष्ट इत्याह । तद्धर्मिति । तत् पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः । परिशेषस्य फलमाह । इतरं शान्ति । वेदोऽयमिति शेषः । दर्शयति चेति सूत्रभागो व्याख्यातः । किञ्च ब्रह्मैकत्वपरे ग्रन्थे भेदवादिना प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह । शरीरेत्यादिना । भोगो वेदना काठकग्रन्थस्यैकग्रतात्पर्यं गूढत्वज्ञेयत्वनिर्देशयोगविषयः । लिङ्गानि सन्तीत्याह । तथा चैष इत्यादिना । अग्र्या समाधिपरिपाकजा । वागित्यत्र द्वितीयालोपश्छान्दसः, मनसीति दैर्घ्यं च ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । उक्तमेतदित्यादिना । कार्यकारण-

नमिति, तदिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं अस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति। अत उत्तरमुच्यते। सूक्ष्मन्त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते, सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात्। यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति, प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा गोभिः श्रीणीत मत्सरं इति। तथा श्रुतिश्च तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति। इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत् प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह, यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत। स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं

योरभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः। गोभिर्गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति यावत्। श्रीञ् पाक इति धातोर्लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत्। अव्याकृतात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह। श्रुतिश्चेति। तर्हि प्रागवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीत् ह किलेत्यर्थः। बीजरूपा शक्तिरवस्था तदवस्थम्॥

अपसिद्धान्तशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे। अत्राहेत्यादिना। तर्हि तदा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति। ईश्वरकल्पित

मत्यापद्येत, अस्यैव जगतः प्रागवस्थाया प्रधानत्वेनाभ्युपगमा-दिति । अत्रोच्यते, यदि वयं स्वतन्त्रां काञ्चित् प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादं, परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या अर्थवती हि सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति, शक्ति-रहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानाञ्च पुनरनुत्पत्तिः, विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि सा बी-जशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासु-षुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टं, एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गा-र्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुतेः । क्वचिदक्षरशब्दोदितं, अक्ष-रात् परतः परः इति श्रुतेः । क्वचिन्मायेति सूचितं मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमिति मन्त्रवर्णात् । अव्यक्ता

तन्नियम्यत्वाङ्गीकारान्नापसिद्धान्तमित्याह । अत्रोच्यत इत्यादिना । कू-टस्थब्रह्मणः स्रष्टृत्वसिद्ध्यर्थम् अविद्या स्वीकार्येत्युक्त्वा बन्धमुक्तिव्यवस्थार्थ-मपि सा स्वीकार्येत्याह । मुक्तानामिति । यन्नाशान्मुक्तिः सा स्वीकार्या ता विनैव सृष्टौ मुक्तानां पुनर्बन्धापत्तेरित्यर्थः । तस्याः परकल्पितसत्य-स्वतन्त्रप्रधानाद्वैलक्षण्यमाह । अविद्यादिना । मायामयी प्रसिद्धमायोप-मिता लोके मायाविनो मायावत् परतन्त्रेत्यर्थः । जीवभेदोपाधित्वेनापि सा स्वीकार्येत्याह । महासुषुप्तिरिति । बुद्ध्याद्युपाधिभेदाज्जीवा इति बहूक्तिः । अविद्यायां श्रुतिमप्याह । तदेतदिति । आकाशहेतुत्वादा-काशः । ज्ञानं विना नाशाभावादक्षरम् । विचित्रकारित्वान्मायेति भेदः

हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात्। तदिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तम् अव्यक्तप्रभवत्वान्महतः यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तम्। अविद्या ह्यव्यक्तम् अविद्यावत्त्वे च जीवस्य सर्वः संव्यवहारः सन्ततो वर्तते। तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात् तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते। सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्। परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य। अन्ये तु वर्णयन्ति, द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च यदिदमुपलभ्यते। सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति। तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात् पूर्वं रथत्वेन सङ्कीर्तितम्, इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात्

इदानीमविद्याया ब्रह्माभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेन व्यक्तशब्दार्हत्वमाह। अव्यक्तेति। तस्य महत्परत्वं कथमित्यत आह। तदिदमिति। यदा बुद्धिर्महांस्तदा तद्धेतुत्वात् परत्वमित्यन्वयः। प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतन्त्रत्वादुपाधेः प्रतिबिम्बात् परत्वमाह। यदा त्विति। एतत् स्फुटयति। अविद्येति। अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किमायातं तदाह। तच्चेति। नन्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च किमिति नोच्यते तत्राह। सत्यपीति। सूत्रद्वयस्य वृत्तिकृद्व्याख्यानमुत्थापयति। अन्ये त्विति, पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूलदेहारम्भकाः। सूक्ष्मशरीरं प्रति जीवं लिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते। देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकमित्यर्थः। कथं तस्य महतो जीवात्परत्वम् इत्याशङ्क्य

तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वं यथा अर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति। तैश्च तद्वक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन सङ्कीर्तितत्वात्, समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः, कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति। आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो नाम्नातं पर्यनुयोक्तुं, आम्नातञ्चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्व्यक्तत्वात् तस्येति चेत् न, एकवाक्यतामनापद्य कञ्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात्। न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति, तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं सम्बन्धेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवति, कुत

द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे। तदधीनत्वाच्चेति। अर्थवदिति। सूत्रस्य दृष्टान्तमाह। यथेति। तद्व्याख्यानं दूषयति। तैरिति। अव्यक्तपदबलात् प्रकृतमपि स्थूलं त्यज्यत इति शङ्कते। आम्नातस्येति। एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ आकाङ्क्षया एकस्यां बुद्धावारूढत्वमेकवाक्यता, तव मते तस्या अभावात् कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते। नेति। तां विनापि अर्थधीः किं न स्यादित्यत आह। न हीति। शरीरशब्देन कृत्वा स्थूलं प्रकृतं तस्य हानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्याय्यं स्यादित्यर्थः। अस्त्वेकवाक्यतेत्यत आह। न चेति। तत्र किं तत्राह। तत्रेति। आकाङ्क्षया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीरद्वयमव्यक्तपदेन ग्राह्यम् आकाङ्क्षायास्तुल्यत्वादिति भावः। अनात्मनिश्चय शुद्धि तदथ

आम्नातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः। न चैवं मन्तव्यं, दुःशोधत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टबीभत्सतया सुशोधत्वादग्रहणमिति। यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते, न ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति, अनन्तरनिर्दिष्टत्वात्तु किं तद्विष्णोः परमं पदमिति, इदमिह विवक्ष्यते। तथा हि इदमस्मात् परमिदमस्मात् परमित्युक्त्वा पुरुषान्न परं किञ्चिदित्याह। सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा नाम्नास्तु, न नः किञ्चिच्छिद्यते॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च। ४।

ज्ञेयत्वेन च साङ्ख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात् कैवल्यमिति वदद्भिः न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुष-

सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षित ग्राह्यम्। तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृहीतस्य दुःशोधत्वात्। स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लशुनादिवत् अनात्मत्वधीवैराग्ययोः सुलभत्वादिति शङ्कते। न चेति। दृष्टा बीभत्सा घृणा यस्मिन् तस्य भावस्तयेत्यर्थः। दूषयति। यत इति। वैराग्याय शुद्धिरत्र न विवक्षिता विध्यभावात् किन्तु वैष्णवं परमं पदं विवक्षितमिति तद्दर्शनार्थं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः। किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिन इन्द्रियादिग्रहणेनैव ग्रहणात् पृथक् अव्यक्तशरीरपदाभ्यां ग्रहः। अभ्युपेत्याह। सर्वथेति। स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा ग्रहेऽपीत्यर्थः। तथा नामेति। सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्यर्थः॥

अत्राव्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्वन्तरार्थं सूत्रम्। ज्ञेयत्वेति। सत्त्वादिगुणरूपात् प्रधानात् पुरुषस्यान्तरं भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः। न हि शक्यमिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः। न केवलं

स्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति। कश्चित्तु विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते, पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दो, नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुं, तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकन्तु रथरूपकक्लृप्तशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥५॥

अत्राह साङ्ख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धम् । कथं श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम् ।

‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते” ॥ इति

भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किन्तु तस्योपासनयाऽणिमादिप्राप्तयेऽपीत्याह । कश्चित्त्विति । ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्यज्ञानगम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह । न चानुपदिष्टमिति । उपदिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति न तु शक्यं निष्फलस्योपदेशायोगादव्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात् सफलज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । फलितमाह । तस्मादिति । साङ्ख्येष्टसफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः । ननु शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह ग्रहणं तत्राह । अस्माकन्त्विति । अत्यन्तं विष्ण्वाख्यपदस्यैव ज्ञेयत्वात् तद्दर्शनार्थमव्यक्तपदेन शरीरोपन्यासो युक्त इत्यर्थः ॥

साधारणशब्दमात्रात् न प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा स्मार्तलिङ्गस्यानुक्त्या नि-

अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम्, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः। नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम्, प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते। कुतः प्रकरणात्। प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततम् वर्त्तते,

"पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः"।

इत्यादि निर्देशात्।

"एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते"।

इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षणात्। "यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ" इति च तज्ज्ञानायैव रागादिसंयमस्य विहितत्वात् मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च। न हि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति साङ्ख्यैरिष्यते। चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः। सर्वेषु च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते, तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च॥ ६॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे कठव-

---

यात्मकाभावादिति तात्पर्यं। ...सांख्यमतं निषेधति। वदतीति। अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वय, इत्यन्वयः।

किञ्चात्र कठवल्ल्यां प्रधानस्य प्रश्नोत्तरयोरदर्शनान्न प्रकृतमित्याह। त्रयाणामिति। मृत्युना नचिकेतसम्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्वेत्युक्ते.

ल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विषय एव च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्नः उपन्यासो वास्ति। तत्र तावत्

"स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यं"

इत्यग्निविषयः प्रश्नः।

"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः" ॥

इति जीवविषयः।

"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद" ॥

इति परमात्मविषयः। प्रतिवचनमपि

"लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा"

इत्यग्निविषयम्।

"हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं।
यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम" ॥

त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृत उपन्यासश्च मृत्युना कृतो नान्यस्ये-त्यर्थः। प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति। तत्र तावदिति। हे मृत्यो! स मह्यं दत्तवरत्वं स्वर्गहेतुमग्निं स्मरसि प्रेते मृते देहादन्योऽस्ति न वेति संश-योऽस्ति अत एतद् त्वत्तश्च सन्दिग्धं जानीयामित्यर्थः। क्रमेणोत्तरत्रय-माह। प्रतिवचनमपीति। लोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वाल्लोकादिश्चितो-ऽग्निस्तं मृत्युरुवाच। नचिकेतसे या स्वरूपतो यावती संख्यातो यथा वा क्रमेणाग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेत्यर्थः। हन्तेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति जीव-प्रश्नाद्व्यवहितमपि यथा च मरणं प्राप्येत्यादि वाक्यं जीवविषयमुत्तर-योग्यत्वादित्यर्थः। वाक्यार्थस्तु आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्या-मीति प्रतिज्ञातमाह। योनिमिति। चराचरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह। यथेति। श्रुतमुपासनम्। सूत्रे आद्यचकारो यत इत्यर्थः। एवञ्च त्रया-

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतम्"॥ इति।

व्यवहितं जीवविषयम्। "न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि बहुप्रपञ्चं परमात्मविषयम्। नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति अपृष्टत्वाच्चानुपन्यसनीयत्वं तस्येति। अत्राह, योऽयमात्मविषयः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति किं स एवायमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुकृष्यते, किं वा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यत इति। किञ्चातः, स एवायं प्रश्नः पुनरनुकृष्यत इति यद्युच्येत तदा द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति। अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यत इति यद्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति, अत्रोच्यते। नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कञ्चित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात्। वरप्र-

णामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यत अतो न प्रधानम् अव्यक्तमिति योजना। उक्तार्थं सूत्रमाक्षिपति। अत्राहेति। एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये फलितं पृच्छति। किञ्चात इति। अत्रापर्थे तसिः। अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः। प्रश्नैक्ये सूत्रासङ्गतिः, भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्ववाद्याह। स एवेत्यादिना। प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह। अत्रोच्यत इति। येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः। चतुर्थप्रश्नकल्पने वरत्रिस्योपक्रमविरोधः स्यादिति विवृणोति। वरेत्यादिना। वरप्रदानमुपक्रमो कोपयता वा प्रहिताय यमलोकं प्रति प्रेषिताय इत पुनः मर्त्यलोक

दानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते। मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन् वरान् प्रददौ, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम्, येयं प्रेते इति वराणामेष वरस्तृतीय इति लिङ्गात्। तत्र यद्यन्यत्र धर्मादित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत। “ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति, पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः, येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात्, जीवस्य धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति, प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हतीति, प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वाच्च, तस्मात् प्रत्यभिज्ञानाभावात् प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति चेत् न, जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात्। भवेत् प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो

प्राप्तस्य च मे पिता यथा पूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वव्रे। ननु द्वितीयवरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत आह। येयमिति। प्रेते इत्युपक्रम्य तृतीयत्वोक्तिलिङ्गाज्जीवात्मविद्यैव तृतीयो वर इत्यर्थः। एवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह। तत्रेति। सत्यां धर्माद्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवेश्वरयोर्भेदात् प्रश्नभेदसिद्धेर्वाक्यबाधो युक्त इति शङ्कते। नन्वित्यादिना। गोचरत्वादाश्रयत्वात्। न केवलं प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदः किन्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह। प्रश्नच्छायेति। प्रष्टव्यभेदोऽसिद्ध इति परिहरति। नेत्यादिना। किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जन्मादिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन् यम-

यद्यन्यो जीव प्राज्ञात् स्यात्, न त्वनर्यत्वमस्ति तत्त्वमसीत्यादि-श्रुत्यन्तरेभ्यः। इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचन "न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति" जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमान शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति। सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति। प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसम्बन्धाच्छारीरस्य भवति न परमेश्वरस्य। तथा

"स्वप्नान्त जागरितान्तञ्च उभौ येनानुपश्यति।
महान्त विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति'॥

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन् न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति। प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः। तथा,

'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" ॥ इति

स्तयोरैक्य सूचयतीत्याह। इह चान्यत्रेति। तन्निषेधवाक्ये जीवो ज्ञरसिद्धेत्यत आह। सतीति। भागी युक्त, तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिषेधेन स्वरूपमुक्तमित्यर्थ। किञ्च जीवो ब्रह्माभिन्न मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वात् ब्रह्मवदित्याह। तथा स्वप्नेति। अन्तोऽवस्था यन साक्षिणा प्रमाता पश्यति तमात्मानमिति सम्बन्ध। हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तमेव विदित्वेत्यादि श्रुतिविरोधमाह। प्राज्ञेति। किञ्चाभेदसत्त्वा भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव सत्य इत्याह। तथेति। इह देहे यच्चैतन्य तदेवामुत्र सूर्यादौ, एवमिहामुत्रैकरसे ब्रह्मणि यो नानेव मिथ्या भेद पश्यति स भेददर्शी मरणान्मरण प्राप्नोति भयान्न मुच्यत इत्यर्थ। किञ्च जीवप्रश्नानन्तर त दुर्दर्शमिति यदुत्तरमुवाच तेनाप्युत्तरेणाभेदो गम्यत इति सम्बन्ध.। मदूप्रश्नयो प्रश्नस्यापि लिङ्गेन पृष्टस्य

जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति। तथा जीवविषयस्यास्तित्व नास्तित्वप्रश्नस्यानन्तर "अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व" इत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल तदैनं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं "मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त" इति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन् यदुवाच,

"तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति"।

इति। तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते। यत्प्रश्ननिमित्तां प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेत् अस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्, तस्माद्य एते

दौर्लभ्यत्वद्योतनात् ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह। अन्यं वरमित्यादिना। पुत्रादिकं वृणीष्वेत्युक्तोऽपि विषयांस्तुच्छीकृत्यात्मज्ञानात् न चचाल नान्यत्तस्मान्नचिकेता वृणीत इति श्रवणात्। तदा सन्तुष्टो यमोऽन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय इति भोगापवर्गमार्गयोर्वैलक्षण्यप्रतिज्ञोपक्रमे ते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति दर्शितयानित्यर्थः। प्रेय प्रियतमं स्वर्गादिकं विषूची विरुद्धफले, अविद्या कर्म, विद्या तत्त्वधीः, विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये यतः त्वा त्वां बहवोऽपि कामा पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि नालोलुपन्त लोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रशस्य स्तुत्वा प्रश्नमपि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टेति स्तुवन्नित्यर्थः। द्वय प्रशंसा प्रश्नभेदपक्षे न घटत इत्याह। यत्प्रश्नेति। यत्प्रश्नेन स्तुतिं लब्धवान् तं प्रश्नं [illegible]ाय यद्यन्यमेवोत्थापयेत् तर्ह्यनवसरे स्तुतिः कृता

इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणमन्यत्र धर्मादिति। यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तददूषणं, तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात्। पूर्वत्र हि देहाद्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टं उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति। यावद्ध्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य, जीवत्वं च न निवर्तते। तन्निवर्तनेन तु प्राज्ञ एव तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याय्यते। न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति। यथा कश्चित् सन्तमसे पतितां कांचिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायते, तञ्चापरो ब्रूयात् माभैषीः नायमहीरज्जुरेवेति, स च तदुपश्रुत्याहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथुं पलायनञ्च, न चाहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुतः कश्चिद्विशेषः स्यात्, तथैवैतदपि द्रष्टव्यं। ततश्च "न जायते म्रियते" वेत्येवमाद्यपि भवति अस्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनं, सूत्रन्त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम्। एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य, प्रायणावस्थायां व्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च प-

स्यादित्यर्थः। तस्मादिति प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः। प्रश्नवाक्यच्छायो-साद्दृश्याभावात् प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति। यत्त्वित्यादिना। धर्माद्या-श्रयस्य जीवस्य ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह। यावदिति। अविद्यानाशान-न्तरं ब्रह्मत्वं वेदान्तजन्यमनित्यञ्च स्यादित्यत आह। न चाविद्यावत्त्व इति। जीवस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य यदुत्तरं तज्जीवप्रश्न-स्यापि भवतीति लाभं दर्शयति, ततश्च न जायत इति जीवब्रह्मैक्ये

र्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते, उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसङ्कीर्तनात् प्राज्ञविषयत्वमिति, ततश्च युक्ताऽग्निजीवपरमात्मकल्पना। प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यात् ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः साङ्ख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते 'बुद्धेरात्मा महान् परः' "महान्तं विभुमात्मानम्" "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्" इत्येवमादावात्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथाव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति। अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य स्मार्तस्य शब्दवत्त्वं ॥

त्रयाणामिति सूत्रं कथमित्यत आह। सूत्रं त्विति। कल्पितभेदात् प्रश्नभेदकल्पनेत्याह। ततश्चेति। परमात्मनः सकाशात्प्रधानस्य वैषम्यमनात्मत्वेन तृतीयवरान्तर्भावायोगादिति भावः ॥

श्रौतोऽव्यक्तशब्दो न साङ्ख्यासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्दत्वान्महच्छब्दवदित्याह। महद्वच्चेति। सूत्रं व्याचष्टे। तथेत्यादिना। न चाकाशादिशब्दे व्यभिचारः। आकाशादेर्मतान्तरसाधारणत्वेन साङ्ख्यासाधारणत्वासिद्धेः साध्यस्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यम्। सत्तामात्रेण सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्धावित्यर्थः। आत्मा महानित्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शोचति तमसः परस्तादित्यादिना शोकात्ययतमःपरत्वादिभ्यश्च महच्छब्दः साङ्ख्यतत्त्वं नाभिधत्ते इति सम्बन्धः। अधिकरणार्थमुपसंहरति। अतश्चेति ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्व प्रधानस्यासिद्धमित्याह, कस्मात् मन्त्रवर्णात्,

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा
बह्वीः प्रजा सृजमानां सरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य" ॥ इति।

अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दैः रज सत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते। लोहित रजः रञ्जनात्मकत्वात्, शुक्ल सत्त्व प्रकाशात्मकत्वात्, कृष्ण तम आवरणात्मकत्वात्। तेषा साम्यावस्थावयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति। न जायत इति चाजा स्यात्, मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात्। नन्वजाशब्द छागायां रूढः। बाढं, सा तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या विद्याप्रकरणात्, सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति, ता प्रकृति अजो ह्येक पुरुषः जुषमाणः प्रीयमाण

चमसवदविशेषात्। अत्राजापद विषय, तत् कि प्रधानपर माया-पर वेति रूढार्थासम्भवात् संशये पूर्वत्राश्रुतशब्दमात्रेण प्रधानस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिङ्गोपेतादजापदात् प्रत्यभिज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वप यति। पुनरपीति। फलं पूर्वपक्षे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धि, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति पूर्ववद्द्रष्टव्यम्। रागहेतुत्वादिगुणयोगात् लोहितादिशब्दैरज आदिगुणलाभेऽपि कथ प्रधानलाभस्तत्राह। तेषांसाम्येति। अथवा प्रधानस्य रजआदयस्तेषां धर्मा रञ्जकत्वादय

सेवमानो वाऽनुशेते, तामेवाविद्यया आत्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति, अन्यः पुनः अजः पुरुषः उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहाति एनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः, तस्मात् श्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नानेन मन्त्रेण श्रुतिमूलत्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् । न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कञ्चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्रापि यया कयाचित् कल्पनयाऽजात्वादिसम्पादनोपपत्तेः सांख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् चमसवत् । यथा हि, अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायंनामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते नियन्तुं सर्वत्रापि यथाकथञ्चिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य, नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमे-

तैर्लिङ्गमित्तैर्लोहितादिशब्दै प्रधानमुच्यत इत्यर्थ । गुणाभेदात् प्रधानलाभ इति भाव । तत्राजाशब्दं योजयति । नेति । रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन प्रवृत्ते । नन्विति । रूढ्यसम्भवाद्योग आश्रयणीय इत्याह । वादमिति । अजाशब्दितप्रकृतित्वपुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभिज्ञेत्याह । सा चेत्यादिना । प्रजायन्त इति प्रजा महदादय । त्रैगुण्यं सुखदुःखमोहा । अनुशयनं विषयभोगिति । तामेवाविद्ययेति । अविवेकेनेत्यर्थ । विषयभोगैर्भोगं गुणभिन्नात्मख्यातिरपवर्ग । सिद्धान्तयति । एवं प्राप्त इति । न यादावपि साधारण्यान्मन्त्राद्विशेषार्थप्रत्ययो न युक्त विशेषप्रत्ययहेतोः प्रकरणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं व्याचष्टे ।

वाजाभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुम्। तत्र त्विदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येति अत्र ब्रूमः॥

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके॥ ९॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोऽबन्नलक्षणा चतुर्विधभूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या। तुशब्दोऽवधारणार्थः। भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा। कस्मात्। तथा ह्येके शाखिनस्तेजोऽबन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति। तान्येवेह तेजोऽबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते, रोहितादिशब्दसामा-

चमसवदिति। सर्वत्र गिरिगुहादावपि। उत्तरसूत्रव्यावर्त्यशङ्कामाह। तत्र त्विदमिति॥

चतुर्विधस्य जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपस्येत्यर्थः। सत्युक्ता कुतो न प्राप्नोतीति शङ्क्यते। कस्मादिति। श्रुते श्रुत्यन्तरादर्थग्रहो युक्तः। शाखान्तराम्नानापेक्षत्वाच्चेत्याह। तथा हीति। शाखिनश्छान्दोगाः। किञ्च लोहितादिशब्दैरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या अव्यवधानात् न तु रञ्जनीयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वादिगुणलक्षणेत्याह। लोहितादीनामिति। ननु शाखान्तरेण शाखान्तरस्थमन्त्रस्य निर्णयः कथमित्यत आह। असन्दिग्धेनेति। सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादिति भावः। यथा शाखान्तरवाक्यान्न प्रधानप्रसक्तिस्तथैवात्रापि श्वेताश्वतरोपनिषदि मायाप्रकरणान्न तद्ग्रह इत्याह। तथेति। सृष्ट्यादौ किं सहायं ब्रह्मणोऽस्तीति विमृश्यते, ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्ययोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तस्तत्रैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यस्तां परतन्त्रां मायां सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्मणः सहायमप-

न्यात्, रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्, भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति, पारमेश्वर्य्याश्च शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि

'मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरं'। इति।

"यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक" इति च तस्या एवावगमात्, न स्वतन्त्रा काचित् प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुं। प्रकरणात् तु सैव देवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणाम्नायत इत्युच्यते। तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तं। कथं पुनस्तेजोऽबन्नानां त्रैरूप्येण त्रिरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते।

ध्यर्थिन्त्वन्वय। मायाया एकत्वेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनाम् अनन्तजातयोनीनाम् अविद्याख्यानां भेदाङ्गीकारः, अव्याकृते अनभिव्यक्ते नामरूपे यस्यां सा। अनेन तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता। तस्यां शक्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्य्यलिङ्गकानुमानं सूचयति। नामेति। मायया रोहितादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह। तस्या इति। विषय आश्रय, एव प्रकरणबलाम्नायैव अजेति भाष्यसम्मतम्। छान्दोग्यश्रुत्या तेजोऽबन्नरूपाऽवान्तरप्रकृतिरजेति सूत्रकृत्तेजोत्तरसूत्रव्याख्यं वक्ष्यते। कथमिति। किं तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दो रूढः न जायत इति यौगिको वा नाद्यस्तेष्वजात्वाभावादित्याह। यावतेति। यत

याम्नात [illegible] तेजोऽबन्नानां आर्ष [illegible] ति। अत एवाजं अजा [illegible]

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः॥ १०॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौगिकः, किं तर्हि कल्पनोपदेशोऽयम्। अजारूपकक्लृप्तिस्तेजोऽबन्नलक्षणाया चराचरयोनेरुपदिश्यते। यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्यात् बहुबर्करा सरूपबर्करा च, तां च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत, कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्यादेवमियमपि तेजोऽबन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सरूपं चराचरलक्षणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते, विदुषा च परित्यज्यते इति। न चेदमाशङ्कितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीति, अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति। न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रति-

---

इत्यर्थः। अतो न कृत इति चेन्न। न द्वितीय इत्याह। न चेति। जाति र्जन्म च न [illegible]।

लौकिक्या अजाया सादृश्यकल्पनया तेजोऽबन्नानामजात्वोपदेशाद्गौणोऽयं शब्द इति परिहरति। कल्पनेति। अविद्यया यदृच्छा। बर्करो बालपशुः। [illegible] प्रधानवादमर्माभिप्रेत्य तत्त्वाह। न चेद-मिति। [illegible] प्रतिपादयत इत्याह। प्रविशन्निति। [illegible] भेद [illegible] इति। कल्पनोपदेशे दृष्टान्तं व्याचष्टे। मध्विति। [illegible] प्रधानपक्षो व्याख्या इति [illegible] अत्यन्तपत्र [illegible] अतीव-

पिपादयिषा किन्तु, कल्पनोपदेशप्रतिपिपादयिषितैषा। प्रसिद्धस्तु भेदव्यवहारः कल्पनोपदेशे प्रतिपाद्यते, भेदस्तु उपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः,

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादिश्रुतिभ्यः। मध्वादिवत् यथादित्यस्यामधुनो मधुत्वं वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वं द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वं इत्येवंजातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः, तस्मादविरोधस्तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च॥ ११।

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरप्यन्यस्मान्मन्त्रात् साङ्ख्यः प्रत्यवतिष्ठते, यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमिति, अस्मिन्मन्त्रे पञ्चपञ्चजना इति पञ्चसङ्ख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते, पञ्चशब्दद्वयदर्श-

---

त्वाद्गुणवृत्तौ हि रूढिराश्रिता भवति। तथा च रोहितादिशब्द-समभिव्याहारादनुपहीनतया रूढ्याश्रितया गुणवृत्त्या प्रधाने योग आधि-त्वाऽवान्तरप्रकृतिरजाशब्देन ग्राह्या यथा मध्वादिशब्दैः प्रसिद्धमध्वा-द्याश्रितगुणवत्तया आदित्यादयो लक्ष्यन्ते तद्वत्, तस्मादजाशब्द प्रधान-मिति सिद्धम्॥

न सङ्ख्योपसङ्ग्रहात्। पञ्चजनशब्द सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति योगरूढ्योरनिश्चयात् संशये यथा अजाविद्याधिकारे अजायां तात्पर्या-भावादजापदे रूढित्यागस्तथा पञ्चमन्त्रेषु तात्पर्याभावाज्जनशब्देन रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि ग्राह्याणीति दृष्टान्तसङ्गतिं सूचयन् मन्त्रस्य

नात् त एते पञ्च पञ्चजनाः पञ्चविंशतिः सम्पद्यन्ते । तथा च पञ्चविंशतिसंख्यया यावन्तः सङ्ख्येया आकाङ्क्ष्यन्ते तावन्त्येव तु तत्त्वानि साङ्ख्यैः सङ्ख्यायन्ते ।

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" ॥ इति ।

तया श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसङ्ख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात् प्राप्तं तावत् श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनां, ततो ब्रूमः । "न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि" प्रधा-

---

दाहृत्य पूर्वपक्षयति । एवमित्यादिना । फलं पूर्ववत्, प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांसि वाक्यशेषस्थाः पञ्चजनाः पञ्च, तत्र चत्वारः स्थूलम् अन्नं विराट् तयोः कारणमव्याकृतमाकाशस्तु यस्मिन्नध्यस्तस्तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये तस्यात्मनः मननात् विद्वानहममृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनम् । मन्त्रस्तु पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिस्तावता कथं साङ्ख्यतत्त्वपर इत्याशङ्क्य सङ्ख्याया धर्म्याकाङ्क्षायां तत्त्वानि ग्राह्याणीत्याह । तथेति । जगतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मकं प्रधानमनादित्वादविकृतिः कस्यचित् कार्यं न भवतीत्यर्थः । महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि इति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च, तत्र महान् प्रधानस्य विकृतिरहङ्कारस्य प्रकृतिः अहङ्कारः तामसः पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां प्रकृतिः सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां, पञ्च तन्मात्राणि पञ्चानां स्थूलभूतानामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च स्थूलभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसङ्ख्याको गणो विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात्, पुरुषस्तूदासीन इति साङ्ख्यकारिकार्थः । सङ्ख्यया तत्त्वानामुपसंग्रहात् श्रुतिमत्त्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । नेति । नानात्वमिदमित्याह । नैवमिति । पञ्चसु पञ्चसु साधारणस्येतरपञ्चकव्यावर्तकस्य धर्मस्याभावो न नानात्वं विवक्षितमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकर्म

नादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या, कस्मात्, नानाभावात् । नानाभूतानि ह्येतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि, नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तरालेऽपराः पञ्च पञ्च सङ्ख्या निविशेरन्, न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः सङ्ख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसङ्ख्यैवेयमवयवद्वारेणोपलक्ष्यते । यथा,

"पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः" । इति ।

द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्वदिति, तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन् पक्षे दोषो यल्लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यात् । परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति, भाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगान्तरे च पञ्चानां

अस्य कर्मकारणत्वस्य पञ्चकद्वयेऽस्ति पञ्चतन्मात्रासु, पञ्चसु स्थूलभूतेषु, तथापि यस्मिन् [illegible] आकाशस्य च पृथग्गुतौ अव्यक्तमहदहङ्काराः पञ्च कर्तव्याः; मनश्चत्वारि भूतानि च अस्मिन् पञ्चकद्वये [illegible] नास्तीत्यभिप्रायः । [illegible] । येनेति, धर्मेणेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति । न हीति । [illegible] नरसङ्ख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वादशिनो सप्त सप्तर्षयोऽष्टौ वसव इति प्रजापति. [illegible] प्रविशन्ति नान्यथेत्यर्थः । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] न युक्तेति परिहरति । तदपि नेति । पञ्चजनशब्दयोः समासमङ्गीकृत्य पञ्चविंशतिसङ्ख्याप्रतीतिर्निरस्ता [illegible] तत्प्रतीति- [illegible] । परश्चेति । [illegible] । भाषिकेणेति । [illegible] । [illegible] प्रथम पञ्चशब्द आद्युदात्तः । द्वितीय [illegible] । अन-

त्वात् पञ्चजनानामित्येकपदत्वैकस्वर्यैकविभक्तिकत्वावगमात्, समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्च पञ्चेति। तेन न पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्च पञ्चेति, न च पञ्चसङ्ख्याया एकस्याः पञ्चसङ्ख्ययाऽपरया विशेषणं पञ्चपञ्चका इति, उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात्। नन्वापन्नपञ्चसङ्ख्याका जना एव पुनः पञ्चसङ्ख्यया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिं प्रत्येष्यन्ते। यथा पञ्चपञ्चपूल्य इति पञ्चविंशतिः

मध्यान्तोदात्त। तथा च न द्वितीयपञ्चजनशब्दयोः समासविभक्त्यन्त्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वेषामनुदात्तत्वञ्च घटते। "समासस्य" [पा०६।१।२२३] इति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तविधानात् "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" [पा०६।१।१५८] इति च सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तमेकं वर्जयित्वावशिष्टं तत्पदम् अनुदात्तं भवतीति विधानादेव मान्त्रिकान्तोदात्तस्वरेणैकपदत्वनिश्चय। भाषिकाख्ये तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे "स्वरितोऽनुदात्तो वा" इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायाम् अनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणदशायामुदात्तो भवतीति अपवाद आश्रित, तथा चान्त्यादाकारात् पूर्वेषामनुदात्तानामुदात्तत्व ब्राह्मणावस्थायां प्राप्तम्, "उदात्तमनुदात्तमन्त्यम्" इति सूत्रेण मन्त्रदशायाम् उदात्तस्यान्त्यस्य परत्वन्नतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्तत्व विहित, तथा चात्र नकारादुपरितन आकार आकारान्तत्वेन श्लिष्टतया पठ्यमानोऽनुदात्तो भवति, अथ अन्त्यानुदात्तस्वर भाषिकत्वेन ब्राह्मणस्वरेणैकपदत्वनिश्चायक इति। मतद्वैधकारैस्तु पाठक्रमसिद्धान्तोदात्तस्वरो भाषिक इति व्याख्यातं, तद्व्याख्यानं कल्पतरुकारैर्दूषितम्। अन्त्यानुदात्तं हि समाम्नातारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति पाठक्रमसिद्धिरसिद्धेति। तथा पञ्चपञ्चजना इति मान्त्रिकान्तोदात्तः स्वरः यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इत्यन्त्यानुदात्तो ब्राह्मणस्वर इति विभागः, उभयथापि एकपद्यात् समासविधिरिति। तैत्तिरीयकप्रयोगादप्येकपदत्वमित्याह। प्रयोगान्तरे

पूर्वा प्रतीयमाना सती, नेति ब्रूमः, युक्तं यत्र पञ्चपूलीशब्दस्य स-माहाराभिप्रायत्वात् कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्च पञ्च-पूल्य इति विशेषणं, इह तु पञ्चजना इत्यादित एव भेदो-पादानात् कतीति असत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्च पञ्चजना इति विशेषणं भवेत्, भवदपीदं विशेषणं पञ्चसङ्ख्याया एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः, तस्मात् पञ्च पञ्चजना इति न पञ्च-विंशतितत्त्वाभिप्रायं अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः। आत्मा

चेति। आदित्वा त्वां पञ्चानां पञ्चजनानां देवविशेषाणां अन्नाय अन्नाय त्वाऽपि इत्यध्याहृत्य मन्त्रशेषः। देवता या कर्मणि अन्नवदव-स्थितं शरीरं तदेव धर्मम् इत्याह तद्भोगाधारत्वात्, तस्याप्येकत्वार्थमिति यजमानोऽपि, अस्तु समासस्तत किमायात आह। समस्तत्वाच्चेति। आदिविवक्षा तदभावे पञ्चकद्वयाग्रहणात् पञ्चविंशतिसङ्ख्याप्रतीतिरवि-द्धेति भावः। जनपञ्चकमेकं पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकद्वयस्य अप्रसक्तेरिति षष्ठ्यर्थं नेत्यपरार्थं। किञ्चासमस्तपक्षेऽपि किं पञ्चशब्दयो-र्द्वयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः किं वा तयोः पृथग्जनैरन्वयः अथवा पञ्च-त्वविशिष्टैर्जनैरपरपञ्चत्वस्यान्वयः। नाद्य इत्याह। न च पञ्चसङ्ख्याया इति। विशेषणमन्वयः। अनन्वये हेतुमाह। उपसर्जनस्येति। अप्र-धानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्येणैवान्वयो वाच्यः, पुनःर्न परस्परा-न्वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः। द्वितीये दोषमाह प्रतीतिः स्यात् न पञ्च-विंशतिसङ्ख्याप्रतीतिः। तृतीयं दूषयति। नन्विति। पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि अन्वयात् पाञ्चविंशत्य-प्रतीतिरित्यर्थः। इदानीं समासेऽपि परिहरति। नेति ब्रूम इति। पञ्चानां पूलानां समाहार इत्यत्र संख्यापूर्वो द्विगुरिति समासो विहितः। ततो "द्विगोः" [पा०४।१।२१] इति सूत्रेण ङीपो विधानात् समाहार-

तावदिह प्रतिष्ठा मन्त्रवर्णेन निर्दिष्टः, यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य "तमेवमन्य आत्मानं" इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात्। आत्मा च चेतनः पुरुषः, स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्येत, अर्थान्तरपरिग्रहे वा तत्त्वसङ्ख्यातिरेकात् सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत। तथा "आकाशश्च प्रतिष्ठितः" इत्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यं, अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणं। कथञ्च सङ्ख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत, जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात्, अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि सङ्ख्योपपत्तेः। कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति, उच्यते, दिक्सङ्ख्ये

प्रतीतौ समाहारा कतीत्याकाङ्क्षायां सत्यां पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः, पञ्चजना इत्यत्र तु ङीबन्तत्वाभावेन समाहारस्याप्रतीतेः जनानामादित एव पञ्चत्वोपादानात् सङ्ख्याकाङ्क्षया अनुत्थापञ्चेति पदान्तरं नान्वेति आकाङ्क्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः। भेदो विशेषणम्। ननु जनानां निराकाङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्वित्याशङ्कते। भवदपीति। नोपसर्जनस्योपसर्जनान्तरेणान्वयः किन्तु प्रधानेनैवेति नोपसर्जनस्यान्वयविरोध उक्त इति परिहरति। तत्र चेति। एवं नानाभावादिति व्याख्यायातिरेकाच्चेति व्याचष्टे। अतिरेकाच्चेत्यादिना। अतिरेकः आधिक्यं जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आकाशान्तर्भूतो न वा नाद्य इत्युक्त्वा द्वितीये दोषमाह। अर्थान्तरेति। तथाकाशं विषयीकृत्य दूषयति। तथेति। उक्तो दोषः सङ्ख्याधिक्यम्। पञ्चविंशतिकथा आकाशकार्यौ चेति षड्विंशतिसङ्ख्या स्यादित्यर्थः। न च स्वमतेऽप्ययं दृश्यमानत्वात् पीठेति वाच्यम्, आत्माकाशयोः पृथगुक्तावैक्येऽपि यस्मिन्निति आत्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविरोधाभाव मते स्वतन्त्रप्रधानस्यैवाधार-

संज्ञायामिति विशेषस्मरणात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः, ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित् पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण, ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्चजना नाम केचित्, ते च पञ्चैवेत्यर्थः सप्तर्षयः सप्तेति यथा। के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते॥

प्राणादयो वाक्यशेषात्॥ १२॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षु-

त्यात्मैव नामास्तीति वाक्यशेषविरोधाच्च तत्र सत्त्वादेरत्वात्। किञ्च पञ्चविंशतिसङ्ख्याप्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां ग्रहणमित्याह। कथ-ञ्चेति। किं जनशब्दात्पञ्चपदं उतासमस्येति कथयत्यर्थः। नाद्य इ-त्याह। जनेति। न द्वितीय इत्याह। समासान्तरेति। किं तर्थान्तर-यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति। कथमिति। पञ्च च ते जनाश्चेति कर्म-धारयादिसमासान्तरात् रूढिसमासस्य प्रोक्ता बलवत्त्वं तावदाह। उच्यत इति। दिग्वाचिनः सङ्ख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां सुबन्तेनोत्तरपदेन समस्यन्ते यथा दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इत्यादि। अयन्तु समासस्तत्पुरुषभेदः पञ्चजनशब्दस्य रूढत्वमुक्त्वा शक्तिकथनाय सूत्र-मवतारयति। के पुनस्त इति॥

श्रुतौ उत्तरशब्दोऽयमर्थः। ये प्राणादिप्रेरकं तत्त्वाभिधानमात्मानं विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः। पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कथं लक्षणया प्रवृत्तिरिति शङ्कते। कथं पुनरिति। यथा तत्र तत्त्वेषु जनशब्दस्य लक्षणया प्रवृत्ति-स्तथा तत्र प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह। तत्त्वेष्विति। नहि रूढ्यतिक्रमसाम्यात्तत्त्वानामेव पाञ्चजन्यमिव चाह। समाने त्विति। सन्निहितसजातीयमपेक्ष्य श्रुतिस्था एव ग्राह्याः न तु व्यवहितविजा-

चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः" इति तेऽत्र वाक्यशेषगताः सन्निधानात् पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, "ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः' इति, अत्र "प्राणो ह पिता प्राणो ह माता" इत्यादि च ब्राह्मणम् । समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्ध । कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याश्रयितुं शक्या उद्भिदादिवदित्याह । प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः

तीयसापेक्षत्वक्षतिस्था इत्यर्थः । तत्त्वानां जनसम्बन्धमाह । जनेति । जन पञ्चजन इति पर्याय, पुरुषमित्यादिशब्दवत् पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिवाचकत्वं युक्तमित्यर्थः । जनवचनश्चेति । ननु जायन्त इति जना महदादयः जनकत्वाज्जनं प्रधानमिति । योगसम्भवे किमिति रूढिराश्रिता तत्त्वप्रयोग इत्यत आह । समासेति । यथा अश्वकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य वृक्षे रूढिरेव पञ्चजनशब्दस्य रूढिरेव नावयवशक्त्या तत्को योग इत्यर्थः । पूर्वकालिकप्रयोगाभावाच्च रूढिरित्याशङ्कते । कथमिति । स्युः पुमांसः पञ्चजना इत्यमरकोशादौ प्रयोगोऽस्त्येव, तद्भावमङ्गीकृत्याप्याह । शक्येति । जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरेषु पञ्चजनशब्दस्य रूढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता इह तु यौगिकवादेन प्राणादिषु रूढिरुच्यत इति मन्तव्यम् । संक्षिप्तं विवृणोति । प्रसिद्धेत्यादिना । उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दं विधेयगुणार्थं कर्मनामधेयं वेति संशये खनित्रादावुद्भिच्छब्दस्य प्रसिद्धेर्योगनामत्वे प्रसिद्धिविरोधात् ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते राद्धान्तः । यजेः

प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात् तद्विषयो नियम्यते यथोद्भिदा यजेत, यूपं छिनत्ति, वेदिं करोतीति, तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्त्तिष्यते। कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च जना व्याख्याताः। अन्यैश्चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः। क्वचिच्च यत् पाञ्चजन्यया विशेति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते, तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः। आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया प्राणादयो वाक्यशेषाद्विति जगाद। भवेयुस्तावत् प्राणादयः पञ्च जनाः

यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः। ततश्चोद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य तृतीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्रसिद्धार्थकेन सामानाधिकरण्येन तन्नामत्वं निश्चीयते, उद्भिनत्ति पशून् साधयतीति प्रसिद्धेरविरोधादप्रकृतज्योतिष्टोमे गुणविध्ययोगात् तद्विधौ गुणवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गाच्चेति कर्मनामधेयोद्भित्पदम्। तथा छिनत्तीति प्रसिद्धार्थच्छेदनयोग्यार्थकशब्दसमभिव्याहाराद्दारुविशेषो यूपशब्दार्थः। करोतीति समभिव्याहाराद्वेदिशब्दार्थः [illegible]स्थण्डिलविशेष इति गम्यते, तथा प्रसिद्धार्थकप्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणाद्यर्थक इति निश्चीयत इत्यर्थः। 'एकदेशिनां मत[illegible]नाह। 'कैश्चिदि'त्यादिना। शूद्रो ब्राह्मण्यां जातो निषादः। मुख्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह। क्वचिच्चेति। पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विट् तया विशा पुरुषरूपयेन्द्रस्याह्वानार्थं घोषाः कृता इति मन्त्रार्थः [illegible] घोषातिरेकैरिन्द्रस्तनायोगादिति मन्त्रानुसारेण प्रजावाचकपक्षेऽपि न विरोध इत्यर्थः। श्रुतविरोधाभावाच्च। आचार्यस्त्विति। अत्र सांख्यतत्त्वातिरिक्तमयतु

माध्यन्दिनानां येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति, काण्वानां तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुः येऽन्नं प्राणादिषु नामनन्तीति अत उत्तरं पठति ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पञ्चसङ्ख्या पूर्यते। तेऽपि हि यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः" इति। कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पञ्चसङ्ख्यया केषाञ्चिद्गृह्यते केषाञ्चिन्नेति, अपेक्षाभेदादित्याह। माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादिपञ्चजनलाभात् नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिषि अपेक्षा भवति तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च

किञ्चित्परतया पञ्चजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति भावः। सङ्ख्येयत्वेन ग्रहणं गृह्णाति। भवेयुरिति॥

ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्ब्रह्म देवा उपासत इत्यर्थः। ननु यद् अन्नज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः प्राणादयोऽपि च तत्काण्वानां पञ्चत्वपूरणाय गृह्यते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति शङ्कते। कथं पुनरिति। आकाङ्क्षाविशेषाद्विकल्पो युक्त इत्याह। विभागो अपेक्षेति। यथा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णातीति वाक्यभेदाद्विकल्पस्तथापेक्षाभेदेनापि, न पाठापाठाभ्यां ज्योतिषो विकल्प इत्यर्थः। ननु क्रियायां विकल्पो युक्तो न वस्तुनीति चेत्, सत्यम्, अत्रापि शाखाभेदेन सङ्ख्या ज्योतिषा पूरिता वा पञ्च प्राणादयो यत्र प्रतिष्ठिता-

समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो पञ्चजनत्वे, यथा समानेऽप्यति-रात्रे वचनभेदात् षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् ॥ तदेवं न तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः काचित् प्रधानविषयास्ति, स्मृतिन्याय-प्रसिद्धी तु परिहरिष्येते ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥१४॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं ब्रह्मविषयं गति-सामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्रतिपादितञ्च प्रधानस्याशब्दत्वम् । तत्रेदमपरमाशङ्क्यते । न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यं, कस्मात् विगानदर्शनात्, प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरुपलभ्यते क्रमा-दिवैचित्र्यात्, तथा हि क्वचिदात्मन आकाशः सम्भूतः इत्या-काशादिका सृष्टिराम्नायते, क्वचित्तेजआदिका तत्तेजोऽसृज

समानत्वादनुष्ठेयमिति ध्यानक्रियाया विकल्पोपपत्तिरिन्धनवदत्र । उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति । तदेवमिति । तथापि स्मृतियुक्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह । स्मृतीति ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । पूर्वपक्षमेवाह वक्तुं वृत्तमनुवदति । प्रतिपादितमिति । अधिकरणत्रयेण प्रधानस्याशब्दत्वोक्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धिस्थता, तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वय इति साधितं पूर्वसूत्रसन्दर्भेण । तत्र लक्षणसमन्वययोरसिद्धिरेव श्रुतीनां विरोध-दर्शनादित्याक्षेपरूपां सङ्गतिमाह । तत्रेति । 'न चाविरो-

तेति, "स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्" इति, क्वचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते "स इमाँल्लोकानसृजत अम्भो मरीचीर्मरमापः" इति, तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते, "असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायतेति," "असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत् तत्समभवदिति" च; क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसी" दित्युपक्रम्य, "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति, सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदिति," क्वचित् स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निग-

धचिन्तायाः द्वितीयाध्याये प्रकृतिर्नास्मिन्नध्याये इति वाच्यम्, सिद्धे समन्वये स्मृत्यादिभिरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात् तत्सदवाच्यजगत्कारणवादिश्रुतीनां मिथो विरोधाद्वाक्यार्थानिश्चयेन समन्वयासिद्धौ प्राप्तायां तद्बाधकाविरोधचिन्ताया अत्रैव सङ्गतत्वात् । न चैव सृष्टिश्रुतीनामप्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय इति वाच्यम्, अप्रधानेऽपि कल्पितसृष्टौ विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि द्वितीये तच्चिन्तनम्, स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं इति ब्रूम । इह तु सूक्ष्मदृशा वाक्यार्थे समन्वयसाधनाय तत्पदार्थश्रुतिविरोधः परिह्रियते । यद्यपि तत्पदार्थश्रुतिविरोधोऽत्र परिहर्तव्यस्तथापि प्रथमसूत्रेण तत्प्रसङ्गात् सृष्टिक्रमविरोधः परिहृतः, प्रपञ्चस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन भविष्यतीति मन्तव्यम् । अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयः । किं समन्वयं भजन्ते नेति संशये तासां मिथः सृष्ट्यादिक्रियायां विगानेऽपि कारणे ब्रह्मणि समन्वयः यथा कारणत्वादिविषयत्वाद्विप्रतिपत्तिरिति, मन्वानो पूर्वपक्षमाह । विरोधीति । प्रतिवेदान्तमित्यादिना । वेदान्तानां समन्वयाभावात् समन्वयासिद्धिः । अपसिद्धान्तादिवदनां सर्वकारणे समन्वयो नास्तीति पूर्वपक्षे समन्वयासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धि-

इति, "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत" इति। एवमनेकधा विप्रतिपत्तेः वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या, स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किञ्चिद्विगानमस्ति, कुतः यथाव्यपदिष्टोक्तेः। यथाभूतो ह्येकस्मिन् वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते, तद्यथा, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" अत्र तावत् ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म

रिति विवेकः। क्रमाक्रमाभ्यां सृष्टिविरोधं तावद्दर्शयति। तथा हि क्वचिदित्यादिना। स परमात्मा लोकानसृजत अम्भःशरीरप्रचुरः स्वर्गलोकोऽम्भःशब्दार्थः। सूर्यरश्मिव्याप्तोऽन्तरिक्षलोको मरीचयः। मरो मर्त्यलोकः। अब्बहुलाः पाताललोका आप इति श्रुत्यर्थः। सृष्टिविरोधमुक्त्वा कारणविरोधमाह। तथेति। असदनभिव्यक्तनामरूपात्मकं कारणं, तत्र कारणात् सदभिव्यक्तम्। एतत्तुल्यार्थं छान्दोग्यवाक्यमाह। असदेवेति। शून्यमेव नेत्याह। तत्कुत इति। असाधितसद्वादोऽस्यार्थः। तद्ब्रह्मात्मना स्थितं जगत् सृष्टिकाले व्यक्तमभिव्यक्तमभवत्। प्रक्रिया सृष्टिः। तत्र कारणे पक्षे वाच्यावृतेषां मतम्। स्मृतिरेव दूषयति। कुत इति। कुतःशब्दपदयोरर्थमाह। कथमिति। सम्भवमाह। यदिदमिति। यदिदं जगत् किल तर्हि प्राक्काले अव्याकृतं कारणात्मकमासीत्। श्रुतीनां विरोधमुपसंहरति। एवमिति। विकल्पासम्भवान्मानान्तरविरुद्धार्थत्वाच्च वेदान्तानां न्यायाभावमाह। स्मृतीति। तत्र स्मृतौ, विरोधमङ्गीकृत्य प्रकृति विरोधं परिहरति।

त्यक्षपरस्परसंयोगक्रमेणेश्वरं कारणमवादीत्। तद्विषयेणैव परेणात्मशब्देन, शरीरादिकोशपरम्परया चान्तरनुप्रवेशनेन सर्वेषां नः प्रत्यगात्मानं निरधारयत् बहु स्यां प्रजायेयेति चात्मविषयेण बहुभवनाशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत, तथा "इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चने" ति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक् सृष्टेरद्वितीय स्रष्टारमाचष्टे, तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञात तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति." "तत्तेजोऽसृजतेति," तथा "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति च, एव जातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात्। कार्यविषयन्तु विगानं दृश्यते क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेजआदिके-

सत्यपीति। आकाशादिषु सृष्टेषु कारणत्वे विरोधो नेवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह। कुत इति। यथाभूतत्वमेवाह। सर्वज्ञ इति। कारणस्य सर्वज्ञत्वादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यत इत्याह। तद्यथेत्यादिना। तद्विज्ञानेन ब्रह्मविद्येव, चेतनं सर्वज्ञं, तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतेरपर प्रत्यगात्मत्वम्। तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति प्रत्यगात्मत्वं बहु-भवनाभिधानेन स्रष्टुरद्वितीयत्वम्। यथा तैत्तिरीयके सर्वज्ञ-त्वादिकं कारणस्य तथा छान्दोग्यादावपि दृश्यत इत्याह। तदत्र यल्लक्षणमिति, निष्प्रपञ्चपरस्य अविगीतार्थत्वादविरुद्धार्थकत्वात् कारणे नास्ति विप्रतिपत्तिरिति भावः, तथापि कार्ये विरोधात्कारणेऽपि विरोध स्यादित्याशङ्क्य निषेधति। कार्यविषयन्त्वित्यादिना। स्रष्टृणीना प्रत्यक्ष-

त्येवंजातीयकम्। न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं, अतिप्रसङ्गात्। समाधास्यति चाचार्य्यः कार्य्यविषयं विगानं 'न वियदश्रुते'रित्यारभ्य। भवेदपि कार्य्यस्य विगीतत्वं अप्रतिपाद्यमानत्वात्, न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः। न हि तत् प्रतिबद्धः कश्चित् पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा, न च कल्पयितुं शक्यते। उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात्। दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थता, "अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छेति। मृदा-

सत्यत्वेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमाने द्रष्टर्य्यपि नानात्वं प्रसज्येतेत्याह अतिप्रसङ्गादिति। सृष्टिविरोधमङ्गीकृत्य सत्यपि न विरोध इत्युक्तम्, अधुनाङ्गीकारं त्यजति समाधास्यति चेति। किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्यथान्यथा वदन्तीत्याशङ्क्य सृष्टावतात्पर्य्यं ज्ञापकमित्याह। भवेदित्यादिना। अतात्पर्य्यार्थविरोधो न दोषायेत्यतात्पर्य्यं साधयति। न हीति। फलवद्ब्रह्मवाक्यशेषत्वेन सृष्टिवाक्यानां फलवत्त्वसम्भवात् स्वार्थे पृथक् फलकल्पना वाक्यभेदापत्तेरित्याह। न च कल्पयितुमिति। ब्रह्मवाक्यैकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयतीत्याह। दर्शयति चेति। शुङ्गेन कार्य्येण लिङ्गेन कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिश्रुतेः [illegible] कारणस्याद्वयत्वज्ञानं फलान्तरमाह। मृदादीति। एवं निष्फलायामन्यार्थायां सृष्टौ तात्पर्य्याभावाद्विरोधो न दोष इत्युक्तम् [illegible]। तथा चेति।

दिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते। तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ति,

"मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा।
उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन" ॥ इति।

ब्रह्मप्रतिपत्तिसम्बद्धं तु फलं श्रूयते "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "तरति शोकमात्मवित्" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इति च प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं "तत्त्वमसि" इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः। यत् पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितं "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादि तत् परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

असद्वा इदमग्र आसीदिति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते। यतोऽसन्नेव स भवत्यसत् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरित्यसद्वादापवादेनास्तित्वल-

अन्यथान्यथेति वीप्सा द्रष्टव्या। अवतारोऽयं ब्रह्मधीजन्मने, अतस्तदन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदो येन विगानमित्यर्थः। ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिशेषित्वशङ्कानिरासाय तस्य फलमाह। ब्रह्मेति। मृत्युमत्येतीत्यन्वयः। एवं सृष्टिद्वारकविरोधं समाधाय कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते। यत्पुनरिति। यतोऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्म निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरति अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्न श्राव्यत इति योजना। तत् तत्र सदात्मनि श्लोको भवति॥

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह।

भय ब्रह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य 'सोऽकामयतेति'' तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्मात् श्रावयित्वा ''तत् सत्यमित्याचक्षत'' इति चोपसंहृत्य ' तदप्येष श्लोको भवति'' इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरत्य ''असद्वा इदमग्र आसीदिति।'' यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसम्बद्धं वाक्यमापद्येत। तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषय. प्रायेण सच्छब्द प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्ते' सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते। एषैवासदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि योजना, ''तत् सदासीदिति'' समाकर्षणात्। अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि तत् सदासीदिति किं समाकृष्येत।''तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसी''दित्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यास: क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात्। तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम्। ''तद्धेदं तर्ह्य-

---

तस्मादिति। न च प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यम्। चेतनार्थकब्रह्मादिशब्दानामनेकेषां लक्षणागौरवादिति भाव। तैत्तिरिश्रुतौ सूत्रं योजयित्वा छान्दोग्यादौ योजयति। एषैवेति। सदेकार्थकत्वद्धेम पर्वोक्तामत समाकर्षात शून्यार्थ सत्यथ। नन्वसत्पदलक्षणा न युक्ता श्रुतिभेदे च स्वमतभेदेनोदितानुदितहोमवद्विकल्पस्य दर्शितत्वादित्यत आह। तद्धैक इति। एके य'श्चिन इत्यर्थो न भवति, किन्तु अनादिसंसारचक्रस्था वेदबाह्या इत्यर्थ। शून्यनिरासेन श्रुतिभि सद्वादस्यैवेष्टत्वाच्चार्था विरं'धस्फु'र्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भाव। यदुक्तं क्वचिदकर्तेणा र ग कथितेति तत्राह। तद्धेदमिति। अव्याकृ

व्याकृतमासी"दित्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते। "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य" इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात्, निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत। चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात्, "पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः" इति। अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्यक्षं व्याक्रियते, एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते, दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः। श्रुत्यन्तरमप्य"नेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" साध्यक्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे कर्त्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः। यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि। यद्वा कर्मण्येवैष लकारः अर्थाक्षिप्तं कर्त्तारमपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते ग्राम इति॥

कर्त्ता। ननु कर्त्रभाव एव परामृश्यते इत्यत आह। चेतनस्य चायमिति। चक्षुर्द्रष्टा श्रोत्रं श्रोता मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः। व्याकार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्याह। अपि चेति। अद्यत्वे इदानीम्। ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्तुः रूपे कर्मणि एव कर्त्रवाच्यलकारो विरुद्ध इत्यत आह। व्याक्रियते इति। अनायासेन सिद्धिमपेक्ष्य कर्मणः कर्तृत्वमुपचर्यत इत्यर्थः। व्याक्रियते जगत् स्वयमेव निष्पन्नमिति व्याख्याय केनचिद्व्याकृतमिति व्याचष्टे। यद्वेति। अतः श्रुतीनामविरोधात् कारणद्वारा समन्वय इति सिद्धम्॥

जगद्वाचित्वात्॥ १६॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते, "यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता, यस्य वै तत् कर्म्म, स वै वेदितव्यः" इति [कौ०ब्रा० अ०४। क०१९।]। तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते, उत मुख्यः प्राणः, उत परमात्मेति विषयः, किं तावत् प्राप्तं प्राण इति कुतः 'यस्य वै तत् कर्म्मेति" श्रवणात्, परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्यशेषे च "अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति" प्राणशब्दश्रवणात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्, ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना "ऽऽदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष" इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मना 'कतम एको देव इति प्राण इति स

जगद्वाचित्वात् विषयमाह। कौषीतकीति। बलाकाया अपत्यं बालाकिर्ब्राह्मणस्तं प्रति राजोवाच। यो वा इति। न केवलमादित्यादीनां कर्त्ता किन्तु सर्व्वस्य जगत इत्याह। यस्येति। एतज्जगद्यस्य कर्म्म क्रियत इति व्युत्पत्त्या कार्य्यमित्यर्थः। कर्म्मेतिशब्दस्य योगरूढिभ्यां संशयमाह। तत्रेति। पूर्व्वत्रैकवाक्यस्थसदादिशब्दबलादसच्छब्दो नीतः, इह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिवाक्यस्थब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्व्वपक्षमाह। किं तावदिति। पूर्व्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपास्तिपरत्वाद्ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलम्। अथ सुषुप्तौ दृष्टेति शेषः। ननु पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह। ये चैत इति। सूत्रात्मकप्राणस्य विकारा सूर्य्यादय इत्यत्र मानमाह। कतम इति। यस्य महिमानः सर्व्वे देवा इति पूर्व्ववाक्ये दर्शितमतः सर्व्वदेवात्मकत्वात्

ब्रह्मेत्याचक्षते" इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः; जीवो वा अयमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुं यस्य वै तत् कर्मेति सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते, वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते। यत्कारणं, वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रतिबुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थापनात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति। तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते। तद्यथा "श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथावा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति" इति

स प्राणो ब्रह्म यत्परोक्षं शास्त्रैकवेद्यत्वादित्यर्थः। पूर्वपक्षान्तरमाह। जीवो वेति। यत्कारणं यस्माज्जीवं बोधयति तस्मादस्ति सुप्तोत्थापने जीवलिङ्गमिति योजना। तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः तं राजाह बृहन्पाण्डरवास सोम राजन्नित्यामन्त्र्य सुप्तोत्थापनात् सम्बोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यष्टिघातेनोत्थाप्य जीवं बोधितवानित्यर्थः। श्रेष्ठी प्रधानः स्वैर्भृत्यैर्ज्ञातिभिरुपहृतं भुङ्क्ते स्वाः ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति। एवं जीवोऽपि आदित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते ते च हविर्ग्रहणादिना जीवमुपजीवन्तीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गम्। ननु प्राण एवैकधा भवतीति श्रुतः प्राणशब्दो जीवे कथमित्यत आह। प्राणभृत्त्वादिति। सूत्रकृदेव सिद्धान्तयति। एवमिति। स च बालाकिर्ब्रह्मत्वेन व्यभिचारिलिङ्गरूपान् पुरुषानुक्त्वा राज्ञा निरस्तस्तूष्णीं स्थितः, त्वदुक्तं ब्रह्म न भवतीत्युक्त्वा राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यमन्यथा राज्ञोऽपि मृषावादित्वप्रसङ्गादित्याह। यदि सोऽपीति। वेदितव्यो-

[कौ० ब्रा० अ०४। क०२०।] प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वम्। तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः, तल्लिङ्गानवगमादिति एवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात्, कस्मात्, उपक्रमसामर्थ्यात्, इह हि बालाकिरजातशत्रुणा सह ब्रह्म ते ब्रवाणि इति सम्वदितुमुपचक्रमे, स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान् पुरुषान् मुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव, तमजातशत्रुर्मृषा वै खलु मा सम्वदिष्ठा, ब्रह्म ते ब्रवाणीत्यमुख्यब्रह्मवादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप। यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो बाध्येत, तस्मात् परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति। कर्तृत्वञ्चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते। यस्य वै तत कर्मेत्यपि नायं परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः, तयो

ऽपीत्यर्थः। मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण एव लिङ्गं प्राणजीवयोस्तत्त्वस्य-त्वेनास्य तत्त्वादित्याह। कर्तृत्वस्येति। यदुक्तं चलनादृष्टयोर्वाचकः कर्म-शब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति तत्रेत्याह। यस्येति। अनेकार्थका-च्छब्दादन्यतरार्थस्य प्रकरणादुपपदाद्वा ग्रहणं न्याय्यम्। अत्र प्रकर-णोपपदयोरभावात् कस्य ग्रहणमिति संशये पुरुषकर्तृपदसान्निध्यात् क्रियत इति योगाज्जगद्ग्रहणमित्यर्थः। एतत्कर्मेति प्रकृतपरामर्शात्पुरुषा-पर्श्वौक्ता कर्मशब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह। नापीति। पौनरुक्त्य-पातात् पुरुषाणां नपुंसकैकवचनेन परामर्शायोगाच्चेत्यर्थः। ननु पुरु-षोत्पादकस्य कर्तुर्व्यापारः कर्तव्यं उत्पादनं तस्य फलं पुरुषजन्म तदन्य-तरवाचीकर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह। नापीति। कर्तृशब्देनेति क्रिया-

रन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् असंशब्दितत्वाच्च। नापि पुरुषाणामयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्तेत्येव तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च। नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात्, परिशेषात् प्रत्यक्षसन्निहितं जगत् सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते, क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म। ननु जगदप्यप्रकृतमसंशब्दितञ्च, सत्यमेतत्, तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन, सन्निधानेन सन्निहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित्, विशेषसन्निधानाभावात्। पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते। एतदुक्तं भवति, य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता, किमनेन विशेषेण, यस्य वा कृत्स्नमेव जगदविशेषितम् कर्मेति। वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः। ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमता

फलाभ्यां विना कर्तृत्वायोगात् कर्तृशब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः। जगतोऽपि प्रकरणोपपदे न इत्युक्तमङ्गीकरोति। सत्यमिति। प्रकरणादिकं हि शब्दनाम्नः सङ्कोचकं तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्थं सर्वमेव गृह्यते, अतश्च सङ्कोचकाभावात् सर्वार्थकेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्थस्य कार्यमात्रस्य कर्मशब्दो वाचक इत्याह। तथापीति किञ्च जगदेकदेशोक्त्या जगत्प्रकृतमित्याह। पूर्वत्रेति। जगद्ग्रहे पुरुषाणामपि ग्रहात् पृथगुक्तिर्व्यर्थेत्यत आह। एतदुक्तमिति। स वेदितव्य इति सम्बन्धः। पुरुषमात्रनिरूपितं कर्तृत्वमिति भ्रान्तिनिरासार्थो वाशब्दः। ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परि-

पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानम्, एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते, परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतात् जीवलिङ्गात् मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति तत्परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते, परिहृतं तन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यत्र। त्रिविधं ह्युपासनमेवं सति प्रसज्येत, जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति। न चैतत् न्याय्यं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते। तत्रोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं। उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते "सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषाञ्च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमा-

---

ब्राजकाद्यविषयः तथात्र कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वाचीत्यर्थः। एवमिति। कस्तु जगत्कर्ता वेदितव्यः परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आह। परमेश्वरेति ॥

सिद्धान्तसूत्रं पूर्वपक्षबीजमनूद्य दूषयति। जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातमिति। उक्तमेव स्मारयति। त्रिविधमिति। श्रैष्ठ्यं गुणाधिक्यम्, आधिपत्यं नियन्तृत्वं, स्वाराज्यमनियम्यत्वमिति भेदः सम्भवति। एकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इत्युक्त हेतु

धिपत्यं पर्येति य एवं वेद" इति। नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत, न निर्णीयते "यस्य वैतत् कर्मे"त्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात्, तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्त्यते। प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" इत्यत्र, जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम्॥

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं, जीवप्रधान वा इद वाक्य स्यात् ब्रह्मप्रधान वेति, यतोऽन्यार्थं (जीवपरामर्शं) ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं अस्मिन् वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रश्नव्याख्यानाभ्यां, प्रश्नस्तावत् सुप्तपुरुषबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते, "क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट, क्व वा एतदभूत्, कुत एतदागादिति। [कौ० ब्रा० अ०४। क०१९] प्रतिवचनमपि "यदा सुप्तः

पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते। नन्वेवमिति। कर्मशब्दस्य रूढ्या पूर्वपक्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह। नेत्यादिना। प्राणशब्दजीवलिङ्गयोर्गतिमाह। प्राणशब्दोऽपि॥

यतो जीव जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तम्, इदानीं तल्लिङ्गेन जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म ग्राह्यमित्याह। अन्यार्थमिति। जीवपरामर्शस्य जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह। क्वैष इति। हे बालाके। एतच्छयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्यात्तथैष पुरुष क्वाशयिष्ट कस्मिन्नधिकरणे शयनं कृतवानित्यर्थः। एकीभावाश्रयज्ञानार्थं पृच्छति।

स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति" इत्यादि, एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति च [कौ० ब्रा० अ०४ कं०१९ । २०] सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा। तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसम्बोध-स्वच्छतारूपः स्वापः, उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्भ्रंशरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते। अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसम्वादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति, य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्व वै तदभूत् कुत एतदागादिति प्रश्ने

क्व वा इति। एतद्भवनमेकीभावरूपं यथा स्यात्तथा एष पुरुषः क्वाभूत्-सुप्तः, केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत्। उत्थानापादानं पृच्छति। कुत इति। एतदागमनमैक्यभ्रंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः। प्रश्नमुक्त्वा व्याख्यानमाह। प्रतिवचनमिति। शयनभवनयोराधारः उत्थानापादानञ्च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः। उत्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि प्राणविषय इत्यत आह। सुषुप्तिकाले चेति। जगद्धेतुत्वजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मेत्यर्थः। जीवोक्तेरन्यार्थत्वमुपसंहरति। तस्मादिति। निःसम्बोधता विशेषधीशून्यता, स्वच्छता विक्षेपमलशून्यता। भेदभ्रान्तिशून्यतास्वरूपमैक्यमाह। उपाधीति। प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शाखान्तरसंवादमाह। अपि चैवमेके शाखिन इति। ननु तत्राम्नाये सुषुप्तिस्थानमुक्तं न ब्रह्मेत्यत आह। आकाशेति। उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्महेतुत्वादाकाशो ब्रह्मेत्याह। सर्व इति। एवं जीवनिरासार्थकत्वेन सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि व्याचष्टे। प्राणेति।

प्रतिवचनेऽपि “य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते” इति, आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति अत्र सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते। प्राणनिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चय. ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते “न वा अरे पत्युः कामाय” इत्युपक्रम्य “न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदित” इति। तत्रैतद्विचिकित्स्यते किं विज्ञानात्मैवाय द्रष्टव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते आहोस्वित् परमात्मेति। कुतः पुनरेषा विचिकित्सा,

अस्मिन् वाक्ये प्राणोपदेश ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते जैमिनि, उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वात्। अपि चैके शाखिन एवमेव प्राणातिरिक्तं जीवात्मानमामनन्त प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोजना। अतिरिक्तजीवोपदेश प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युच्चयो हेत्वन्तरमिति भाष्यार्थ, तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥

वाक्यान्वयात्। विषयवाक्यमाह। बृहदिति। पत्यादेरात्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मैव सर्वेभ्यो प्रियतम, अतोऽन्यत्परित्यज्य तमेव द्रष्टव्य, दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थं। प्रियसंसूचितेनेति पतिजायादिभि.

प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति, तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात् परमात्मोपदेश इति। किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति कस्मात्, उपक्रमसामर्थ्यात्। पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात्। मध्येऽपीदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति। तथा "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन् विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति, तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वात् भोग्यजातस्यौपचारिकं द्रष्टव्यमिति एवं प्राप्ते ब्रूमः। परमात्मोपदेश एवायम्, कस्मात् वाक्यान्वयात्। वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्य-

प्रियैर्भोग्यैर्जीवस्यानुमितेर्भोक्तृत्वं। यथा ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमबलाद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं तथात्र जीवोपक्रमात् वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्व्वपक्षयति। किं तावदिति। पूर्व्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपास्तिपरत्वं सिद्धान्ते श्रुते प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वय इति फलम्। इदं प्रत्यक् महदपरिच्छिन्नं भूतं सत्यमनन्तं निरन्तमपारं सर्वगतं शुद्धैकरसम् एतेभ्यः कार्यकारणात्मना जायमानेभ्यो भूतेभ्यः सामान्येनोत्थाय भूतोऽधिकं जन्मानुभूय तान्येव भूतानि नश्यमानान्यनुसृत्य विनश्यति। औपाधिक-

माणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते, कथमिति, तदुपपाद्यते, "अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन" इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां, यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि" इति अमृतत्वमाशासानायै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमुपदिशति, न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति। तथा आत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते, न चैतदौपचारिकमाश्रयितुम् शक्यम्, यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति "ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद" इत्यादिना, यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत् पराकरोति इति भेददृष्टिमपोद्येदं सर्वं यदयमात्मेति सर्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति। दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति। "अस्य महतो भूतस्य

मरणान्तरं विशेषधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः। विज्ञातारं विज्ञानकर्त्तारं, भोक्तारं ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः। मोक्षसाधनज्ञानगम्यत्वादिलिङ्गैर्वाक्यस्यान्वयाद्ब्रह्मण्येव तात्पर्यावगमात् ब्रह्मप्रमापकत्वमिति सिद्धान्तयति। एवमिति। वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः। भेदनिन्दापूर्व्वकमभेदसाधनेनैकविज्ञानात् सर्व्वविज्ञानस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न युक्तमित्याह। न चैतदौपचारिकमित्यादिना। पराकरोति श्रेयोमार्गाद्भ्रंशयति। यथा दुन्दुभिशङ्खवीणाशब्दसामान्यग्रहणेनैव तच्छब्दगतास्तदवान्तरविशेषा, शुक्तिपटफणाद्युरजतवत् सामान्ये कल्पितास्ततो न भि-

नि:श्वसितमेतद्यदृग्वेद:" इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणताम् व्याचक्षाणा: परमात्मानमेवैनं गमयति। तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्त:करणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणा: परमात्मानमेवैनं गमयति, तस्मात् परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते। यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूम: ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्य: ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा "आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा" इति च तस्या: प्रतिज्ञाया: सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसङ्कीर्तनम्। यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्य: स्यात्, तत: परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥

द्यते, एवमात्ममात्रभासस्य सर्वमात्ममात्रमिति निश्चितमित्याह। दुन्दुभ्यादीति। एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्ब्रह्मनिश्चय। सर्वस्रष्टृत्वलिङ्गादपीत्याह। अस्य महत इति। ऋग्वेदादिकं नाम, इष्टं हुतमिति कर्म, अयञ्च लोक: परश्च लोक इति रूपम्। किञ्च यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमिति कण्डिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यलयाधारत्वमात्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह। तथैवैकायनेति ॥

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वादभेदांशेन जीवोपक्रमण प्रतिज्ञासाधकमित्याश्मरथ्यमतम् ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातोपाधिसम्पर्कात् कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् सम्प्रसन्नस्य देहादिसङ्घातादुत्क्रमिष्यत परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। श्रुतिश्चैवं भवति "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति। क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयते,

"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-
ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" ॥ इति ॥

यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्ति एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैति इति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥

सत्यं संसारदशायां भेद एव मुक्तावेवाभेद इत्यौडुलोमिमतम्। तत्र मानमाह। श्रुतिश्चेति। समुत्थानमुत्क्रान्तिः। ननु संसारस्यौपाधिकत्वात् सर्वदैवाभेद इत्याशङ्क्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविकत्वमित्याह। क्वचिच्चेति। यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहायेति नदीनिदर्शनं व्याचष्टे। यथा लोक इति ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। तथा च ब्राह्मणं "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्येवंजातीयकम् परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति। मन्त्रवर्णश्च "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते" इत्येवंजातीयकः। न च तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात्। काशकृत्स्नस्याचार्यस्याविकृतः पर एवेश्वरो जीवो नान्य इति मतम्। आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्षत्वाभिधानात् कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते। औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते। तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः, एवञ्च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते, विकारात्मकत्वे

सिद्धान्तमाह। अवस्थितेरिति। अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमुपक्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः। एतेन जीवलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रतर्दनाधिकरणे कथितत्वादपि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं मुमुक्षुध्यानयोरिष्टत्वमतत्वात्, अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरस्तं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपादने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदपक्षप्राप्तौ कल्पितभेदेनोद्देश्यत्वादिकं स्वतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थम् अस्यारम्भात् प्राप्ते चात्र सिद्धम् आत्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्मान्तरस्य ग्रहणं वि-

हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रलयप्रसङ्गान्न तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासम्भवात् उपाध्याश्रयनामरूपं जीवे उपचर्यते, अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन आम्नायमानोपाध्याश्रयैव वेदितव्या। यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन् विज्ञानात्मन एवेह द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या। 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः'। इदमत्र प्रतिज्ञातम् "आत्मनि विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा" इति च, उपपादितञ्च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति। 'उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः'। उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो

नैव ब्रह्मधर्मकथनं भेदाभेदे धर्मिद्वयमपेक्ष्य स्यादिति मन्तव्यम्। धीरः सर्वज्ञः। सर्वाणि रूपाणि कार्य्याणि विचित्य सृष्ट्वा तेषां नामानि च कृत्वा तेषु बुद्ध्यादिषु प्रविश्य अभिवदनादिकं कुर्व्वन् यो वर्त्तते तं विद्वानिहैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह। मन्त्रेति। जीवस्य ब्रह्मविकारत्वादैक्यमित्यत आह। न च तेज इति। मतत्रयं विभज्य दर्शयति। वाचेत्यादिना। विज्ञानपीति। अभेदवद्भेदोऽपीत्यर्थः। तत्रान्त्यस्य मतस्योपादेयत्वमाह। तत्र क.येति। कोऽय

ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात् सम्प्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसम्भवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः'। अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। नमूच्छेदाभिधानमेतत् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति कथमेतदभेदाभिधानं। नैष दोषः विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायं, अत्रैव मा भगवान् मूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात् "न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति" इति। एतदुक्तं भवति कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा, नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति, मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति, संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावान्न प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति। यदप्युक्तं "विज्ञा-

देवदत्त इतिवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरत्यन्ताभेदं प्रतिपादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः। ज्ञानानुमुक्तिश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याप्ययमेव पक्ष आदेय इत्याह। एवञ्चेति। अत्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः। कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति न सत्यस्येत्यपि द्रष्टव्यम्। यदुक्तं नद्दीदृष्टान्तात् संसारः स्वाभाविक इति तत्रैत्याह। अतश्चेति। अनामरूपब्रह्मत्वाज्जीवस्येत्यर्थः। उत्पत्तिस्मृत्या जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदाविप्यत आह। अत एवेति। उपाधेः स्वाभाविकत्वे तद्योगादेवेत्यर्थः। अत्र पूर्वपक्षे बीजत्रयमुक्तं जीवेनोपक्रम्य परस्यैव सत्त्वान्तस्तुत्या जीवाभेदाभिधानं विज्ञातृमन्त्रश्चेति। तत्राद्यं बीजं निरस्त्वा निरस्तं, सम्प्रति

तारमरे केन विजानीयात्" इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसं-
हाराद्विज्ञानात्मन एवेह द्रष्टव्यत्वमिति, तदपि काशकृत्स्नीये-
नैव दर्शनेन परिहरणीयम्। अपि च "यत्र हि द्वैतमिव
भवति तदितर इतरं पश्यति" इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव
दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा
भूत्, तत् केन कं पश्येत्" इत्यादिनाविद्याविषये तस्यैव दर्श-
नादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति। पुनश्च
विषयाभावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य "विज्ञातारमरे
केन विजानीयात्" इत्याह। ततश्च विशेषविज्ञानाभावोप-
पादनपरत्वाद्वाक्यस्य, विज्ञानधातुरेव केवलः सन् भूतपूर्व-
गत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते। दर्शितन्तु
पुरस्तात् काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिमत्त्वं, अतश्च विज्ञाना-

द्वितीयमनूद्य तथैव निराचष्टे। यदप्युक्तमित्यादिना। आत्मज्ञानात्
सर्वज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तत्र हेतुरिदं सर्वं यदयमात्मेत्यव्यतिरेक उक्तस्तस्य
प्रतिपादनात्तदेव प्रतिज्ञातमुपपादितमिति योजना। एकस्मात्प्रभवो यस्य
एकस्मिन् प्रलयो यस्य तद्भावादित्यर्थः। समुत्थानमभेदाभिधानमिति या-
वत्। जन्मनाशावुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति। नन्वित्यादिना।
मृतस्य संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मा मोहितवानसि ज्ञानरूपस्यात्मनो
ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेय्योक्तो मुनिराह। न वा अरे इति।
मोहं मोहकरं वाक्यम्, अविनाशी नाशहेतुशून्यः, अत उच्छित्तिधर्मा
नाशवान्न भवतीति अनुच्छित्तिधर्मेत्यर्थः। तृतीयं बीजं तृतीयेन मते-
नैव निरसनीयमित्याह। यदपीत्यादिना। आद्यमतद्वये सत्यभेदाङ्गी-
कारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः काशकृत्स्नस्य मते त्वत्यन्ताभेदाद्विज्ञानस्य
कारकाभावात् स युक्त इति श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते मम कल्पित विज्ञातृत्व

त्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्वैर्वेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, 'एकमेवाद्वितीय' आत्मैवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं सर्वं" "इदम् सर्वं यदयमात्मा, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टृ" इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः, स्मृतिभ्यश्च "वासुदेवः सर्वमिदम्" "क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।। समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्" । इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च "अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्येवंजातीयकात् । "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरो-

मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगत्योक्तमिति परिहरणीयमित्यर्थः । किञ्च पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मपरत्वावगमात् विज्ञानात्म कल्पितमेवानूद्यते इति न तल्लिङ्गेन जीवपरत्वमित्याह । अपि चेति । आर्षेषु पक्षेषु काशकृत्स्नपक्षस्यैवादेयत्वे किं बीजं तदाह । दर्शितमिति । अतश्च, श्रुतिभ्यश्च । पुनरपि श्रुतिस्मृतिमत्त्वमाह । सदेवेत्यादिना । हेतुमान् भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिज्ञया सम्बन्धः । भेदाभेदपक्षे जीवस्य अन्नादिविकारवत्त्वात्तन्निषेधो न स्यादित्याह । स वा एष इति । भेदस्य सत्यत्वे तत्प्रमया बाधादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह । अन्यथा चेति । अभेदस्यापि सत्यत्वमेव यद्वा भेदाभेदयोर्विरोधात् संशयः स्यादित्याह । सुनिश्चितेति । मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह । निरपवादमिति । अहं ब्रह्मेत्यबाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनिवर्तकत्वमित्यत्र श्रुतिमप्याह । स्थिते आत्मन्येकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति न

ऽमृतोऽभयो ब्रह्मेति" आत्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च। निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते, "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः" इति च श्रुतेः, "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इति च, स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च। स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात् क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्माऽयं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयोऽयं निर्बन्धो निरर्थकः। एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति, न हि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो

भेदाभेदयोरिति भावः। ननु जीवपरमात्मानौ स्वतो भिन्नौ अपर्यायनामवत्त्वात् स्तम्भकुम्भवदित्यत आह। स्थिते चेति। कथं तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह। एको हीति। किञ्च विद्यातत्कार्यबुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भवति तस्यामेव ब्रह्म निहितमिति श्रुतेः। स्थानैक्याज्जीव एव ब्रह्मेत्याह न हीति। काञ्चिदेवैकामिति जीवस्थानादन्यामित्यर्थः। नन्वेकस्यां गुहायां द्वौ किं न स्यातामित्यत आह। न चेति। स्रष्टुरेव प्रवेशेन जीवत्वान्न भेदः। नन्वात्माभेदे जीवस्य स्पष्टभानात् ब्रह्मापि स्पष्टं स्यादतः स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां तयोर्भेद इति चेन्न दर्पणे प्रतिबिम्बस्य स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्यास्फुटत्ववत् कल्पितभेदेन विरुद्धधर्मव्यवस्थोपपत्तेः। सत्यभेदे वेदाप्रामाण्यलक्षणं दोषमाह। ये त्विति। सोऽयमिति वक्तव्यं तत्त्वमसीत्यकार्यकारणद्रव्यसामानाधिकरण्यादात्माभेदो वेदान्तार्थस्तद्बोध एव निःश्रेयससाधनं तस्य बाधो न युक्त इत्यर्थः। किञ्च भेदाभेदवादिनो ज्ञानकर्मभ्यां कृतकं मोक्षं कल्पयन्ति, तस्यानित्यत्वं दोषः। यत्तु कृतकमपि नित्यमिति तन्न यत्

वेद निहितं गुहाया"मिति काश्चिदेवैका गुहामधिकृत्यैतदुक्त, न च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात्, ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते कृतकमनित्यञ्च मोक्षं कल्पयन्ति न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्॥ २३॥

यथाभ्युदयहेतुत्वात् धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्मापि जिज्ञास्यमित्युक्त, ब्रह्म च जन्माद्यस्य यत इति लक्षितम्। तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत् प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समान इत्यतो

क्रियासाध्यं तदनित्यमिति न्यायबाधितम्। अस्माकन्त्वनर्थध्वंसस्य ज्ञानसाध्यत्वान्नित्यमुक्तात्ममात्रत्वाच्च नानित्यत्वदोष इति भाव, तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणं प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम्॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा। लक्षणसूत्रेणास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं स्मारयति। यथेति। तत्र हि ब्रह्मणो बुद्धिस्थत्वार्थं सामान्यतो जगत्कारणत्वं लक्षणमुक्तं तेन बुद्धिस्थे ब्रह्मणि सर्ववेदान्तसमन्वयं प्रतिपाद्य तत्कारणत्वं किं कर्तृत्वमात्रमुत प्रकृतित्वकर्तृत्वोभयरूपमिति विशेषजिज्ञासायामिदमारभ्यते, तथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषचिन्ताहेतुत्वात्सेयमस्य सङ्गतिः। यद्यपि तदानन्तर्यमस्य युक्तं तथापि निश्चिततात्पर्यैर्वेदान्तैः कल्पितेश्वरमतनिरासः सुकर इति समन्वयान्ते इदं लिखितम्। लक्षणसूत्रस्याध्यायादिस्थत्वादस्याप्यध्यायादिस्थतेति। पूर्वत्र सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्ब्रह्मणः जीवपरत्वं निरस्तं तदर्थं कर्तृपादानयोरभेदेन

भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति। तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्यादिति प्रतिभाति, कस्मात्, ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात्। ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते "स ईक्षाञ्चक्रे," "स प्राणमसृजत" इत्यादिश्रुतिभ्यः। ईक्षापूर्वकस्य कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टं, अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा। स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः सङ्क्रामयितुम्। ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम्। कार्यञ्चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धञ्च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यम्। कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात्, ब्रह्म च नैवंलक्षणमवगम्यते। "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं" इत्यादिश्रुतिभ्यः। पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं

प्रतिज्ञाया गौणत्वादित्याक्षिपति। तत्र निमित्तेत्यादिना। पूर्वोत्तरपक्षयोर्द्वैताद्वैतसिद्धिः फलम्। ईक्षापूर्व्वकेति ईक्षणश्रुत्या कर्तृत्वं निश्चितं, तथा च ब्रह्म न प्रकृतिः कर्तृत्वात्, यो यत्कर्त्ता स तत्प्रकृतिर्न यथा घटकर्त्ता कुलाल इत्यर्थः। जगत् भिन्नकर्त्तृपादानकं कार्य्यत्वात् घटवदित्याह। अनेकेति। ब्रह्म नोपादानमीश्वरात् राजादिवदित्याह। ईश्वरत्वेति। जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, यदित्थं तत्तथा कुलालविलक्षणघटवदित्याह। कार्य्यञ्चेति। निष्कलं निरवयवं, निष्क्रियमचलं, शान्तमपरिणामि, निरवद्यं निरस्तसमस्तदोषं, तत्र हेतुः निरञ्जनमिति। अञ्जनतुल्यतमःशून्यमित्यर्थः, तर्हि जगतः सदृशोपादानं

स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं ब्रह्मणः कारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतिश्च उपादानकारणञ्च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणञ्च न केवलं निमित्तकारणमेव, कस्मात्, प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते। प्रतिज्ञा तावत् "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति, तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते, तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति उपादानकारणाव्यतिरेकात् कार्यस्य, निमित्तकारणाद्व्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति, लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात्। दृष्टान्तोऽपि "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्युपादानकारणगोचर एवाम्नायते, तथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यादेकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसम्

किमित्यत आह। पारिशेष्यादिति। ब्रह्मणि निषेधे प्रधानं परिशिष्यत इत्यभिमन्यमानः सिद्धान्तयति। प्रकृतिश्चेति। चकारान्निमित्तत्वमाह। एवमुभयरूपे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह। एवमिति। कर्तृज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह। निमित्तकारणाद्व्यतिरेकस्त्विति। तक्षादीनामनुपादानानां दृष्टान्तत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य ब्रह्मण उपादानत्वं वाच्यमित्याह। दृष्टान्तोऽपीति। वाचारभ्य नाममात्रं विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सत्यकारणज्ञानाद्विकारज्ञानं युक्तमित्यर्थः।

विज्ञातं स्यादिति च। तथान्यत्रापि "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति प्रतिज्ञा, यथा "पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ती"ति दृष्टान्तः, तथा "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्" इति प्रतिज्ञा, "स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत" इति दृष्टान्तः। एवं यथासम्भवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ। 'यतः' इतीयमपि पञ्चमी "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यत्र जनिकर्तुः प्रकृतिरिति विशेषस्मरणात् प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या, निमित्तत्वमधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यम्। यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य

गतिसामान्यार्थं मुण्डकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह। तथान्यत्रापीति। बृहदारण्यकेऽपि तावाह। तथात्मनीति। घटः स्फुरतीत्यनुगतस्फुरणं प्रकृतिस्तदतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्थो यथा स्फुटः स्यात् तथा दृष्टान्त उच्यते। हन्यमानदुन्दुभिजन्याच्छब्दसामान्याद् बाह्यान् विशेषशब्दान् सामान्यग्रहणातिरेकेण पृथक् ग्रहीतुं श्रोता न शक्नुयात्, सामान्यस्य तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातशब्दविशेषो गृहीतो भवति, तस्य वा ग्रहणेन तदवान्तरविशेषशब्दो गृहीतो भवति, अतः शब्दसामान्यग्रहणाद्बाह्या विशेषाः सामान्ये कल्पिताः तद्वदात्मभानभास्यघटादय आत्मनि कल्पिता इत्यर्थः। प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधाद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वमुक्त्वा पञ्चमीश्रुत्याप्याह। यत इति। यतो वा इमानीत्यत्र यत इति पञ्चमी प्रकृतौ

प्रवर्तते, नैव ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति, प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्, अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः। अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासम्भवात् प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात्, तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम्। कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे॥

अभिध्योपदेशाच्च॥ २४॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति च। तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते। बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् बहुभवनाभिध्यानस्य, प्रकृतिरित्यपि गम्यते॥

इदमेतत्त्वम्। जनिकर्तुः जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञिका भवतीति सूत्रार्थः। संज्ञायाः फलम् "अपादाने पञ्चमी" [पा०२।३।२८] इति सूत्रात्प्रकृतौ पञ्चमीलाभः। एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं प्रसाध्य कर्तृत्वं साधयति। निमित्तत्वमिति। ब्रह्मव्यतिरिक्तकर्त्रधिष्ठेयप्रकृतित्वानुमानं मृदादिदृष्टान्तानुमानागमबाधमाह। प्रागुत्पत्तेरिति। आत्मकर्तृ मङ्गीकृत्यापि सूत्रं योजयति। अधिष्ठात्रन्तरेति॥

एकस्योभयत्वप्रकरणमभिध्यामिति सूत्रान्तरेण साधयति। कुतश्चेत्यादिना। अभिध्या सङ्कल्पः॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः, इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रलयप्रभवावाम्नायेते 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति" इति। यद्धि यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं, यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी। साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं सूचयत्याकाशादेवेति। प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति आत्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति, "आत्मानम्" इति कर्मत्वं "स्वयमकुरुत" इति कर्तृत्वम्। कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं सम्पा-

अभ्युच्चयो हेत्वन्तरम्। आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरानुपादानमत्र साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना॥

आत्मसम्बन्धिनी कृतिः आत्मकृतिः, सम्बन्धश्चात्मनः कृतिं प्रति विषयत्वमाश्रयत्वञ्च। ननु कृतेराश्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्यः। एकस्योभयं विरुद्धमित्याशङ्कते। कथं पुनरिति। यथा मृदः साध्यपरिणामाभेदेन कृतिविषयत्वं तद्वदात्मन इत्याह। परिणामादिति। आत्मानमित्यविरोध इति शेषः। सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह। विकारात्मनेति। ननु ब्रह्मणः आत्मानमिति द्वितीयया कार्यात्मना साध्यत्वमस्तु तथाऽस्तु प्रकृतित्वं कर्तृत्वं त्वस्याऽसिद्धमत आह। स्वयमिति चेति।

दर्शयितुं, परिणामादिति सूत्रम्, पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति। विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः, स्वयमिति च विशेषणात् निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते। परिणामादिति वा पृथक्सूत्रं, तस्यैषोऽर्थः। इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मनाऽयं परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायते "सच्च त्यच्चाभवन्निरुक्तं चानिरुक्तं च" इत्यादिनेति॥

योनिश्च हि गीयते॥ २७॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि पठ्यते, वेदान्तेषु "कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं" इति "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति च। योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति।

ब्रह्मणः प्रकृतित्वे वोपपादनार्थं परिणामादिति पदं व्याख्याय व्याख्यान्तरमपि। व्याचष्टे। पृथक्सूत्रमिति। स्फुट इति तद्ब्रह्म सच्च त्यच्चेति परिणामसामानाधिकरण्यश्रुते ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यर्थः। सत्प्रत्यक्षं भूतत्रयं त्यत्परोक्षं भूतद्वयं, निरुक्तं वक्तुं शक्यं घटादि, अनिरुक्तं वक्तुमशक्यं कपोतरूपादिकं च ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः॥

अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः न तु सत्यकार्यात्मपरिणामपरः तदन्यत्वमिति विवर्त्तवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् योनिशब्दाच्च प्रकृतित्वमित्याह। योनिश्चेति। कर्त्तारं क्रियाशक्तिमन्तम्, ईशं नियन्तारं, पुरुषं प्रत्यञ्चं, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरा ध्यानेन पश्यन्तीत्यर्थः। नन्वनुपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह। स्त्रीयोनेरिति। योषितमवयवशब्दार्थं। योनिशब्दस्य स्थानमप्यर्थो भ-

स्त्रीयोनिरप्यस्त्येवात्रावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम्। क्वचित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः, "योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि" इति। वाक्यशेषात्, त्वत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते "यथोर्णनाभि सृजते गृह्णते च" इत्येवंजातीयकात्। तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम्। यत्पुनरिदमुक्तम् ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते, न लोकवदिह भवितव्यं, न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यं, शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः॥ २८॥

ईक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुन

वति सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्दे न ग्राह्य, ऊर्णनाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्तवाक्यशेषविरोधादित्याह। क्वचिदिति। हे इन्द्र। ते तव निषदे उपवेशनाय योनि स्थान मया अकारि कृतमित्यर्थः। पूर्वपक्षोक्तानुमानानि अनूद्यागमबाधमाह। यत्पुनरित्यादिना। नन्वनुमानस्य श्रुत्यपेक्षत्वात् तया बाध इत्यत आह। न ह्येति। जगत्कर्त्ता पक्ष श्रुत्यैव सिद्ध्यति, या कृति सा शरीरजन्येति व्याप्तिविरोधेन नित्यकृतिमतोऽनुमानासम्भवादत श्रौतमीश्वर पक्षीकृत्यानुपादानत्वसाधने अवश्यैवोपजीव्यया प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थः। यदुक्तं विलक्षणत्वाद्ब्रह्मणो न जगदुपादानत्वमिति तत्राह। पुनश्चेति। न विलक्षणत्वादित्यारभ्येत्यर्थः। अत उभयरूपकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमिति सिद्धम्॥

एतेन सर्वे व्याख्याता। अस्याधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तमनु-

पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचिल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीन् प्रतिभान्तीति। स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रन्थेष्वाश्रितः तेन तत्प्रतिषेधे एव यत्नोऽतीव कृतो नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे। तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात् प्रतिषेद्धव्याः तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किञ्चिल्लिङ्गमापातेन मन्दमतीन् प्रतिभायादिति, अतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः। तेषामपि प्रधान-

वदति। द्वैतेरिति। प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतुमाह। तस्य हीत्यादिना। तर्ह्यण्वादिवादा उपेक्षणीया दुर्बलत्वादित्यत आह। तेऽपि त्विति। निर्मूलास्ते कथं प्रतिपक्षा इत्यत आह। तेषामिति। तथा हि छान्दोग्ये जगत्कारणत्वज्ञापनार्थं पिता पुत्रमुवाच। आसां वटधानानां मध्ये एकां भिन्धीति भिन्ना भगव इत्युवाच पुत्रः, पुनः पित्रा किमत्र पश्यसीत्युक्ते न किञ्चन भगव इत्याह। तत्र पित्राऽणिमानं न पश्यसीत्युक्तं, तथा च न किञ्चनशब्दाच्छून्यस्वभाववादौ प्रतीयेते अणु-शब्दात्परमाणुवाद इति, एवमसदेवेदमग्र आसीदणोरणीयानित्यादि लिङ्गं द्रष्टव्यम्। अत्राण्वादिवादाः श्रौता न वेति संशये सत्यपदे एवादि-शब्दवत्ताच्छ्रौता इति प्राप्तेऽतिदिशति। एतेनेति। अक्षादिदेशत्वाच्च पृथक् सङ्ख्याद्यपेक्षा न किञ्चनासच्छब्दयोः प्रत्यक्षयोग्यवस्तुपरत्वादणु-शब्दस्य सूक्ष्माभिप्रायत्वादशब्दत्वं, तेषां वादानां प्रधानवादवदश्रौतत्वं,

वदशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति। व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्गोविन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पाद समाप्त ॥ ० ॥

इति प्रथमोऽध्याय समाप्तः ॥ ० ॥

अब्रह्मकारणश्रुतिबाधितत्वञ्च, तस्माद्ब्रह्मैव परमकारणं, तस्मिन्नेव सर्वेषा वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम्।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥

॥ अध्यायश्च समाप्त ॥

श्री परमात्मने नमः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं मृत्सुवर्णादय इव घटरुचकादीनां, उत्पन्नस्य जगतो नियन्तृत्वेन स्थितिकारणं मायावीव मायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य, स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितं, प्रधानादिवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः । इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानाञ्च न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रतिवेदान्तञ्च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमं तावत् स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति तदयुक्तम् । कुतः स्मृत्यनवकाशदोषप्र-

श्री ब्रह्मणे नमः ।

साङ्ख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्न चलितो वेदान्तसिद्धान्तगो
निर्मूलैर्विविधागमैरविदिते व्योमादिजन्माप्यये ।
उत्पत्त्यन्तविवर्जितश्चितिवपुर्व्यापी च कर्तापको
लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुकृत् जानकीशं भजे ॥

नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेर्नामतनुकृदपि स्वतोऽमूर्तिश्चाकर्ताऽपि लिङ्गशरीरोपाधिना कर्तेति अय इति च प्रथितः प्रसिद्धो यस्तं प्रत्यग-

सङ्गात्। स्मृतिश्च तन्त्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः, एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन्, तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते, मन्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति, अस्य वर्णस्यास्मिन् कालेऽनेन विधानेनोपनयनमीदृशश्चाचार इत्थं वेदाध्ययनमित्थं समावर्तनमित्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति, तथा पुरुषार्थांश्चतुर्वर्णाश्रमधर्मान् नानाविधान् विदधति, नैवं कापिलादिस्मृतीनामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति, मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्रणीताः, यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युः आनर्थक्यमेवासां प्रसज्येत, तस्मात् तदविरोधेन वेदान्ता

भिन्नं परमात्मानं मूलप्रकृतिनियन्तारं भजे इत्यर्थः । स्मृतिप्रसङ्गात् पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति। प्रथमेऽध्याय इति । जन्मादिसूत्रमारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिपादितं शास्त्रदृष्ट्या त्वित्यादिसूत्रेषु, स एवाद्वितीयः सर्वात्मेत्युक्तम् आनुमानिकमित्यादिना कारणान्तरस्याश्रौतत्वं दर्शितमित्यर्थः । एवं प्रथमाध्यायार्थमनूद्य तस्मिन् विषये विरोधपरिहारविषयिणो द्वितीयाध्यायस्यार्थं पादशः संक्षिप्य कथयति । इदानीमिति । अत्र प्रथमपादे समन्वयस्य साङ्ख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्विरोधपरिहारः क्रियते, द्वितीयपादे साङ्ख्याद्यागमानां भ्रान्तिमूलत्वमविरोधाय कथ्यते, तृतीये पादे प्रतिवेदान्तं सृष्टिश्रुतीनां जीवात्मश्रुतीनाञ्च व्योमादिमहाभूतानां जन्मलयक्रमादिकथनेनाविरोधः प्रतिपाद्यते, चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनामविरोधः इत्यर्थः । अयमेवार्थः सुखबोधार्थं श्लोकेन सङ्गृहीतः ।

व्याख्यातव्या। कथं पुनः ईक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते। भवेदयमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलम्बेरन्, तद्बलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन्। अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात् स्मृतीनां प्रणेतृषु। कपिलप्रभृतीनाञ्चार्षं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते, श्रुतिश्च भवति "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानञ्च पश्येत्"

"द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता।
भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता"॥ इति॥

तत्त्वज्ञाते विषये विरोधशङ्कासमाध्ययोगात् समन्वयाध्यायानन्तर्यमविरोधाध्यायस्य युक्तम्, तत्र प्रथमाधिकरणतात्पर्यमाह। प्रथमेति। श्रौते समन्वये विरोधनिरासार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः; समन्वयस्थापनात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः। अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः। तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं साङ्ख्यस्मृत्या विरुध्यते न वेति स्मृतिप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह। यदुक्तमिति। तन्त्र्यते व्युत्पाद्यते तत्त्वमनेनेति तन्त्रं शास्त्रं कपिलोक्तमन्यैश्च पञ्चशिखादिभिः प्रोक्तम्, एवं सति वेदान्तानामद्वयब्रह्मसमन्वये निरवकाशाः स्युरित्यर्थः। तासामपि ब्रह्मार्थकत्वमस्त्वविरोध इत्यत आह। तासु चेति। ननु साङ्ख्यस्मृतिप्रामाण्याय प्रधानवादपक्षे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य तासां धर्मे सावकाशत्वात् प्रामाण्यं स्यादित्याह। मन्वादीति। तर्हि साङ्ख्यादिस्मृतीनामपि धर्मे तात्पर्येण प्रामाण्यमस्तु तत्र

इति। तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं सम्भावयितुं, तर्कावष्टम्भेन च तेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति, तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः, तस्य समाधिर्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति। यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येतैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् ता उदाहरिष्यामः। "यत्तत् सूक्ष्ममविज्ञेयम्" इति परं ब्रह्म प्रकृत्य स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यत इति चोक्त्वा "तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" इत्याह। तथान्यत्रापि "अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निर्गुणे सम्प्रलीयते" इत्याह।

तु ब्रह्मवेदान्तविरोध इत्यत आह। नैवमिति। तत्त्वे विकल्पनानुपपत्तेर्निरवकाशस्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानमुचितं सावकाशान्निरवकाशं बलीय इति न्यायादित्याह। तस्मादिति। श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामाण्यस्येष्टत्वात् पूर्वपक्षो न युक्त इति शङ्कते। कथमिति। ये स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थं ज्ञातुं शक्नुवन्ति तेषामयं पूर्वपक्षो न भवेत्, साङ्ख्यग्रन्थेषु श्रद्धालूनां तु भवेदित्याह। भवेदिति। तेषामतीन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वात् तत्र श्रद्धा स्यादित्याह। कपिलप्रभृतीनां चेति।

"आदौ यो जायमानं च कपिलं जनयेदृषिम्।
प्रसूतं बिभृयात् ज्ञानैस्तं पश्येत् परमेश्वरम्॥" इति—

श्रुतियोजना। यथा साङ्ख्यस्मृतिविरोधाद् ब्रह्मवादस्त्याज्य इति त्वयोच्यते तथा स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रधानवादस्त्याज्य इति मयोच्यत इति सिद्धान्तयति। तस्य समाधिरिति तस्माद् ब्रह्मणः सकाशादव्यक्तं मायायां लीनसूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत्। इतिहासवाक्यान्युक्त्वा पुराणस्मृतिमाह। क्षेत्रज्ञश्चेति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जन्महेतुः, प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयो लयाधिष्ठानं, तस्मात् कर्तुरीश्वरात् कार्या ब्रह्मादयः प्रभवन्ति। स

"अतश्च सङ्क्षेपमिमं शृणुध्वं
नारायणः सर्वमिदं पुराणः।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
संहारकाले च तदत्ति भूयः" ॥ इति

पुराणे, भगवद्गीतासु च "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" इति, परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तम्बः पठति "तस्मात् कायाः प्रभवन्ति सर्व्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः" इति। एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनो-पादानत्वेन च प्रकाश्यते। स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं प्रवक्ष्यामि इत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदो-षोपन्यासः। दर्शितन्तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्य्यं, विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यं कर्तव्येऽन्यतरपरि-

---

एव मूलमुपादानं किंपरिणामि न शाश्वतिकः कूटस्थः अतः स नित्य इत्यर्थः। ननु श्रुतिविरोधः किमिति नोक्त इत्यत आह। स्मृतिबलेनेति। स्मृतीनां मिथो विरोधे कथं तत्त्वनिर्णयस्तत्राह। दर्शितन्त्विति। श्रुति-भिरेव तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः। स्मृतीनां का गतिरित्यत आह। विप्र-तिपत्तौ चेति। वस्तुतत्त्वे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पायोगात् क्लृप्तश्रुतिमूलाः स्मृतयः प्रमाणं, इतरास्तु कल्प्यश्रुतिमूला न प्रमाणमि-त्यर्थः। क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्यायमाह। तदुक्तमिति। औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सा सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिर्मानं न वेति सन्देहे मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते सिद्धान्तः क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्षं अपेक्षाशून्यं हेय-मिति यावत्। हि यतो सति विरोधे श्रुत्यनुमानं भवति असति तु विरोधे श्रुत्यनुमानायोगान्मूलाभावात् सर्ववेष्टनस्मृतिरप्रम

ग्रहेऽन्यतरस्यापरित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्ष्या इतराः, तदुक्तं प्रमाणलक्षणे "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" इति। न चातीन्द्रियानर्थान् श्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं सम्भावयितुं, निमित्ताभावात्; शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत्, न सिद्धेरपि सापेक्षत्वात्। धर्म्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः, स च धर्मश्चोदनालक्षणः, ततश्च पूर्वसिद्धायाश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशङ्कितुं शक्यते, सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्, सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यत् निर्णयकारणमस्ति। परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात् स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः, कस्यचित्

णमित्यर्थः। अस्तु साङ्ख्यस्मृतिः प्रत्यक्षमूलेत्यत आह। न चेति। योगिनां सिद्धिमहिम्नाऽतीन्द्रियज्ञानं सम्भावयितुं शक्यमिति शङ्कते। शक्यमिति। कपिलादिभिः जन्मादौ वेदप्रामाण्यं निश्चित्य तदर्थस्यानुष्ठानेन सिद्धिः सम्पादिता, तया सिद्ध्या प्रणीतस्मृत्यनुसारेणानादिश्रुतिबोधो न युक्त उपजीव्यविरोधादिति परिहरति। न सिद्धेरपीति। अतिशङ्कितुमिति, श्रुतीनां मुख्यार्थमतिक्रम्योपचरितार्थत्वं शङ्कितुं न शक्यमित्यर्थः। स्वतःसिद्धवेदो नोपजीव्य इति चेन्नानीश्वरस्य स्वतःसिद्धौ मानाभावात्। अङ्गीकृत्याप्याह। सिद्धेति। सिद्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थकल्पनायामपि सिद्धोक्तीनां मिथो विरोधे श्रुत्याश्रितमन्वाद्युक्तिभिरेव वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः। श्रुतिव्यपाश्रयं विना सिद्धोक्तिमात्रं न तत्त्वनिर्णयकारणमित्याशयः। ननु मन्दमतेः साङ्ख्यस्मृतौ श्रद्धा भवति तस्य मतिः वेदान्तमार्गे कथमानेयेत्यत आह। परतन्त्रेत्या

क्वचित्तु पक्षपाते सति पुरुषमतिवैश्वरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गात्, तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसारानुसारविवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया। या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं, कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात्। अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात्, अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्। भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः "यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद्भेषजम्" इति। मनुना च

"सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति"॥ इति

सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति गम्यते। कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात्। महाभारतेऽपि च "बहवः पुरुषा ब्रह्मन्-

---

इना। ननु श्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्तेस्तन्मते श्रद्धा दुर्वारा इत्यत आह। या त्विति। कपिलशब्दमात्रेण सांख्यकर्ता श्रौत इति भ्रान्तिरयुक्ता, तस्य द्वैतवादिनः सर्वज्ञत्वायोगादयं च सर्वज्ञानसम्भूतत्वेन श्रुतः कपिलो वासुदेवांश एव, स हि सर्वात्मत्वज्ञानं वैदिकं सांख्यमुपदिशतीति सर्वज्ञ इति भावः। प्रतप्तुः प्रदाहकस्य। किञ्च यं कपिलं ज्ञानैर्बिभर्ति तमीश्वरं पश्येदिति विधीयते, तथा चान्यार्थस्य ईश्वरप्रतिपत्तिशेषस्य कपिलसर्वज्ञत्वस्य दर्शनमनुवादस्तस्य मानान्तरेण प्राप्तिशून्यस्य स्वार्थसाधकत्वायोगादनुवादमात्रात् सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह। अन्यार्थेति। द्वैतवादिनः कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह। भवति चेति। इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमद्वैतं दर्शितमित्याह।

ताहो एक एव तु" इति विचार्य "बहवः पुरुषा राजन् साङ्ख्ययोगविचारिणां" इति परपक्षमुपन्यस्य तदुदासेन–

'बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्" ॥

इत्युपक्रम्य–

'ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंश्रिताः।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित् ॥
विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः।
एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम्" ॥ इति

सर्वात्मतैव निर्द्धारिता। श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति

महाभारतेऽपीति। पुरुषा आत्मानः किं वस्तुतो भिन्ना उत सर्वदेहस्थानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः। बहूनां पुरुषाकाराणां देहानां यथैका योनिरुपादानं पृथ्वी तथा तं पुरुषमात्मानं विश्वं सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादिगुणैः सम्पन्नं कथयिष्यामि विश्वं सर्वलोकं प्रविष्टत्वात् तिर्यङ्मनुष्यादीनां मूर्द्धानोऽस्यैवेति विश्वमूर्द्धा, एकस्यैव सर्वक्षेत्रेषु प्रतिबिम्बभावेन प्रविष्टत्वात्, एवं 'विश्वभुजत्वादि योजना। सर्वभूतेष्वेकश्चरति अवगच्छति सर्वज्ञ इत्यर्थः। स्वैरचारी स्वतन्त्रः, नास्य नियन्ता कश्चिदस्ति सर्वेश्वर इत्यर्थः। यथा सुखमिति विशोकानन्दस्वरूप इति यावत्। कापिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षाद्वेदविरोधमाह। श्रुतिश्चेति। यस्मिन् ज्ञानकाले केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैव वेदविरुद्धं न किन्त्वात्मभेदकल्पनयापीति सिद्धमिति सम्बन्धः। स्मृतिविरोधे वेदद्वैधवत्, प्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह। वेदस्य हीति वेदस्य प्रामाण्यं स्वत

"यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः"॥ इति एवंविधा। अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कापिलस्य तन्त्रस्य वेदविरुद्धत्वं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धत्वं च। न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति सिद्धं, वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थे प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षम्। स्वार्थे प्रामाण्यं वक्तृस्मृतिव्यवहितं चेति विप्रकर्षः, तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः। कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः॥

इतरेषां चानुपलब्धेः॥ २॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि महदादीनि न तानि वेदे लोके चोपलभ्यन्ते, भूतेन्द्रियाणि तावत् लोकवेदप्रसिद्धत्वात् शक्यन्ते स्मर्तुम्।

विरुद्धमपौरुषेयत्वात् पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थे स्मृतितन्मूलानुभवयोः कल्पनया प्रामाण्यं स्थेयमिति व्यवहितम्, परतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः, श्रुतिस्मृत्योर्विशेष इत्यक्षरार्थः। समयोर्विरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं बाध्यमिह स्वतःपरतःप्रामाण्यवैषम्यात् झटिति निश्चितप्रामाण्येन चानुपसञ्जातविरोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेर्बाध इति भावः। तस्मादिति विप्रकर्षादित्यर्थः, भ्रान्तिमूलत्वसम्भवादिति भावः॥

महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राण्यप्रसिद्धानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह। इतरेषां चेति। ननु महत

अलोकवेदप्रसिद्धत्वात्तु महदादीनां षष्ठस्यैवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते। यदपि क्वचित् तत्परमिव श्रवणमवभासते तदप्यतत्परं व्याख्यातं 'आनुमानिकमप्येकेषा' इत्यत्र। कार्य्यस्मृतेरप्रामाण्यात् कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः, तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः। तर्कावष्टम्भन्तु न विलक्षणत्वादित्यारभ्योन्मथिष्यति॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः॥ ३॥

एतेन साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति, तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं महदादीनि च कार्य्याणि अलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते। नन्वेवं सति समानन्यायत्वात् पूर्वेणैवैतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते, अस्ति ह्यत्राभ्यधिका शङ्का सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति "त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं" इत्यादिना चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं

परमव्यक्तमिति श्रुतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत आह। यदपीति। सूत्रतात्पर्यमाह। कार्येति। सांख्यस्मृतेर्महदादिष्विव प्रधानेऽपि प्रामाण्यं नेति निश्चीयत इत्यर्थः। सांख्यस्मृतिबाधेऽपि तदुक्तयुक्तीनां कथं बाध इत्यत आह। तर्केति॥

अध्ययनपूर्वकसमन्वयः प्रधानमवादियोगस्मृत्या विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वन्यायमतिदिशति। एतेन योगः प्रत्युक्तः। अतिदेशत्वात् पूर्ववत् सङ्गत्यादिकं द्रष्टव्यं। पूर्वोक्तानुक्तनिरासं पूर्वपक्षमाह। अस्ति त्वत्रेति। निदिध्यासनं योगः। त्रीणि उरोग्रीवाशिरांस्युन्नतानि यस्मिन् शरीरे। तत्तथा उन्नतमिति पाठे वक्षःस्थलं, यस्मिन्निति शेषः। न केवलं योगे विधिः किन्तु योगस्य

योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते, लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते, "ता योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणा" इति, "विद्यामेता योगविधिञ्च कृत्स्न" इति चैवमादीनि। योगशास्त्रेऽपि "अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योग." इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायो योगः' इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते, अत सम्प्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति। इयमप्यधिका शङ्कातिदेशेन निवर्त्यते अर्थैकदेशसम्प्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्ते पूर्वोक्ताया दर्शनात्। सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु साङ्ख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणाय यत्न. कृत साङ्ख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ, तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपा

ज्ञापकान्यर्थवादवाक्यान्यपि सन्तीत्याह। लिङ्गानि चेति। ता पूर्वोक्ता धारणा योगविदो योग परम तप इति मन्यन्ते। उक्तामेता ब्रह्मविद्या योगविधि ध्यानप्रकारञ्च मृत्युप्रसादान्नचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्त इति सम्बन्धः। योगस्मृति प्रधानादितत्त्वांशेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या। सम्प्रतिपन्न प्रामाणिको ऽर्थैकदेशो योगरूपो यस्यास्तस्यादित्यर्थ। अष्टका कर्तव्या गुरुरनुगन्तव्य इत्यादिस्मृतीना वेदाविरुद्धार्थकत्वान्मूलश्रुत्यनुमानेन प्रामाण्यमुक्तं प्रमाणलक्षणे। एवं योगस्मृतेर्योगे प्रामाण्यात्तत्त्वांशेऽपि प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति। इयमिति। ननु बौद्धादिस्मृतयोऽप्येवं किमिति न निराकृता इत्यत आह। सतीष्वपीति। तासा प्रतारकत्वेन प्रसिद्धत्वाच्छिष्टै परिगृहीतत्वाद्वेदबाह्यत्वाच्चात्रोपे

र्यैरिति। निराकरणन्तु न साङ्ख्यस्मृतिज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति। श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकविज्ञानादन्यन्नि श्रेयससाधनं वारयति "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति। द्वैतिनो हि ते साङ्ख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः। यत्तु दर्शनमुक्तं तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानञ्च साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्येते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यं, येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव साङ्ख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वं। तद्यथाऽसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन साङ्ख्यैरभ्युपगम्यते। तथा च योगैरपि "अथ परिव्राट् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः" इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते। एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि, तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेत्, उपकुर्वन्तु नाम तत्त्व

त्वेति। तत्कारणमिति। तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं साङ्ख्ययोगाभ्यां विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः। समूलत्वे स्मृतिद्वयस्य निरासः किमिति कृत इत्यत आह। निराकरणन्त्विति। इति हेतोः, कृतमिति शेषः। प्रत्यासत्तेरिति श्रुतिस्थसाङ्ख्ययोगशब्दयोः स्वजातीयस्मृत्यर्थग्राहित्वादिति यावत्। किं सर्वांशेषु स्मृत्यप्रामाण्यं नेत्याह। येन त्वंशेनेति। ब्रह्मवादस्य कणभक्षादिभिर्विरोधमाशङ्क्यातिदिशति। एतेनेति। श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः। उपकारकबाधो न युक्त इत्याशङ्क्य योऽयं उपकारक इ न

ज्ञानन्तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इत्येवमादिश्रुतिभ्यः॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात्॥ ४॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तं कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः, तर्कनिमित्त इदानीमाक्षेपः परिह्रियते। कुतः पुनरस्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः। ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति, भवेदयमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः, परिनिष्पन्नरूपन्तु ब्रह्मावगम्यते। परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तराणामस्त्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु। यथा च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा नीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव श्रुतिर्नीयते। दृष्टसाधर्म्येण चादृष्टमर्थं समर्पयन्ती युक्तिरनुभवस्य सन्निकृष्यते, विप्रकृष्यते

नाथ्य किन्तु तत्त्वात इत्याह। तान्यपीति। तर्कोऽनुमानं, तदनुग्राहिका युक्तिरुपपत्तिः॥

स्मृतीनामप्रामाण्यापत्त्याभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तविलक्षणत्वात् इत्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह। ब्रह्मास्येति। पूर्वपक्षमाक्षिपति। कुत पुनरिति। अनवकाशे हेतुमाह। ननु धर्म इवेति। प्रमाणान्तरानपेक्षे वेदैकसमधिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्मकतर्कस्याप्रवेशात्तेनाक्षेपस्यानवकाशः, भिन्नविषयत्वात् तर्कवेदयोरित्यर्थः।

तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थमभिधानात्। अनुभवावसानञ्च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतयेष्यते। श्रुतिरपि "श्रोतव्यो मन्तव्य" इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादर्तव्यं दर्शयति, अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रियते, न विलक्षणत्वादस्येति। यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते। कस्माद्विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्या। इदं हि ब्रह्म कार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणं अचेतनमशुद्धञ्च दृश्यते, ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धञ्च श्रूयते। न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः, न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति, शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः, मृदैव तु मृदन्विताः विकाराः प्रक्रियन्ते सुवर्णेन सुवर्णान्विताः,

सिद्धस्य मानान्तरगम्यत्वादेकविषयत्वाद्विरोध इति पूर्वपक्षं समर्थयते। भवद्वयमिति। अवष्टम्भो दृष्टान्तः, नन्वेकविषयत्वेन विरोधेऽपि श्रुतिविरोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामित्यत आह। यथा चेति। प्रबलश्रुत्या दुर्बलश्रुतिबाधवदन्तिरङ्कामानान्तरेण लक्षणादृत्त्या सावकाशश्रुतिनयनं युक्तमित्यर्थः। किञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रधानस्यान्तरङ्गं तर्कस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन प्रधानवदपरोक्षार्थविषयत्वात्, शब्दस्तु परोक्षार्थकत्वाद्बहिरङ्गमतस्तर्केण बाध्य इत्याह। दृष्टेति। ऐतिह्यमात्रेण परोक्षतयेति यावत्। अनुभवस्य प्राधान्यं दर्शयति। अनुभवावसानञ्चेति। नैषा तर्केण मतिरित्यर्थवादेन तर्कस्य निषेधमाशङ्क्य विधिविरोधान्नैवमित्याह। श्रुतिरपीति। एवं पूर्वपक्षं सम्भाव्य चेतनब्रह्मकारणत्वादिवेदान्तसमन्वयः, क्षित्यादिकं न चेतनप्रकृतिकं कार्यद्रव्यत्वात् घटवदिति साङ्ख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे स्मृतेर्मूलाभावात् दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन प्राबल्यात्तेन विरुध्यत इति प्रत्यु

तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः, ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चास्य जगतोऽशुद्ध्यचेतनत्वदर्शनादवगन्तव्यम्। अशुद्धं हीदं जगत् सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात् स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चत्वाच्च। अचेतनञ्चेदं जगत् चेतनं प्रति कार्यकरणभावेनोपकरणभावोपगमात्, न हि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति, न हि प्रदीपौ परस्परस्योपकुरुतः। ननु चेतनमपि कार्यकरणं स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरुपकरिष्यति, न, स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात्। यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहो बुद्ध्यादिरचेतनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति न तु स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्य उपकरोत्यपकरोति वा, निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति साङ्ख्या मन्यन्ते, तस्मादचेतनं कार्यकरणम्। न च काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमा-

---

दाहरणेन पूर्वपक्षयति। न विलक्षणत्वादिति। पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयसिद्धिः तदसिद्धिश्चेति पूर्ववत् फलं, जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात् यद्यद्विलक्षणं तन्न तत्प्रकृतिकं यथा मृद्विलक्षणा रुचकादय इत्यर्थः। सुखदुःखमोहाः सत्त्वरजस्तमांसि, तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मकसामान्यप्रकृतिकं तदन्वितत्वात् यदित्थं तत्तथा यथा मृदन्विता घटादय इत्याह। मृदेवेति। विलक्षणत्वं साधयति। ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चेति। यथा हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिसपत्न्युपपतीनां प्रीतिपरितापविषादादीन् करोति एवमन्येऽपि भावा द्रष्टव्याः। तत्र प्रीतिः सुखं, परिताप

णमस्ति, प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनविभागो लोके, तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वान्नेदं जगत् तत्प्रकृतिकम्। योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्वा जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्बलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमयिष्यामि प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात् अविभावनन्तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भविष्यति, यथा स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वापमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्य न विभाव्यते,एव काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्य नविभावयिष्यते। एतस्मादेव च विभावितत्वाविभावितत्वकृतात् विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्याञ्च कार्यकरणानामात्मनाञ्च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोत्स्यते। यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मासमूपौदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात् परस्परोपकारित्व भवत्येव मिहापि भविष्यति,प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोत्स्यत इति। तेनापि,कथञ्चिच्चेतनत्वाचेतनत्वलक्षण विलक्षणत्व परिहृियेत। शुद्ध्यशुद्धित्व-

शोक, विषादो भ्रम, आदिपदात् रागादिग्रह। उभयोश्चेतनत्वेन साम्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्ययुक्तम्। स्वामिभृत्ययोर्व्यभिचारादिति शङ्कते। ननु चेतनमपीति। भृत्यदेहस्यैव स्वामिचेतनोपकारकत्वान्न व्यभिचार इत्याह। नेत्यादिना। उत्कर्षापकर्षशून्यत्वाच्चेतनाना मिथो नोपकारकत्वमित्याह। निरतिशया इति। तस्मादुपकारकत्वात्। श्रुतचेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगच्चेतनमेवेत्येकदेशिमतमुत्थापयति। योऽपीति। घटादेश्चेतनत्वमनुपलब्धिबाधित इत्यत आह। अविभावनन्त्विति। अतः कारणान्यपरिणामत्वात् सतोऽपि चैतन्यस्यानुपलब्धिरित्यर्थः। अन्तःकरणादन्यस्य वृत्त्युपरागदशायामेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नि-

लक्षणन्तु विलक्षणत्वं नैव परिच्छिद्यते, न चेतरदपि विलक्षणत्वं परिच्छेत्तुं शक्यत इत्याह। तथात्वञ्च शब्दादिति। अवगम्यमानमिव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनः चेतनत्व चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोच्यते, तच्च शब्देनैव निकृष्यते, यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते। तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति। शब्द एव विज्ञानञ्चाविज्ञानं चेति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयन् चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति। ननु चेतनत्वमपि क्वचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते यथा, “मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्” इति, “तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त” इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः, इन्द्रियविषयापि “ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः” इति “ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गाय” इति चैवमाद्येन्द्रियविषयेति। अत उत्तरं पठति॥

स्थिते तु भावे। इत्यभावे चैतन्यानभिव्यक्तौ दृष्टान्तः। यथेति। आत्मानात्मनोश्चेतनत्वे स्वस्वामिभावं कुत इत्यत आह। एतस्मादेवेति। साम्येति प्रातिस्विकस्वरूपविशेषापेक्षोपयोगित्वे दृष्टान्तः। यथा चेति। चेतनाचेतनभेदः कथमित्यत आह। प्रविभागेति। चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः। सर्वस्य चेतनत्वमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य भाष्ये परिहरति। तेनापि कथञ्चिदिति। अङ्गीकारं त्यक्त्वा सूत्रशेषेण परिहरति। न चेत्यादिना। इतरच्चेतनाचेतनरूपं वैलक्षण्यं तथात्वशब्दार्थः। श्रुतार्थापत्तिः शब्देन बाध्येति भावः। श्रुतिसाहाय्यान्न बाध्येत्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते। नन्विति॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपनुदति। न खलु मृदब्रवीदित्येवंजातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयं यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः। मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतनादेवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रम्। कस्माद्विशेषानुगतिभ्याम्। विशेषो हि भोक्तॄणां भूतेन्द्रियाणाञ्च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः, सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत। अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशङ्काविनिवृत्तये अधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिषन्ति "(कौ०२।१४) एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना" इति "(कौ०२।१४) ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा" इति च। अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतनादेवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति, प्राणसंवादवाक्यशेषे च "ते ह प्राणाः

मृदादीनां वक्तृत्वादिश्रुतेस्तदभिमानिविषयत्वात् तथा विज्ञानं चाविज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागशब्दस्योपचरितार्थत्वं न युक्तमिति साङ्ख्यसमाधत्ते। अभिमानीति। संवदनं विवदं, न भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते। लोकवेदप्रसिद्धविभागबाधायोगादित्यर्थः। विशेषपदस्यार्थान्तरमाह। अपि चेति। अहंश्रेयसे स्वश्रेष्ठत्वाय प्राणा विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनत्वाचिदेवताशब्देन विशेषितत्वात्, प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः। प्राणे निःश्रेयसं श्रेष्ठत्वं विदित्वा

प्रजापतिं पितरमेत्योचु” इति श्रेष्ठत्वनिर्द्धारणाय प्रजापतिगमनं तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रैष्ठ्यप्रतिपत्तिः, “तस्मै बलिहरणं” इति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति। ‘तत्तेज ऐक्षत” इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यं, तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्ते प्रतिविधत्ते ॥

दृश्यते तु ॥६॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति, यदुक्तं विलक्षणत्वान्नेदं जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमिति नायमेकान्तो दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनाम्। नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि

प्राणाधीना जाता इत्यर्थः। अनुगतिं बहुधा व्याचष्टे। अनुगताश्चेति। तस्मै प्राणाय, बलिहरणं वागादिभिः स्वीयवशिष्ठत्वादिगुणसमर्पणं कृतम्। तेजआदीनामीक्षणं त्वीक्षत्यधिकरणे चेतननिष्ठतया व्याख्यातं इति द्रष्टव्यमित्यर्थः। यस्मान्नास्ति जगतश्चेतनत्वं तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारः ॥

किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुः बहुवैलक्षण्यं वा। आद्ये व्यभिचारमाह। नायमेकान्तो दृश्यते हीति। हेतोरनन्त्याद् व्यभिचार इति शङ्कते। नन्विति। यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति व्यभिचार इत्याह। उच्यत इति। शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणित्वाप्राणित्वरूपं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः।

अचेतनान्येव वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीत्युच्यते, एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किञ्चिन्नेत्यस्त्येव वैलक्षण्यम्। महांश्च पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपादिभेदात्, तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च, अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत। अथोच्येत अस्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां च वृश्चिकादिष्विति, ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते। विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयत उत यस्य कस्यचित् अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम्। प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः। न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकार इति भवति। द्वितीये चासिद्धत्वं, दृश्यते

द्वितीयेऽपि तत्र न व्यभिचारमाह। महानिति। पारिणामिकः केशादीनां स्वगतपरिणामात्मक इत्यर्थः। किञ्च ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं वदता वक्तव्यं किमात्यन्तिकं यत्किञ्चिद्वेति, आद्ये दोषमाह। अत्यन्तेति। द्वितीयमाशङ्क्य ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात् प्रकृतिविकृतित्वसिद्धिरित्याह। अथेत्यादिना। विलक्षणत्वं विकल्प्य दूषणान्तरमाह। विलक्षणत्वेनेत्यादिना। जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरननुवर्तमानत्वं ब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्वसाम्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात् तदसङ्गतमित्याह। प्रथमे इति। तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति। न च जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमचेतनत्वादविद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यम्, अना-

हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तम् । लक्षणान्तरेण च दृष्टान्ताभावः, किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मकारणवादिनं प्रत्युदाह्रियेत, समस्तस्यास्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वात् ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि सम्भवेयुरिति तदपि मनोरथमात्रं, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनाम्, आगममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् । तथा च श्रुतिः,
"नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ"
इति । "को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् इयं विसृष्टिर्यत आबभूव"

दित्वस्योपाधित्वात् । न च ध्वंसे साध्यव्यापकता, तस्यापि कार्यत्वस्याऽऽरात्मकस्य भावत्वे सब्रह्मप्रकृतिकत्वादभावत्वपक्षे चानादिमत्त्वस्योपाधित्वादिति, सम्प्रति कल्पत्रयसाधारणं दोषमाह । आगमेति, पूर्वोक्तमनूद्य ब्रह्मणः शुष्कतर्कविषयत्वासम्भवान्न तर्केणाक्षेप इत्याह । यत्तूक्तमित्यादिना । लिङ्गसादृश्यपदप्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमानोपमानशब्दानामगोचरः, ब्रह्म लक्षणया वेदैकवेद्यमित्यर्थः । एषा ब्रह्मणि मतिस्तर्केण स्वतन्त्रेण नापनेया न सम्पादनीया । यद्वा कुतर्केण न बाधनीया कुतार्किकादन्येनैव वेदविदाचार्येण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानायानुभवाय फलाय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतसम्प्रति मृत्योर्वचनम् । इयं विविधा सृष्टिर्यत आ समन्तादभूत् तं को वा अद्धा साक्षाद्वेद, तिष्ठतु वेदनं क इह लोके प्रवोचत्, प्रावोचच्छान्दसो दीर्घलोपः, यथावदुक्तापि नास्तीत्यर्थः । प्रभव

इति चैतौ अन्यौ सिद्धानामपीश्वराणां दुर्बोधता जगत्कारणस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति

"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्" ॥ इति
"अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते" । इति च
"न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः" ॥ इति

चैवंजातीयका । यदपि श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्शयतीत्युक्तम् नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्रात्मलाभः सम्भवति, श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाङ्गत्वेनाश्रीयते, स्वप्नान्तबुद्धान्तयोरुभयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं सम्प्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्मना सम्पत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य च ब्रह्मप्रभवत्वात् कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः । तर्काप्रतिष्ठानादिति च केवलस्य तर्कस्य

जन्म न विदुः मम सर्वादित्वेन जन्माभावात् । मिषेण मननविधिव्याजेन, शुष्कः श्रुत्यनपेक्षः । श्रुत्या तत्त्वे निश्चिते सत्यनु पश्चात् पुरुषदोषस्यासम्भावनादेर्निरासाय गृहीतः श्रुत्यनुगृहीतस्तमाह । स्वप्नान्तेति । जीवस्यावस्थात्रयतो देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यमसम्भावि हि तथा हि प्रमाणविरोधप्रपञ्चस्याद्वितीयत्वमयुक्तमित्येवं श्रौतार्थासम्भावनायां तन्निरासाय सर्वास्ववस्थास्वात्मनोऽनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थाभिरनन्वागतत्वमसङ्गत्वं अवस्थानां स्वाभाविकत्वे क्रौष्ण्यवदात्माव्यभिचारायोगात् सुषुप्तौ प्रपञ्चस्यान्वयभावे कृता सौम्येत्यादिनाऽभेददर्शनाद्धि निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यसम्भवः, यथा घटादयो मृदभिन्नास्तथा जगद्ब्रह्माभिन्नं तज्जत्वादित्यादितर्कः

विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति। योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि विज्ञानं चाविज्ञानं चेति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम्। परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते, कथं परमकारणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवदिति। तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वात्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते। प्रत्युक्तत्वात्तु, विलक्षणत्वस्य यथाश्रुत्यैव चेतनं कारणं ग्रहीतव्यं भवति॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्॥ ७॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्या-

आत्मीयेन इत्यर्थः। इतोऽन्यादृशतर्कस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चानुकूलत्वाच्च तर्केणाक्षेपावकाश इति भावः। ब्रह्मणि शुष्कतर्कस्याप्रवेशे सूत्रसम्मतमित्याह। तर्काप्रतिष्ठानादिति। विप्रलम्भकत्वमप्रमाणकत्वम्। यदुक्तमेकदेशिना सर्वस्य जगतश्चेतनत्वोक्तौ विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दूषणं साङ्ख्येन तत्र तत्र तेनैकदेशिना विभागश्रुतेश्चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यां योजयितुं शक्यत्वात्, साङ्ख्यस्य त्विदं दूषणं वज्रलेपायते प्रधानकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासम्भवादित्याह। योऽपीत्यादिना सिद्धान्ते चेतनाचेतनवैलक्षण्याधिकारे कथं ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यत आह। प्रत्युक्तत्वादिति। अप्रयोजकत्वव्यभिचाराभ्यां निरस्तत्वादित्यर्थः॥

कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव स्यात् स्वाविकृतकारणात्मना सत्त्वायोगादि

चेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत, असत् तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत, अनिष्टञ्चैतत् सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत्, नैष दोषः, प्रतिषेधमात्रत्वात्, प्रतिषेधमात्रं हीदं नास्य प्रतिषेध्यमस्ति, न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति, कथं, यथैव हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मना सत् एवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते। न हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति, "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्व्वं वेद" इत्यादिश्रवणात्। कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम्। ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणं, वाढं, न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं वास्तीति, तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति। विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे वक्ष्यामः॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम्॥ ८॥

अत्राह, यदि स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशु-

त्पत्तिसिद्धान्तापत्तिमाशङ्क्य मिथ्यात्वात् कार्यस्य कालत्रयेऽपि कारणात्मना सत्त्वमविरुद्धमिति समाधत्ते। असदिति। चेदित्यादिना असत्त्वादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः। कार्यस्य स्वातन्त्र्याभावे श्रुतिमाह। सर्वन्तमिति। मिथ्यात्वमजानतः शङ्कामनूद्य परिहरति। नन्वित्यादिना। विस्तरेण चैतदिति मिथ्यात्वमित्यर्थः।

सत्कार्यवादसिद्ध्यर्थं कार्यभेदे कारणस्यापि कार्यवदशुद्ध्यादिप्रसङ्ग

शुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत, तदापीतौ प्रलये प्रतिसंसृज्यमानं कार्यं कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपताप्रसङ्गात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणमित्यसमञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम्। अपि च समस्तस्य विभागस्याविभागगतेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावात् भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसम्। अपि च भोक्तॄणां परेण ब्रह्मणा अविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसम्। अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत, एवमप्यपीतिश्च न सम्भवति, कारणाव्यतिरिक्तं च कार्यं न सम्भवतीत्यसमञ्जसमेवेति। अत्रोच्यते।

[illegible] सूत्रं व्याचष्टे। अत्राहेति। [illegible] कार्यं [illegible] यथा जलं लवणम् [illegible] जलं दूषयति तद्वदित्यर्थः। [illegible] दोषान्तरमाह। अपि चेति। सर्वस्य कार्यस्यापीतौ [illegible] इत्यर्थः। दोषान्तरमाह। अपि चेति। [illegible] प्रलयेऽपि भोक्तॄणामुत्पत्तौ तद्वदेव मुक्तानामप्युत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः। पक्षान्तरमाशङ्क्याह। अथेति। [illegible] अपीतावपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तर्हि स्थितिकालवल्लयाभावप्रसङ्गात् [illegible] सर्वथाप्यसमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः॥

अपीतौ जगत् स्वकारणं न दूषयति कारणीभूतमृदादिष्वपि [illegible]

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति यत्तावदभिहितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, तददूषणं, कस्मात् दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ताः यथा कारणमपिगच्छत् कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति, तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपि गच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतौ आत्मीयेन धर्मेण संसृजति । त्वत्पक्षस्य तु न कश्चित् दृष्टान्तोऽस्ति, अपीतिरेव हि न सम्भवेत् यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत, अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कारणस्य कार्यात्मत्वं, आरम्भणशब्दादिभ्य इति वक्ष्यामः। अत्यल्पञ्चेदमुच्यते, कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण

घटादिवदिति । सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । नैवेत्यादिना । अपिगच्छत् का[illegible] समाने, विभागावस्था स्थितिकालः, [illegible] मधुरजल लवणादा [illegible] प्राप्तिसत्ताम. । [illegible] दूषकत्वं कार्यस्य स्थितिः [illegible] । अपीतिरेवेति । [illegible] कार्यं तद्धर्मेण कारणस्य योगो न सम्भवति धर्म [illegible] धर्मिणामभेदात्वादिति भावः । ननु सत्कार्यवादे लयेऽपि कार्यस्य कारणाभेदेन [illegible] दूषकत्वं [illegible] । [illegible] ऽपीति । [illegible] मभेदात् [illegible] कार्यधर्मवत्त्वं तद्व [illegible] पृथक् [illegible] । [illegible]तावपि [illegible]

कारणं संसृजेदिति स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं श्राव्यते। तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणाञ्चाविद्याध्यारोपितत्वान्न तैः कारणं संसृज्यत इति अपीतावपि स समानः। अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः, यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति। यथा च स्वप्नदृगेकः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यते प्रबोधसम्प्रसादयोरनन्वागतत्वात्, एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते। मायामात्रं ह्येतत् परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेनेति। अत्रोक्तं वेदान्तार्थसम्प्रदायविद्भिराचार्यैः।

प्रतिबन्धं समाधत्ते। स्थितावपीति। परिणामदृष्टान्तमाश्रित्य विवर्त्तदृष्टान्तं व्याचष्टे। अस्ति चेति। मायाया अनुपादानत्वमवस्था दृष्टान्तमाह। यथेति। [illegible] स्वप्नकाले [illegible] दृष्टान्तमाह। प्रबोधेति। जाग्रत्सुषुप्तौ स्वप्ने चात्मनोऽन्वयाद् तत्कालेऽन्यधर्मं [illegible]। यदाऽयम् जीवोऽवस्थात्रयेणाभिसंबध्यते तदा परमात्मा किं बाध्यत इति दार्ष्टान्तिकमाह। एवमिति। यदा [illegible] ईश्वरस्यावस्थात्रयं [illegible] उपसंहरति। मायेति। यदा [illegible] प्रबुध्यते मायाभिन्नो भवति तदा [illegible]

"अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा"। इति

तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग इति तदयुक्तम्। यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्ययमप्यदोषः दृष्टान्तभावादेव, यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् पूर्ववत् पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति। श्रुतिश्चात्र भवति "इमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे" इति। त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्तीति। यथा ह्यविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहतः स्थितौ दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते। एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्ग

इत्यर्थः। फलितमाह। तत्रेति। द्वितीयमपसिद्धान्तमनूद्य तेनैव दृष्टान्तेन परिहरति। यत्पुनरिति। सुषुप्तावज्ञानसत्त्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च मानमाह। श्रुतिश्चेति। सति ब्रह्मणि सम्पद्य एकीभूय न विदुरित्यज्ञानोक्तिः, त इह सुषुप्तेः प्राक् प्रबोधे येन येन जात्यादिना विभक्ता भवन्ति तदा पुनरुत्थाने तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः। ननु सुषुप्तौ पुनर्विभागस्याज्ञानसत्त्वेऽपि प्रलये सर्वप्रकृतौ तत्सत्त्वं कुत इत्यत आह। यथा हीति। यथा सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्वज्ञानशक्तिरस्ति एवमपीतौ महाप्रलयेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसत्त्वात् पुनः सृष्टिविभागशक्ति-

प्रत्युक्तः, सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात्। यः पुनरयमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि विभागेनैव पश्चेत् प्रधानवदवतिष्ठेतेति सोऽप्यभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः, तस्मात् सम्बद्धमिदमौपनिषदं दर्शनम्।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः प्रादुःष्युः कथमित्युच्यते यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात् प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्, अतएव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात् समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः, तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्, तद्वत् प्रसङ्गोऽपि समानः, तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य

रनुमास्यते। यत्र स्थिताविद्यानो मिथ्याज्ञानकार्ये विभागव्यवहारे कारण-बोधाभावात् स्वप्नान्तवदबाधितो दृश्यते, अतः कार्यदर्शनात् कारणसत्त्व-सिद्धिरित्यर्थः। अज्ञानां जीवानां महाप्रलयेऽप्यज्ञाननाशानियमात् पुन-र्जन्मनियम इति भावः। एतेनेति जन्मकारणाज्ञानसद्भावेनेत्यर्थः।

वैलक्षण्यादीनां सांख्यपक्षेऽपि दोषत्वादाभासत्वमित्याह। स्वपक्षेति। एतं व्याचष्टे। कथमिति। प्रादुःष्युः प्रादुर्भवेयुः, अत एवेति सत्कार्यस्य विरुद्धकारणात्मना सम्बन्धानात्, सांख्यस्यैवायं दोषो न कार्यमिथ्यात्ववादिन इति मन्तव्यम्। अपीताविति पूर्वोक्तदोष-

कुतश्चोपादानमिदमस्येति प्राक् प्रलयात् प्रति पुरुषं ये नियता भोगा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते कारणाभावात्; विनैव च कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसामान्यात् मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः । अथ केचिद्दोषाः प्रलयेऽप्यविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत्, ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन् पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषतामेवैषां द्रढयति अवश्याश्रयितव्यत्वात् ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यं, यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिताः सम्भवन्त्युत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् । तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का आभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते, तैरप्युत्प्रेक्षितास्तदन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यं समाश्रयितुं पुरुषमतिवैरूप्यात् ।

भावप्रसङ्गाच्च । यथा पीताविति । कार्यवत्प्रधानस्य रूपादिमत्त्वप्रसङ्ग । इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यस्य नेत्यनियमः । बद्धमुक्तव्यवस्था च यदि सत्त्वकार्यं ज्ञानं तर्हि भेदः बद्धमुक्तयोरिति । प्रधाने लीयमाने बद्धानां भेदस्तु न लीयते, सत्त्वकार्यत्वे तर्हि अनयोर्भेदः प्रधानस्य कार्यत्वव्याघात इत्यर्थः ।

किञ्च तर्कस्य यथार्थत्वनिश्चयेन निर्दोषपदार्थज्ञानं वा न वाच्य इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादपीति । पुरुषमतीनां विचित्रत्वेऽपि कपिलस्य

अथ कस्यचित् प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्य अन्यस्य वा सम्म-
तस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत, एवमपि अप्रतिष्ठितत्वमेव,
प्रसिद्धमाहात्म्याभिमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभु-
क्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात्। अथोच्येत अन्यथा वय-
मनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति, न हि प्रतिष्ठि-
तस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुं, एतदपि हि तर्काणा-
मप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते। केषांचित्तर्काणा-
मप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयकानां तर्काणा-
मप्रतिष्ठितत्वकल्पनात्। सर्वतर्काप्रतिष्ठायां च लोकव्य-
वहारोच्छेदप्रसङ्गः। अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन ह्यनागते-
ऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको
दृश्यते। श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्य-

सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्कोऽविचाल इति शङ्कते। अथेति। कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा इति न्यायेन परिहरति। एवमपीति। उत्तरभाष्यस्य सङ्ग्रहभागं व्याचष्टे। अथोच्यतेति। [illegible]तर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽपि [illegible] कश्चित् तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति तेन प्रधानमनुमेयमित्यर्थः। ननु सोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कत्वात् [illegible] इत्यत आह। न हीति। [illegible] तर्कः प्रतिष्ठितो न वा, [illegible], द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणामप्रतिष्ठितत्व[illegible]। एतदपीति। [illegible] [illegible] आह। अतीतेति। [illegible]

र्थनिर्द्धारणा तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते। मनुरपि चैवमेव मन्यते-

"प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम्।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता"॥ इति
"आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः"॥ इति च-

ब्रुवन्। अयमेव च तर्कस्यालङ्कारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम, एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति। न हि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यमिति किञ्चिदस्ति प्रमाणं, तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः। यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षस्तर्कस्य, न हीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्र-

सामान्येन पाकत्वादिना आगतविषये पाकादौ सुखदःखहेतुत्वानुमितवत् प्रवृत्त्यादिरित्यर्थः। किञ्च पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तर्केणैव वाक्यतात्पर्यनिर्णयस्य क्रियमाणत्वात् तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह। श्रुत्यर्थेति। मनुरपि केषाञ्चित् तर्काणां प्रतिष्ठां मन्यत इत्याह। मनुरिति। धर्मस्य शुद्धिरबाधो वेदनिर्णयः। कस्यचित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति। अयमेवेति। सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः। पूर्वपक्षतर्कवत् सिद्धान्ततर्कोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कत्वाविशेषादिति वदन्तं उपहसति। न हीति। कस्मिंश्चित् तर्कस्याप्रतिष्ठायामपि जगत्कारणविषये तर्कस्य स्वातन्त्र्य

त्यक्षस्य गोचरो लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चावो-चाम। अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः, तच्च सम्यक् ज्ञानमेकरूपं वस्तुतन्त्रत्वात्, एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थः लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यक् ज्ञानमित्युच्यते यथाऽग्निरुष्ण इति, तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना, तर्कज्ञानानां त्वन्योन्यविरोधात् प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः, यद्धि केनचित्तार्किकेणेदमेव सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं तदपरेण व्युत्थाप्यते, तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति च प्रसिद्धं लोके कथमेकरूपानवस्थित-विषयं तर्कप्रभवं सम्यक् ज्ञानं भवेत्। न च प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतः, येन तदीयं मतं सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि। न च शक्यन्ते

मानोति सूत्रशेषं व्याचष्टे। यद्यपीत्यादिना। अतिगम्भीरत्वं ब्रह्मणो वेदान्तमानागम्यत्वम्। भावस्य जगत्कारणस्य, याथात्म्यमद्वयत्वं, मुक्ति-निबन्धनं मुक्तिसाधनम्। परमानन्दरूपत्वं दर्शयति। रूपादीति। अपि मोक्षो मुक्तस्वभाव इत्यर्थान्तरमाह। अपि चेत्यादिना। एकरूपवस्तु-ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्यं तत् किं न स्यादित्यत आह। तत्रैवं सतीति। तर्कोत्थज्ञानानां मिथो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्वं सम्यग्ज्ञाने विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थः। एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत् तर्कप्र-भवं कथं सम्यक् ज्ञानं भवेदिति योजना। ननु सांख्यस्य श्रेष्ठत्वात् तज्-ज्ञानं सम्यगित्याशङ्क्य श्रेष्ठत्वमसिद्धमाह। न च प्रधानेति। ननु सर्वता-र्किकैर्मिलित्वा निश्चिता तर्कैर्या मतिर्मुक्तिहेतुरित्यत आह। न च शक्य-न्त इति। कस्मात् तर्कोत्थज्ञानानामप्ययोगात् तर्कैश्च वेदान्त

अतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन् देशे काले च समाहर्तुं, येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यङ्मतिरिति स्यात्, वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेः, तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वम् अतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैः अपह्नोतुमशक्यम्, अतः सिद्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम्, अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत, अत आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥१२॥

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात् गुरुतरतर्कबलोपेतत्वात् वेदानुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात् प्रधानकारणवादं तावद्व्यपाश्रित्य यस्तर्कनि

संसारमोक्षो न युक्तस्तदभावे सम्यग्ज्ञानाभावेनानिर्मोक्षप्रसङ्गादिति व्यु-त्पत्त्यर्थं स्फुरति । अतोऽन्यत्रेति । समन्वयस्य तर्कैरविरोधे फलि-तमधिकरणार्थमुपसंहरति । अत आगमेति ।

ब्रह्म जगदुपादानमिति प्रधानं वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं य-द्विभु तत्र कृष्णोपादानमिति नैयायिकादिन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे सांख्यमतस्थानां सर्वकृष्णमतेऽपि वैशेषिकादीनां तर्कभीतिनामप्रति-षेधादीषद् वदतः स्वार्जितन्यायाद्विरुध्यत इति महाप्रदाहरणेन प्राप्नोति-दिशति । एतेनेति । फलं पूर्ववत् । तत्र सांख्यमतखण्डनेन परिकल्पित-न्यायविरोध इति ततो वैपरीत्येनापि सम्यग्वादिन्यायतः पूर्वोक्तसत्योक्त ।

मित्त आक्षेपो वेदान्तवाक्येषूद्भावितः स परिहृतः, इदानीमण्वादिवादव्यपाश्रयेणापि कैश्चिन्मन्दमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशङ्क्यत इत्यतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति, परिगृह्यन्त इति परिग्रहाः न परिग्रहा अपरिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता निराकृता द्रष्टव्याः, तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशङ्कितव्यं किञ्चिदस्ति। तुल्यमत्रापि परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकरणकारणम्॥

इदानीं [illegible] कारणवादम्। वैदिकस्येति। [illegible] मतेऽपि वेदान्तवाक्यस्य प्रत्यासन्न [illegible] द्व्यणुकादि [illegible] कार्यस्याशेषस्वीकार इति प्रबलत्वादुपदेश। अणुवादिनः [illegible] त्वेन दुर्बलत्वादतिदेश इत्यर्थः। किं निराकरणकारणमिति पृच्छ्य [illegible] मानीत्याह। तुल्यत्वादिति। कारणमेवाह। तुल्यमिति। [illegible] विभु- त्वाद्ब्रह्मोपादानं ब्रह्मेति तत्र प्रमाणाभावः [illegible] तथा [illegible]। महापरिमाणवत्त्वस्य सर्वसंयोगित्वस्य [illegible] स्य सिद्धेयेति द्रष्टव्यं, [illegible] तार्किकव्याख्येन [illegible] इति सिद्धम्। अद्वितीयात् ब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादी वेदान्तसमन्वयः [illegible] न हि [illegible] ऽभिन्न तस्माद्द्वितीयकार्याभिन्न यथा [illegible] घटप- टाविति तर्कविच्छिन्नभेद प्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति सन्देहे आशङ्क्य स र्वस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्ब्रह्मैव प्रतिष्ठितत्वात् [illegible] इति पूर्वपक्षार्थः।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्केणैवाक्षिप्यते। यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति, तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति, यथा मन्त्रार्थवादौ, तर्कोऽपि हि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् यथा धर्माधर्मयोः। किमतो यद्येवं अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः, कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति, उच्यते, प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागः, लोके भोक्ता च चेतनः शारीरः, भोग्याः शब्दादयो विषया इति। यथा भोक्ता देवदत्तः भोग्य ओदन इति तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत, यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावं आपद्येत, तयोश्चेत-

भोक्त्रापत्तेरिति। विरोधादद्वैतादिति पूर्वपक्षफलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः। अनधिगतार्थस्य श्रुत्या स्वार्थनिर्णयात् तर्केणाक्षेपो न युक्त इत्यत आह। यद्यपीति। मानान्तरायोग्यस्तु श्रुत्यर्थो भवत्याक्षेपः। यत्त्वद्वितीयब्रह्माभेदाज्जगदादीनामभेदो ब्रह्मोपादानत्वश्रुतिविषयः स आदित्यो यूप इत्यर्थवादार्थवन्मानान्तरयोग्य एवेति द्वैतप्रमाणैरपह्रियत इति समाधत्ते। यथापीति। अन्यपरत्वं गौणार्थत्वम्। स्वविषये जगद्भेदे तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वान्नाक्षेप इत्याह। तर्कोऽपीति। तर्कादिद्वैते प्रामाण्येऽपि नन्वन्वयविरोधे किमायातमिति पृच्छति। किमत इति। पूर्वपक्षी वक्ति। अत इति तर्कादेः प्रामाण्याद् द्वैतबाधकत्वं श्रुतेरयुक्तमित्यद्वैतब्रह्मणयबाधो युक्त इत्यर्थः। इममेवार्थं प्रश्नपूर्वकं वादयति, कथमित्यादिना। ननु भोक्तृभोग्ययोर्मिथ एकत्वं कीदृशमित्यत आह। तयोरिति। तयोरेकब्रह्माभेदमनयोरेकत्वं प्रसज्येत एकत्वा-

रेतरभावापत्तिः परमकारणात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् प्रस-ज्येत, न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम्। यथा त्वद्य भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टः तथातीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः, तस्मात् प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्या-भावप्रसङ्गात् अयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति चेत् कश्चिच्चोदयेत् तं प्रति ब्रूयात् स्याल्लोकवदिति, उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टत्वात्। तथा हि समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीची-तरङ्गबुद्बुदादीनां इतरेतरविभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्ष-णश्च व्यवहार उपलभ्यते। न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्य-त्वेऽपि तद्विकाराणां फेनतरङ्गादीनां इतरेतरभावापत्ति र्भवति, न च तेषामितरेतरभावानापत्तावपि समुद्रात्मनोऽन न्यत्वं भवति, एवमिहापि, न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतर-

---

रविषययोर्भेदे प्रत्यक्षादि भेदापत्तौ तत्र भेदो बाध्येतेत्यर्थः। दृष्टापत्ति दाप्येति। न चास्येति। श्रुतेर्मौख्यार्थत्वेन बाधकत्वाभिप्रायेण कार्यद्वैतस्या-बाधो न युक्त इत्यर्थः। ननु विभागस्याधुनिकत्वात् कालान्तरे कैवल्यस्या-बाध इत्यत आह। यथेति। अतीतानागतकाले भोक्त्रादिविभागाभा-वो कालत्वाद्वर्तमानकालवदित्यनुमानाद्विभागोऽनादिरनन्त इत्यर्थः। एवं प्राप्ते परिणामदृष्टान्तेनापातत: सिद्धान्तमाह। स्याल्लोकवदिति। ब्रह्मा-त्मनोऽपि कथमेकस्मादभिन्नानां परस्परानां मिथो भेदः कथं वा तेषां भेदे सतीतरस्माद्भिन्नत्वमित्यत्राह न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति न्यायेनाह। न चेति। एवं भोक्तृभोग्ययोर्मिथो भेदो ब्रह्माभेद एवेत्याह। एवमिहेति। जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाभावात् दृष्टान्तवैषम्यमिति मन्तव्ये। तथापीति। औपाधिकं जन्मास्तीति तरङ्गादिदृष्टान्तमाह। तथापीति। विभागो

भावापत्ति., न च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वमिति भविष्यति । यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्ति कार्योपाधिनिमित्तो विभागः आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्तः, इत्यतः परमकारणात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वेऽप्युपपन्नो भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तम् ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात् तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते । कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म, तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः

स्यात्, ब्रह्म तथापीत्यादिग्रन्थेन भोक्तुः परिहारः । ननु भोक्तृ प्रति तदेव विभाग कथमित्यत आह । कार्यमनुप्रविष्टस्येति । औपाधिकविभागे कल्पितमुपपद्यत इति । इत्यत इति एकब्रह्माभिन्नत्वेऽपि भोक्त्रादेस्तरङ्गादिवद्भेदान्नास्ति लोकवदद्वैतानेकाद्वैतयोः कथञ्चिदपि विरोध इत्यर्थः ॥

पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षं विवर्तवादेन सूत्रं समाधानमाह । तदनन्यत्वमिति । सूत्रार्थविशेषणाय वदति तदभ्युपगम्य परिहारयोः परिणामविवर्तावलम्ब्य नार्थभेदमाह । अभ्युपगम्येति । प्रत्यक्षादीनामौत्सर्गिकप्रामाण्यभङ्गी- ग्रुहण अनुवृत्तिप्रमाणानां परिणामदृष्टान्तेन भेदाभेदावुक्तौ तत्रावलम्बितत

कार्यस्यावगम्यते, कुतः आरम्भणशब्दादिभ्यः। आरम्भणशब्द-स्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति। एतदुक्तं भवति एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदञ्चनादिकं मृदात्मकत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत्, यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः शराव उदञ्चनञ्चेति न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति नामधेयमात्रं ह्येतदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः, तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दात् दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते। पुनश्च तेजोऽबन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोऽबन्न-कार्याणां तेजोऽबन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति "अपागादग्ने-

---

प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात् प्रबलं व्यावहारिकत्वे स्थाप्यते, तथा च मि-थ्याद्वैतग्राहिप्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्न बाधः, एकस्यां रज्ज्वां दण्डधारादिद्वैतद-र्शनादित्ययं शङ्का परिहार इति भावः, एवमद्वैतसमन्वयस्याविरोधार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वं साधयति। तस्मात् तयोरिति। सद्रूपैक्ये कार्यकारण-योर्व्याघात इत्यत आह। व्यतिरेकेणेति। कारणात् पृथक् सत्त्वशून्यत्वं कार्यस्य साध्यते नैक्यमित्यर्थः। वाचारभ्य नामधेयं विकारो न कार-णात् पृथक् अस्तीत्येवंकारार्थ इति श्रुतिं योजयति। एतदुक्तमिति। वा-रम्भणशब्दार्थमाह। पुनश्चेति। अपागात् अग्नित्वमपगतं कारण-

इत्येवं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं" इत्यादिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात् "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "तत्सत्यं स आत्मा" "तत्त्वमसि" "इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदं सर्वं" "आत्मैवेदं सर्वं" "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम् । न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यते, तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशानन्यत्वं, यथा च मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेण त्वनुपाख्यत्वात् एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यम् । नन्वनेकात्मकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽनेकशाखः एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म, अत एकत्वं नानात्वञ्चोभयमपि सत्यमेव, यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च नानात्वं, यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वं यथा च मृदात्मना एकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं

मात्रत्वात् त्रीणि तेजोऽबन्नानां रूपाणि रूपतन्मात्रात्मकानि सत्यं, तेषामपि सदात्मत्वात् सदेव सत्यमित्यभिप्रायः । जीवजगतोर्ब्रह्मानन्यत्वे प्रतिज्ञाबाध इत्यत्राह । न चान्यथेति । तयोरनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तावाह तस्माद्यथेति । प्रतिभासकालादित्यर्थः । दृष्टं प्रातीतिकं नष्टमनित्यं यत् स्वरूपं तद्रूपेणानुपाख्यत्वात् सत्तास्फूर्तिशून्यत्वादनन्यत्वमिति सम्बन्धः । युक्त्याद्वैतं समर्थ्य भेदाभेदमतमुत्थापयति । नन्विति । अनेकाभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तिभिः परिणामैर्युक्तमित्यर्थः । भेदाभेदमते सर्वव्यवस्थासिद्धिरत्यन्ताभेदे द्वैतमानबाध इत्यभिमन्यमानो दूषयति । नैवं स्यादिति एवकारवाचारम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्यत्वनिषेधात् परिणामवादः श्रुति-

तत्र एकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति, नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति। नैवं स्यात्, मृत्तिकेत्येव सत्यमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात्, वाचारम्भणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात्, दार्ष्टान्तिकेऽपि "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "तत्सत्यं" इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात्, "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात्। स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यं, अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमभ्युपगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्पद्यते रज्ज्वादिबुद्धय इव सर्पादिबुद्धीनाम्। बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति,

---

बाध्य इत्यर्थः। किञ्च संसारस्य सत्यत्वे तद्विशिष्टस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योपदेशो न स्याद्विरोधादित्याह। स आत्मेति। एकत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यमित्युपदेशार्थमित्याशङ्क्यासीतिपदविरोधान्मैवमित्याह। स्वयमिति। अतस्तत्त्वज्ञानबाध्यत्वात् संसारित्वं मिथ्येत्याह। अतश्चेति, स्वतःसिद्धोपदेशादित्यर्थः। यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति, तत् किं ज्ञानादूर्ध्वं व्यवहारार्थं प्राग्वा नाद्य इत्याह। बाधिते चेति। स्वभावोऽनाद्यविद्या तया कृतः स्वाभाविकः, ज्ञानादूर्ध्वं प्रमातृत्वादिव्यवहारस्याभावान्नानात्वं न कल्प्यमित्यर्थः। न द्वितीयः ज्ञानात् प्राक् कल्पितनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सत्यत्वासिद्धेः। यत्तु प्रमातृत्वादिव्यवहारः सत्य एव मोक्षावस्थायां निवर्तत इति तत्राह।

यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत। दर्शयति च "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्याभावम्। न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुं, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात्। तस्करदृष्टान्तेन चानृताभिसन्धस्य बन्धनं सत्याभिसन्धस्य मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति, मिथ्याज्ञानविजृम्भितञ्च नानात्वम्। उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसन्ध इत्युच्यते, "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति। न चास्मिन् दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते। सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात्। उभयस्य सत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते। नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे

न चायमिति। संसारसत्यत्वे तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदयोरेकदैकत्र विरोधादतोऽसंसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यर्थः। किञ्च यथा लोके कश्चित् तस्करबुद्ध्या भटैर्गृहीतोऽनृतवादी चेत्तप्तपरशुं गृह्णाति स दह्यते बध्यते च, तथा नानात्ववादी दह्यते, सत्यवादी चेन्न दह्यते मुच्यते च। तथैतदात्म्यमिदं सर्वमिति श्रुत्येकत्वदर्शी मुच्यत इति श्रुतदृष्टान्तेनैकत्वं सत्यं नानात्वं मिथ्येत्याह। तस्करेति। व्यवहारगोचरो नानात्वव्यवहाराश्रयः। नानात्वनिन्दयाप्येकत्वमेव सत्यमित्याह। मृत्योरिति। किञ्चास्मिन् भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानाद्भेदज्ञाननिवृत्तेर्मुक्तिरिष्टा सा न युक्ता भेदज्ञानस्य प्रमात्वा-

नानात्वाभावात् प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्, निर्विषयत्वात् स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि। तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याहन्येत। मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशासित्रादिभेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याघात स्यात्, कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येत इति, अत्रोच्यते, नैष दोषः सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात् सत्यत्वोपपत्तेः, स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक् प्रबोधात्। यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत् प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु व्यवहारेष्वनृतबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते, विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्यया आत्मात्मीयभावेन सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा, तस्मात् प्रागब्रह्मात्मताप्रबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः। यथा

मभ्युपगमात्॥ प्रमाया प्रमान्तराबाध्यत्वादित्याह न चास्मिन्निति। वैपरीत्यस्यापि सम्भवादिति भावः॥ इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजमुद्घाटयति। नन्वित्यादिना। एकत्वस्यैकान्त्ये कैवल्ये व्याहन्येरन्नप्रमाणानि स्युः। उपजीव्यप्रत्यक्षादिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदपरत्वमुचितमिति भावः। ननु कर्मकारकाणां यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनाञ्च कल्पितभेदमाश्रित्य कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्ते स्वप्रमेयस्य धर्मादेरबाधात् प्रामाण्यमव्याहतमित्याशङ्क्याह। कथञ्चानृतेनेति। धूलिकल्पितधूमेनानुमितस्य वह्नेरिव प्रमेयबाधाधस्तेरिति भावः। तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षादीनां यावद्बाधं व्यवहा-

सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्ने उच्चावचान् भावान् पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक् प्रबोधात्, न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्वत्। कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत, न हि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते, नापि मृगतृष्णिकाम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति। नैष दोष, शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः। स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात्। तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेत् ब्रूयात् तत्र ब्रूमः। यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात्। न हि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति

रिकं प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह। अत्रोच्यत इत्यादिना। सत्यत्वं बाधाभावः बाधो मिथ्यात्वनिश्चयः वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि विकारेषु तन्निश्चयाभावेन सत्यत्वादिव्यवहारोपपत्तावुक्तदृष्टान्तं विवृणोति। यथा सुप्तस्य प्राकृतस्येति। एवं द्वैतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशून्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्याद्वैतप्रमाणानां वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामाण्यमुपपादयितुं उक्तशङ्कामनुवदति। कथं त्वसत्येनेति। किमसत्यात् सत्यं न जायते किमुत सत्यस्य ज्ञानं नाद्य इष्ट एव, न हि वयं वाक्योत्थज्ञानं सत्यमित्यङ्गीकुर्मः। अङ्गीकृत्यापि द्वितीयमाह। नैष दोष इति। सर्पेण दष्टस्यापि दष्टत्वभ्रान्तिकल्पितविषात् सत्यमरणमूर्च्छादिदर्शनादसत्यात् सत्यं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः। दृष्टान्तान्तरमाह स्वप्नेति। असत्यात् सर्पोदकादेः सत्यस्य

मन्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित्। एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः। तथा च श्रुतिः-

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" ॥ इति-

असत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यस्य फलस्य समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति। तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यादित्युक्त्वा अथ यः स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीत्यादिना तेनासत्ये-

दयनज्ञानादिसत्यस्य कार्यस्य दर्शनाद्व्यभिचार इत्यर्थः। यथाश्रुतमादाय शङ्कते। तत्कार्यमपीति। उक्तमर्थं प्रकटयति। कथं त्वित्यादिना अवगतिवृत्तिः घटादिवत् सत्यापि प्रातिभासिकस्वप्नद्रष्टृवस्तुनः फलं चैतन्यं वा इत्यभिव्यक्तमवगतिपदार्थः। प्रसङ्गाद्देहात्मवादोऽपि निरस्त इत्याह। एतेनेति। स्वप्नस्यावगते स्वप्नदेहधर्मत्वे उत्थितस्य मया तादृशस्वप्नोऽवगत इत्यबाधितावगतिप्रतिसन्धानं न स्यात्, अतो देहभेदेऽपि अनुसन्धानदर्शनाद्देहादन्योऽनुसन्धातेत्यर्थः। असत्यात् सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या व्यभिचारमाह। तथा च श्रुतिरिति। न च स्त्रियो मिथ्यात्वेऽपि तद्दर्शनात् सत्याया समृद्धेर्ज्ञानमिति वाच्यम्, विषयविशिष्टत्वेन दर्शनस्यापि मिथ्यात्वात् मन्त्रतेऽपि सतेत्र अश्लाघि मिथ्या- वेदानुगतचैतन्यज्ञानस्यासत्वाच्चेति भावः। असत्यात् सत्यस्य दर्शनस्य ज्ञान-लक्षणानिष्टस्य ज्ञानमाह। तथेति। असत्यात् सत्यस्य ज्ञाने दृष्टान्तान्तरमाह। तथाऽकारादिति। रेखास्वकारत्वादिभ्रान्त्या सत्या अकारादयो ज्ञायन्त इति प्रसिद्धमित्यर्थः। एवमसत्यात् सत्यस्य जन्मोक्त्वा यदर्थक्रियाकारि तत्सत्यमिति नियमो भग्न असत्यात् सत्यस्य ज्ञानोत्पत्त्या यद-

नैव स्वप्नदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति। प्रसिद्धं चेदं लोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानामीदृशेन स्वप्नदर्शनेन साध्वागमः सूच्यते ईदृशेनासाध्वागम इति। तथाऽकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः। अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमस्ति। यथा हि लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथमित्याकाङ्क्ष्यते नैवं तत्त्वमसीत्युक्ते किञ्चिदन्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः। सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकाङ्क्षा स्यात् न त्वात्मैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकाङ्क्ष्येत। न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुं, "तद्धास्य विजज्ञौ" इत्यादिश्रुतिभ्यः, अवगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनाञ्च विधीयमानत्वात्। न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुं, अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात् बाध-

---

मनङ्गरथगत्यन्तहाभ्यां कूटलिङ्गानुमितवह्निवदिति भावाभिभङ्गना। तथा च कल्पितानामपि वेदान्तानां सत्यब्रह्मबोधकत्वं सम्भवतीति तात्त्विकं प्रामाण्यमिति भावः। यत्तु एकत्वनानात्वव्यवहारविरुद्धौ उभयं सत्यमिति, तन्न भेदस्य लौकिकसिद्धस्यापूर्वफलवदभेदविरोधेन सत्यत्वकल्पनायोगात्। किञ्च यद्युभयोरेकदा व्यवहारः स्यात् तदा स्यादपि सत्यत्वम् नैवमस्ति एकत्वज्ञानेन परमेश्वरानपेक्षेण नानात्वस्य निःशेषं बाधात् शुक्तिज्ञानेनेव रजतस्येत्याह। अपि चान्त्यमिति। अनुपजीव्यद्वैतप्रमाणविरोधादेकत्वावगतिर्नोत्पद्यत इत्यत आह न चेयमिति। तत् कियत्समस्य पितुर्वाक्यात् श्वेतकेतुर्विज्ञानवान् इति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुतत्वात् सामग्रीसत्त्वाच्चेत्यर्थः। व्यवहारादिसमुदयविषया दिभेदस्यानुपजीव्य ज्ञायमानवाक्यार्थावगते

क्रमान्तराभावाच्च। प्राक् चात्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम। तस्मादनेन प्रमाणेन प्रतिपादिते आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनभेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति। ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात् परिणामवत् ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते, परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति। नेत्युच्यते, 'स वा एष महानज' 'आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'स एष नेति नेत्यात्मा' 'अस्थूलमनणु' इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात्। न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वञ्च शक्यं प्रतिपत्तुम्। स्थितिगतिवत् स्यादिति चेन्न, कूटस्थस्येति विशेषणात्। न

प्रत्यक्षादिगतं व्यावहारिकप्रामाण्यमुपजीव्य तत्त्वपारमार्थिकैकत्वावगत्या न विरुध्यते। किन्तु तया विरोधादनुपजीव्यं प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं बाध्यत इति भावः। किञ्चैकत्वावगतेः फलवत्प्रमात्वाद्विष्फलो द्वैतभ्रमो बाध्य इत्याह। न चेयमिति। ननु सर्वस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वे स्वप्नो मिथ्या जाग्रत् सत्यमित्यादिर्लौकिको व्यवहारः सत्यज्ञानादनृतञ्च सत्यमभवदिति वैदिकश्च कथमित्याशङ्क्य यथा स्वप्ने इदं सत्यमिदमनृतमिति तात्कालिकबाधाबाधाभ्यां व्यवहारस्तथा दीर्घस्वप्नेऽपीत्याह स्वप्नदृष्टान्तं स्मारयति। प्राक् चेति। व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति कल्पनमङ्गीकृतमित्युपसंहरति। तस्मादिति। नेदं कल्पितं किन्तु श्रुतमिति शङ्कते। नन्विति। कार्यकारणयोरनन्यत्वांशे अयं दृष्टान्तो न परिणामित्वे ब्रह्मणः कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति। नेत्युच्यत इति। स्पष्टो परिणामित्वं प्रलये तद्राहित्यञ्च क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तेन शङ्कते। स्थितीति।

हि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति। कूटस्थं च नित्यं ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम। न च यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनं, एवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित् फलायाभिप्रेयेत, प्रमाणाभावात्। कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रं, "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्य "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" इत्येवंजातीयकम्। तत्रैतत्सिद्धं भवति ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत् सन्निधावफलं तदङ्गमितिवत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कल्प्यत इति। न हि परिणामवत्त्वविज्ञानात् परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं,

कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्वव्याघातादित्याह । नेति । कूटस्थत्वासिद्धिमाशङ्क्याह । कूटस्थमिति । कूटस्थस्य निरवयवस्य पूर्वरूपत्यागेनावस्थान्तरात्मकपरिणामायोगात् शुक्तिरजतवद्विवर्त एव प्रपञ्च इति भावः । किञ्च निष्फलस्य जगतः फलवद्ब्रह्मधीशेषत्वेनानुवादाच्च न तत्त्वमित्याह । न च यथेत्यादिना । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ब्रह्मणः परिणामित्वविज्ञानात् तत्प्राप्तिर्भविष्णुः फलमित्याशङ्क्याह । न हि परिणामवत्त्वेति ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षफलसन्निधौ दुःखानित्यपरिणामित्वफलस्यायोगादिति भावः । ननु पूर्वं जन्माद्यस्य यत इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता अधुना तदनन्यत्वाभि-

कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य। ननु कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एक-
त्वैकान्त्यादीशित्रीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध
इति चेत्, न, अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्
सर्व्वज्ञत्वस्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः'
इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात् सर्व्वज्ञात्
सर्व्वशक्तेरीश्वराज्जगदुत्पत्तिस्थितिलयाः, नाचेतनात् प्रधा-
नादन्यस्माद्वेत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातो 'जन्माद्यस्य यत' इति।
सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते, कथं
नोच्येत अत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वञ्च ब्रुवता। शृणु
यथा नोच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवाविद्याकल्पिते
नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते
सर्व्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्यो-
रभिलप्येते, ताभ्यामन्यः सर्व्वज्ञ ईश्वरः, "आकाशो वै नाम
नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति श्रुतेः। 'ना-
मरूपे व्याकरवाणि" "सर्व्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामा

त्मनाभेदप्रतिपादने ईशित्रीशितव्यभेदाभावात् तद्विरोधः स्यादिति शङ्कते।
कूटस्थेति। कल्पितद्वैतमपेक्ष्य ईश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽद्वैतमित्यविरो-
धमाह। नेत्यादिना। अविद्यात्मके चिदात्मनि लीने नामरूपे एव बीजं,
तस्य व्याकरणं स्थूलात्मना व्यक्तीकरणं तदपेक्षत्वादीश्वरत्वादेर्न विरोध इत्यर्थः।
सङ्क्षिप्तार्थं विवृणोति। तस्मादित्यादिना। तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति नाम-
रूपयोरीश्वरत्वेन वस्तुत्वमुक्तं जडत्वाच्चासीश्वरादन्यत्वं कल्पितस्य पृथक्
सत्तास्फूर्त्योरभावादित्यर्थः। संसारात्मकनामरूपयोरविद्यैव कार्यविषया

नि कृत्वाभिवदन् यदास्ते । एकं बीजं बहुधा यः करोति" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति । व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि, स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातानुरोधिनो जीवाख्यान् विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये । तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च न परमार्थतो विद्ययापास्तसर्वोपाधिस्वरूपे आत्मनीशित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते । तथा चोक्तम् । "यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" इति, "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इत्यादि च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताः, तथेश्वरगीतास्वपि-

"न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" ॥ इति

भूते ।' मायेति । नामरूपे चेदीश्वरस्यात्मभूते तर्हीश्वरो जड इत्यत आह । ताभ्यामन्य इति । अन्यत्वे व्याकर्तृत्वे च श्रुतिमाह । आकाश इत्यादिना । अविद्याद्युपाधिना कल्पितभेदेन बिम्बस्थानस्येश्वरस्य प्रतिबिम्बभूतानां जीवानां नियन्तृत्वमित्याह । स च स्वात्मभूतानिति । न चात्र नानाजीवा भाष्योक्ता इति भ्रमितव्यं बुद्ध्यादिसङ्घातभेदेन भेदोक्तेः, अविद्याप्रतिबिम्बस्यैक एव जीव इत्याशयम् । परमार्थत ईश्वरत्वादिद्वैताभावे श्रुतिमाह । तथा चेति । कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमित्यत आह । स्व-

परमार्थावस्थायामीशित्रीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते । व्यवहारावस्थायान्तूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः । "एष सर्व्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्व्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय" इति । तथा चेश्वरगीतास्वपि-

"ईश्वरः सर्व्वभूतानां हृद्देशेऽर्ज्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्व्वभूतानि यन्त्रारूढ़ानि मायया" ॥ इति

सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति महासमुद्रादिस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्य्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियाञ्चाश्रयति सगुणोपासनेषूपयुज्यत इति ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्य्यस्य, यत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्य्यमुपलभ्यते नाभावे । तद्यथा सत्यां मृदि

भावस्थितेति । अनाद्यविद्यैव ... ... प्रवर्तत इत्यर्थः । अत्रास्य श्रुतीः पापपुण्यतनायकत्वादीश्वरस्य वाचकमीश्वरत्वमित्युत आह । नादस्त इति । स तद्वतीत्यर्थः । तेन स्वरूपज्ञानावरणेन यतोऽह्ययमीश्वरो नियन्तेत्येवं भवन्ति । उक्तार्थे स्मृतिमप्युदाहरति इत्याह । सूत्रकारोऽपीति । न केवलं लौकिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणं किन्तूपासनार्थं चेत्याह परिणामप्रक्रियाञ्चेति । तदुक्तं "कपथधीः परिणामसदीषते यदि सकलमपधीस्तु विवर्तता" इति ॥

एवं तदनन्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृत्य प्रमाणान्तरमाह । भावे चेति । कारणस्य सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेश्चानन्यत्वमिति

घट उपलभ्यते नाभावे सत्सु च तन्तुषु पटः । न च नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा, न ह्यश्वो गोरन्यः सन् गोभाव एवोपलभ्यते । न च कुलालभाव एव घट उपलभ्यते सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् । नन्वन्यभावेऽपि अन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते, यथाऽग्निभावे एव धूमस्येति । नेत्युच्यते, उद्वापितेऽप्यग्नौ गोपालघटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात् । अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिंष्यात् ईदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति, नैवमपि कश्चिद्दोषः, तद्भावानु-

---

सूत्रार्थः । घटो मृदनन्यः तत्सत्त्वोपलब्धिव्याप्यनियतसत्त्वोपलब्धिमत्त्वात् मृद्वत् । अन्यत्वेऽप्ययं हेतुः किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य निरस्यति । न चेति । मृद्घटयोरन्यत्वे गवाश्वयोरिव हेतुर्न सिध्येदित्यर्थः । गवाश्वयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावाद्धेत्वभावः । अतो मृद्घटयोस्तेन हेतुना निमित्तादिभावः सिध्यति नानन्यत्वमित्यत आह । न च कुलालेति । न चोपादानोपादेयभावेनाधिकरणतासम्बन्धेन तद्भावाभावेऽपि हेतुसत्त्वादन्यत्वे गवाश्ववत् तद्भावायोगाच्चेति भावः । कुलालघटयोर्निमित्तादिभावे सत्यप्यन्यत्वात् कुलालसत्त्वनियतोपलब्धिर्घटस्य नैवेत्यर्थः । यथाश्रुतस्वरूपहेतोर्व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति । अग्निभाव एव धूमोपलब्धिरिति नियमात्साधको हेतुरन्यत्र नास्तीत्याह । नेति । अविच्छिन्नमूलरेखावस्थधूमे नियमोऽस्तीति व्यभिचारं शङ्कते । अथेति । तद्भावनियतभावत्वे सति तद्बुद्धिविषयत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याह । नैवमिति । आलोकवद्घटचक्षुर्विषयत्वे रूपे व्यभिचारनिरासाय सत्यन्तं आलोकाभावेऽपि घटादिरूपग्रहणान्न व्यभिचारः । अत्र धूमविषयस्याग्निबुद्धिं विनाप्युत्पत्तेर्न तत्र व्यभिचार

रत्नां हि बुद्धिं कार्य्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः, न चासावग्निवद्भूमयोर्विद्यते ॥ भावाच्चोपलब्धेरिति वा सूत्रम् ॥ न केवलं शब्दादेव कार्य्यकारणयोरनन्यत्वं, प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः। भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्य्यकारणयोरनन्यत्वे। तद्यथा तन्तुसंस्थाने तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्य्यं नैवोपलभ्यते, केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तन्तुष्वंशवोऽंशुषु तदवयवाः अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेति अनुमेयं, ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं, तत्र सर्व्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम ॥

इत्यर्थः। तथा च तया, कार्यकारणयोर्भावेन सत्त्वानुरक्तां बुद्धिमानितिति भाष्यार्थः। यद्वा तद्भाव सामानाधिकरण्यं तद्विषयकबुद्धिमाहुत्व हेतुं वदाम। घटः इति सामानाधिकरण्यबुद्धिर्दर्शनादग्निर्धूम इत्यदर्शनादित्यर्थः। अनुमानार्थत्वेन सूत्रं व्याख्याय पाठान्तरेण प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे। भावाच्चेति। पूर्वसूत्रोक्तारम्भणशब्दसमुच्चयार्थश्चकारः। न चैक पट इति प्रत्यक्षं पटस्य तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमाणमपृथक्सत्ताकमिथ्याकार्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। अत्र आतानवितानसंयोगवन्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थः। पटन्याय तन्त्वादावतिदिशति। तथेत्यादिना। प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्कार्ये कारणमात्रं परिशिष्यत इत्यर्थः। यत्र प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्यं विमतं कारणादभिन्नं कार्यत्वात् पटवदित्यनुमेयमित्याह। अनयेति कारणपरिशेषे प्रधानादिकं परिशिष्यतां न ब्रह्मेत्यत आह। तत्र सर्वेति। ब्रह्मणि वेदान्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवाद्वितीयं परिशिष्यते न कारणान्तरं अप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात् कार्य्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्य्यस्य श्रूयते, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्य्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात्। यच्च यदात्मना यत्र न वर्त्तते न तत्ततोत्पद्यते, यथा सिकताभ्यस्तैलं, तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात् कार्य्यमित्यवगम्यते यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं कार्य्यमपि जगत् त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एकञ्च पुनः सत्त्वं अतोऽप्यनन्यत्वं कारणात् कार्यस्य ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्म्मान्तरेण वाक्यशेषात् १७

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः, "असदेवेदमग्र आसीत्" इति 'असद्वा इदमग्र

इदं जगत् सदात्मैवेति सामानाधिकरण्यश्रुत्या सृष्टेः प्राक् कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं श्रुतं तदन्यथानुपपत्त्योत्पन्नस्यापि जगतः कारणादनन्यत्वमित्याह सूत्रकारः। सत्त्वाच्चेति। सूत्रार्थे युक्तिमप्याह। यच्च यदात्मनेति। घटादिकं प्राक् मृदाद्यात्मना वर्त्तते तत उत्पद्यमानत्वात् सामान्यतो व्यतिरेकेण सिकतातैलवदित्यर्थः। कारणवत् कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणादभिन्नसत्ताकत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह। यथा चेति। इदानीं सत कार्यस्य प्रागुत्तरकालयोरसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारस्तच्च सत्त्वं सर्वानुस्यूतचिन्मात्रमेकं तदभेदेन सती सत्तावान् घट इति भासमानयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्यर्थः ॥

न चैव घटपटयोरप्येकसत्त्वाभेदादनन्यत्वं स्यादिति वाच्यं, वस्तुतः

आसीत्” इति च। तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्, नेति ब्रूमः। न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य, कथमेतदवगम्यते वाक्यशेषात् यदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषादेव निश्चीयते। इह च तावत् “असदेवेदमग्र आसीत्” इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत् तदेव पुनः तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि 'तत्सदासीत्' इति। असतश्च पूर्व्वापरकालासम्बन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च। “असद्वा इदमग्र आसीत्” इत्यत्रापि 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम्। तस्मात् धर्म्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य। नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धं, अतः प्राक् नामरूपव्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते॥

एकसत्त्वात्मनाऽनन्यत्वस्येष्टत्वात्, तर्हि मृद्घटयोः को विशेषः? तादात्म्यमिति ब्रूमः। वस्तुतः सर्वत्र सत्त्वैक्येऽपि घटपटयोर्भेदेन सत्ताया भिन्नत्वात् न तादात्म्यं कार्यकारणयोर्भेदकस्य सत्त्वाभेदकत्वाभावादभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः। उक्तं कार्यस्य प्राक् कारणात्मना सत्त्वमसिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते। असदिति। यथा शर्करा उपदध्यादित्युपक्रमे केनाक्ता इति सन्देहे तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषात् घृतेनेति यथा निश्चयः एवमत्रापि तत्सदिति वाक्यशेषात् सन्निश्चय इत्यर्थः। आसीदित्यतीतकालसम्बन्धोक्तेश्चासदव्याकृतमेव न शून्यमित्याह। असतश्च पूर्वापरेति। उक्तन्यायं वाक्यान्तरेऽतिदिशति। असद्वा इति। क्रियमाणात्मविशेषणं शून्यस्यासम्भवीति भावः।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥१८॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्वर्ण्यते । दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरसुवर्णमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते, न हि दध्यर्थिभिः मृत्तिकोपादीयते, न घटार्थिभिः क्षीरं तदसत्कार्यवादेनोपपद्येत । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वस्य सर्वत्रासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीर इत्युच्येत । तर्ह्यतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कार-

---

सत्त्वानन्यत्वयोर्हेत्वन्तरमाह सूत्रकारः । युक्तेरिति । दध्याद्यर्थिनां क्षीरादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तिस्तया कार्यस्य प्राक् कारणानन्यत्वेन सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः । असतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वधिया तत्र प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह । अविशिष्टे हीति । असत उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् तत्तदुपादानविशेषे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं साङ्ख्यवृद्धैः "असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्" इति । शक्तस्य कारणस्य शक्यकार्यकारित्वाच्छक्तिविषयस्य कार्यस्य सत्त्वम् असतोऽशक्यत्वात्, किञ्च सत्कारणाभेदात् कार्यं सदित्युत्तरार्धार्थः । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कुतश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनियमोपपत्तिरिति शङ्कते । अथेति । अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा, आद्ये धर्मित्वात् प्राग-

णस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याप्यसती वा कार्यं नियच्छेत्, असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च। तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम्। अपि च कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम्। समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः, अनभ्युपगम्यमाने वा विच्छेदप्रसङ्गः। अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्येत, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं

वस्थारूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वारमित्याह तच्छक्तिग्रहणत्वादिति। द्वितीयेऽपि कार्यसत्त्वमायातीत्याह। शक्तिश्चेति। कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यवदसती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका यस्य कस्यचिदन्यस्य शशशृङ्गस्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वासत्त्वयोः शक्तावन्यत्र चाविशेषात्, तस्मात् कारणात्मना स्थितं कार्यमेवाभिव्यक्तिनियामकतया शक्तिरित्येष्टव्यं ततः सत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः। किञ्च, कार्यकारणयोरन्यत्वे घटपटौ भिन्नौ सन्ताविति भेदबुद्धिः स्यादित्याह। अपि चेति। तयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात् तथाबुद्धिर्नेत्याशङ्क्य समवायं दूषयति। समवायेति। समवायः समवायिभिः सम्बद्धो न वा, आद्ये सम्बन्धः किं समवायः उत स्वरूपम्, आद्ये समवायानवस्था द्वितीये घटपटयोरपि स्वरूपसम्बन्धेनोपपत्तेः, समवायासिद्धिः। असम्बद्ध इति पक्षे दोषमाह। अनभ्युपगम्यमाने इति। द्रव्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः असम्बन्धस्य विशिष्टधीनियामकत्वायोगादित्यर्थः। विशिष्टधर्मधीनियामको हि सम्बन्धः, न तस्य नियामकान्तरापेक्षा अनवस्थानात्, अतः स्वपरनिर्वाहकः समवाय इति शङ्कते। अथेति। सम्बध्यते स्वस्य स्वसम्बन्धिनश्च विशिष्टधियं करोती-

सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत, तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम्। कथञ्च कार्यमवयवि द्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तेत किं समस्तेष्ववयवेषु वर्तेतोत प्रत्यवयवम्। यदि तावत् समस्तेषु वर्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निकर्षस्याशक्यत्वात्। नहि बहुत्वं समस्तेषु आश्रयेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते। अथावयवशः समस्तेषु वर्तेत, तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन् यैरवयवैरारम्भकेष्ववयवेषु अवयवशोऽवयवी वर्तेत। कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति, अनवस्था चैवं प्रसज्येत, तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात्। अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात्, न हि देवदत्तः स्रुघ्ने सन्नि-

न्यर्थः। प्रतिबन्द्या दूषयति। संयोगोऽपीति। यत्तु गुणत्वात्संयोगस्य समवायापेक्षा न सम्बन्धत्वादिति तन्न, धर्मत्वात् समवायस्यापि सम्बन्धान्तरापत्तेः सम्बन्धत्वस्य गोधर्मत्वादर्शनात्। किञ्च निष्क्रियत्वादयो गुणा इति श्रुतिसूत्रादिषु व्यवहारादिष्टधर्मो गुण इति परिभाषया समवायस्यापि गुणत्वोपपत्तेः जातिविशेषो गुणत्वमिति परिभाषा तु समवायसिद्ध्युत्तरकालीनमित्यात्मैकसमवेता जातिरिति ज्ञानस्य समवायज्ञानाधीनत्वादन समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति दिक्। किञ्च प्रतीत्यनुसारेण वस्तु स्वीकार्यमन्यथा गोप्रतीतेरपि व्यावृत्त्यर्थमितरत्रापि समवायस्यापत्तेः तथा च ब्राह्मण इति अभेदप्रतीतेरभेद एव स्वीकार्य। ताभ्यां धर्मभ्यन्तभिन्नस्य समवायस्य तद्भिन्नात्मकत्वासम्भवादित्याह। तादात्म्येति। एवं

धीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निधीयते, युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गात्, देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः। गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेत्, न तथा प्रतीत्यभावात्। यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्यात्। यथा गोत्वं प्रतिव्यक्तिप्रत्यक्षं गृह्यते एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत, न चैवं नियतं गृह्यते। प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात् तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्यं, कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्यं न चैवं दृश्यते। प्रागुत्पत्तेश्च

प्रतीत्यनुसारेण कार्यस्य कारणात्मना सत्त्व। स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्यर्थः। वृत्त्यनिरूपणाच्च तस्य मिथ्यात्वमित्याह। कथञ्चेति। नन्वाभमनुष्यावयविन पटादेस्तन्त्वादिष्ववयवेषु त्रिन्त्वादिवत् स्वरूपेण इसिवतावयवश इति विकल्पद्वयं दूषयति। वर्तेतेत्यादिना। व्यासज्यवृत्ति वस्तु प्रत्यक्षस्य यावदाश्रयप्रत्यक्षजन्यत्वात् संवृतपटादेर्यावदवयवानां अप्रत्यक्षत्वाद्प्रत्यक्षत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते। अथेति। यथा कृत्स्ने कोशे चावयवश्च खड्गो वर्तमानो हस्तमात्रप्रदेशेऽपि गृह्यते, एवं यत्किञ्चिदवयवप्रदेशेनावयविनो प्रत्यक्षत्वेऽपि अवयवानामनवस्था स्यादिति दूषयति। तदापीति। आद्यद्वितीयमुत्थाप्य दूषयति। अथ प्रत्यवयवमित्यादिना। एकस्मिंस्तन्तौ पटवृत्तिकाले तन्त्वन्तरे वर्तनं न स्यात् वृत्तावनेकत्वापत्तेरित्यर्थः। यथा युगपदनेकव्यक्तिषु वृत्तावपि जातेरनेकत्वदोषो नास्ति तथावयविन इत्याशङ्कते। गोत्वेति। जातिवदवयविनो वृत्तिरसिद्धा अनुभवादिति परिहरति। न तथेति। दोषान्तरमाह। प्रत्येकेति। अधिकारासम्भवात् यथा देवदत्तः स्वकार्यमध्ययन ग्रामेऽरण्ये वा करोति, यथा गोरवयवी स्वकार्यं क्षीरादि शृङ्गपश्चाद्भागावपि कुर्यादित्यर्थः। एवं वृत्त्यनिरूपणादनिर्वाच्यस्य कार्यस्य दूषित। असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह। प्रागिति।

कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात्। उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्, क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत। घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किं तर्हि अन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात्। तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत, तथा च सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात्। न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते, उत्पन्नताप्रतीतेश्च। अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्, कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यम्। सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा, अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नं, सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य। न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव

यथा घटश्चलतीत्युक्ते चलक्रियां प्रत्याश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति तथा घटो जायत इति जनिक्रियाकर्तृत्वमनुभूयते। अतो जनिकर्तुर्जनेः प्राक् सत्त्वं वाच्यम्। कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अप्यसत्त्वापत्तेरित्यर्थः। अनेनानुभवसिद्धेऽपि सकर्तृकत्वे क्रियात्वेनानुमानमाह। उत्पत्तिश्चेति। ननु तर्हि घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासम्भवेऽपि कुलालादेः कर्तृत्वमस्त्वित्या-शङ्क्याह घटस्य चेति। घटोत्पत्तिवदसत्कपालाद्युत्पत्तिरित्यतिदिशति। तथेति। अनवस्थामनूद्य दोषान्तरमाह। तथा चेति। अनुभवविरोध इत्यर्थः। उत्पत्तिर्भावविकारत्वात् क्रियेति मतेन कार्यकर्तृत्वमानीतं सम्प्रति कार्यस्यो-त्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवायः सत्तासमवायो वेति तार्किकमतमा-

भवति भविष्यति इति वा विशेष्यते। यदि च वन्ध्यापुत्र-कारकव्यापारादूर्द्धमभविष्यत् तत इदमपि उपापत्स्यत कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्धं भविष्यतीति। वयन्तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्य्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात्। यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्धं न भविष्यति एवं कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्धं न भविष्यतीति। न-न्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्य्यस्वरूपप्रसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थव-त्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति। नैष दोष, यतः कार्य्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्या-

शङ्कते। अथेति। तन्मतेनापि कार्यस्य सत्त्वमावश्यकं असत सम्बन्धित्वा-योगादित्याह। कथमिति। असतोर्वेति दृष्टान्तोक्तिः। ननु नरशृङ्गा-दिवत् कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्न भवति किन्तूत्पत्तेः प्राक् ध्वंसानन्तरं चा-सत् मध्ये तु सदेवेति वैषम्यात् सम्बन्धित्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह। अभाव-स्येति। अत्राभावशब्दा असच्छब्दापरपर्याया व्याख्येयाः। असतः कालेनासम्बन्धात् प्राक् न युक्तमित्यर्थः। ननु कारकव्यापारादूर्द्धभाविनः कार्यस्य वन्ध्यापुत्रतुल्यत्वं कथमित्यत आह। यदि चेति। कार्य्याभावः असत्कार्यमित्यर्थः इत्युपापत्स्यत उपपन्नमभविष्यदित्यन्वयः। कस्तर्हि नि-र्णयस्तमाह। वयन्त्विति। नासतो विद्यते भाव इति स्मृतेरिति भावः। सत्कार्य्यवादे कारकवैयर्थ्यं शङ्कते। नन्विति। सिद्धकारणानन्यत्वाच्च का-

र्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव, अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति। न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम भ्राता इति प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मच्छेदानन्तरितत्वात् तत्र तत् युक्तं नान्यत्रेति चेत्, न, क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानां अपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा। तत्रेदृक् जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चा-

र्थस्य भिन्नत्वमित्याह। तदनन्यत्वाच्चेति। अनिर्वाच्यकार्यात्मना कारणस्याभिव्यक्त्यर्थं कारकव्यापार इत्याह। नैष दोष इति। कार्यसत्यत्वाभिव्यक्तौ सांख्यानां सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति, अभिव्यक्तेरपि सत्त्वात्, अद्वैतवादिनामघटितघटनावभासनचतुरमायामहिम्ना स्वप्नवद्यथादर्शनं सर्वमुपपन्नम्। विचार्यमाणे सर्वमयुक्तं, युक्तत्वे द्वैतापत्तेरिति सुष्ठुसमाधानं समाधानान्तराभावात्। ननु कारणाद्भिन्नमसदेवोत्पद्यत इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्यासत्पक्षस्य दूषणमुक्तं स्मरेत्याह। कार्याकारोऽपीति। अत्र कारणाद्भेदाभेदाभ्यां दुर्निरूपस्य सदसद्विलक्षणस्यानिर्वाच्यस्याभिव्यक्तिरनिर्वाच्यकारकव्यापाराणां फलमिति पक्ष एव श्रेयानिति भावः। ननु मृद्यदृष्टः पृथुबुध्नाद्यवस्थाविशेषो घटे दृश्यते।

सत्त्वापत्तिः, तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः। तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः, पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च। एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः। यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात्, अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः, आकाशस्य हननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुध प्रसक्तिवत्। समवायिकारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत्, न, अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात्। समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्य्यमिति चेत् न सतस्तर्हि सत्कार्यतापत्तिः। तस्मात् क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत् कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम्। तथा च मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात् तेन तेन कार्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते, एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागु-

तथा च घटो मृद्भिन्नः तद्विरुद्धविशेषवत्त्वात् दृष्टान्तवदित्यत्र आह। नेति। वस्तुतोऽवस्थैक्यं सत्यत्राभेद। हेतोर्व्यभिचारस्थलान्तरमाह। तथा प्रतिदिनमिति। नत्वहं पित्रादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावादभेदो युक्तः, दार्ष्टान्तिके तु मृदादिनाशे सति घटादिकं जायत इति जन्मविनाशरूपविरुद्धधर्मवत्त्वात् कार्यकारणयोरभेदो न युक्त इति शङ्कते। जन्मेति। कारणस्य नाशाभावाद्धेत्वसिद्धिरिति परिहरति। नेति। दधिघटादिकार्यान्वितत्वेन क्षीरमृदादीनां प्रत्यक्षान्नाशासिद्धिरित्यर्थः। ननु यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि पत्राङ्कुरादौ वटबीजादीनां अ-

त्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते। पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्, ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं" इत्यादि 'तद्धैक आहुः' 'असदेवेदमग्र आसीत्' इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य कथमसतः सज्जायेतेति आक्षिप्य 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्यवधारयति। तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः। यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदाऽन्यत् कारणात् स्यात्, तत्र 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते॥

न्वयो न दृश्यते तत्र हेत्वसत्त्वादनन्यत्वं स्यादित्यत आह। अदृश्येति। तत्राप्यङ्कुरादौ बीजाद्यवयवानामन्वयात् त एव जन्मविनाशौ किन्त्ववयवान्तरोपचयापचयाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः, ननूपचयापचयलिङ्गेन वस्तुभेदानुमानं ततोऽसत उत्पत्तिः सतो नाश इत्याशङ्क्य व्यभिचारमाह। नन्वेकमिति। पितृदेहेऽपि भेदसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत्र बाधकमाह। पित्रादीति। एतेनेति कारणस्य सर्वकार्येष्वन्वयकथनेनेत्यर्थः। स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे प्रसञ्जयति। यस्य पुनरिति। असतः कार्यस्य कारकव्यापारसाहित्याभावाच्छशविषाणादेरविषयत्वेऽपि घटादेर्विषयत्वं स्यादिति शङ्कते। समवायीति। समवायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्याद्यं निरस्यति। नेत्यादिना। द्वितीयमाशङ्क्येष्टापत्तिमाह। समवायीति। कार्याश्रयावान्तरकारणानन्यत्वमनुवदति। तथापीति। परमकारणानन्यत्वं फलितमाह। यथा च मूलेति। असत्कार्यवादे प्रतिज्ञाबाधः स्यादित्याह। यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वाऽन्यत् द्रव्यमिति, स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते। यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते, न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति। एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत् तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यते। अतः संवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायेनैवानन्यत् कारणात् कार्यमित्यर्थः ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं, तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि

कार्यस्योपादानाद्भिन्नं तदुपलब्धावप्यनुपलभ्यमानत्वात् ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च मशकादिव गजात् इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रम्। पटवच्चेति। द्वितीयहेतोर्व्यभिचारं स्फुटयति। यथा च संवेष्टनेति। आयामो दैर्घ्यम् ॥

तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्व हेतुमाशङ्क्य व्यभिचारमाह। सूत्रकारः। यथा च प्राणादीति। एवं जीवजगतोर्न्यासानन्यत्वात् प्रतिमा-

कार्यान्तरं निर्वर्त्यते। न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावाविशेषात्, एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वम्। अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात् तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा येन 'अश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते, चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, कुत इतरव्यपदेशात्। इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति प्रतिबोधनात्। यद्वा इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वदर्शनात्। 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो

सिद्धिरित्यधिकरणार्थमुपसंहरति। अतश्च कृत्स्नस्येति। जीवाभिन्नं ब्रह्म जगत्कारणमितिवद्वेदान्तसमन्वयो विषयः॥

स यदि तादृक् ब्रह्म जगज्जनयेत् तर्हि स्वानिष्टं नरकादिकं न जनयेत् स्वतन्त्रचेतनत्वादिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वोक्तजीवानन्यत्वमुपजीव्य जीवदोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन् इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे। इतरव्यपदेशादित्यादिना। पूर्वपक्षे जीवाभिन्ने समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलं, हिताकरणेत्यत्र व्यत्यासेनाहितकरणं

भिन्नं शारीर इति दर्शयति। तस्माद् यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेति, अतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्य्यात् नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम्। नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति। न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात्। कृतमपि कथञ्चिद् यत् दुःखकरं तदिच्छया जह्यात् सुखकरञ्चोपाददीत स्मरेच्च, मयेदं जगद्विविधं विचित्रं विरचितमिति, सर्व्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति। यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति, एवं शारीरोऽपि इमां सृष्टिं उपसंहरेत्, स्वकीयमपि तावत् शरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्त्तुम्। एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनात् जगत्प्रक्रियेति मन्यते।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात्॥ २२॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत्तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः।

दोषो व्याख्यातः। आदिपदोक्तं भ्रान्त्यादिकं आपादयति। न च स्वयमित्यादिना॥

जीवेशयोरभेदाज्जीवजगतोर्दोषा ब्रह्मणि स्युः ब्रह्मगतोश्च सृष्टिसंहारसर्वज्ञत्वादयो गुणा जीवे स्युः, न चेष्टापत्तिः जीवस्य स्वशरीरेऽपि संहारसामर्थ्यादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे। तुशब्द इत्यादिना। जीवेश्वरयोर्लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव कल्पितभेदाङ्गीकाराद्धर्मव्यवस्थेति सिद्धान्ततात्पर्य्यं। यदि वयं जीवं स्रष्टारं ब्रूम तदा दोषः,

न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, न हि तस्य हितं किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्तव्यं नित्यमुक्तत्वात् । न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति, सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्त्वनेवंविधः, तस्मिन् न प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषा न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः । कुत एतत् भेदनिर्देशात्, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः" इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकः, कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ सम्भवेयाताम् । नैष दोषः, आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवं जातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति अपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्घा-

---

प्रसज्यन्ते न तु तं ब्रूम इत्यन्वयः । मिथ्याभेदज्ञानादूर्ध्वं वा दोषा आपाद्यन्ते पूर्वं वा नाद्य इत्याह । अपि चेति । उक्तं मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वं स्फुटयति । अविद्येति । कर्तृत्वादिबुद्धिधर्माध्यासो देहधर्माध्यास [illegible] । अन्येति । द्वितीयं प्रत्याह । अबाधित इति । ज्ञानादूर्ध्वं

तोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिः, हिताहितकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २२ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैदूर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणाः इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनकिंपाकादिषूपलभ्यते । यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति,

---

कर्तृत्वादिधर्माणां बाधात् पूर्वञ्च कल्पितभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्न किञ्चिदनवद्यमित्यर्थः ॥

नन्वखण्डैकरूपे ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यवैचित्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति सूत्रकारः । अश्मादिवच्चेति । किंपाको महातालफलम् । तत्तत्कार्यसंस्काररूपाणामविद्याशक्तिभेदाद्वैचित्र्यमिति भावः । सूत्रस्थचकारार्थमाह । श्रुतेश्चेति । ब्रह्म जीवगतदोषवत् जीवाभिन्नत्वाज्जीववदित्याद्यनुमानं स्वतः प्रमाणनिरवद्यत्वादिश्रुतिबाधितम् । किञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव तावद्दोषो नास्ति कुतो बिम्बस्थानीयस्यापेक्षविषयप्रदर्शिनः परमेश्वरस्य

एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्योपपद्यत इति अतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्ति-रित्यर्थः। श्रुतेश्च प्रामाण्याविकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते, कस्मादुपसंहारदर्शनात्। इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद्दण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन्तः तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते, ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं, तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत, तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत्, नैष दोषः। यतः क्षीरवत् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते, यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहि-

दोषप्रसक्तिः। ननु ब्रह्म न विचित्रकार्यप्रकृति एकरूपत्वाद्व्यतिरेकेण गगनादिवदिति, तन्न, एकरूपे स्वप्नद्रष्टरि विचित्रदृश्यवस्तुवैचित्र्यदर्शनेन व्यभिचारादित्यर्थः, तस्मात् प्रपञ्चभिन्ने ब्रह्मणि समन्वयस्याविरोध इति सिद्धम्॥

उपसंहारदर्शनात्। असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गे श्रुत्युक्तसमन्वयो विषयः। स किं बहुकार्यं तत्र कारणमिति लौकिकन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्ब्रह्मणि जीवदोषा न प्रसज्यन्त इत्युक्तम्, सम्प्रति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मणः प्रेरकादिकं सहकारि नास्तीत्यसहायत्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाक्षिपति ब्याचष्टे। चेतनमित्या-

मभावेन परिणममानोऽनपेक्ष्य वाह्य साधन तथेहापि भविष्यति। ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव वाह्य साधनमौष्ण्यादिकं, कथमुच्यते क्षीरवद्धीति। नैष दोष, स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीं च परिणाममात्रामनुभवत्येव त्वार्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय। यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलाद् दधिभावमापद्येत। नहि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद्दधिभावमापद्यते, साधनसम्पत्त्या च तस्य पूर्णता सम्पाद्यते परिपूर्णशक्तिकन्तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित् पूर्णता सम्पादयितव्या। श्रुतिश्च तत्र भवति

'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।

दिना। फलं पूर्ववत्, कारकाणां उपसंहारो मेलनम्। उक्तन्यायस्य क्षीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्तयति। नैष इति। शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकारणत्वमिष्टमेव विशिष्टस्येश्वरस्य तु मायैव सहाय इति भावेनाह। बाह्यमिति। क्षीरस्याप्यातञ्चनादिसहायोऽस्तीत्यसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार इत्याशङ्क्य सहायाभावेऽपि यस्य कस्यचित् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्व्यभिचारतादवस्थ्यमित्याह। नन्वित्यादिना। तर्हि सहायो व्यर्थस्तत्राह। त्वार्यते इति। ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय शैघ्र्यं कार्यत इति किमर्थं कल्प्यते, स्वयोऽयक्तं क्षीरं सहायेन यत्नं क्रियत इति किं न स्यात् तत्राह। यदि चेति। यत्नस्य सहायसम्पदा किं कार्यमित्यत्राह। साधनेति। सहायविशेषाभावे कश्चिद्विकारः क्षीरस्य भवति, तत्र आतञ्चनप्रक्षेपौष्ण्याभ्यां पूर्णदधिभावसामर्थ्यं व्यज्यते इत्यर्थः। तर्हि शक्तिव्यञ्जकोऽपि

'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति ।

तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्यादेतत्, उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावः दृष्टत्वात्, चेतनाः पुनः कुलालादयः साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते, कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्तेतेति, देवादिवदिति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किञ्चिद्बाह्यं साधनमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् तन्तुनाभश्च स्वत एव तन्तून् सृजति, बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भ

सहायो ब्रह्मणो नास्तीत्याह । परिपूर्णेति । निरपेक्षमायाशक्तिकमित्यर्थः । तादृशशक्तौ मानमाह । श्रुतिश्चेति ॥

ननु ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सत्यसहायत्वाद्दण्डादिशून्यकुलालादिवदिति न क्षीरादौ व्यभिचार इति सत्यन्तव्यावर्त्यां शङ्कामाह । स्यादेतदिति । तत्रापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्याह । देवादिवदिति । लोक्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादि शास्त्रं वृद्धव्यवहारश्च, अभिध्यानं सङ्कल्पः । ननु देवाद्यूर्णनाभान्तानां शरीरेषु चेतनत्वमस्ति, बलाकापद्मिन्योरचेतनयोर्गर्भप्रस्थानकर्तृत्वे मेघशब्दः शरीरस्य सहा-

धत्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित् प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं साधनं स्वत एव जगत् स्रक्ष्यति। स यदि ब्रूयाद्य एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा समानस्वभावा न भवन्ति, शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादने उपादानं न तु चेतन आत्मा, तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लाला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति। बलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते। पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सती अचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षं न तु स्वयमेवाचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते, तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयान्नायं दोषः, कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति। यथा हि कुलालादीनां देवादीनाञ्च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा ब्रह्म चेतनं

योऽस्ति, अतो विशिष्टहेतोर्न व्यभिचार इति शङ्कते । स यदि ब्रूयादित्यादिना । व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति । तं प्रति ब्रूयादिति । अयं दोषः दृष्टान्तवैषम्याख्यः । अत्र हि हेतौ चेतनत्वं अहंधीविषयत्वरूपं विवक्षादात्मव्यापकदेहसाधारणं ग्राह्यं न तु शुद्धात्मत्वं, तत्र कुलालदृष्टान्ते साधर्म्यवैकल्यापत्तेः । असहायत्वञ्च चेतनस्य स्वातिरिक्तहेतुशून्यत्वं तदुभयं देवादिषु अस्तीति व्यभिचारः, देहस्य स्वान्तःपातित्वेन स्वातिरिक्तत्वाभावात् । तथा च कुलालवैलक्षण्यं देवादीनां घटादिकार्ये स्वातिरिक्तानपेक्षत्वाद्देववैलक्षण्यं ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेक्षणात् नरदेवादीनां कार्यारम्भो नान्यकल्पना सा मयी । श्रूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य

अपि न बाह्यं साधनमपेक्षिष्यत इत्येतावत् वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्षामः, तस्मात् यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्षितबाह्यसाधनं स्वयं परिणममानं जगतः कारणमिति स्थितम्, शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति कृत्स्नप्रसक्तिः, कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयवत्वात्। यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत् ततोऽस्यैकदेशः पर्यणंस्यत, एकदेशश्चावास्थास्यत, निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते-

'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्।
दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' ॥

सङ्कल्पमात्रेण द्रौपद्याः पटपरम्परोत्पत्तिः, अतः विचित्रशक्तियत्वादपि ब्रह्म कारणम् ॥

कृत्स्नप्रसक्तिः। क्षीरदृष्टान्तेन ब्रह्म परिणामीति भ्रमोत्पत्त्या पूर्वपक्षे प्राप्ते शास्त्रार्थो विवर्तो न परिणाम इति भ्रमोत्पत्त्या निर्णयार्थमिदमधिकरणमिति पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वसङ्गतिमाह। चेतनमिति। निरवयवात् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः, स किं यन्निरवयवं तन्न परिणामीति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे विरुध्यत इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे। कृत्स्नेति। ब्रह्म परिणामीति वदता वक्तव्यं ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा, आद्ये सर्वस्य ब्रह्मणः परिणामात्मना स्थितिः स्यात् इत्युक्त्वा व्यतिरेकदृष्टान्तेन विवृणोति। यदि ब्रह्मादिना। पर्यणंस्यत परिणतोऽभविष्यत्, एकदेशश्चावास्थास्यदपरि-

'इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव' 'स एष नेति नेत्यात्मा' 'अस्थूलमनणु' इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधयित्रीभ्य। ततश्चैकदेशपरिणामासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत। द्रष्टव्यत्वोपदेशानर्थक्यं चापन्नं अयत्नदृष्टत्वात् कार्य्यस्य, तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावात्, अजत्वादिशब्दव्याकोपश्च। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः। सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यते इत्याक्षिपति॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्॥ २७॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति। न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति। न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति। कुतः. श्रुतेः।

अतोऽभिव्यक्तम्। उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वसिद्धेः फलितं दोषमाह। ततश्चेति। यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मनाऽस्ति तदात्मा द्रष्टव्य इत्युपदेशोऽनर्थकः स्यादिति दोषान्तरमाह। द्रष्टव्येति। ब्रह्मणः परिणामात्मना जन्मनाशाङ्गीकारे अजोऽमर इति श्रुतिविरोधश्चेत्याह। अजत्वादीति। सावयवत्वपक्षमाशङ्क्य दूषणशेषेण परिहरति। अथेत्यादिना।

परिणामपक्षे दुर्घट इति यदुक्तं तददृष्टमेवेति विवर्तवादेन सिद्धान्तयति। श्रुतेरिति। स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वयं नास्तीति सूत्रयोजनया दर्शयति। यथैवेत्यादिना। द्वैविध्यत्वेन व्याकृतत्वेन वेषणीयव्याकर्त्तव्यप्रपञ्चाव

यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि, इति चैवंजातीयकात् तथा हृदयायतनत्ववचनात्, सत्सम्पत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात्, विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसम्पन्नत्वात्, अविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात्, तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधात् ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः, तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म । न च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् । शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवतां च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधीप्रभृतीनां देश-

---

पृथग्गोचरत्वश्रुतेर्न कृत्स्नप्रसक्तिरित्याह । सेयं देवतेति । न्यूनाधिकभावेनापि पृथक् सत्त्वं श्रुतमित्याह । तावानिति । [illegible]विकृतं ब्रह्मेत्याह । तथेति । स वा एष आत्मा हृदीति श्रुतेरस्ति हृदयातिरिक्तं ब्रह्म । तदेति सुषुप्तिकालकृतविशेषणाच्चेत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह । नेन्द्रियेति । भूम्यादेर्विकारस्येन्द्रियगोचरत्वात् न चक्षुषा गृह्यते इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधाद्वाङ्मनसगोचरत्वश्रुतेश्चाविकृतस्य ब्रह्मणोऽस्तीत्यर्थः । कृत्स्नप्रसक्तिदोषो नास्तीत्युक्त्वा द्वितीयदोषोऽपि नास्तीत्याह । न चेति ।

कालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते, ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तु शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति, किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूप विना शब्देन न निरूप्येत। तथाहुः पौराणिकाः-

'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्' ॥ इति।

तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः। ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थं प्रत्याययितुं, निरवयवञ्च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति। यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत, कृत्स्नमेव वा परिणमेत। अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात्

ननु ब्रह्म कार्यात्मनाप्यस्ति, पृथगप्यस्ति चेत् सावयवत्व दुर्वार, निरवयवस्यैकस्य द्विधा सत्त्वायोगात्, अतो यद्द्विधाभूतं तत्सावयवमिति तर्कविरुद्ध ब्रह्मणो निरवयवत्वमिति विवर्तमजानतः शङ्कां गूढाशय एव परिहरति। शब्दमूलत्वादिति। यदा लौकिकाना प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्तिरचिन्त्या तदा शब्दैकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणः किमु वक्तव्य। अतो ब्रह्मणो निरवयवत्व द्विधाभावश्चेत्युभय यथाशब्दमभ्युपगन्तव्य, न तर्केण बाधनीयमित्यर्थः। प्रकृतिभ्यः प्रत्यक्षदृष्टवस्तुस्वभावेभ्यो यत्पर विलक्षण केवलोपदेशगम्य तदचिन्त्यस्वरूपमिति स्मृत्यर्थः। आशयानवबोधेन शङ्कते। ननु शब्देनापीति। यद्वा ब्रह्म परिणामीत्येकदेशिनामिव सिद्धान्तस्य व्याख्या दर्शिता तामाक्षिपति। नन्विति। शब्दस्य योग्यतामात्रसापेक्षत्वाद्-

सावयवमेव प्रसज्येत। क्रियाविषये हि 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रत्वादनुष्ठानस्य। इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः संभवति अपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुनः, तस्माद्दुर्घटमेतदिति। नैष दोषः, अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात्, न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्यते। न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति। अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते, पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते। वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य न निरवयवत्व

र्थः। ननु ब्रह्म सावयवं निरवयवं वेति विकल्पाश्रयणे सर्वश्रुतिसमाधानं स्यादित्यत आह। क्रियेति। निरवयवत्वे ब्रह्मणः प्रकृतित्वश्रुतिविरोधः सावयवत्वे निरवयवत्वश्रुतिविरोधः, विकल्पश्च वस्तुन्ययुक्तः, अतः प्रकारान्तरानुपलम्भाच्छ्रुतीनां प्रामाण्यं दुर्घटमिति प्राप्ते संघटयति। नैष दोष इति। निरवयवस्य वस्तुनः कूटस्थस्याप्यविद्यया कल्पितनामरूपविकाराङ्गीकारात् दुर्घटत्वदोषो नास्ति वास्तवकौटस्थ्यस्य कल्पितविकारप्रकृतित्वस्य चाविरोधादित्यर्थः। रूपभेदाङ्गीकारे सावयवत्वं स्यादित्याशङ्कां निषेधति। न हीत्यादिना। कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्वदोषान्तरं निरस्यति। वाचारम्भणेति। ननु श्रुतिप्रतिपाद्यस्य परिणामस्य कथं मिथ्यात्वं तत्राह। न चेयमिति। निष्प्रपञ्चब्रह्मबोधपरत्वेन श्रुतेरन्-

ब्रह्मणः क्षुभ्यति । न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था, तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा, तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात् 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्याह 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' इति, तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति, यतः आत्मन्यपि एकस्मिन् स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान् पथः सृजते' इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते, तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥

ध्यते न प्रतिपाद्यते इत्ययमत्रदाभेदितं, अतो विवर्तवादेन न कश्चिद्दोष इत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥

पूर्वावस्थापायेनावस्थान्तरं परिणामः; यथा दुग्धस्य दधिभावः । पूर्वरूपानुपमर्देनावस्थान्तरं विवर्तः; यथा शुक्तौ रजतभावः । तत्र ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वं स्वप्नसाक्षिदृष्टान्तेन द्रढयन्नाचार्यो स्फुटयति सूत्रकारः । आत्मनि चेति । रथयोगाः अश्वाः, किञ्च तदुपदर्शनदृष्टादीनां सांख्यादिपक्षेऽपि दोषत्वाभावात् प्रत्युज्जीवनीयत्वं ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥२९॥

परेषामप्येष समानः स्वपक्षदोषः, प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षस्तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा। ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणाः, तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत् सावयवमिति, नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते, यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् एकैकमेव चेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य। तर्काप्रतिष्ठानात् सावयव

यत्रोभयोः समो दोष इति न्यायादित्याह सूत्रकारः। स्वपक्षेति। प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते। नन्विति। किं साम्यावस्था गुणानां विकारः समुदायो वा, आद्ये तस्या न मूलप्रकृतित्वं विकारत्वात्, द्वितीये प्रपञ्चाभावः, समुदायस्यावस्तुत्वेन मूलाभावात्। अथ निरवयवा गुणा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि कृत्स्नप्रसक्तेर्मूलोच्छेदो दुर्वार इत्यभिप्रेत्य परिहरति। नैवमित्यादिना। इति यतः अतः समानत्वान्न वयं पर्यनुयोज्या इत्यन्वयः। प्रत्येकं सत्त्वादिकमितरगुणद्वयसचिवं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्यरूपत्वप्रसक्तेर्मूलोच्छेद इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकतर्कस्याभासत्वाद्गुणानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन मृदादिवत्ततो न कृत्स्नप्रसक्तिरेकदेशपरिणाम-

त्वमेवेति चेत्, एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः, तथा अणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥३०॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते, विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तम्, तत्पुनः कथमुपगम्यते विचित्रशक्ति

सावयवत्वादिति शङ्कते । नेति । एतद्दोषाभावेऽपि दोषान्तरं स्यादिति परिहरति । एवमपीति । ननु गुणानामवयवत्वात्तन्तुवदारम्भका न भवन्ति किन्तु कार्यवैचित्र्यानुमितास्तद्गता शक्तय इत्याशङ्क्य मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं तुल्यमित्याह । अथेत्यादिना । अणुवादेऽपि दोष-साम्यमाह । तथेति । सांख्यवद्दोषः समान इति सम्बन्धः । निरवयवयोः परमाण्वोः संयोगो व्याप्यवृत्तिश्चेत्, आद्ये तत्कार्यस्य द्व्यणुकस्यैकपरमाणु-मात्रत्वापत्तिः प्रथिम्नोऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः । न ह्यणोरण्वन्तरे-णोपर्यधःपार्श्वतश्च व्याप्तौ ततोऽधिकद्रव्यं सम्भवति । द्वितीये परमाणोः सावयवत्वापत्तिरित्यर्थः । ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिवद्दोषसाम्योक्तिरयुक्तेत्यत आह । परिहृतस्त्विति ।

उक्तं हि मायावादे स्वप्नवत् सर्वं सामञ्जस्यं, अतो निरवयवे ब्रह्मणि समन्वयस्याविरोध इति सिद्धम् । सर्वोपेता माया शक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्-

युक्तं परं ब्रह्मेति, तदुच्यते, सर्वोपेता च तद्दर्शनात्। सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यभ्युपगन्तव्यं कुतः, तद्दर्शनात्। तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पो यः सर्वज्ञः सर्ववित् एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्येवंजातीयका॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम्॥३१॥

स्यादेतत्, विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम् 'अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः' इत्येवंजातीयकं, कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवेत्, देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्तः आध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते, कथञ्च 'नेति नेति' इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवेदिति चेत्, यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम्। श्रुत्यवगा-

---

सर्गं वदतः समन्वयस्याशरीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे न्यायस्याभावादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वसमर्थनार्थमैक्यविषयं वक्ति वदन् सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे सर्वोपेतेत्यादिना। पूर्वोत्तरपक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमिति प्रागपादानसमाप्तेरवगन्तव्यम्। अभ्यात्तमभितो व्याप्तम्, अवाकी वागिन्द्रियशून्यः अनादरो निष्कामः॥

पूर्वपक्षन्यायमनूद्य दूषयति। विकरणत्वादिति। देवादिचेतनानां शक्तानामपि देहाभिमाने सत्येव कर्तृत्वं दृष्टं तदभावे सुषुप्ते तन्न दृष्टम्, अतो ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वान्न कर्तृत्वं नाप्यदेहस्य शक्तिः सम्भवतीति

एवमेवेदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म न तर्कावगाह्यं, न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव । तथा च शास्त्रं—

"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" ।

इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥३२॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति, न खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्बिम्बं विरचयितुमर्हति । कुतः प्रयोजनवत्त्वात् प्रवृत्तीनाम्, चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्त्तमानो न मन्दोपक्रमामपि तावत् प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भाम् । भवति च लोकप्र

शङ्कार्थः । निष्करणस्य जीवस्य कर्तृत्वासम्भवेऽपीश्वरस्य सम्भवतीति देवादिवदपि लोक इत्यत्रोक्तं, तत्र शरीरस्य कल्पितस्य मायामयत्वायोगात् निर्विशेषचिन्मात्रस्यैव मायाधिष्ठानत्वं युक्तमिति समाधानार्थः ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् । परिणामात् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः, स किमकामश्चेतनो यः सनिमित्तं वस्तु न रचयतीति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमदेहस्यापि स्रष्टृत्वात् यस्त्वोक्तया कर्तृत्वमुक्तं तदाक्षेपपरतया पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे । अन्यथेत्यादिना ।

प्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति । गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिः यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्बिम्बं विरचयितव्यम् । यदीयमपि प्रवृत्तिः चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत, प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् । अथ चेतनोऽपि सन् उन्मत्तो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत, तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत, तस्मादश्लिष्टा चेतनात् सृष्टिरिति ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यं ॥ ३३ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनम

ईश्वरस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय सृष्टौ प्रवृत्तिरस्त्वित्यत आह श्रुतिमाह । भवति चेति । या प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः सा स्वफलार्थेति लोकप्रसिद्धिं न च दयालुप्रवृत्तौ व्यभिचारस्तस्यापि परदुःखप्रहाणप्रयुक्तस्वचित्तव्याकुलतानिवृत्त्यर्थित्वादिति भावः । किञ्च गुरुत्वादायासस्य फलं वाच्यमित्याह । गुरुतरेति । तर्हि अस्मदीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः स्वार्थेत्यत आह । यदीयमपीति । स्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वोक्तः स्यादित्यर्थः । ईश्वरः प्रेक्षावान् भवतीत्यत्राप्याह श्रुतिविरोधमाह । अथेत्यादिना । बुद्धेरपराधो विवेकाभावः ॥

उक्तव्याप्ते राजलीलायां व्यभिचार इति सिद्धान्तसूत्रमाचष्टे । तुशब्देनेति । व्यतिरिक्तं लीलातिरिक्तं, क्रीडाख्या

मनभिसन्धाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति, यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय बाह्यं किञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति, एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा सम्भवति, न च स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयं अपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित् सूक्ष्मं प्रयोजनं उत्प्रेक्ष्येत तथापि नैवात्र किञ्चित् प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते, आप्तकामश्रुतेः । नाप्यप्रवृत्तिः उन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च । न चेयं परमार्थविषया

विहारा येषु रम्यदेशेषु तेष्वित्यर्थः । कदाचिद्राजादीनां लीलाया अपि किञ्चित् फलं सुखोल्लासादिकं कल्प्येत तथापि निष्फलादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वमस्ति न तु स्वस्य तल्लीलायाः फलं किञ्चिदस्तीति व्यभिचारस्थलान्तरमाह । यथा चेति । प्राणस्य स्वभाववशात् प्रारब्धं वा उच्छ्वासादिचेष्टा, ईश्वरस्य स्वभावः प्राक्कर्मवासितमाया । नन्वीश्वरस्य जगद्रचनाया केवललीलात्वं किमित्युच्यते फलमेव किञ्चित् कल्पयतां तत्राह । नहीति । आप्तकामत्वव्याघातादित्यर्थः । नन्वीश्वरः सृष्टौ किमिति न तिष्ठति किमिति स्वस्यापरत्वं परेषां दुःखावहां सृष्टिं करोति तत्राह । न च स्वभाव इति । कालधर्मादिवासनया सृष्टेरपरिहार्यत्वादित्यर्थः । यदुक्तं गुरुतरारम्भत्वात् फलं वाच्यमिति तत्र नेत्यभिप्रेत्याह । यद्यपीत्यादिना ।

सृष्टिश्रुतिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि न विस्मर्तव्यम् ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥३४॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय । नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते, कुतः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः करोति पश्वादीन् कांश्चिन्मध्यमभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत । तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःख-

---

अल्पप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं लोके तथा दर्शनादित्यादितर्कस्यागमबाधमाह । यदि नामेति । सृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति, सर्वज्ञत्वश्रुतेरन्यपरता नास्तीति विभागं स्वप्नसृष्टिवद्दृष्टसृष्टेर्मायामात्रत्वान्न फलापेक्षेत्याह । न चेयमिति । न च निष्फलसृष्टिश्रुतीनामानर्थक्यं सफलब्रह्मधीशेषत्वेनार्थवत्त्वादित्यतः न विस्मर्तव्यमित्यर्थः ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न । निर्दोषाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विषयः, स किं यो विषमकारी स दोषवानिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वत्र लीलया सृष्टावुक्तायां वदेव कर्मादिसापेक्षत्वे न स्यात् अनीश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरित्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति । पुनश्चेत्यादिना । ब्रह्मैव जगत्कारणमिति जन्मादिसूत्रे प्रति-

योगविधानात् सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत, तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते, कस्मात् सापेक्षत्वात्। यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यञ्च, न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति, सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते। किमपेक्षत इति चेत् धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः। अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः। ईश्वरस्तु पर्जन्यवत् द्रष्टव्यः। यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति, कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो

स्यातोऽर्थः। पृथग्जनः पामरः, निरवद्यं निरङ्कुशमिति स्मृतिः, न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः इति स्मृतिः, स्वच्छत्वादित्यादिपदेन कूटस्थत्वग्रहः, स्वच्छत्वादिस्वभावेश्वरस्वभावस्येति विग्रहः, न सममनपेक्ष्य विषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्यात् तु सापेक्षत्वमीश्वरस्यास्तीति सिद्धान्तयति। एवं प्राप्ते इत्यादिना। न च सापेक्षत्वे अनीश्वरत्वं, सेवामपेक्ष्य फलदातरि राज्ञी श्वरत्वानपायात्। ननु तर्हि धर्माधर्माभ्यामेव विचित्रा सृष्टिरस्तु किमीश्वरेणेत्यत आह। ईश्वरस्तु पर्जन्यवदिति। साधारणहेतुं विहितस्यैवासाधारणहेतोः कार्यकारित्वान्नेश्वरवैयर्थ्यं, अन्यथा पर्जन्यस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति

नीचमधमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति। तथा हि दर्शयति श्रुतिः, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति। 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति च। स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वञ्च दर्शयति 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्येवंजातीयका॥

न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात्॥ ३५॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' इति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात्। सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इति इतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत। अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्त्ततां नाम, प्राक् तु विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत्, नैष दोषः, अनादित्वात् संसारस्य।

भावः। यं जन्तुमुन्निनीषति ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति तं साधु कारयति, एष ईश्वर इत्यन्वयः। न च कञ्चित्साधु कञ्चिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्यं तदवस्थमिति वाच्यम्, अनादिपूर्वार्जितसाध्वसाधुवासनया स्वभावेन जन्तूनां तत्तत्कर्मसु प्रवृत्तावीश्वरस्य कारयितृत्वात्, अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः॥

प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्माभावादेकरूपत्वं स्यात् तथा तदुत्तरकाला-नामपीत्याक्षेपं समाधत्ते सूत्रकारः। न कर्मेति। प्रथमसृष्टेः

भवेदेष दोषो यद्यादिमानयं संसारः स्यात्, अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते। कथं पुनरवगम्यते अनादिरेष संसार इति, अत उत्तरं पठति ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं, आदिमत्त्वे हि संसारस्य अकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं एकरूपत्वात् । रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात् । न च कर्मान्तरेण शरीरं सम्भवति, न च शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं

पश्चाज्ज्ञानादिकर्मकृतं वैषम्यमित्याशङ्क्यान्योन्याश्रयमाह । न कर्मेति । आद्या कृतिरुपलक्षणम् आदावेकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मोत्पत्तौ हेत्वभावे-नोत्तरसृष्टीनामपि तुल्यत्वस्य दुर्वारत्वादिति द्रष्टव्यम् । परिहारः सुगमः, प्रथमसर्गः कश्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति । कथं पुनरिति ॥

उपपत्तिसहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सूत्रव्याख्यया दर्शयति । उप-पद्यते इति । हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्डवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुरस्त्वित्याशङ्क्य क्रमेण दूषयति । न चेश्वर इत्यादिना । कस्तर्हि हेतुस्तत्राह । रागादीति । रागद्वेष-मोहाः क्लेशास्तेषां वासनाभिराक्षिप्तानि कर्माणि धर्माधर्मव्यामिश्ररूपाणि,

श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवेनात्मना' इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु ततः प्रागनवधारितः प्राणः स कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत । न च धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत, अनागताद्धि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलीयान् भवति अभिनिष्पन्नत्वात् । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति । स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते । 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो नचादिर्न च सम्प्रतिष्ठा' इति । पुराणे चातीतानामनागतानाञ्च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥

तदपेक्षा त्वविद्या दुःखादिसर्गवैचित्र्यहेतुः, तस्मादविद्यासहकारित्वेन कर्मणामनादिप्रवाहोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः । किञ्च सृष्टेः सादित्वे प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति हेत्वभावात्, न च कर्म हेतुः शरीरात् प्राक् कर्मासम्भवात्, तस्मात् कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वैरेव वादिभिः संसारस्यानादित्वमङ्गीकार्यमित्याह । न चेति । सर्गप्रमुखे सृष्ट्यादौ प्राग्धारितप्राणोऽपि सन् प्रत्यगात्मा भाविधारणनिमित्तेन जीवशब्देनोच्यतामित्यत आह । न च धारयिष्यतीति । 'गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयात्' इत्यादाविव गत्या भाविवृत्त्याश्रयणमिति भावः । अस्य संसारवृक्षस्य रूपं सत्यं मिथ्या वेत्यपदेशं विना नोपलभ्यते, ज्ञानं विनान्तोऽपि नास्ति नाप्यादिरुपलभ्यते अनादित्वादेव न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये स्थितिः दृष्टनष्टस्वरूपत्वादिति गीतावाक्यार्थः । संसारस्यानादित्वेऽपि मिथ्यात्वादेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणमुपपन्नम् । तस्मान्निरवद्यो ब्रह्मणि समन्वयाविरोध इति सिद्धम् ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरुपक्षिप्तान् विलक्षणत्वादीन् दोषान् पर्यहार्षीदाचार्य्यः, इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमारिप्समाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । यस्मादस्मिन् ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते 'सर्वज्ञं सर्व्वशक्ति महामायञ्च तद्ब्रह्म' इति तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्गोविन्दपूज्यपादशिष्य-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादःसमाप्तः ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिवेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यन्निर्गुणं तन्नोपादानं यथा रूपमिति न्यायेन विरुध्यते नवेति सन्देहे भवतीश्वरस्य विषमसृष्टिनिमित्तत्वे तत्प्रयोजकस्य कर्मणः सत्त्वात्तदुपादानत्वे तद्व्यापकस्य सगुणत्वस्याभावादिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह । चेतनमिति । विवर्तोपादानत्वं निर्गुणस्याप्यविरुद्धं, अज्ञातत्वस्य अधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य सत्त्वात्, सगुणत्वमव्यापकं शब्दादिगुणेषु निमित्तत्वादिव्यभिचारदर्शनादिति भावः । यद्यपि सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च लोके कारणधर्मत्वेनाप्रसिद्धं तथापि यो यस्य कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तश्चेति प्रसिद्धं, ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्वश्रवणात् प्रसिद्ध्यनुसारेणार्थादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च सिध्यतीत्यभिसन्धायाह । सर्वज्ञं सर्वशक्तीति । महामायमिति कर्तृत्वोपादानत्वयोः सर्वशक्त्यापन्नमायोक्ता । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कश्चिद्दोष इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्द-भगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

श्री परमात्मने नमः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत् केवलाभिर्युक्तिभिः कञ्चित् सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तं, तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि साङ्ख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते। वेदान्तार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात् तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं तद्ध्यभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति। ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविद्वेषकारणेन। बाढमेव तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति साङ्ख्या-

---

श्रीरामाय नमः ।

साङ्ख्यतार्किकबौद्धाश्च जैनाः पाशुपतादयः ।
यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणि सर्वधर्मोपपत्तिवत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे । रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् । ननु मुमुक्षूणां वाक्यार्थनिर्णयप्रतिबन्धनिरासाय वेदान्तानां तात्पर्यं निश्चेतुमिदं शास्त्रमारब्धं तच्च निर्दोषतया निश्चितं, ततः परपक्षनिरासात्मकोऽयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे न सङ्गतः, तन्निरासस्य मुमुक्षुभिरनपेक्षितत्वादित्याक्षिपति । यद्यपीति । परपक्षनिराकरणं विना स्वपक्षस्थैर्यायोगात् तत् कर्तव्यमित्याह । तथापीति । तर्हि स्वपक्षस्थापनात् प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानं कार्यमित्यत आह । वेदान्तार्थेति । वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य फलवज्ज्ञानकारणत्वभावादभ्यर्हितत्वम् ननु रागद्वे-

दितन्त्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत् केषाञ्चिन्मन्दमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा। तथा युक्तिगाढत्वसम्भवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेष्वित्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते। ननु 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' [अ०१। पा०१। सू०५] 'कामाच्च नानुमानापेक्षा' [अ०१।पा०१।सू०१८] 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः' [अ०१। पा०४।सू०२८] इति च पूर्वत्रापि साङ्ख्यादिपक्षप्रतिषेधः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति। तदुच्यते।

प्रकरणत्वात् परमतनिराकरणं न कार्यमिति शङ्कते । नन्विति । तत्त्वनिर्णयप्रधाना खल्वियं कथा रब्धा, तत्त्वनिर्णयश्च परमते भ्रमशङ्कां विना न सिध्यति; सा च तेषु भ्रान्तिमूलत्वनिश्चयं विना न सिध्यति, स च इमं पादं विना नेति सिद्धान्तकरणार्थत्वात्, प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे सङ्गतः, सङ्गतत्वाद्वीतरागेणापि कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाङ्गीकारेण समाधत्ते । बाढमित्यादिना । अपदेशेन व्याजेन, मन्दमतीनां तेषु श्रद्धानिमित्तानि बहूनि सन्तीति तन्निरासाय यत्नः क्रियत इत्यर्थः । स्वमतस्थापनपरमतदूषणे तु प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादङ्गीकृते, शास्त्रस्य द्वेषः, परपक्षत्वबुद्ध्या हि निरासो द्वेषमावहति न तु तत्त्वनिर्णयेच्छया कृत इति मन्तव्यम्, पौनरुक्त्यं शङ्कते । नन्वीक्षतेरिति । पूर्वं साङ्ख्यादीनां श्रुत्यर्थानुपपादकतर्कनिरासादभीतत्वमुक्तं सम्प्रति श्रुत्यनपेक्षास्तदीयाः स्वतन्त्रा युक्तयो निरस्यन्त इत्यर्थभेदान्न पुनरुक्तिरित्याह । तदुच्यत इति । प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति साङ्ख्यसिद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं प्रमाणमूलो

सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्यप्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्व्याख्यानं तद्व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत् पूर्वं कृतं, इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः। तत्र सांख्या मन्यन्ते यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मतयाऽन्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्व एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति। यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तत् त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साध-

---

भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्युक्तधर्माणां प्रधाने सम्भवात् तदेवोपादानमित्याक्षेपसङ्गत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयन् पूर्वपक्षमाह। तत्र सांख्या इति। स्वसिद्धान्तस्य परमतनिरासः प्रत्युपजीव्यत्वात् पादयोः सङ्गतिः परमतनिरासात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधाद् ब्रह्मण्यर्थसमन्वयासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति आपाद्य द्रष्टव्यं मूलश्रौतसमन्वयदार्ढ्यार्थमादस्य पादस्य श्रुतिसङ्गतिरिति विवेकः। भिद्यन्त इति भेदा विकाराः, ते विकारा येनान्वितास्ते तत्प्रकृतिका इति व्याप्तिमाह। यथेति। एवं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तदन्वितत्वात् घटादिवदित्यनुमानमाह। तथेति। किमर्थं प्रधानं परिणमते तत्राह। चेतनस्येति। अर्थो भोगापवर्गरूपः, तदर्थं स्वभावत एव प्रवर्तते न तु केनचिच्चेतनेन प्रेर्यते इत्यर्थः। तदुक्तं पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणमित्यनुमानान्तराणि तैरुक्तानि स्मारयति। तत्रेति उक्तं हि भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तितः प्रवृत्तेश्च कार्यकारणविभागादविभागात् वैश्वरूप्यस्येत्यत्र कारिकायां समन्वयादिति लिङ्गं व्याख्यातं, लिङ्गानि व्याख्यायन्ते। तथा हि क्षित्यादीनां भेदानां कारणम् अव्यक्तमस्ति परिमितत्वात् घटवत्, न च

यितुं प्रवृत्तं स्वभावभेदेनैव विचित्रेण विकारात्मना प्रवर्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमिमते । तत्र वदामः, यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्येत नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किंचिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान् विकारान् विरचयद् दृष्टम् । गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शि-

दृष्टान्ते साध्यं स्फुटयति घटोत्पत्तेः प्रागव्यक्तघटादिरूपकार्यविशिष्टत्वेन मृदोऽप्यव्यक्तत्वात् तथा घटादीनां कारणशक्तितः प्रवृत्तेर्महदादिकार्याणामपि कारणशक्तितः प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्छक्तिमत्कारणमव्यक्तम् । किञ्च कारणात् कार्यस्य विभागो जन्म दृश्यते क्षितेर्मृत्तिका जायते ततो घट इति । एवमविभागः प्रातिलोम्येन प्रलयो दृश्यते घटस्य मृत्तिकायां लयः तस्याः क्षितौ क्षितेरप्सु अपां तेजसीत्येतौ विभागाविभागौ वैश्वरूप्यस्य विचित्रस्य भावजातस्य दृश्यमानौ पृथक्पञ्चीकृतौ क्वचित् कारणे विश्रान्तौ विभागत्वादविभागत्वाच्च मृदि घटविभागाविभागवदित्यर्थः । सिद्धान्तयति । तत्र वदाम इति । किमनुमानैः अचेतनप्रकृतिकत्वं जगतः साध्यते स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा, आद्ये सिद्धसाधनता, अस्माभिरनादित्रिगुणमायाङ्गीकारात्, द्वितीये घटादिदृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धिरित्याह । यदीति । स्वतन्त्रमचेतनं प्रकृतिरित्येतत् दृष्टान्तबलेन तदा निरूप्येत यदि दृष्टान्तः कश्चित् स्यात्, न तु दृष्टः कश्चिदित्यन्वयः । स्वतन्त्रपदार्थमाह । चेतनानधिष्ठितमिति । परकीयस्य साध्यस्याप्रसिद्धिमुक्त्वा सत्प्रतिपक्षं वक्तुं यद्विचित्ररचनात्मकं कार्यं तच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकमिति व्याप्तिमाह । गेहेति । इदं जगच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् गेहवदिति प्रयोगः । विपक्षे विचित्ररचनानुपपत्तिरूपं सूत्रोक्तं बाधकतर्कं वक्तुं जगतो वैचित्र्यमाह । तथेति । बाह्यं पृथिव्यादि भोग्यमाध्यात्मिकं शरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति विभागः प्रतिनियतोऽसाधारणोऽवयवानां

भिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते, तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यमाध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः संभावितत मैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वात्। मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते, तद्वत् प्रधानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्व-

---

विन्यासो रचना यस्य तदित्यर्थः। इत्थं विचित्रं जगच्चेतनानधिष्ठिता जडप्रकृतिः कथं रचयेत् न कथमपीत्यर्थः। यच्चेतनानधिष्ठितमचेतनं तन्न कार्यकारीति व्याप्तिग्राहकतर्कमूलभूतामाह। लोष्टेति। चेतनाप्रेरितेषु लोष्टादिषु कार्यकारित्वादर्शनादित्यर्थः। किञ्च प्रधानादिजडप्रकृतिः चेतनाधिष्ठिता परिणामित्वात् मृदादिवदित्याह। मृदादिति। ननु मृदादिदृष्टान्ते दृष्टमप्यस्ति अचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वस्येति, तन्न परिणामित्वहेतोरचेतनत्वमेव व्यापकं मृदादिस्वरूपान्तरङ्गत्वात् न तु चेतनाधिष्ठितत्वं व्यापकं, तस्य मृदादिबाह्यकुलालादिसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्, तथा च परिणामित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मेणैव योगो न चेतनाधिष्ठितत्वेनेत्याशङ्क्य निषेधति। न चेति। महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसत्वस्य धूमव्यापकत्वं नास्ति तद्भिन्नस्य बहिरङ्गस्यापि वह्नेरस्तीत्यन्तरङ्गत्वं व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः। किञ्च यदचेतनं तच्चेतनाधिष्ठितमेव परिणमते इत्यत्र बाधकाभावात् प्रधानं स्वतन्त्रमपि न तथा स्वीकार्यमित्याह। न चैवं सतीति। सुखदुःखमोहान्वयादिति हेतोरसिद्धिद्योतनार्थं चकार इत्याह। अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति। नानुमानमित्यर्थः। आदिशब्दः परिणामादिसंग्रहार्थः। शब्दादीनां बाह्यत्वात् सुखदुःखादीनामान्तरत्वेन तद्भिन्नत्वात्। न हि भिन्न-

प्रसङ्ग, न च मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं, न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति, न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते चेतनकारणत्वसमर्पणात्, अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतो नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति। अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च शब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति। न हि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहा-

---

नैमित्तिकयोरभेदेन योगोऽस्ति दण्डघटयोरदर्शनादित्यर्थः। किञ्च यदि घटे स्वरूपतः सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात् तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादिकमुपलभ्येत घटे स्वरूपेण तथोपलब्धिरस्तीति योग्यानुपलब्ध्या हेत्वभावनिश्चय इत्याह। शब्दादीति। विषयस्यैकत्वेऽपि पुरुषवासनावैचित्र्यात् कस्यचित् सुखबुद्धिः कस्यचिद् दुःखबुद्धिः कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽतो विषया सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्यर्थः। एवं समन्वयादिति हेतुं दूषयित्वा परिमाणादिहेतून् दूषयति। तथेति। बुद्ध्यादीनां परिमितत्वेन संसर्गपूर्वकत्वसिद्धौ सत्त्वादीन्यनेकानि सत्त्वरजस्तमांसि सिध्यन्ति एकस्मिन् संसर्गासम्भवात् न ब्रह्मसिद्धिरिति साङ्ख्यस्य भावः। किमिदं परिमितत्वं न तावद्देशतः परिच्छेदः, पक्षान्तर्गताकाशे तस्याभावेन भागासिद्धेः, नापि कालतः परिच्छेदः, साङ्ख्यैः कालस्यानङ्गीकारात् अविद्यागुणसंसर्गेण सिद्धसाधनाच्च, नापि वस्तुतः परिच्छेदः सत्त्वादीनां परस्परं भिन्नत्वे सत्यपि साध्याभावेन व्यभिचारादित्याह। सत्त्वेति। यदुक्तं कार्यकारणविभागो यत्र समाप्यते तत्प्रधानमिति तत्र ब्रह्मणि मायायां वा समाप्तिसम्भवात्। न च यः कार्यस्य विभागः स चेतनाधिष्ठिताचेतने समाप्त इति व्याप्तिरस्ति सर्वत्राचेतनेषु चेतनाधिष्ठानदर्शनादित्याह। कार्येति। एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः। यत्तु यदपरिमितं तदव्यक्तप्रकृति-

त्मकतयाऽन्वय उपपद्यते, सुखादीनामान्तरत्वप्रतीतेः शब्दादीनाञ्च तद्रूपत्वप्रतीतेः तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः, तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात्। कार्य्यकारणभावस्तु प्रेचापूर्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्य्यकारणभावात् बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम्॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्था या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात् प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसां अङ्गाङ्गिभावरूपापत्तिः विशिष्टकार्य्याभिमुखप्रवृत्तिता सापि नाचेतनस्य

पूर्वकमिति व्याप्त्यन्तरं तस्यापि गुणेष्वनादिषु परिमितेषु व्यभिचारः, एतच्च महदादीनामेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकाराणामचेतनमेव प्रकृतिरिति निरस्तम्। चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वेऽपि सादृश्योपपत्तेः न विलक्षणत्वादित्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च, एवं चेतनाधीनकारणशक्तितः कार्यप्रवृत्तिसम्भवात् शक्तिः प्रवृत्तिलिङ्गकस्याप्रयोजकत्वमिति भावः॥

स्वतन्त्रमचेतनं कारणमेव नानुमातव्यं तस्य सृष्ट्यर्थे प्रवृत्तेरनुपपत्तेरिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुषज्य सूत्रं योजनीयम्। रचनाप्रवृत्त्योः को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिस्वरूपमाह। साम्येन गुणानां स्थितिः साम्यावस्था तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रलयाभावप्रसङ्गात्

प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनात् रथादिषु च। न हि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते। दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति। ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्, तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, किं पुनरत्र युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा इति उत यत्संयुक्तस्य दृष्टा

किन्त्वादौ साम्यच्युतिरूपं वैषम्यं भवति ततः कस्यचित् गुणस्याङ्गित्वमुद्भूतत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं शेषत्वमित्यङ्गाङ्गिभावो भवति, तस्मिन् सति महदादिकार्योत्पादनात्मिका प्रवृत्तिः, तथा विविधकार्यविन्यासो रचनेति भेद इत्यर्थः। गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपूर्विका प्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदित्याह। तापीति। विपक्षे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः। केचित्तु भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वमिति शङ्कितं प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते। अस्यापि गुणेषु व्यभिचारः कार्यत्वे विशेषणे च विरुद्धताप्रवृत्तिशक्तित्वे सति कार्यत्वस्य घटादिषु चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकत्वेनौत्साध्यविरुद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति ‘प्रवृत्तेश्च’ इति सूत्रेण साधितम्। ननु लोके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्शनेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यतु तत्राह। दृष्टाच्चेति। अनुमानशरणस्य तव दृष्टान्तं विनाऽतीन्द्रियार्थसिद्ध्ययोगादिति भावः। ननु प्रधानस्य प्रवृत्तिं स्वयमुपयता चेतनस्य स्वतो प्रवृत्तिस्तवाप्य[illegible] युक्तेति साङ्ख्यः शङ्कते। न न्विति। शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति। सत्यमिति। तर्हि केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिसिद्धिरन्यथा दृष्टत्वयोगात् तत्राह। तथापीति। केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्त्यसत्त्वेऽपि चेतनाचेतनयोर्मिथः सम्बन्धात् स्वदृष्टप्रवृत्तिरिति भावः।

तस्यैव सेति । ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तं उभयोः प्रत्यक्षत्वात्, न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथादिवत् प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवद्देहस्य दृष्टमिति, अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति चैतन्यस्य दर्शनात् असति चादर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः, तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते, न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति, भवति तु तस्यैव सा, सापि चेतनाद्भवति इति ब्रूमः, तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानापि च केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे दर्शनात् तद्वियोगे

*

इति वेदान्तसिद्धान्तं सांख्यो दूषयति । नन्विति । सर्वा प्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा न त्वचेतनसम्बन्धेनापि चेतनस्य क्वचित् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्मान्न चेतनात् प्रवृत्तिरित्यर्थः । मतद्वयं श्रुत्वा मध्यस्थः पृच्छति । किं पुनरिति । यस्मिन्नचेतने रथादौ प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्यैव सा न चेतनस्तत्र हेतुरिति किं सांख्यमतं साधु उत येन चेतनेनाश्वादिना संयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रयुक्ता सेति वेदान्तिमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः । सांख्य आह । नन्विति । उभयोः प्रवृत्तितदाश्रययोरित्यर्थः । दृष्टाश्रयेणैव प्रवृत्तेरुपपत्तावदृष्टचेतनप्रवृत्तिर्न कल्प्येति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं सिद्धिस्तत्राह । प्रवृत्तीति । जीवद्देहस्य रथादिभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वं सिद्धं दृष्टमिति अतः चेतनस्य सिद्धिरित्यन्वयः । जीवद्देहः सात्मकः प्राणादिमत्त्वात् व्यतिरेकेण रथादिवदित्यात्मसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः स्वाश्रयादन्येन प्राणवता सह भूता प्रवृत्तित्वात् रथप्रवृत्तिवत् इत्यनुमानान्तर-

चादर्शनात् तद्वत् लोकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम्। ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेत्, न, अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः। यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति, यथा च रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नं, एकत्वात् प्रवृत्त्यभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेन्न, अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमा-

---

सूचनाय प्रवृत्त्याश्रयेत्युक्तम्, सद्भावसिद्धिरेव न प्रवर्तकत्वमित्येवकारार्थः। अनुमितस्य सद्भावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वलोकायतस्य हेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः। आत्मनः प्रत्यक्षत्वे चार्वाकाणां भ्रमोऽपि लिङ्गमित्याह। अत एवेति, अप्रत्यक्षत्वादेवेत्यर्थः। देहान्यात्मनः प्रत्यक्षत्वे भ्रमासम्भवादिति भावः। दर्शनात्, प्रवृत्तिचैतन्ययोरिति शेषः। प्रवृत्त्याश्रयत्वमचेतनस्यैवेत्युक्तमङ्गीकृत्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं सिद्धान्ती साधयति। तदभिधीयत इति। रथादिप्रवृत्तावश्वादिचेतनस्यान्वयव्यतिरेकौ स्फुटौ, ताभ्यां चेतनस्य प्रवर्तकत्वं चार्वाकाणामपि सम्मतमित्याह। लोकायतिकानामपीति। यः प्रवर्तकः स स्वयं प्रवृत्तिमानश्वादिवदिति व्याप्तेरात्मनि व्यापकाभावान्न प्रवर्तकत्वमिति कश्चिच्छङ्कते। नन्विति। मण्यादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरिति परिहरति। नेति। वस्तुत एकत्वेऽपि कल्पितं द्वैतं प्रवर्त्यमस्तीत्याह। नाविद्येति। अविद्यया कल्पिते नामरूपप्रपञ्चे तयैवाविद्यारूपया मायया य आवेशश्चिदात्मनः कल्पित

थावेशवशेनासकृत् प्रत्युक्तत्वात्, तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥३॥

स्यादेतत्, यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्धये प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दते, एवं प्रधानमप्यचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति। नैतत् साधूच्यते। यतस्तत्रापि पयोऽम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे, उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात्। शास्त्रञ्च 'योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो योऽपोऽन्तरो यमयति एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते' इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्यन्दितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति, तस्मात् साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात् पयोऽम्बुवदित्यनुपन्यासः, चेतनायाश्च धेन्वाः स्नेहेनेच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः, वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात्। न

सम्बन्धः, तस्य वशः सामर्थ्यं तेनान्तर्यामित्वादिकमीश्वरस्योक्तत्वान्न चोद्यावसर इत्यर्थः ॥

अनादिजगतः प्रवृत्तिश्चेतनाधीना प्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदिति स्थितं, तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य तत्रापि पक्षसमत्वेनोक्तानुमानादागमेन च साध्यसिद्धेर्न व्यभिचार इति सूत्रं व्याचष्टे। स्यादेतदित्यादिना। साध्यपक्षेति। साध्यवता पक्षेण तुल्यत्वादित्यर्थः। अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरिति यावत्। क्षीरे प्रवर्तकत्वेन धेन्वादेः सत्त्वाच्च

चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात् स्यन्दनस्य। चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितम्। 'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि' [२।१।सू०२४] इत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या निदर्शितं, शास्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्॥ ४॥

साङ्ख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं, न तु तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति, पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इति, अतोऽनपेक्षं प्रधानं, अनपेक्षत्वाच्च कदाचित् प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते, कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तं, ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात् महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते॥

न व्यभिचार इत्याह। चेतनायाश्चेति। उपदर्शितमनुमानागमाभ्यां इति शेषः। सूत्रकारस्य 'क्षीरवद्धि' 'तत्रापि' इति च वाक्ये पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सूत्रद्वयमित्यविरोधमाह। उपसंहारेति॥

अस्तु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इत्याशङ्क्य सूत्रं प्रवृत्तं तद्व्याचष्टे। सांख्यानामित्यादिना। प्रधानव्यतिरेकेण कर्मणोऽनवस्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात् कदाचित् सृष्टिप्रवृत्तिः कदाचित् प्रलय इत्ययुक्तमित्यर्थः। कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याचेतनत्वात् सदाभावाच्च न कादाचित्कप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत्, यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते, एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यत इति । कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते, निमित्तान्तरानुपलम्भात् । यदि हि किञ्चिन्निमित्तमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयेमहि, न तु सम्पादयामहे, तस्मात् स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः तथा प्रधानस्यापि स्यादिति । अत्रोच्यते, भवेत् तृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तरोपलब्धेः । कथं निमित्तान्तरोपलब्धिरन्यत्राभावात्, धेन्वैव ह्युपयुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनडुहाद्युपयुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तमेतत् स्याद्धेनुशरीरसम्बन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेत् । न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं सम्पादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति, भवति हि किञ्चित् कार्यं मानुषसम्पाद्यं किञ्चिद्दैवसम्पाद्यम् । मनुष्या अपि च शक्नुवन्त्येव उचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयितुं, प्रभूतं हि क्षीरं का-

पुनरपि दृष्टान्तबलात् प्रधानस्य स्वत एव कादाचित्कप्रवृत्तिरिति शङ्कां निषेधति सूत्रकारः । अन्यत्रेत्यादिना । पृच्छति । कथमिति । उत्तरम् । निमित्तान्तरेति । धेन्वादिनिमित्तान्तरमस्तीति सिद्धान्तयति ।

मयमानाः प्रभूतं घासं धेनूश्चारयन्ति, ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते, तस्मान्न तृणादिवत् स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवति इति स्थापितं, अथापि नाम भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छाम तथापि दोषोऽनुषज्येतैव, कुतः, अर्थाभावात्। यदि तावत् स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिः न किञ्चिदन्यदपेक्षत इत्युच्यते ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षिष्यत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स यदि ब्रूयात् सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो वा उभयं वेति। भोगश्चेत्

त्वोच्यत इति। प्रहीणं नष्टम्। यदुक्तं क्षीरस्य स्वेच्छया सम्पादयितुमशक्यत्वात् स्वाभाविकत्वमिति तत्राह। न च यथाकाममिति ॥

प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः, स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्याप्यपेक्षाभावप्रसङ्गादित्येकोऽर्थः, तमेवापत्तिं निरस्यति। इत्यतः प्रधानमिति। उक्तप्रसङ्गस्येष्टत्वे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः। अर्थापेक्षयापि स्वतः प्रवृत्तिरित्यर्थान्तरं शङ्कापूर्वकमाह। स यदीत्यादिना। प्रयोजनमपेक्षितं चेद्वक्तव्यमित्याह। तथापीति। कूटस्थे पुरुषे स्वतः सुखाद्यतिशयस्याधातुमशक्यत्वादध्यासानङ्गीकाराच्च भोगो न युक्तः, किञ्च प्रधानप्रवृत्तेर्भोगार्थत्वे मोक्षहेतुविवेकख्यात्यभावादनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च, अप-

कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य भोगो भवेदनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च। अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च। उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव। न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं सम्भवति, न च पुरुषस्य निर्मलस्य। दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत् प्रवृत्तिः तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत् सर्गशक्त्यनुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव, तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम्॥

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

स्यादेतत्, यथा कश्चित् पुरुषो दृक्शक्तिसम्पन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पङ्गुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं दृक्श-

---

वर्गार्थत्वे स्वरूपावस्थानरूपमुक्तेः स्वतः सिद्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्यं भोगाभावप्रसङ्गश्चेत्यर्थः। तृतीयं दूषयति। उभयार्थतेति। मीयन्ते भुज्यन्त इति मात्रा भोग्याः। औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तमिति कारिकोक्तं दूषयति। न चेति। औत्सुक्यमिच्छाविशेषः केवलजडस्यात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः। अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिः चिद्रूपत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य सर्गशक्तिः त्रिगुणत्वात्, तयोः शक्त्योर्वैयर्थ्यं विना सार्थक्यायोगात् प्रधानस्य स्वतो प्रवृत्तिरिति चेन्न, शक्त्योर्नित्यत्वात् सृष्टिनित्यत्वापत्तिरित्याह। दृक्शक्तीति॥

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निषेधति। पुरुषाश्मवदिति। प्रधानस्य स्वातन्त्र्यं पुरुषस्यौदासीन्यं चाभ्युपेत्य त्यज्यते

क्तिविहीनं अन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वाऽयस्कान्तोऽश्मा स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम्। अत्रोच्यते तथापि नैव दोषान्निर्मोक्षोऽस्ति। अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात्। कथञ्चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत्। पङ्गुरपि हि अन्धं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चित् प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति, निष्क्रियत्वात् निर्गुणत्वाच्च। नाप्ययस्कान्तवत् सन्निधिमात्रेण प्रवर्तयेत्, सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात्। अयस्कान्तस्य तु अनित्यः सन्निधिरस्ति, स्वव्यापारः सन्निधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरुषाश्मवदिति। तथा प्रधानस्याचैतन्यात् पुरुषस्य चौदासीन्यात् तृतीयस्य च तयोः सम्बन्धयितुरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः। योग्यतानिमित्ते सम्बन्धे योग्यतानु-

---

इति वदन्तं साङ्ख्यं प्रत्याह। कथञ्चेति। पुरुषस्य परिस्पन्दः प्रयत्नगुणो वा नास्तीति वक्तुं हेतुद्वयम्। प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वात् व्यापित्वाच्च नित्यः सन्निधिः, अश्मनस्तु परिमार्जनजन्यत्वेन स्थापनमनित्यसन्निधिश्चेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यासः, न समदृष्टान्तोपन्यासो भवतीत्यर्थः। ननु चिज्जडयोर्दृग्दृश्यभावयोग्यताऽस्ति, तया तद्भावः सम्बन्ध इत्यत आह। योग्यतेति। चिज्जडस्वरूपाया योग्यताया नित्यत्वात् सम्बन्धनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः। यथा स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षे भोगोऽपवर्ग उभयं वा फलमिति विकल्प्य दूषितं, एवं पुरुषाधीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षेऽपि,

च्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्गः । पूर्ववच्चार्थाभावो विकल्पयितव्यः इति । परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयञ्च प्रवर्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते, यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था, तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात् परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः । बाह्यस्य च कस्यचित् क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्यादन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत । न ह्यनपेक्षस्वभावा कूटस्था-

फलाभावेन दूषणीय इत्याह । पूर्ववच्चेति । सिद्धान्ते परमात्मन उदासीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह । परमात्मेति । साङ्ख्यमते उभयविरुद्धं तत्त्वात् अस्मन्मते कल्पिताकल्पितयोरविरोध इत्यतिशय ॥

किं प्रधानावस्था कूटस्थवत्स्थिता उत विकारिणी, आद्ये दोषमाह । तस्यामिति । अङ्गाङ्गिभावे साम्यस्वरूपनाशः स्यात्, तत्र कौटस्थ्यभङ्ग इति भयादङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः कार्यानुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । बाह्येति । चिरकालस्थितस्य साम्यस्य च्युतौ निमित्तं बाह्यं तन्नास्तीत्यर्थः ॥

गुणानां मिथोऽनपेक्षस्वभावत्वान्न स्वतो वैषम्यमित्युक्तं, तत्र हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य सूत्रकारः परिहरति । अन्यथेति । अनपेक्षस्वभावा-

आभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात्। कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते, यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथा एतेषां स्वभावोऽभ्युपगन्तव्य, चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः, तस्मात् साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति। एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव। ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्तेत, चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात्। वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन्, भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन् इति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धश्चायं साङ्ख्यानामभ्युपगमः, क्वचित् सप्तेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति क्वचिदेकादश, तथा क्वचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति क्वचिदहङ्कारात्, तथा क्वचित् त्रीण्यन्तःकरणानि

दृश्यते सापेक्षत्वेन गुणानामनुमानात् पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न प्रसज्यते। न चैवमपि सिद्धान्तः कार्यानुसारेण गुणस्वभावस्वीकारादित्याह। चलं गुणवृत्तमिति। पूर्वसूत्रोक्ताङ्गित्वानुपपत्तिदोषाभावमङ्गीकृत्य परिहरति। एवमपीति। कार्यार्थं ज्ञानशक्तिकल्पने ब्रह्मवाद स्यादित्यर्थः। अङ्गीकार त्यजति। वैषम्येति॥

सूत्रं व्याचष्टे। परस्परेति। त्वङ्मात्रमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेकरूपादिज्ञानकारणं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति सप्तेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेत्येकादश, बुद्धिरहङ्कारो मन इति

वर्णयन्ति क्वचिदेकमिति, प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादिन्या विरोधः तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या, तस्मादप्यसमञ्जसं साङ्ख्यानां दर्शनमिति। अत्राह नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जसमेव दर्शनं, तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात्। एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतां, एकस्यैवात्मनो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूतौ इत्यभ्युपगन्तव्यं स्यात्। यदि चैतौ तप्यतापकौ एकस्यात्मनो विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येत इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशत् शास्त्रमनर्थकं स्यात्। न ह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते। योऽपि जलवीचीतरङ्गफेनाद्युपन्यासस्तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः। प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके। तथा हि अर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते, यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्याद्

न्वीति, एकमिति बुद्धिरेव, एव पूर्वापरविरोधादिति व्याख्याय श्रुतिस्मृतिविप्रतिषेधाच्चासामञ्जस्यमाह। प्रसिद्ध इति। तस्माद्भ्रान्तिमूलत्वात् साङ्ख्यशास्त्रस्य, तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयस्याविरोध इति सिद्धम्। स्वमतासामञ्जस्यमसहमानः साङ्ख्यः प्रत्यवतिष्ठते। अत्राहेति॥ तप्यो जीवस्तापकः संसारस्तयोर्भेदानङ्गीकाराद् [illegible] प्रसिद्धतप्यतापकभावो लुप्येतेत्यर्थः। विवृणोति। एकं हीति। तथा च भेदव्यवहारलोप इत्यसमञ्जसमित्य-र्थः। ननु तयोरुपादानैक्येऽपि भिन्नौ भेदोऽस्त्वेव [illegible]

यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थः। नित्यसिद्ध एवेति तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्यात्। यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति, अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति, तथार्थस्याप्यर्थत्वं न स्यात्, यदि स्यात् स्वार्थत्वमेव स्यात्, न चैतदस्ति। सम्बन्धिशब्दौ ह्येतौ अर्थी चार्थश्चेति, द्वयोश्च सम्बन्धिनोः सम्बन्धः स्यान्नैकस्यैव, तस्माद्भिन्नावेतौ अर्थार्थिनौ, तथाऽनर्थानर्थिनावपि। अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थस्ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यते, तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वात् भूयस्त्वाच्चानर्थस्योभावपि अर्थावनर्थ एवेति तापकः स उच्यते, तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यते इति। तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः। जात्यन्तरभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात् स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति। अत्रोच्यते नैकत्वादेव

ष्ण्यप्रकाशयोः, अतो न व्यवहारलोप इत्याशङ्क्य वह्नेरिव ताभ्यामात्मनो भेदो न स्यादित्याह। यदि चेत्यादिना। ननु सत्यपि धर्मिणि स्वभावनाशो मोक्ष उपपद्यते, अतोऽत्र वक्ते बीजाङ्कुरादिनाशदर्शनादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह। योऽपीति। किञ्च भेदाङ्गीकारेऽपि सिद्धान्तः, अनङ्गीकारे लोकप्रसिद्धिबाध इत्याह। प्रसिद्धश्चेति। अर्थो दुःखनाशाभावादिना अर्थिनं तापयतीति तापकः, अर्थी तप्यस्तयोरभेदे बाधकमाह। यदीति। अर्थिनोऽन्यस्यार्थस्याभावादर्थित्वाभाववदर्थोऽन्यस्यार्थिनोऽभावादर्थत्वाभाव प्रसज्येतेत्याह। तथार्थस्यापीति। प्रसङ्गेष्टत्वं निराकरोति। न चैतदस्तीति। अर्थत्वं हि कामनाविषयत्वं तच्च कामयितुरन्यस्य कामयितृत्वस्यैव स्यात्, न हि स्वार्थत्वमस्ति कामयितुरेव कामयितृत्वायोगात् तथा-

तप्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातां नत्वेतदस्ति एकत्वादेव । न ह्यग्निरेकः सन्नात्मानं दहति प्रकाशयति वा, सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च किमु कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिन् तप्यतापकभावः सम्भवेत्, क्व पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति, उच्यते किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवद्देहस्तप्यस्तापकः सवितेति । ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य, यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्यात् सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादिति, उच्यते देहाभावे हि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा, न च त्वयापि तप्तिर्नाम विक्रिया

भेदोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । इतश्च भेद इत्याह । समञ्जीति । तथानर्था-र्थिनावपि भिन्नावित्यन्वयः । अर्थानर्थयोः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तापकत्वं स्फुटयति । अर्थिनोऽनुकूल इति । अप्राप्तं लभते इत्ययोगमुक्त्वा क्षमते योगमाह । आत्मन्तरेति । तया तथया बुद्ध्या पुरुषस्य संयोगः स्वस्वामिभावः तस्य हेतुरनादिरविवेकस्तस्य परिहारो विवेकस्तस्माद्धि त्वसङ्गस्यापि पुरुषस्य कथञ्चिदुपचारान्मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । यथा योधगतौ जयपराजयौ राजन्युपचर्येते तथा पुरुषादत्यन्तभिन्नबुद्धिगतौ बन्धमोक्षौ पुरुषे उपचर्येते, तदुक्तं नैव च बध्यते मुच्यत इति, सिद्धान्तयति । अत्रोति । किं परमार्थदृष्ट्या तप्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते व्यवहारदृष्ट्या वा नाद्य इत्याह । नैकत्वादेवेति । दोषत्वमिति शेषः । तस्मात्तद्दोषस्य विरुद्धोऽति । भवेदित्यादिना । एकस्याग्निवद्विषयविषयित्वं न सम्भवतीत्यर्थः । यत्र तप्यतापकभावो दृष्टस्तत्रैवेति व्यवहारपक्षमादाय सिद्धान्तो ब्रूते । किं न पश्यसीति देहस्य तप्यत्वे देहात्मवादापत्तिरिति शङ्कते । नन्विति । उच्य-

चेतयितुः केवलस्य तप्यति, नापि देहचेतनयोः संहतत्वं अशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात्। न च तप्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छसीति कथं तवापि तप्यतापकभावः। सत्त्वं तप्यं तापकं रज इति चेत्, न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः। सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्, परमार्थतस्तर्हि नैव तप्यत इत्यापतति, इवशब्दप्रयोगात्, न चेत् तप्यते नेवशब्दो दोषाय। न हि डुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सविषो भवति सर्पो वा डुण्डुभः इवेत्येतावता निर्विषो भवति अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति, नैवं सति ममापि किञ्चिद्दुष्यति। अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वम-

तनस्यैव देहस्य तप्तिरिति वदता साङ्ख्येन वक्तव्यं किं चेतनस्य केवलस्य तप्तिः किं वा देहसंहतस्य उत तप्तिः आहोस्वित् सत्त्वस्य नान्य इत्याह। उच्यत इति। न द्वितीयतृतीयावित्याह। नापीत्यादिना। चतुर्थं शङ्कते। सत्त्वमिति। सत्त्वरजसोस्तप्यतापकत्वे पुरुषस्य बन्धाभावाच्छास्त्रारम्भवैयर्थ्यमिति परिहरति। न ताभ्यामिति। असङ्गत्वेऽपि पुरुषस्य तप्यसत्त्वप्रतिबिम्बत्वात् तप्तिरिति शङ्कते। सत्त्वेति। तर्हि जलचन्द्रस्य चलनवन्मिथ्यैव तप्तिरित्यपसिद्धान्त आगत इत्याह। परमार्थत इति। इवशब्दमात्रेण कथं मिथ्या तप्त्यवगम इति चेत्तदुच्यते। इवशब्दस्तप्यबुद्धिसत्त्वसादृश्यं ब्रूते, तच्च सादृश्यं पुरुषस्य तप्यत्वरूपञ्चेत् कल्पितमेव वस्तुतस्तप्त्यभावादित्युपपादयति न चेदिति। पुरुषो वस्तुतस्तप्तिशून्यश्चेदिवशब्दो न दोषाय मिथ्यातप्तिपरत्वादित्यर्थः। मिथ्यासादृश्यमेव दोष इति चेन्नेत्याह। नहीति। सविषत्वं निर्विषत्वं चेवशब्दार्थे कल्पित एव दृष्टम्। साङ्ख्यस्याविद्यके तप्यतापकत्वे सति ममापि किञ्चिन्न दुष्यति किन्तु दृष-

भ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येत। नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य, तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात् तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगोपरमस्ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेत्, नादर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात्। गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात् साङ्ख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्यः स्यात्। औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेः, विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते। व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र

मेव सम्पन्नमित्यर्थः। यदि मिथ्यातप्यत्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः स्यादिति भीत्या सत्यं तप्यत्वं पुरुषस्योच्यते तथाप्यपसिद्धान्तः, कौटस्थ्यभङ्गादनिर्मोक्षश्च, सत्यस्यात्मवन्निवृत्त्ययोगादित्याह। अथेत्यादिना। किञ्च रजसो नित्यत्वात् दुःखसातत्यमित्याह। नित्यत्वेति। अत्र साङ्ख्यः शङ्कते। तप्येति। सत्त्वं पुरुषो वा तप्यशक्तिः तापकशक्तिस्तु रजः, निमित्तमविवेकात्मकदर्शनं तमः, तेन सहितः सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्यापि स्वरूपं तदपेक्षत्वादित्यर्थः। मोक्षस्याप्यभावः निमित्तस्य निवृत्त्यभावात् न मोक्ष इति सिद्धान्ती परिहरति। नेति। तमसो निवृत्त्यभावेऽपि विवेकेनोपरमान्मोक्ष इत्यत आह। गुणानां चेति। एवं गुणाद्युत्कर्षानियत्वाङ्गीकारादिति भावः। परपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपसंहरति। औपनिषदस्य त्विति। वस्तुत एकत्वेन बन्धाभावात् न मोक्षाभावशङ्कावसरः। व्यवहारस्तु भेदाङ्गीकारात् तप्यतापकभावो बन्धस्य प्रमाणात् तद्विद्भि

तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति। प्रधानकारणवादो निराकृतः, परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः। तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते। तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः, कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यः तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च, तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तददर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति। इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

एषा तेषां प्रक्रिया, परमाणवः किल कञ्चित् काल-

सोपालम्भ इति न चोद्यावसर इत्यर्थः। दृष्टान्तवादेन महद्दीर्घवदिति स्वमतस्थापनात्मकाधिकरणस्य सङ्गतिमाह। प्रधानेति। यद्यपि सांख्यमतनिरासानन्तरं परमाणुवादो निराकर्तव्यः स्वमतस्थापनस्य स्मृतिपादे सङ्गतत्वात् तथापि पूर्वत्र प्रधानगुणानां सुखादीनां जगत्यनन्वयात् प्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तम्। तथा ब्रह्मगुणचैतन्यानन्वयाद्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसङ्गतिलाभादत्र समाधीयत इत्यर्थः॥

चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं समवायिकारणगुणाः स्वकार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकास्तन्तुशौक्ल्यवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचाराद्विरुध्यत इति प्राप्ते व्यभिचारान्न विरोध इति सिद्धान्तयन् व्याचष्टे। एषेत्यादिना।

मनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणास्तिष्ठन्ति, ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसरं संयोगसचिवाश्च सन्तो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरं । यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते, द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिना

यद्यपि न विलक्षणत्वादित्यत्र चेतनादचेतनसर्गं साधितस्तथापि वैशेषिकन्यायस्य तदीयप्रक्रियया व्यभिचारोक्त्यर्थत्वादस्य सूत्रस्य न गतार्थता, प्रलयकाले परमाणवो निश्चला असंयुक्तास्तिष्ठन्ति सर्गकाले चादृष्टवदात्मसंयोगात्तेषु कर्म भवति, तेन संयोगात् द्रव्यान्तरसृष्टिर्भवति, कारणगुणाः कार्ये गुणान्तरमारभन्त इति सामान्येन प्रक्रियामुक्त्वा विशेषतस्तामाह । यदा द्वाविति । परमाणुः परिमण्डलः, तद्गतं परिमाणं पारिमाण्डल्यमित्युच्यते, तच्च स्वसमानजातीयगुणारम्भकं न भवतीति न्यायस्य व्यभिचार इति भावः । व्यभिचारस्थलान्तरमाह । यदापि द्वे इति । द्वे द्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यं, एवं सति चतुर्भिर्द्व्यणुकैश्चतुरणुकारम्भ उपपद्यते, यथाश्रुते तु द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यां महतश्चतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते, कारणगतमहत्त्वं बहुत्वं वा विना कार्ये महत्त्वायोगादिति मन्तव्यम् । प्रकटार्थकारास्तु यत् द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यामारब्धकार्ये महत्त्वं दृश्यते तस्य हेतुः प्रचयो नाम प्रशिथिलावयवसंयोग इति रावणप्रणीते भाष्ये दृष्टम् इति चिरन्तनवैशेषिकदृष्टेः भाष्यमतमाहुः । सर्वथापि द्व्यणुकगतह्रस्वत्वाणुत्वपरिमाणयोरनारम्भकत्वाद्व्यभिचारः । यद्यपि तार्किका, द्वाभ्यामेव

शुक्लादीनामारम्भकत्वम् । अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभन्ते तदापि समानैषा योजना । तदेव यथा परमाणोः परिमण्डलात् सतोऽणु ह्रस्वञ्च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि न परिमण्डलं । यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकं जायते नाणु नो ह्रस्वं, एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे किं तव छिन्नं । अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना

परमाणुभ्यां द्व्यणुकं त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमिति कल्पयन्ति तथापि तर्कस्याप्रतिष्ठानान्न नियम इति मत्वा ब्रूते । यदापि बहव इति । कारणगुणाः शुक्लादयः समानजातीयगुणारम्भकाः, कार्यद्रव्यपरिमाणन्तु न कारणगुणपरिमाणारब्धं किन्तु कारणगतसंख्यारब्धमिति प्रक्रिया तुल्येत्यर्थः । एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं योजयन् व्यभिचारमाह । तदेवमिति । परमाणुभ्य एव महद्दीर्घं चेत्यनियतप्रक्रियामाश्रित्योक्तं, नियतप्रक्रियामाश्रित्य व्यभिचारमाह । यथा वेति । अणुह्रस्वेभ्यो द्व्यणुकेभ्योऽणुद्रव्यं न जायते ह्रस्वमपि न जायत इति व्यभिचार इत्यर्थः । सूत्रे वाशब्दश्चार्थोऽनुक्ताणुमहत्त्वसमुच्चयार्थः । तथा च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घाणुवच्चेतनादचेतनं जायत इति सूत्रयोजना । तत्र ह्रस्वान्महद्दीर्घं त्र्यणुकं परिमण्डलादणु ह्रस्वं द्व्यणुकमिति विभागः । दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते । अथ मन्यस इति । अचेतनैव विरोधिगुण इतरत्र

गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्ये चेतनान्तरं नारभेत, न ह्यचेतनानामचेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्, तस्मात् पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति, मैवं मंस्थाः, यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं, प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः । आरब्धमपि कार्यं द्रव्यं प्राक् गुणारम्भात् क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनि, अतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वोपगमात् । कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयवि-

---

चाह । न ह्यचेतनेति । कार्यद्रव्यस्य परिमाणान्तराक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य विधिचिन्तयसाम्यमाह । मैवमिति । अङ्गीकारं त्यजति न चेति । उत्पन्नं हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति तदुत्पत्तेः प्राग्विरोध्यभावात्, द्व्यणुके पारिमाण्डल्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः । ननु विरोधिपरिमाणेन सहैव द्रव्यं जायत इत्यत आह । आरब्धमपीति । सहोत्पत्तावपसिद्धान्तः अतो विरोध्यभावः स्थित इति भावः । द्व्यणुकाद्यारम्भे व्यग्रत्वात् पारिमाण्डल्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकत्वमित्याशङ्क्य निषेधति । न चेति । व्यग्रत्वमन्यथासिद्धिः, तत्र हेतुः परिमाणान्तरस्येति । अन्यहेतुकत्वे सूत्रमुदाहरति । कारणेति । कारणानां द्व्यणुकानां बहुत्वात् त्र्यणुके महत्त्वं, महतो महत्त्वाद् घटे महत्त्वं, द्वितूलपिण्डारब्धेति स्थूलतूलपिण्डे प्रचयाख्यसंयोगविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः । महत्त्ववि-

ग्रेषाच्च महत्। [वै० अ० ७। आ० १। सू० ९।] तद्विपरीत-मणु [वै० ७।१।१०]। एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते। [वै० ।७।१।१७।] इति हि काणभुजानि सूत्राणि। न च सन्निधानविशेषात् कुतश्चिदारम्भकत्वादौनमेवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वारभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात्, तस्मात् स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा चेत-नाया अपीति द्रष्टव्यम्। संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणा-नामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः। द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत्, न, दृष्टान्तेन विलक्ष-णारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात्। न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदा-हर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति।

कृष्णगुणस्य परमाणुगतद्वित्वसंख्यया द्व्यणुके भवतीत्याह। तदिति। यच्च कृष्णत्वस्यासमवायि कारणं तदेव महत्त्वसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य यच्चाणुत्वस्यासमवायि कारणं, तदेवाणुत्वाविनाभूतह्रस्वत्वस्यासमवायि कारणमित्यतिदिशति एतेनेति। अतो महत्त्वादौ अहेतुत्वात् पारिमाण्ड-ल्यादीनां व्यभत्वमसिद्धमिति भावः। तेषां सन्निधिविशेषाभावात् समा-नगुणारम्भकत्वं मतापि न वाच्यं इत्याह। न चेति। पारिमाण्डल्यादी-नामपि रूपादिवत् समवायिकारणगतत्वाविशेषादित्यर्थः। तेषामनार-म्भकत्वे कार्यद्रव्यस्य विरोधिगुणाक्रान्तत्वं अपतं सन्निधिर्वा हेतुरित्यत्र-क्तिफलमाह। तस्मादिति। यत्तु कारणगुणः स्वसमानगुणारम्भक इति व्याप्तिःसामान्यगुणेषु पारिमाण्डल्यादिषु व्यभिचारेऽपि यो द्रव्यसमवायिका-रणमतो विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुणारम्भक इति व्याप्तेश्चैतन्यस्य विशेषगुणत्वादारम्भकत्वं दुर्वारमिति, तन्नन्द, सितपटहेतुतन्तुगतेषु

सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकं न विद्यत इति [वै०अ०४। आ०२।सू०२।] यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्षः, एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु समवयच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात्, प्रत्यक्षं तु शरीरं दृश्यते, तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति। एतदुक्तं भवति गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरं, दृश्यते त्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता। नन्वेवं सति तेनैव तद्गतं, नेति ब्रूमः तत्साङ्ख्यं प्रत्युक्तं एतत्तु वैशेषिकं प्रति। नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः, एतेनावशिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति, सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः॥

बीजादिरूपेषु विजातीयविलक्षणहेतुषु व्यभिचाराच्चैतन्यस्यात्मत्वेन गुणत्वाभावाच्चेति मन्तव्यम्। तस्माच्चेतनाद्विजातीयारम्भो युक्त इति स्थितं, तत्रोदाहरणान्तरमाह। संयोगश्चेति। ननु चेतनं ब्रह्म कार्योपादानत्वात् द्रव्यं, तच्च, विलक्षणस्योपादानमिति प्रकृते किञ्चिद्द्रव्यमेव विलक्षणकार्यारम्भकमुदाहर्तव्यं न संयोगस्य गुणस्योदाहरणं युक्तमिति शङ्कते। द्रव्य इति। गुणात् द्रव्यवच्चेतनादचेतनारम्भ इति विलक्षणारम्भकत्वांशेऽयं दृष्टान्त इति परिहरति। नेति। अनियमः कणादसम्मत इत्याह। सूत्रकारोऽपीति। एतावता प्रपञ्चनिरूपणत्वमाह। एतदुक्तमिति। न विलक्षणत्वन्यायेन पुनरुक्तप्रसङ्गेऽप्यतिदेशाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते। नन्वतिदेश इति। कणादगुणारम्भनियमस्य पारिमाण्डल्यादिदृष्टान्तेन भङ्गार्थमयमारम्भ इत्याह। सत्यमिति। तस्यैवातिदेशस्यैतदर्थः॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति। स च वादः इत्थं समुत्तिष्ठति। पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगसचिवैस्तन्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत् किञ्चित् सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते। स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः, सर्वञ्चेदं गिरिसमुद्रादिकं जगत् सावयवं, सावयवत्वादाद्यन्तवत्, न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः। तानि इमानि चत्वारि भूतानि भूम्युदकतेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते। तेषाञ्चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासम्भवाद्विनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो

वैशेषिकमतपरीक्षामारभते। उभयथापि न कर्मातस्तदभावः। नास्य प्रासङ्गिकेन पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिरपेक्षितेति मत्वा प्रधानस्येश्वरानधिष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणूनां तदधिष्ठितानां कारणत्वमस्त्विति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या शास्त्राधिकरणानन्तर्यमस्य वदंस्तात्पर्यमाह। इदानीमिति। द्व्यणुकादिक्रमेण परमाणुभिर्जगदारभ्यते इति वैशेषिकराद्धान्तोऽत्र विषयः स किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे पूर्वपक्षयति। स चेति। तैः पटादिभिः सामान्यं क्षित्यादेः कार्यद्रव्यत्वं तेनेत्यर्थः। विमतं सावयवं क्षित्यादिकं स्वन्यूनपरिमाणसंयोगसचिवानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् पटादिवदिति प्रयोगः। स्वेष्टपरमाणुसिद्ध्यर्थानि साध्यविशेषणानि। नन्वेतावता

भवति स प्रलयकालः। ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते, तत्कर्म स्वाश्रयमणुमणवन्तरेण संयुनक्ति, ततो द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते, एवमग्निरेवमापः एवं पृथिवी एवं शरीरं सेन्द्रियं इत्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः सम्भवति, अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते। तत्रेदमभिधीयते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात्, कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यं, अनभ्युपगमे निमित्ताभावात् नाण्वाद्यं कर्म स्यादभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथादृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवात् नैवाण्वाद्यं कर्म स्यात्, न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात्। शरीर-

कथं परमाणुसिद्धिरित्यत आह। स चायमिति। विमतं सावयवत्वप्रयुक्तावच्छेदकं यतो निवर्तते स न्यूनपरिमाणस्यापकर्षस्य पर्यन्तत्वेनावसानभूमित्वेनावगतः परमाणुरित्यर्थः। यावत् सावयवमनुमानप्रवृत्तेः द्व्यणुकन्यूनद्रव्यं निरवयवं सिध्यतीति भावः। जगन्नित्यत्ववादात् कार्यद्रव्यस्य हेत्वर्थसिद्धिरिति वदन्तं प्रत्याह। सर्वश्चेति। विमतम् घटवत् सावयवत्वात् घटवदित्यर्थः। वेदोक्तं निरस्याप्रयोजकत्वं निरस्यति। न चेति। ते कतिविधा इत्याकाङ्क्षायामाह। तानीति प्रलये चैषामपि नाशात् जगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याह। तेषाञ्चेति। अवयवानां विभागाद्धा-नाद्वाऽवयविनो नाशः परमाणूनां निरवयवत्वेनावयवविभागादेर्नाशहेतोरसम्भवान्न नाश इत्यर्थः। तेषां नित्यत्वे फलितं सृष्टिक्रममाह। तत

प्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम्। सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति, अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा। उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत, अदृष्टस्याचेतनत्वात्। न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति सांख्यपरीक्षायामभिहितम्। आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात्। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसम्बन्धात्। अदृष्टवता पुरुषेणास्त्वणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात्। तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्तस्याभावात् नाणुष्वाद्यं कर्म

इति। एवं काणादमतस्य मानमूलत्वात्तेन वेदान्तसमन्वयस्य विरोधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलं [illegible] समूलत्वादविरोध इति सिद्धान्तयति। तत्रेदमिति। प्रलये विभक्तानां परमाणूनामन्यतरकर्मणोभयकर्मणा वा संयोगो वाच्यः, कर्मणश्च निमित्तं प्रयत्नादिकं दृष्टं, यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्देहचेष्टा, वाय्वाद्यभिघातात्तृणादिचलनं, इषुनोदनादिष्वादिगमनं तद्वदणुकर्मणो दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते; न वा। द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः। आद्ये प्रयत्नादेः सृष्ट्युत्तरकालीनत्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति, अतः कर्माभावात् तन्न संयोगपूर्वकद्व्यणुकादिसर्गस्याभाव इति सूत्रार्थः। स्थिरस्य वेगवद्द्रव्यसंयोगविशेषोऽभिघातः, स एव चलस्य नोदनमिति भेदः, दृष्टनिमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणुषु कर्मेति शङ्कते। अ-

स्यात् कर्माभावात् तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादिकार्यजातं न स्यात्। संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्व्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा, सर्व्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्य्ययप्रसङ्गश्च। प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्। एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः। परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् कल्पितानामवस्तुत्वात्, अवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्य्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्, असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादिकार्य्यद्रव्यं नोत्पद्येत। यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवं

थादृष्टमिति। विकल्पपूर्वं परं दूषयति। तस्य नेरिति। जडात्मादृष्टयोराश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः कृत इति मन्तव्यम्। अत्रापि सूत्रं योजयति। उभयथेति। जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमस्त्वित्यत आह। आत्मनश्चेति। अचेतनत्वान्नाधिष्ठातृत्वमिति शेषः, भिन्नेश्वरस्याधिष्ठातृत्वमग्रे निराकरिष्यते, अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्मनिमित्तत्वाभावे हेतुरुक्तः। हेत्वन्तरमाह। आत्मसमवायित्वेति। गुरुत्ववददृष्टमपि स्वाश्रयसंयुक्ते क्रियाहेतुरिति शङ्कते। अदृष्टवतेति। विभुसंयोगस्याणुषु सदा सत्त्वात् क्रियासातत्येन प्रलयाभावः स्यादिति दूषयति। सम्बन्धेति। कादाचित्कप्रवृत्तेरदृष्टनियम्यत्वायोगेऽपीश्वरान्नियम इत्यत आह। नियामकान्तरेति। यत् कार्य्यं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानादिमत ईश्वरो नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्त्वान्न नियामकत्वमिति भावः। सूत्रार्थं निगमयति। तदेवमिति। संयोगस्य हेतुत्वं खण्डयित्वा स्वरूपं खण्डयति। संयोगश्चाणोरिति। संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे एकाण्वधिकदेशानवगाहनात् कार्यस्य पृथुत्वायोगात् सर्वं कार्यं परमाणुमात्रं स्यादि-

महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत्। न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति। अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म, अतश्च संयोगविभागाभावात् तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत, तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः॥ १३॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारणवादनिराकरणेन सम्बध्यते, द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता, न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः। यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां स-

---

त्यर्थं। किञ्च सावयवे संयोगस्यैकाव्यवृत्तित्वं दृष्टं तद्विरोधाद्व्याप्यवृत्तित्वं न कल्प्यमित्याह। दृष्टेति। परमाणोः संयोग एकदेशेन चेदिति सम्बन्धः, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यापि कल्पितत्वात् तत्कार्यं नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा मिथ्या स्यादित्यपसिद्धान्त इत्यर्थः। काणादानां सर्गप्रवृत्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयनिरासेऽपि सूत्रं योजयति। यथा चेति॥

परमाणूनां कर्मणा संयोगात् सर्गः विभागात् प्रलय इति प्रक्रिया न युक्ता युगपदनन्तपरमाणूनां विभागे नियतस्यापि घातादेरेकस्य निमित्तस्याभावात् धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखशून्यप्रलयप्रयोजकत्वायोगाच्चादृष्टनिमित्तेन कर्मणा विभागः सम्भवति। तथा च

ख्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येतात्यन्तभेदसाम्यात्, ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत। नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसम्बद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येत। नेत्युच्यते, संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिः नित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षेत। अथार्थान्तरत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षेत, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत। न च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुं, अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात्

दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वेन च कर्म नास्ति, अतः कर्माभावात् तयोः संयोगविभागपूर्वकयोः सर्गप्रलययोरभाव इति सूत्रयोजना। समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव। अणुवादासम्भव इति योग्यतया सम्बध्यते, द्व्यणुकसमवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाम्यात् द्व्यणुकवत् समवायस्यापि समवायान्तरमित्यनवस्थितिरित्यर्थः। नन्विह तन्तुषु पट इत्यादिविशिष्टधीनियामकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते, स्वरूपेणैव नित्यसम्बन्धत्वात् इति शङ्कते। नन्विहेति। संयोगस्यापि स्वरूपसम्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दूषयति। नेति। सम्बन्धिभिन्नत्वाद्यपेक्षा समवायस्यापि तुल्या। गुणपरिभाषयाचेति, गुणत्वाभावेऽपि कर्मसामान्यादीनां समवायाङ्गीकारादगुणत्वं समवायित्वेन व्यापकं नापि व्याप्यं गुणत्वं ...विभागादिवत् स्वरूपसम्बन्धसम्भवेन व्याप्यत्वकल्पनाभा-

गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात्, तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था। प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥

नित्यमेव च भावात्॥ १४॥

अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात्, चतुर्द्धापि नोपपद्यते। प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः। निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः। उभयस्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसं, अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः, अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः; तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥

वात् तस्मात् सम्बन्धिभिन्नत्वमेव सम्बन्धान्तरापेक्षायाः कारणं तस्य समवायेऽपि तुल्यत्वादनवस्था दुर्वारा, सा च मूलक्षयंकरी तया समवायासिद्धौ समवेतद्व्यणुकासिद्धिरित्यर्थः॥

सूत्रं व्याचष्टे। अपि चेति। अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकप्रवृत्तिर्वाच्या, निमित्तस्य कालादृष्टादेः नित्यसन्निहितत्वात् नित्यमेव प्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्यानित्यत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न संभवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव, यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वञ्च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः । कुतः, एवं लोके दृष्टत्वात्, यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत् स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यञ्च दृष्टं,

किञ्च परमाणवः समवायिकारणवन्तः कारणापेक्षया स्थूला अनित्याश्च रूपवत्त्वात् रसवत्त्वाद्गन्धवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वात् घटवदिति दृष्टं योजयितुं परप्रक्रियामाह । सावयवानामित्यादिना । नन्वत्र परमाणुत्वं पक्षतावच्छेदकं तद्विरुद्धं स्थूलत्वं कथं साध्यते इति चेत् न, वायुत्वतेजस्त्वादेः पृथक्पक्षतावच्छेदकत्वात्, न चाप्रयोजकता कारणाद्भूयस्त्वानित्यत्वे चात्मनि रूपादिमत्त्वायोगात् । न च तर्हि वायु कारणवानिति पृथक् साधने रूपादिहेतूनां भागासिद्ध्यभावेऽपि सिद्धसाधनता वाय्वादाविति वाच्यं, यत् स्पर्शवत् तत् सकारणं यत्र रूपं तत् सकारणमिति व्याप्तिग्रहकाले वायुत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्ध्यभावादिति भावः । परमाणवो नित्याः सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादात्मवदिति यत् तत्र तन्मतमनुसृत्य विशेष्यासिद्धिं दर्शयति । यच्च नित्यत्व इति । यच्च भावत्वं प्रागभावनिरासार्थं नित्यत्वप्रतिषेधः सप्रतियोगिकः अभावत्वात् घटाभाववदिति नित्यस्य क्वचित् सिद्धौ कार्यमनित्यमिति विशेषतः, कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुषु नित्यत्वसिद्धिः, अन्यथा प्रतियोग्यभावे प्रतिषेधानुपपत्तेरिति तत्राप्रयोजकत्वमनुक्त्वान्यथासिद्ध्या दूषयति यदपीति । नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहार-

तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति, तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति, तथा चामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते, तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति। यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं 'सदकारणवन्नित्यम्' [वै० अ० ४ । आ० १ । सू० १] इति, तदप्येवं सत्यणुषु न सम्भवति, उक्तेन प्रकारेण [illegible] कारणवत्त्वोपपत्तेः, यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं 'अ[illegible]त्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः' [वै० अ० ४ । आ० १, सू० ४] इति, तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधय[illegible] असति हि यस्मिन् कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन न[illegible] समासो नोपपद्यते न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते [illegible]च्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म। न च शब्दार्थव्यवहा[illegible]रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति,

---

मङ्गीकृत्य [illegible] प्र[illegible]योगप्रसिद्धिरुक्ता, वस्तुतस्तु विशेषव्यवहार एवा-सिद्ध, कार्यानित्यत्वस्य प्रमाणान्तरेण ज्ञानं विना कार्यमनित्यमिति व्यव-हारायोगादित्याह। न[illegible]ब्देति। यदि प्रमाणान्तरं कार्यानित्यत्वे [illegible]यात्तदाय व्यवहारः सम[illegible] भवति ततो मूलज्ञानात् प्रागव्यवहारमात्राच्च वस्तुसिद्धिः घटे येनाव्य[illegible]पि तदा विप्रसङ्गात् मूलज्ञाने तु तेनैव विशेषसिद्धेर्व्यवहारोप[illegible]ति भावः। एवं परमाणुनित्यत्वे कारणादस्त्वद्वयं निरस्य [illegible]। यदपीति। सतामणूनां द्व्यणु-भावस्याणुकार्याणां प्रत्यक्षे[illegible]नमविद्येति यदि सूत्रार्थः तद्-प्रत्यक्षकारणस्य नित्यत्वे [illegible]तु तच्च द्व्यणुके व्यभिचारादित्यर्थः यद्यारम्भकद्व्यणुकस्य च हेतु[illegible] तदा विशेषणवैयर्थ्यम् आपद्येत पुन-र्नित्यत्वेनाह। अर्थे तदादिना। [illegible]यो नित्या बाधकानुपलम्भादात्म-

प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तं 'अविद्या च' [वै० अ० ४। आ० १। सू० ५] इति, तद्यद्येवं विव्रियेत सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति, ततो द्व्यणुकनित्यतापाद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत, तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् 'अविद्या च' इति पुनरुक्तं स्यात्, अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत, नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनंष्टुमर्हतीति नियमोऽस्ति, संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमान एतदेवं स्यात्

वदिति सूत्रार्थमाचष्टे । अथापीति । तन्त्वाद्यवयवानां विभागान्नाशाद्वा पटादिनाशो दृष्टः तद्द्वयं निरवयवाणूनां नास्तीति नित्यत्वमित्यर्थः । परिणामवादमाश्रित्याणूनां नाशकं किञ्चित् सम्भवतीति परिहरति । नेति । अवयवानां संयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिरारम्भ इति यदि मतं स्यात् तदा द्रव्यविनाशे द्वाभ्यामेवेति नियमः [illegible] मानमस्ति संयुक्ततन्त्व-व्यतिरिक्तपटादर्शनेन कारणमेव स्वतो [illegible] पवदवस्थात्मना कार्य-मित्यनुभवबलादास्थेयम् । तथा चा[illegible]णामरूपाणां प्रलयनि-मित्तेन कालादिना पिण्डात्मकस्य [illegible] न कारणभावापत्तिर्विनाश उपपद्यते । यथा विलयनात् घृतकाठिन्यं [illegible]संयोगसंस्थानविनाशं विनैव लीयते तद्वत्, न च काठिन्यस्य संयोगविशेषत्वेन गुणत्वात् द्रव्यनाशेऽदृष्टान्तत्वमिति वाच्यम् गुणवद्द्रव्यस्यापि कुतश्चिद्विनाशं दृश्यमानोदा-